

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI
BIZOTTSÁGÁNAK
MEGBÍZÁSÁBÓL
SZERKESZTI:

HAJDÚ PÉTER és RÉDEI KÁROLY

77. kötet 1. szám

Budapest, 1975

Nyelvtudományi Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

Szerkesztő bizottság:

BERECZKI GÁBOR
DEME LÁSZLÓ
FÓNAGY IVÁN
HAJDÚ PÉTER
JUHÁSZ JÓZSEF
N. KAKUK ZSUZSA
KÁLMÁN BÉLA
KÁROLY SÁNDOR
KOVÁCS FERENC
LAKÓ GYÖRGY
RÉDEI KÁROLY
TAMÁS LAJOS

Felelős szerkesztő:

HAJDÚ PÉTER

Szerkesztő:

RÉDEI KÁROLY

Technikai szerkesztő:

HONTI LÁSZLÓ

A szerkesztőség címe:

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI INTÉZETE
1014 BUDAPEST I., SZENTHÁROMSÁG U. 2.
I. EMELET, 1250 BUDAPEST I. PF. 19.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI. 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára.

Egyes példányok beszerezhetők a 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Telefon 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215-11 488.,

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-
ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22.
Telefon 185—612.

Nyelvtudományi Közlemények

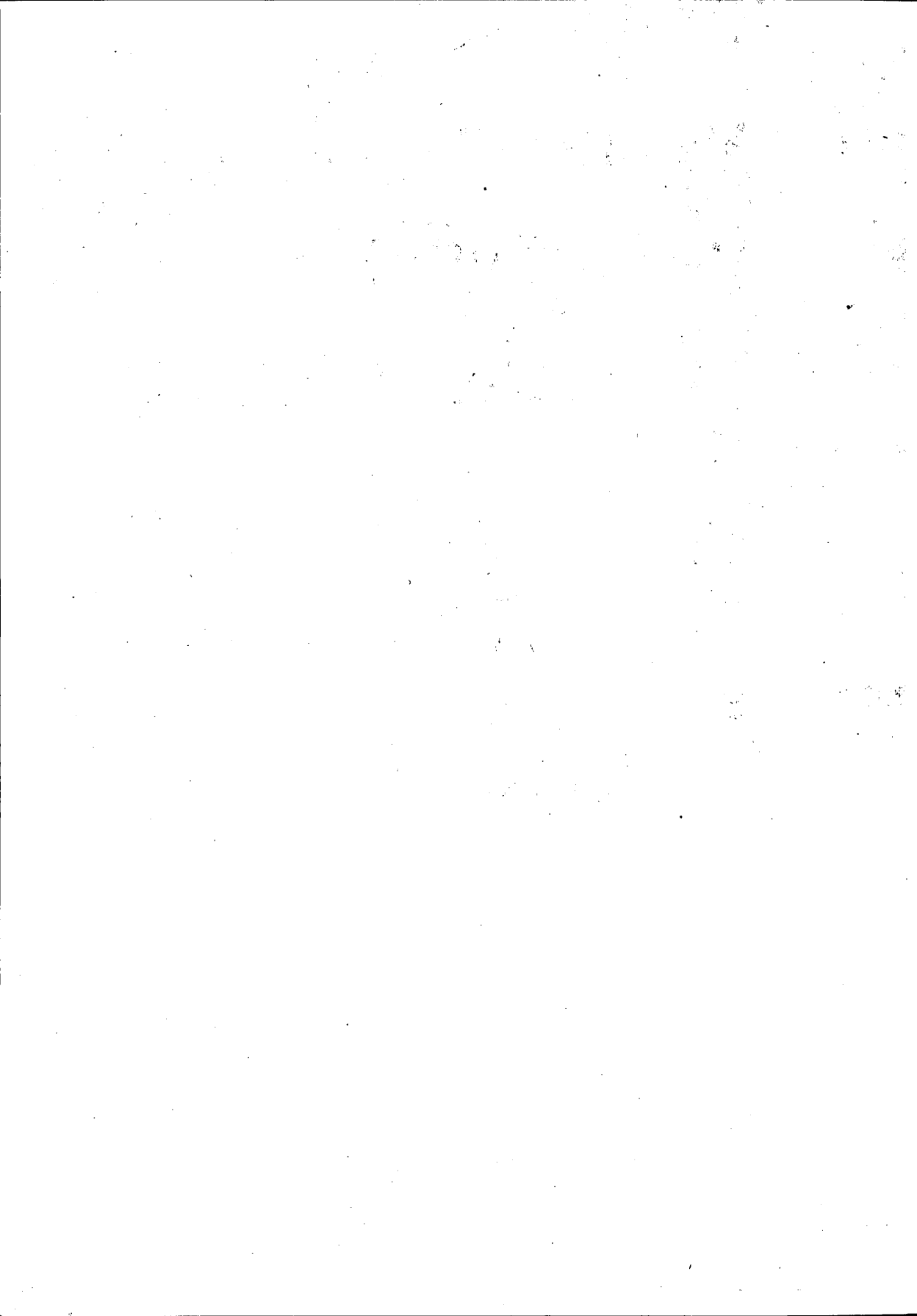
A
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK MEGBÍZÁSÁBÓL

SZERKESZTI
HAJDÚ PÉTER ÉS RÉDEI KÁROLY

HETVENHETEDIK KÖTET

BUDAPEST

1975

Köszöntő

113 éves folyóiratunk 77. évfolyamába lépünk e számmal, de e rendhagyó köszöntő nem ez egyébként sem kerek évszámoknak szól, s nem is annak a ténynek, hogy 1975-tel évezredünk utolsó előtti negyed századától búcsúzunk, hanem mindenekelőtt annak a két nevezetes jubileumnak, amely ünnepivé teszi ezt az esztendőzt az egész magyar társadalom számára.

Országunk felszabadulásának 30. évfordulóját ünnepeljük az idén s három évtized távolából tisztelettel adózunk azok emlékének, akik életüket áldozták azért, hogy a felszabadított magyar nép szabad akarata szerint építse jövőjét.

Ma még sokan vagyunk élő tanúi az akkori történelmi időknek és tisztán emlékezünk: az ország nagy része hadszíntérré vált, városaink és ipartelepünk romokban heverték, megbénult az ország közlekedése, s egy időre teljesen megszűnt az élelmiszer- és tüzelőellátás, a hivatalok nem működtek. Értékeink jelentős részét a megszálló hitleristák és nyilas kiszolgálók kihurcolták az országból. Ám a szovjet csapatoktól felszabadított területen hamarosan megindult az élet. Még 1944 végén Debrecenben megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az ideiglenes kormány. Abban a városban, ahol Kossuth 1849-ben kihirdette a magyar függetlenséget. A debreceni kormány határozata folytán Magyarország kilépett a háborúból, fegyverszüneti szerződést kötött a Szovjetunióval, hadat üzent a hitlerista Németországnak, belpolitikai vonatkozásban pedig ugyancsak radikális intézkedéseket tett. Magyarországot köztársaságnak nyilvánította és meghirdette a földreformot, megszüntette a félféudális nagybirtokrendszert.

A harcokban elsüllyedt főváros 1945. február 13-i felszabadulása után a győzedelmes sereg lépésről lépésre kényszerítette meghátrálásra az ellenséget és április 4-re az utolsó fasiszta csapatoktól is megtisztította hazánk területét. A kormány Budapestre tehetette át székhelyét és lassanként mind nagyobb lendületet vett az ország demokratikus átalakulása.

Persze időbe telt, míg a lerombolt és kifosztott ország újra talpra állt. A legfontosabb létszükségletek megteremtése is egy ideig még nehéz gondokat okozott. A háború kábulatából nehezen tért magához az ország s ilyen körülmények között egyelőre alig lehetett gondolni a tudomány fejlesztésére, a tudományos közélet helyreállítására. Az újjáépítés gyors üteme nyomán — egyelőre szerény keretek között — azután ennek is eljött az ideje.

A gazdasági és politikai stabilizáció betetőzéseként kialakultak a feltételek a szocialista építés kibontakoztatásához. Az államhatalom legfontosabb pozícióit a munkásosztály és a parasztság képviselői foglalták el. A létrejött munkáshatalom a tudományos és kulturális élet területén is gyökeres

változásokat készített elő, mert tudatosan akarta felhasználni a tudomány eredményeit az új társadalom építésében. E cél érdekében 1948-ban megalakult a Magyar Tudományos Tanács, s ezt követte a Magyar Tudományos Akadémia átszervezése 1949-ben. Mindez nyitánya volt a tudományos élet regenerálásának és teljes intenzitású kibontakozásának. Ekképp lett az Akadémia a magyar tudományos élet irányító központja, amely biztosította a tudományos munka tervszerűségét, és a tudományos kutatást a nép szolgálatába állította. Ez a tudománypolitika, amely a kutatást az ország felemelkedésének és jólétének ügyével kapcsolta össze, bevált, és eredményességéről három évtized tapasztalata tanúskodik.

Hazánk felszabadulása mellett ugyancsak ebben az évben ünnepeljük az Akadémia alapításának 150. jubileumát. Egy magyar tudós társaság gondolata már a XVIII. század második felében felmerült, e gondolat azonban csak akkor válhatott valóra, mikor az 1825. évi országgyűlésen Széchenyi István, az akkor még ismeretlen huszárkapitány birtokainak egy évi jövedelmét ajánlotta fel erre a célra. Ebből és a további adományokból megteremtődött a működéshez szükséges anyagi alap. A Magyar Tudós Társaság alapvető célja a magyar nyelv kiművelése volt, majd később fokozatosan vonta be hatáskörébe az irodalom, a népköltés, a történelem tudományágazatait, végül a természettudományokat is. Könyvkiadással, tudományos pályadíjakkal, külföldi kiküldetésekkel és jutalmakkal támogatta a hazai kutatásokat, ma pedig már átfogja a tudomány egész területét, és tudományszervezésünk legfőbb fóruma: bizottságai és intézetei útján irányítja az egész magyar tudományos életet.

Mindkét évforduló alkalmat adhat a nyelvtudomány területén elért eredményeink és további feladataink mérlegelésére. Ezúttal mégis elállunk ettől, mert ilyen helyzetfelmérő elemzések a közelmúltban is történtek, sőt folyóiratunk ez évi második számában újlag visszatérünk e kérdésekre a Nyelvtudományi Intézet jubileumi ülészakán elhangzott beszámoló közlésével.

Ünnepi köszöntésünk szól tehát a huszonöt éve működő Nyelvtudományi Intézetnek is, amely megalapításakor mindössze öt tudományos és két adminisztratív munkatársból állott, létszáma azóta több mint tízszeresére emelkedett. A Nyelvtudományi Intézet a hazai nyelvészet legjelentősebb műhelye, amely számos fontos munkálatot indított útjára, és a nyelvészeti utánpótlás biztosításában is figyelemreméltó eredményeket ért el.

És végül köszöntjük az idén Budapesten ülésező IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszust. Az öt évenként megrendezésre kerülő kongresszus most második alkalommal gyűlik össze fővárosunkba. Első ízben 1960-ban tanácskoztak az uráli népek nyelveivel, irodalmaival, történelmével, néprajzával foglalkozó kutatók, szám szerint mintegy háromezren (közülük 100 külföldi). Az idei, negyedik kongresszuson a rendezőség kb. 1000 vendég részvételére készült fel, akiknek több mint a fele külföldről érkezik hazánkba. Az emelkedő számok a finnugor-uráli stúdiumok iránti fokozódó nemzetközi érdeklődés jelei, egyben azonban azt is tanúsítják, hogy a kongresszusok sorozatát eredményező magyar kezdeményezés időszerű és hasznos indítvány volt. Sok sikert kívánunk a IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus munkájához és szeretettel üdvözljük a kongresszus résztvevőit függetlenségünk harmincadik és Akadémiánk százötvenedik jubileumi esztendejében.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen

Dem vierten internationalen Finnougristenkongreß

I.

Die Beschäftigung mit internationalen Wörtern als Bestandteil des Wortschatzes ist im Zusammenhang mit jeder Sprache schon an sich interessant und nützlich. Sie gibt ein Bild nicht nur von Interferenzbeziehungen sondern auch von der Art, wie und mit welchen Mitteln die Einzelsprache ihr Wortinventar vergrößert und bereichert.

Sprachbarrieren zwischen typologisch verschiedenen Sprachen sind höher als zwischen genealogisch verwandten Sprachen. Das sieht man z. B. deutlich an den Entlehnungen aus dem Lateinischen. Schon aus lautlichen Gründen können die romanischen Sprachen, aber auch die germanischen, leichter lateinische Elemente übernehmen als etwa das Finnische. Verbreitung von internationalen Wörtern stößt daher — von den kulturellen Beziehungen jetzt ganz abgesehen — *ceteris paribus* in nicht indogermanischen Sprachen Europas auf größeren Widerstand. Der Lehnprozeß ist bei ihnen etwas anders als bei den indogermanischen Sprachen untereinander.

Wir haben uns deshalb die Aufgabe gestellt, anhand eines ausgewählten Materials eine Anschauung von Art und Umfang dieses Widerstandes zu geben. Diese Themen sind nur als Beispiel herausgegriffen und wir hoffen, daß sie die Forschung zur Fortsetzung anregen.

Ähnliche vergleichende Studien wurden bisher nicht unternommen. Statistische Untersuchungen in den Einzelsprachen gibt es reichlich, besonders im Ungarischen. Aus Finnland sind besonders HAKULINENS Arbeiten zu erwähnen, die jedoch vornehmlich diachronisch orientiert sind. Uns dagegen schwebte eine kontrastive Betrachtung dreier nicht-indogermanischer Sprachen und ihr Verhalten bei der Übernahme überwiegend indogermanischen Sprachguts vor.

Als Grundlage der Materialsammlung diente fürs Estnische KANN—KIBBERMANN—KIBBERMANN—KIROTAR: Estnisch-deutsches Wörterbuch², KOKLA—LAANPERE—MÄGER—PIKAMÄE: Eesti-soome sõnaraamat, KLEIS—SILVET—VÄÄRI: Võõrsõnade leksikon, fürs Finnische Nykysuomen sanakirja und fürs Ungarische A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, A magyar nyelv értelmező szótára. Das Material wurde in Göttingen (12. 72 bis 12. 73) von WOLFGANG SCHLACHTER, PAUL KOKLA und JENŐ KISS gesammelt. Bei der Überprüfung des finnischen Materials, bei dessen Beschaffung ein Muttersprachler (native speaker) nicht zur Verfügung stand, war ESKO KOIVUSALO behilflich, wofür die Verfasser an dieser Stelle herzlich danken.

Aufgenommen wurden nur hochsprachliche (gemeinsprachliche) Wörter. Ausgeschlossen wurden Völkernamen, geographische Namen, Tier- und Pflanzennamen, Namen von Metallen sowie Fachwörter. Hier ist die Beziehung von Gegenstand und Name so eindeutig, daß die Übernahme in die Sprache keine eigene geistige Leistung bedeutet. Die Grenze war natürlich oft nicht scharf zu ziehen. Daraus ergaben sich gelegentlich Meinungsverschiedenheiten zwischen den Verfassern. In solchen Fällen gab die Stimmenmehrheit den Ausschlag. Trotz dieser Einschränkung konnte und sollte Vollständigkeit nicht erstrebt werden. Uns lag nur an einer hinlänglich großen Zahl von Beispielen, die Schlüsse über das Verhalten der Sprachen zuließ.

Als internationale Wörter haben wir solche Wörter betrachtet, die in zahlreichen Sprachen nach Form und Bedeutung ganz oder fast identisch sind (die meisten von ihnen gehen auf die klassischen Sprachen: Griechisch und Lateinisch zurück). Alle anderen nennen wir — der Einfachheit halber — nicht-internationale Wörter. Hierher gehört insbesondere der einheimische Wortschatz (Erbwörter, Ableitungen, Komposita, Onomatopoetika).

Um die drei finnisch-ugrischen Sprachen miteinander vergleichen zu können, brauchen wir eine gemeinsame Vergleichsgrundlage. Diese kann bei Entlehnungsfragen nur in dem Bestand solcher internationaler Wörter liegen, die mindestens zweien der drei verglichenen Sprachen gemeinsam sind.

Das nach den erwähnten Gesichtspunkten gesammelte Material wurde auf drei Listen verteilt. Die Listen sind laufend durchnummeriert. In der ersten Spalte stehen die laufenden Nummer; in der zweiten folgt das deutsche Wort, das den finnisch-ugrischen Wörtern inhaltlich entspricht. In einigen Fällen wird auch als deutsches Wort ein nicht-internationales Wort verwendet (z. B. *Hubschrauber*, *Fahrrad*). Die Anordnung erfolgt alphabetisch. Aus technischen Gründen sind *ä-* und *e-*, *ph-* und *f-*, *c-* und *k-*, *ch-* und *k-* sowie *ch-* und *s-* nicht konsequent eingeordnet worden (z. B. *Ára*, *Photo*, *Charakter*, *Chance*). *Z* erscheint sowohl nach *b* (= ung. *c*) und am Ende des Alphabets (z. B. *Zentrum* und *Zirkus*). In der dritten bis fünften Spalte stehen die finnischen, ungarischen und estnischen Belege.

Die Listen sollen zwei Fragen beantworten: 1) welchen von den ausgewählten internationalen Wörtern entspricht in mindestens einer der drei finnisch-ugrischen Sprachen ein nicht-internationales Wort? 2) in welchem Häufigkeitsverhältnis steht das nicht-internationale und das internationale Wort, wenn in mindestens einer der drei finnisch-ugrischen Sprachen beide nebeneinander vorkommen?

Die erste Liste enthält diejenigen Fälle, in denen mindestens eine Sprache eine ausschließlich nicht-internationale Entsprechung aufweist (z. B. *Januar*: fi. *tammikuu*, ung. *január*, estn. *jaanuar*; *Büro*: fi. *toimisto*, ung. *iroda*, estn. *büroo*; *Liste*: fi. *luettelo*, ung. *lista*, estn. *loetelu*). Die zweite Liste wurde in drei Untergruppen aufgegliedert. Sie enthält diejenigen Fälle, wo ein nicht-internationales und ein internationales Wort nebeneinander vorkommen. In der ersten Gruppe wird das nicht-internationale Wort häufiger gebraucht (z. B. *Export*: fi. *vienti*, ung. *kivitel*, *export*, estn. *väljavedu*, *eksport*). In der zweiten sind beide etwa gleich häufig (z. B. *Kritik*: fi. *kritiikki* = *arvostelu*, ung. *kritika* = *bírálat*, estn. *kriitika* = *arvustus*). In der dritten ist das internationale Wort häufiger (z. B. *Pilot*: fi. *lentäjä*, *pilotti*, ung. *pilóta*, *repülő*, estn. *lendur*, *piloot*). In der dritten Liste erscheinen solche Fälle, wo alle drei Sprachen das

internationale Wort anwenden (z. B. *Akademie*: fi. *akatemia*, ung. *akadémia*, estn. *akadeemia*).

Die nicht-internationalen Wörter sind überall durch Kursivdruck hervorgehoben. In der Liste 2 (Untergruppe 1 und 3) gibt die Reihenfolge der Wörter gleich das Häufigkeitsverhältnis an: das voranstehende Wort ist häufiger als das folgende. Das Gleichheitszeichen gibt an, daß beide Wörter etwa gleich häufig sind. Da Liste 1 den Anteil der nicht-internationalen Wörter angibt, Liste 2 zusätzlich noch das Häufigkeitsverhältnis zwischen nicht-internationalen und internationalen Wörtern, ergeben sich vielfach Überschneidungen. Um die Übersicht zu erleichtern, wurde auf mehrfaches Vorkommen einer Wortreihe in der Liste 1 und 2 durch Kreuzverweise aufmerksam gemacht, z. B. in der ersten Liste: 13 : 274 *Allée*: fi. *puistokatu*, ung. *fásor*, *allé*, estn. *puistee*, *allee* und in der ersten Untergruppe der zweiten Liste: 303 : 556 *Dialog*: fi. *dialogi*, *kaksinpuhelu*, ung. *párbeszéd*, *dialógus*, estn. *dialoog*, *kahekõne*. Aus praktischen Gründen wurden als internationale Wörter auch die wenigen Fälle behandelt, in denen ein internationales Wort in einer Sprache nur in einem Kompositum vorkommt (z. B.: *Bestie*: estn. (*bestia*)-*elajas*, *Dom*: fi. *tuomiokirkko*, *Brosche*: ung. *brosztű*). Auch einheimische Weiterbildungen von internationalen Stämmen werden als internationale Wörter behandelt (z. B. *filmen*: fi. *filmata*, ung. *filmez*, estn. *filmima*). Ein Ausrufungszeichen nach einem Wort macht auf eine stark abweichende Bedeutung aufmerksam (z. B.: *Bassin*: fi. *allas!*).

II.

Tabelle 1

Tabelle 1 gibt die Anzahl der Artikel, verteilt auf die Gruppen 1-3

Bezeichnung der Gruppe	laufende Nummer	Belegzahlen
1.	1—268	274
2.1.	269—486	222
2.2.	487—546	64
2.3.	547—608	72
3.	609—911	304

Gesamtzahl der Artikel: 936

Gesamtzahl der Artikel ohne Verweise: 745

Durch nachträgliche Einfügung einiger Artikel stimmen die hier genannten Zahlen mit den laufenden Nummern der Artikel nicht genau überein. Durch die Kreuzverweise innerhalb der Gruppen erscheint eine Anzahl Wörter zweimal, gelegentlich dreimal in den Listen. Dadurch erhöht sich das Gesamtvorkommen der Belege auf 936. Im folgenden arbeiten wir nur mit der Gesamtzahl der Artikel ohne Verweise (745).

Tabelle 2

Verteilung des Belegmaterials auf Sprachen und Gruppen

Bezeichnung der Gruppe	Finnisch	Ungarisch	Estnisch
1.	227 = 30,4%	78 = 10,5%	22 = 3%
2.1.	94 = 12,6%	159 = 21,5%	43 = 5,8%
2.2.	27 = 3,6%	60 = 8,1%	12 = 1,6%
2.3.	31 = 4,2%	30 = 4%	29 = 3,9%
3.	304 = 41%	304 = 41%	304 = 41%
Gesamtzahl der internationalen Wörter	366 = 49,1%	418 = 56,1%	639 = 85,7%

Tabelle 3

Verteilung nach der Häufigkeit innerhalb der Gruppen

Finnisch		Ungarisch		Estnisch	
Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl	Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl	Bezeichnung der Gruppe	Belegzahl
3.	304 = 41%	3.	304 = 41%	3.	304 = 41%
1.	227 = 30,4%	2.1.	159 = 21,5%	2.1.	43 = 5,8%
2.1.	94 = 12,6%	1.	78 = 10,5%	2.3.	29 = 3,9%
2.3.	31 = 4,2%	2.2.	60 = 8,1%	1.	22 = 3%
2.2.	27 = 3,6%	2.3.	30 = 4%	2.2.	12 = 1,6%

Tabelle 4

Vorkommen von nicht-internationalen, internationalen oder beiden Bezeichnungen nach Sprachen

	nicht-internationales	internationales	beides
Finnisch	227 = 30,4%	366 = 49,1%	152 = 20%
Ungarisch	78 = 10,5%	418 = 56,1%	249 = 33,4%
Estnisch	22 = 3%	639 = 85,7%	84 = 11,2%

Tabelle 5

Verteilung der nicht-internationalen Wörter nach ihrer morphologischen Struktur

	Finnisch	Ungarisch	Estnisch
Ableitungen	40%	40%	30%
Komposita	33%	33%	50%
Wurzeln	27%	27%	20%

Das Estnische weicht wiederum von den beiden anderen Sprachen ab: es enthält wesentlich mehr Komposita, während besonders die Ableitungen gegenüber denen der anderen Sprachen zurückbleiben. Bedenkt man nun etwa bei einem Vergleich zwischen Deutsch und Ungarisch, daß Deutsch das Kompositum häufiger verwendet als das Ungarische (hier tritt die Ableitung stärker hervor), möchte man vermuten, daß der große Anteil der Komposita im Estnischen wenigstens teilweise auf deutschen Einfluß zurückgeht.

Von besonderem Interesse sind diejenigen Fälle, in denen dem internationalen Wort in mindestens einer unserer finnisch-ugrischen Sprachen ein nicht weitergebildetes Wort entspricht. Hier scheinen sich einige typische Wege abzuzeichnen, auf denen die Sprache zur Schaffung von Gegenstücken für internationale Wörter gelangt. Wir fanden zwei Gruppen mit je zwei Untergruppen. In der ersten Gruppe entstehen die neuen Wörter auf morphologischem Wege, und zwar durch Rückbildung oder Weiterbildung. Da es sich in jedem Fall um Produkte der Spracherneuerung handelt, dürfen wir den Begriff »Weiterbildung« nicht im strengen Sinne der historischen Sprachforschung verstehen. Diese Wörter erscheinen dem heutigen Sprecher als Wurzelwörter, z. B. *Adresse*: ung. *cím* (< *címer*), *Idee*: ung. *eszme* (< *eszmél*), fi. *aate* (< *aatella* ~ *ajatella* 'denken') (s. TESz, und SKES.): dies Verfahren scheint im Ungarischen viel verbreiteter zu sein als im Finnischen. — *Faktum*: ung. *tény* (< *te-enni* 'tun, machen'). Die zweite Gruppe umfaßt solche Fälle, wo der Wortkörper bereits existiert und nur die Bedeutung nach Umfang oder Inhalt verändert wird. Die Untergruppen entstehen so, daß in der einen nur ein Unterbegriff zu einem bereits vorhandenen Oberbegriff hinzugefügt wird, die andere dadurch, daß ein selbständiger Begriff aufgenommen wird, z. B. fi. *vika* 'Defekt' (ursprünglich 'Fehler'), *kappale* 'Exemplar' (ursprünglich 'Stück') bzw. ung. *jegy* 'Billet, Eintrittskarte' (ursprünglich 'Zeichen'), fi. *juna* 'Eisenbahnzug' (ursprünglich und dialektal 'Reihe'), fi. *kone* 'Maschine' (ursprünglich bzw. dialektal auch 'Arbeitgerät').

Zu den Komposita wollen wir nur bemerken, daß etwa 50% unseres ungarischen Materials — um nur ein Beispiel zu nennen — nach deutschem Muster gebildet ist, ungefähr ein Drittel selbständig geschaffen zu sein scheint (*utóétel*: *Nachspeise* und *fasor* 'Allee').

Bei den Ableitungen von internationalen Wörtern lassen sich gewisse Eigentümlichkeiten beobachten. Das Ungarische verwendet zur Einbürgerung verbaler Begriffe das seit alters übliche Suffix *-l* (*honorál* 'honorieren'). Bei den Adjektiven dagegen (größtenteils lateinischen Ursprungs) wird das lateinische Suffix nicht nur beibehalten, sondern gelegentlich auch Wörtern nichtlateinischen Ursprungs angefügt (z. B. *akadémikus* 'akademisch', *dekadens* 'dekadent', *diplomátikus* 'diplomatisch'). Auch bei den Substantiven wird großenteils die lateinische Endung beibehalten (*-áció*, *-ista*, *-tás*), eine eigene Gruppe bilden die *nomina actionis*. Hier stehen die funktionell gleichen Suffixe lat. *-(a)tio* und ung. *-ás/-és* nebeneinander. Grundlage der Weiterbildungen mit ung. *-ás/-és* sind Lehnverba auf *-l*. In den beiden ostseefinnischen Sprachen sind die Suffixe für Lehnverba fi. *-oi-* und *-eera-*, estn. *-eeri-* (z. B. fi. *dokumentoida*, estn. *dokumenteerima*: 'dokumentieren'). *-Eera-* und *-eeri-* treten nur an die neueren Lehnstämme, fi. *-oi-* ist zwar alt, findet sich aber z. B. kaum in den alten germanischen Lehnwörtern. Die Adjektiva werden im Gegensatz zum Ungarischen mit einheimischen Suffixen (fi. *-nen-*, *-inen*, *-llinen*, estn. *-ne*, *-ine*, *-line*, *-lik*) gebildet (z. B. fi. *kynninen* ~ *kyynillinen*,

estn. *küüniline*: 'zynisch', fi. *diktatorinen*, estn. *diktatoorlik*: 'diktatorisch'). Bei den Substantiven kann das lateinische Suffix (-*atio*) im Finnischen unverändert bleiben (-*aatio*), im Estnischen dagegen erhält es das -*n* der Vorbildsprachen (z. B. fi. *amputaatio* 'Amputation', estn. *emigratsioon* 'Emigration'). Die substantivischen Ableitungen von Lehnverben verwenden überwiegend einheimische Suffixe (fi. -*nti*, estn. -*mine*) (z. B. fi. *amputointi*, estn. *amputeerimine*: 'Amputation'). In Weiterbildungen von Adjektiven schließlich finden wir nur ausnahmsweise Lehnsuffixe (fi. -*teetti*), gewöhnlich einheimische (fi. -*suus*, estn. -*sus*) (z. B. fi. *aktiiviteetti* ~ *aktiivisuus*, estn. *aktiivsus*: 'Aktivität').

III.

Das Wortmaterial

1. Nur nicht-internationales Wort in mindestens einer Sprache

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
1	verwalten	<i>hoitaa, hallita</i>	adminisztrál	administreerima
2:487	Verwaltung	<i>hallinto</i>	adminisztráció = <i>közgazgatás</i>	adminisztratsioon = <i>haldus</i>
3:488	verwaltungs- mäßig	<i>hallinollinen</i>	adminisztratív = <i>közgazgatási</i>	administratiivne
4:271	Adresse	<i>osoite, adressi!</i>	<i>cím</i>	aadress
5	adressieren	<i>osoittaa</i>	<i>címez</i>	adreseerima
6:272	Agent	<i>asiemies, agentti</i>	<i>ügynök</i>	agent
7	Agentur	<i>agentuuri</i>	<i>ügynökség</i>	agentuur
8:489	Aggression	<i>hyökkäys</i>	agresszió = <i>támadás</i>	agressioon
9:490	Aggressor	<i>hyökkäjä</i>	agresszor = <i>támadó</i>	agressor
10:273	agrarisches	<i>maatalous-</i>	<i>mezőgazdasági,</i> agrár	agraarne
11	Akte	<i>asiakirja</i>	akta	akt
12	Aktion	<i>toiminta</i>	akció	aktsioon
13:493	Alarm	<i>hálytyás</i>	<i>riadó</i>	alarm = <i>häire</i>
14	alarmieren	<i>hályttää</i>	<i>riadóztat</i>	alarmeerima
15:274	Allee	<i>puistokatu</i>	<i>fasor, allé</i>	<i>puiestee</i> , allee
16	Allüren	<i>käytös(tapa)</i>	allür	allüür
17	Amnestie	<i>armahdus</i>	amnesztia	amnestia
18:275	Alphabet	<i>kirjoitustaidoton</i>	<i>írásstudatlan,</i> analfabéta	<i>kirjaoskamatu</i> analfabeet
19—20:495	Apparat	<i>koje, laite</i>	<i>szervezet =</i> apparátus	aparaat
21:278	arrogant	<i>ylpeä, pöyhkeä</i>	<i>bűszke, arrogáns</i>	arrogantne
22:496	assistieren	<i>avustaa</i>	<i>segédkezik =</i> assisztál	assisteerima
23	Atlas	<i>kartasto</i>	atlasz	atlas
24	Athletik	<i>voimailu</i>	atlétika	august
25	August	<i>elokuu</i>	augusztus	pagas
26	Bagage	<i>matkatavara(t)</i>	<i>poggyász</i>	ball
27	Ball	<i>tanssiaiset</i>	bál	ballon
28:499	Ballon	<i>(kaasu)säiliö</i>	ballon = <i>tartály</i>	bassin
29	Bassin	<i>allas!</i>	<i>medence</i>	patarei
30:280	Batterie	<i>paristo, patteri!</i>	<i>üteg, elem</i>	(bestia)elajas
31	Bestie	<i>peto</i>	bestia	<i>elajalik</i> , bestialne
32:281	bestialisch	<i>petomainen</i>	bestiális	

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
33	Bibel	<i>raamattu</i>	biblia	piibel
34	Billet	<i>(matka)lippu</i>	<i>jegy</i>	pilet
35:500	blamieren	<i>nolata</i>	blamál = <i>megszégyenít</i>	blameerima
36:501	Blamage	<i>nolaus</i>	blamázs = <i>megszégyenülés</i>	blamaaz
36b:283	Blockade	<i>saarto</i>	<i>zárlat, blokád</i>	blokaad
37	Blus	<i>pusero</i>	blúz	pluus
38	boxen	<i>nyrkkeillä</i>	bokszol	poksima
39:502	Boxen	<i>nyrkkeily</i>	<i>ökölvívás</i> = boksz	poks
40:284	Boxer	<i>nyrkkeilijä</i>	<i>ökölvívó, bokszoló</i>	poksija
41:285	Brosche	<i>rintaneula</i>	<i>melltű, brosztű</i>	pross
42	Bulletin	<i>aikakauskirja</i>	<i>közlemény</i>	bülletään
43:287	Budget	<i>talousarvio, budjetti</i>	<i>költségvetés</i>	<i>elarve</i>
44	Büfett	<i>baari, bufetti</i>	büfé	<i>einelaud</i>
45	Büro	<i>toimisto</i>	<i>iroda</i>	büroo
46	Zelle	<i>sell</i>	<i>cella, sejt</i>	<i>kong</i>
47	Zentrifuge	<i>linko</i>	<i>centrifuga</i>	tsentrifuug
48:288	zentral	<i>keskeinen</i>	<i>központi</i>	<i>keskne,</i>
49:289	Zentrum	<i>keskus, keskusta</i>	<i>centrális</i>	<i>tsentraalne</i>
50	Zigarette	<i>savuke</i>	<i>központ, centrum</i>	<i>keskus, tsestrum</i>
51:506	Zyklus	<i>jakso, sarja</i>	<i>cigaretta</i>	sigaret
52:507	Datum	<i>päivämäärä, päiväys, päivätä</i>	<i>ciklus</i> = <i>szakasz</i>	tsükkel
53	datieren	<i>dateerima</i>	<i>dátum</i> = <i>kelt(ezés)</i>	daatum
54:508	Defekt	<i>vikka</i>	<i>keltez</i>	dateerima
55:509	defekt	<i>viollinen</i>	<i>defekt</i> = <i>hiba</i>	defekt
56:293	Defizit	<i>vajaus</i>	<i>hibás</i> = <i>defekt(es)</i>	<i>puudujääk</i>
57:294	dekorianen	<i>koristaa</i>	<i>hiány, deficit</i>	dekoreerima
58:295	Dekoration	<i>koristeet</i>	<i>diszít, dekorál</i>	dekoratsioon
59:296	dekorativ	<i>koristeellinen</i>	<i>diszítés, dekoráció</i>	dekoratiivne
60:299	demonstrieren	<i>osoittaa mieltään</i>	<i>diszító, dekoratív</i>	demonstreerima
61:300	Demonstration	<i>mielenosoitus</i>	<i>tüntet, demonstrál</i>	demonstratioon
62:301	Dessert	<i>jälkiruoka</i>	<i>tüntetés, demonstráció</i>	
63:302	Detail	<i>üksityiskohta, detaili</i>	<i>utóétel, desszert!</i>	<i>magustoit</i>
64	detailliert	<i>üksityiskohtainen</i>	<i>részlet</i>	detail
65:510	desertieren	<i>karata</i>	<i>részletes</i>	detailne
66	Dezember	<i>joulukuu</i>	<i>átszikik</i> =	deserteerima
67:304, 557	Differenz	<i>ero</i>	<i>dezertál</i>	
68:305	Diktat	<i>sanelu</i>	<i>december</i>	detsember
69:559	diktieren	<i>sanella</i>	<i>különbség,</i>	diferents,
70	Dilemma	<i>pulma</i>	<i>differencia</i>	<i>erinevus</i>
71:311	dirigieren	<i>johtaa, ohjata</i>	<i>tollbamondás,</i>	<i>etteütllus, diktaat</i>
72:312	Dirigent	<i>kapellimestari, kuoronjohtaja</i>	<i>diktátum</i>	
73:309	direkt	<i>välitön</i>	<i>diktál, tollbamond</i>	dikteerima
74:310	Direktor	<i>johtaja</i>	<i>dilemma</i>	dilemma
75	diskret	<i>hienotunteinen</i>	<i>vezényel, parancsol, dirigál</i>	<i>johtima,</i>
76	Diskretion	<i>hienotunteisuus</i>	<i>karmester,</i>	<i>dirigeerima</i>
77	Disziplin	<i>kuri, tieteenhaara</i>	<i>dirigens</i>	<i>koorijuht,</i>
			<i>közvetlen, direkt</i>	<i>dirigent</i>
			<i>igazgató, direktor</i>	<i>direktor</i>
			<i>diszkrét</i>	<i>diskreetne</i>
			<i>diszkréció</i>	<i>diskreetsus</i>
			<i>fegyelem, tudományág</i>	<i>distsipliin</i>

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
78:314	dominant	<i>vallitseva</i>	<i>uralkodó, domináns</i>	emigreerima
79	dressieren	<i>kouluuttaa</i>	<i>idomit</i>	entsüklopeedia
80	Dressur	<i>koulutus</i>	<i>idomitás</i>	<i>ajastu</i>
81:315	(Jam)	<i>hillo</i>	<i>lekvár, dzsem</i>	etikett
82:316	Dschungel	<i>viidakko</i>	<i>öserdő, dzsungel</i>	eksalteerunud
83:317	Echo	<i>kaiku</i>	<i>visszhang, echó</i>	eksamineerima
84	Elektrizität	<i>sähkö</i>	<i>villany, villamosság</i>	eksam
85:321	elektrisch	<i>sähköinen</i>	<i>villany-, elektromos</i>	eksisteerima
86	Element	<i>elementti</i>	<i>elem</i>	eksemplar
86b:322	elementar	<i>perus-, alkeis-</i>	<i>elemi, elementáris</i>	ekspeditioon
87:323	Emblem	<i>tunnus(merkki)</i>	<i>jelvény, embléma</i>	eksperiment, <i>katsse</i>
88:560	Emigration	<i>pakolaisuus</i>	<i>emigráció</i>	<i>väljavedu, eksport</i>
89:561	emigrieren	<i>muuttaa maasta</i>	<i>emigrál, menekül</i>	eksportima
90	Enzyklopädie	<i>tietosanakirja</i>	<i>enciklopédia</i>	eksportija
91:326	Ära	<i>kausi, aikakausi</i>	<i>korszak, éra</i>	ekspress
92	Etikett	<i>(nimi)lappu</i>	<i>címke</i>	<i>jalgratas</i>
93	exaltiert	<i>hurmioitunut</i>	<i>egzaltált</i>	<i>tõsiast, fakt</i>
94	examinieren	<i>tukia, tenttiä</i>	<i>vizsgáztat</i>	<i>perekond</i>
95	Examen	<i>tutkinto, tentti</i>	<i>vizsga</i>	<i>soosik = favoriit</i>
96	existieren	<i>olla (olemassa)</i>	<i>létezik, van</i>	<i>fantastiline</i>
97-98	Exemplar	<i>kappale</i>	<i>példány</i>	<i>faas</i>
99:329	Expedition	<i>tutkimusmatka</i>	<i>tanulmányút, expedició</i>	<i>veebruár</i>
100:562	Experiment	<i>koe</i>	<i>kísélet</i>	fiktiivne
101:330	Export	<i>vienti</i>	<i>kivitel, export</i>	vorm
102:514	exportieren	<i>viidä (maasta)</i>	<i>kivisz = exportál</i>	vormiline
103	Exporteur	<i>(maasta)viejä</i>	<i>exportáló</i>	vormiline
104:331	Express	<i>pikajuna</i>	<i>gyorsvonat, expressz</i>	foto
105:515	Fahrrad	<i>polkupyörä</i>	<i>kerékpár = bicikli</i>	foto
106:333	Faktum	<i>tosiasia, fakta</i>	<i>tény</i>	foto
107:334	Familie	<i>perhe</i>	<i>család, familia</i>	foto
108:519	Favorit	<i>suosikki</i>	<i>esélyes = favorit</i>	foto
109	phantastisch	<i>mielikuvituksellinen</i>	<i>fantasztikus</i>	foto
110:520	Phase	<i>vaihe</i>	<i>szakasz = fázis</i>	foto
111	Februar	<i>helmikuu</i>	<i>február</i>	foto
112:337	fiktiv	<i>kuviteltu</i>	<i>elképzelt, fiktív</i>	foto
113:521	Form	<i>muoto</i>	<i>alak = forma</i>	foto
114	formal	<i>muodollinen</i>	<i>formai</i>	foto
115	formell	<i>muodollinen</i>	<i>formális</i>	foto
116	Photograph	<i>valokuvaaja</i>	<i>fényképész</i>	foto
117:342	Photo	<i>valokuva</i>	<i>fénykép, fotó</i>	foto
118:563b	photographie- ren	<i>valokuvata</i>	<i>fényképez</i>	foto
119	Frisur	<i>kampau</i>	<i>frizura</i>	foto
120	Front	<i>rintama</i>	<i>front</i>	foto
121:343	Fundament	<i>perustus</i>	<i>alap, alapzat, fundamentum</i>	foto
122	Funktionär	<i>toimihenkilö</i>	<i>funkeionárius</i>	foto
123:344	Garantie	<i>takuu</i>	<i>jótállás, garancia</i>	foto
124:345	garantieren	<i>taata</i>	<i>jótáll, garantál</i>	foto
125:346	Garderobe	<i>vaatesäilö</i>	<i>ruhatár</i>	foto
126	Garnitur	<i>kalusto</i>	<i>garnitúra</i>	foto

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
127:523	Generation	<i>sukupolvi</i>	<i>nemzedék</i> = gene- ráció	<i>polvokond</i> = generatsioon
128:524	gestikulieren	<i>elehtiä</i>	gestikulál = <i>mutogat</i>	žestikuleerima
129	Geste	<i>ele</i>	gesztus	žest
129b:348	Glasur	<i>lasitus</i>	<i>máz, glazúr</i>	glasuur
130	Globus	<i>pallokartta</i>	<i>földgömb</i>	gloobus
131	gratulieren	<i>onnitella</i>	gratulál	<i>õnnitilema</i>
132:525	Gratulation	<i>onnittelu</i>	gratuláció = <i>szerencsekívánat</i>	<i>õnnitus</i>
133	Gymnasium	<i>yhteiskoulu</i>	gimnázium	gümnaasium
134	Gymnasiast	<i>yhteiskoululainen</i>	gimnazista	gümnasist
135:526	Hangar	<i>lentokonehalli</i>	hangár = <i>repülő- gépcsarnok</i>	angaar
136:353	heroisch	<i>sankarillinen</i>	<i>hósi, heroikus</i>	<i>kangelaslik,</i> heroiline
137:356	Historie	<i>historia</i>	<i>történelem,</i> história	<i>ajalugu</i>
138	historisch	<i>historiallinen</i>	<i>történelmi</i>	<i>ajalooline</i>
139	honorieren	<i>palkita</i>	honorál	honoreerima
140	Horde	<i>joukkio</i>	horda	hord
141:568	Humanität	<i>humaanisuus,</i> <i>inhimillisuus</i>	<i>emberség</i>	humaansus, <i>inimilikkus</i>
142:360	Idee	<i>aate, idea</i>	<i>eszme</i>	idee
142b	Illustration	<i>kuvitus</i>	illusztráció	illustratsioon
143:364	illustrieren	<i>kuvitaa</i>	<i>szemléltet,</i> illusztrál	illustreerima
144:365	imitieren	<i>matkia</i>	<i>utánoz, imitál</i>	<i>matkima,</i> imiteerima
145:571	Instanz	<i>instanssi</i> <i>virka-aste</i>	<i>illetékes hatóság</i>	instants
146:368	instruieren	<i>opastaa</i>	<i>utasít, instruál</i>	instrueerima
147:369	Instruktion	<i>ohje</i>	<i>utasítás,</i> instrukció	instruktion
148:375	Internat	<i>asuntola</i>	<i>diákotthon,</i> internátus	<i>ühiselamu,</i> internaat
149	Interview	<i>haastattelu</i>	interjú	intervju
150	interviewen	<i>haastatella</i>	interjúvol	intervjuerima
151:376	international	<i>kansainvälinen</i>	<i>nemzetközi,</i> internacionális	<i>rahvusvaheline,</i> internationaalne
152	Januar	<i>tammikuu</i>	január	jaanuar
153:526b	Jubiläum	<i>(riemu)juhla</i>	<i>emlékünnap</i> = jubileum	juubel
154:381	Jubilar	<i>juhlittava</i>	<i>ünnepelt, jubiláns</i>	juubilar
155	Juli	<i>heinäkuu</i>	július	juuli
156	Juni	<i>kesäkuu</i>	június	juuni
157	Camping	<i>leirintä</i>	kemping	camping
158	Kanal	<i>kanava</i>	<i>csatorna</i>	kanal
159	Kapital	<i>pääoma</i>	<i>tőke</i>	kapital
160:386	charakteri- sieren	<i>luonnehtia,</i> karakterisoida	<i>jellemez</i>	<i>iseloostama</i>
161:576	kokett	<i>koketti,</i> <i>keimaileva</i>	<i>kacér</i>	koketne
162:577	Kolonie	<i>siirtomaa</i>	<i>gyarmat</i>	<i>koloonia, asumaa</i>
163:391	Komfort	<i>mukavuus</i>	<i>kényelem, komfort</i>	<i>magavus, komfort</i>
164:393	Kommission	<i>toimikunta,</i> kommissio	<i>bizottság</i>	<i>toimikond,</i> komisjon
165	kommandieren	<i>komentaa</i>	<i>vezényel</i>	komandeerima

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
166 :396	konkurrieren	<i>kilpailla</i>	<i>verseng</i> , konkurrál	konkureerima
167 :397	Konkurrenz	<i>kilpailu</i>	<i>versengés</i> , konkurrencia	konkurents
167 :398	Kontinent	<i>maanosa</i>	<i>földrészt</i> , kontinens	kontinent, <i>maailmajagu</i>
168	Kontur	<i>ääriviva</i>	<i>körvonal</i>	kontuur
168b :402	konsequent	<i>johdonmukainen</i>	<i>következetes</i> , konzekvens	<i>järjekindel</i> , konsekventne
168c :403	Konsequenz	<i>johdonmukaisuus</i>	<i>következmény</i> , konzekvencia	<i>järjekindlus</i> , konsekventsus
169	Konserve	<i>säilyke</i>	konzerv	konserv
170 :532	Crème	<i>voide</i>	krém = <i>kenőcs</i>	kreem
171 :581	Lift	<i>hissi</i>	<i>lift</i> , <i>felvonó</i>	lift
172 :408	Liste	<i>luettelo</i> , lista	lista	<i>loetelu</i>
173 :581b	Luxus	<i>loisto</i> , <i>yllellisyys</i>	<i>luxus</i> , <i>fényűzés</i>	luksus
174	Mai	<i>toukokuu</i>	május	mai
175	Mappe	<i>salkku</i>	mappa	mapp
176	März	<i>maaliskuu</i>	március	märts
177 :409	Maschine	<i>kone</i>	<i>gép</i> , <i>masina</i>	masin
178 :537	Maske	<i>naamio</i> , <i>naamari</i>	maszk = <i>álarc</i>	mask
179	Minute	<i>minuutti</i>	<i>perc</i>	minut
180 :412	Moment	<i>hetki</i> , <i>tuokio</i>	<i>pillanat</i> , momentum	moment
181	Monument	<i>monumentti</i> , <i>muistomerkki</i>	<i>emlékmű</i>	monument, <i>mälestusmärg</i>
182	Moral	<i>moraali</i>	<i>erkölcs</i>	moraal
183 :414	Niveau	<i>taso</i>	<i>színvonal</i>	<i>tase</i> , <i>nivoo</i>
184	November	<i>marraskuu</i>	november	november
185 :415, 585	Nuance	<i>vivahde</i> , <i>nyanssi</i>	<i>árnyalat</i>	nüanss, <i>varjund</i>
186	Oase	<i>keidas</i>	<i>oázis</i>	oas
187	Ozean	<i>valtameri</i>	<i>óceán</i>	ookean
188	Oktober	<i>lokakuu</i>	október	oktoober
189	Omnibus	<i>linjaauto</i> , <i>bussi</i>	omnibusz	omnibuss
190	Organ	<i>elin</i>	<i>szerv</i>	organ
191 :538	Pakt	<i>sopimus</i>	<i>egység</i> = pak- tum	pakt
191b	Pansion	<i>täysihoitola</i>	panzió	pansion, pension
192	Paragraph	<i>pykälä</i>	paragrafus	paragrahv
193	parallel	<i>yhdensuuntainen</i>	<i>párhuzamos</i>	parallelné
194	Park	<i>puisto</i>	park	park
195	Partei	<i>puolue</i>	párt	partei
195b :419	Partie	<i>ottelu</i>	<i>játszma</i> , <i>parti</i>	partii
196	Paß	<i>passi</i>	<i>útlevél</i>	pass
197 :421	Patient	<i>potilas</i>	<i>beteg</i> , <i>páciens</i> !	patsient
198 :422	Pendel	<i>heiluri</i> , <i>pendeli</i>	<i>inga</i>	pendel
199 :423	perfekt	<i>täydellinen</i>	<i>tökéletes</i> , <i>perfekt</i>	perfektne
200	Perron	<i>asemalaituri</i>	peron	perroon
201	Personal	<i>henkilökunta</i>	<i>személyzet</i>	personal
202	Pflaster	<i>laastari</i>	<i>tapasz</i>	plaaster
203 :590	Planet	<i>planeetta</i> , <i>kiertotähti</i>	<i>bolygó</i>	planeet
204 :429	Podium	<i>koroke</i>	<i>emelőny</i> , <i>pódium</i>	podium
205	Polizei	<i>poliisi</i>	<i>rendőrség</i>	politsei
206	Polizist	<i>poliisi</i>	<i>rendőr</i>	politseinik
207 :431	Portion	<i>annos</i>	<i>adag</i> , <i>porció</i>	<i>annus</i> , <i>portsijon</i>
208 :592	Pose	<i>asento</i>	<i>póz</i> , <i>állás</i> , <i>helyzet</i>	<i>poos</i> , <i>asend</i>
209 :432	Position	<i>asema</i>	<i>helyzet</i> , <i>pozíció</i>	positsioon
210 :433	Praxis	<i>käytäntö</i>	<i>gyakorlat</i> , <i>praxis</i>	praktika

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
211 :433b	Prämie	<i>palkkio</i>	<i>jutalom, prémium</i>	preemia
212	Präsident	<i>presidentti</i>	<i>elnök</i>	president
213 :437	Programm	<i>ohjelma</i>	<i>műsor, program</i>	<i>eeskava, programm</i>
214 :593	Protest	<i>protesti, vastalause</i>	<i>tiltakozás</i>	protest
215 :438	Provinz	<i>maakunta, provinssi</i>	<i>vidék, tartomány</i>	provints
216	Prozent	<i>prosentti</i>	<i>százalék</i>	protsent
217 :594	Prozeß	<i>prosessi, kehitys-kulku, oikeuden-käynti</i>	<i>folyamat, pör</i>	protsess
218 :439	Publikum	<i>yleisö</i>	<i>közönség, publikum</i>	publik
219	Punkt	<i>piste</i>	<i>pont</i>	punkt
220	Qualität	<i>laatu</i>	<i>minőség</i>	kvaliteet
221 :441	Quantum	<i>määrä</i>	<i>mennyiség</i>	<i>määr, kvantum</i>
222	Rang	<i>arvoaste</i>	<i>rang</i>	<i>auaste</i>
223 :443	Register	<i>luettelo, rekisteri</i>	<i>jegyzék</i>	<i>luetelu, register</i>
224 :595	Respekt	<i>respekti, arvonanto</i>	<i>tisztelet</i>	respekt, <i>austus</i>
225 :596	Restaurant	<i>ravintola</i>	<i>étterem</i>	restoran, <i>söökla</i>
226 :445	Resultat	<i>tulos</i>	<i>eredmény</i>	<i>tulemus, resultaat</i>
227	Revolution	<i>vallankumous</i>	<i>forradalom</i>	revolutsioon
228	Schach	<i>šakki</i>	<i>sakk</i>	<i>male</i>
229 :597b	Chance	<i>mahdollisuus</i>	<i>lehetőség</i>	<i>šanss, võimalus</i>
230 :598b	Schlager	<i>iskelmä</i>	<i>sláger</i>	<i>šlaager, lööklaul</i>
231	Sekunde	<i>sekunti</i>	<i>másodperc</i>	sekund
232	September	<i>syyskuu</i>	<i>szeptember</i>	september
233	Skandal	<i>skandaali</i>	<i>botrány</i>	skandaal
234	solid	<i>luotettava</i>	<i>szolid</i>	soliidne
235 :450	Soße	<i>kastike</i>	<i>mártás, szósz</i>	<i>kaste, soust</i>
236 :598	Souvenir	<i>muistoesine</i>	<i>emlék</i>	<i>suveniir, meene</i>
237	Sport	<i>urheilu</i>	<i>sport</i>	sport
238 :543	Stadium	<i>vaihe</i>	<i>szakasz = stádium</i>	staadium = <i>järk</i>
239 :453b, 600b	Star	<i>tähti</i>	<i>sztár, csillag</i>	<i>täht, staar</i>
240	Streik	<i>lakko</i>	<i>sztrájk</i>	streik
241	Tabak	<i>tupakka</i>	<i>dohány</i>	tubakas
242 :544	Tabelle	<i>taulukko</i>	<i>táblázat = tabella</i>	tabel
243 :459	Talent	<i>kyky, lahjakkuus</i>	<i>tehetség</i>	<i>andekus, anne, talent</i>
244	Telegramm	<i>sähke</i>	<i>távírat</i>	telegramm
245 :602b	Telephon	<i>puhelin</i>	<i>telefon, távbeszélő</i>	telefon
246	Temperatur	<i>lämpötila</i>	<i>hőmérséklet</i>	temperatuur
247	Theater	<i>teatteri</i>	<i>színház</i>	teater
248	Tinte	<i>muste</i>	<i>tinta</i>	tint
249 :465	tolerant	<i>suvaitsevaisinen</i>	<i>tűrelmes, toleráns</i>	<i>salliv, tolerantne</i>
250 :466	Ton	<i>sävy</i>	<i>hang, tónus</i>	toon
251 :604	Transport	<i>kuljetus</i>	<i>szállítás</i>	transport, <i>vedu</i>
252 :545	Tribüne	<i>koroke</i>	<i>emelvény = tribün</i>	tribüün
253	Trick	<i>temppe</i>	<i>trükk</i>	trikk
254 :605	Triumph	<i>triumfi, riemuvoitto</i>	<i>diadal</i>	triumf
255 :606	Trophäe	<i>voitonmerkki</i>	<i>trófea, diadaljel</i>	trofee
256 :546	Tumult	<i>melu, meteli</i>	<i>zavargás = tumultus</i>	<i>kära, mürgel, möll</i>
257—258 :	Tyrann	<i>tyranni,</i>	<i>zsarnok</i>	türann

Nummer	deutsch	finnisch	ungarische	estnisch
607		<i>hirmuvaltias</i>		
259	Watte	<i>pumpuli, vanu</i>	vatta	vatt
260	Villa	<i>huvila</i>	villa	villa
261 :482	Vision	<i>näky</i>	<i>látomás, vízió</i>	<i>nägemus, visioon</i>
262	Witz	<i>vitsi</i>	vice	<i>nali, vaimukus</i>
263	Zettel	<i>lippu, lappu</i>	cédula	sedel
264	Ziel	<i>päämäärä, maali</i>	cél	<i>eesmärk, märk</i>
265	Zigeuner	<i>mustalainen</i>	cigány	<i>mustlane</i>
266 :484b	Zirkel	<i>harppi, sirkkeli!</i>	<i>kör, körző</i>	sirkel
267	Zivilisation	<i>sivistys</i>	civilizáció	tsivilisatsioon
268 :608	Zone	<i>vyöhyke</i>	<i>zóna, öv, réteg</i>	vöönd, tsoon

2. Nicht-internationale und internationale Wörter konkurrieren

2.1. Das nicht-internationale Wort häufiger

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
269	absurd	<i>järjetön, absurdi</i>	abszurd	absurdne
270	adoptieren	adoptoida	<i>örökbefogad,</i> adoptál	adopteerima
271 :4	Adresse	<i>osoite, adressi!</i>	<i>cím</i>	aadress
272 :6	Agent	<i>asiames, agentti</i>	<i>ügynök</i>	agent
273 :10	agrarisches	<i>maatalous-</i>	<i>mezőgazdasági,</i> agrár	agraarne
274 :15	Allee	<i>puistokatu</i>	<i>fasor, allé</i>	<i>puiestee, allee</i>
275 :18	Alphabet	<i>kirjoitustaidoton</i>	<i>írastudatlan,</i> analfabéta	<i>kirjaoskamatu,</i> analfabeet
276	April	<i>huhtikuu, aprilli!</i>	április	aprill
277	Argument	<i>peruste,</i> argumentti	<i>érv, argumentum</i>	argument
278 :21	arrogant	<i>ylpeä, pöyhkeä</i>	<i>büszke, arrogáns</i>	arrogantne
279	Artist	<i>taiteilija, artisti</i>	artista	artist
280 :30	Batterie	<i>paristo, patteri!</i>	<i>üteg, elem</i>	patarei
281 :32	bestialisch	<i>petomainen</i>	bestiális	<i>elajalik, bestiaalne</i>
282	Blankett	<i>lomake, blanketti</i>	blanketta	blankett
283 :36b	Blockade	<i>saarto</i>	<i>zárlat, blokád</i>	blokaad
284 :40	Boxer	<i>nyrkkeilijä</i>	<i>ökölvívó, bokszoló</i>	poksija
285 :41	Brosche	<i>rintaneula</i>	<i>melltű</i>	pross
286	Börse	pörssi	<i>tőzsde, börze</i>	börs
287 :43	Budget	<i>talousarvio</i> budjetti	<i>költségvetés</i>	eelarve
288 :48	zentral	<i>keskeinen</i>	<i>központi</i>	keskne,
289 :49	Zentrum	<i>keskus, keskusta</i>	centrális	tsentraalne
290	zentralisieren	<i>keskittää</i> sentralisoida	<i>központ, centrum</i> <i>központosít, centrum</i> centralizál	<i>keskus</i> tsentraliseerima
291	Zentralisierung	<i>keskitys,</i> sentralisaatio	<i>központosítás,</i> centralizáció	tsentralisatsioon
292	Dame	<i>nainen, daami</i>	<i>hölgy, dáma</i>	daam
293 :56	Defizit	<i>vajaus</i>	<i>hiány, deficit</i>	<i>puudujääk</i>
294 :57	dekoriere	<i>koristaa</i>	<i>díszít, dekorál</i>	dekoreerima

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
295 :58	Dekoration	<i>koristeet</i>	<i>diszítés,</i> dekoráció	dekoratsioon
296 :59	dekorativ	<i>koristeellinen</i>	<i>diszító,</i> dekoratív	dekoratiivne
297	Demokratie	<i>kansanvalta,</i> demokratia	demokrácia	demokraatia
298	demokratisch	<i>kansanvaltainen</i> demokraattinen	demokratikus	demokraatlik
299 :60	demonstrieren	<i>osoittaa mieltään</i>	<i>tüntet,</i> demonstrál	demonstreerima
300 :61	Demonstration	<i>mielenosoitus</i>	<i>tüntetés</i> demonstráció	demonstratioon
301 :62	Dessert	<i>jälkiruoka</i>	<i>utóétel,</i> desszert !	<i>magustoit</i>
302 :63	Detail	<i>yksityiskohta,</i> detalji	<i>részlet</i>	detail
303 :556	Dialog	<i>dialogi</i> <i>kaksinpuhelu</i>	<i>párbeszéd</i> dialógus	dialoog <i>kahekõne</i>
304 :67, 557	Differenz	<i>ero</i>	<i>különbőség,</i> differencia	diferents, <i>erinevus</i>
305 :68	Diktat	<i>sanelu</i>	<i>tolbamondás,</i> diktátum	<i>etteütlus,</i> diktaat
306	Dilettant	<i>diletantti</i>	<i>műkedvelő,</i> dilettáns	diletant
307	dilettantisch	<i>diletanttimainen</i>	<i>műkedvelő,</i> dilettáns	diletantlik
308	dynamisch	<i>dynaaminen</i>	<i>lendületes,</i> dinamikus	dünaamiline
309 :73	direkt	<i>välitön</i>	<i>közvetlen,</i> direkt	<i>vahetu</i>
310 :74	Direktor	<i>johtaja</i>	<i>igazgató,</i> direktor	direktor
311 :71	dirigieren	<i>ohjata</i>	<i>vezényel,</i> <i>parancsol,</i> dirigál	<i>johtima,</i> dirigeerima
312 :72	Dirigent	<i>kapellimestari,</i> <i>kuoronjohtaja</i>	<i>karmester,</i> dirigens	<i>koorjuht,</i> dirigent
313	Diwan	<i>sohva,</i> divaani	dívány	diivan
314 :78	dominant	<i>vallitseva</i>	<i>uralkodó,</i> domi- nans	domineeriv
315 :81	(Jam)	<i>hillo</i>	<i>lekvár,</i> dzsem	<i>keedis,</i> džemm
316 :82	Dschungel	<i>viidakko</i>	<i>őserdő,</i> dzsungel	džungel
317 :83	Echo	<i>kaiku</i>	<i>visszhang,</i> echó	<i>kaja</i>
318	Egoist	<i>egoisti</i>	<i>önző,</i> egoista	egoist
319	egoistisch	<i>isekäs,</i> egoistinen	<i>önző,</i> egoista	egoistlik
320	Existenz	<i>olemassaolo,</i> eksistenssi	<i>lét,</i> egzisztencia	eksistents
321 :85	elektrisch	<i>sähköinen</i>	<i>villany-,</i> elektromos	elektriline
322 :86b	elementar	<i>perus-, alkeis-</i>	<i>elemi,</i> elementáris	elementaarne
323 :87	Emblem	<i>tunnus(merkki)</i>	<i>jelvény,</i> embléma	embleem
324 :513b	Emigrant	<i>pakolainen,</i> emigrantti	emigráns = <i>menekült</i>	emigrant = <i>pagulane</i>
325	energisch	<i>tarmokas,</i> energinen	<i>energikus</i>	<i>energiline</i>
326 :91	Ära	<i>kausi, aikakausi</i>	<i>korszak,</i> éra	<i>ajastu</i>
327	Ethik	<i>etiikka</i>	<i>erkölcs,</i> etika	eetika
328	ethisch	<i>eettinen</i>	<i>erkölcsi,</i> etikai	eetiline
329 :99	Expedition	<i>tutkimusmatka</i>	<i>tanulmányút,</i> expedició	ekspeditatsioon
330 :101	Export	<i>vienti</i>	<i>kivitel,</i> export	<i>väljavedu,</i> eksport
331 :104	Express	<i>pikajuna</i>	<i>gyorsvonat,</i> expressz	ekspress

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
332	Faktor	<i>tekijä, faktori</i>	<i>tényező, faktor</i>	<i>tegur, faktor</i>
333 :106	Faktum	<i>tosiasia, fakta</i>	<i>tény</i>	<i>tõsiasi, fakt</i>
334 :107	Familie	<i>perhe</i>	<i>család, familia</i>	<i>perekond</i>
335	Figur	<i>hahmo, muoto, figuuri</i>	<i>alak, figura</i>	<i>figuur</i>
336 :563	Fiktion	<i>kuvitelma, fiktio</i>	<i>fikció, kitalálás</i>	<i>fiktsoon</i>
337 :112	fiktiv	<i>kuvitettu</i>	<i>elképzelt, fiktív</i>	<i>fiktiivne</i>
337b	filmen	<i>elokuvata, filmata</i>	<i>filmez</i>	<i>filmima</i>
338	finanzieren	<i>rahoittaa, finansioida</i>	<i>pénzel finanszíroz</i>	<i>finantseerima</i>
339	Firma	<i>toiminimi, firma</i>	<i>cég, firma!</i>	<i>firma</i>
340	Flirt	<i>hakkailu, flirtti</i>	<i>kacérkodás, flört</i>	<i>flirt</i>
341	flirten	<i>hakkailta, flirtata</i>	<i>kacérkodik, flörtöl</i>	<i>flirtima</i>
342 :117	Photo	<i>valokuva</i>	<i>fénykép, fotó</i>	<i>foto</i>
343 :121	Fundament	<i>perustus</i>	<i>alap, alapot, fundamentum</i>	<i>alusmüür, vundament</i>
344 :123	Garantie	<i>takuu</i>	<i>jótállás, garancia</i>	<i>tagatis, garantii</i>
345 :124	garantieren	<i>taata</i>	<i>jótáll, garantál</i>	<i>tagama, garanteerima</i>
346 :125	Garderobe	<i>vaatesäilö</i>	<i>ruhatár</i>	<i>riidehoid, garderoob</i>
347	General	<i>kenraali</i>	<i>tábornok, generális</i>	<i>kindral</i>
348 :129b	Glasur	<i>lasitus</i>	<i>máz, glazúr</i>	<i>glasuur</i>
349 :566b	Harmonie	<i>sopuointu, harmonia</i>	<i>összhang, harmónia</i>	<i>harmononia, kooskõla</i>
350	harmonisch	<i>sopuointuinen, harmoninen</i>	<i>harmonikus</i>	<i>harmooniline</i>
351	Hasard	<i>uhkapeli, hasardi</i>	<i>hasárdjáték</i>	<i>hasartmäng</i>
352	Hegemonie	<i>ylivalta, hegemonia</i>	<i>egyeduralom, hegemonia</i>	<i>hegemoonia</i>
353 :136	heroisch	<i>sankarillinen</i>	<i>hõsi, heroikus</i>	<i>kangelaslik, heroiline</i>
354	Heroismus	<i>sankarillisuus, heroismi</i>	<i>hõsiesség, heroizmus</i>	<i>kangelaslikus, heroism</i>
355	Hymne	<i>kansallislaulu, hymni</i>	<i>himnusz</i>	<i>hümn</i>
356 :137	Historie	<i>historia</i>	<i>történelem, história</i>	<i>ajalugu</i>
357	Horizont	<i>taivaanranta horisontti</i>	<i>látóhatár, horizont</i>	<i>silmapiir</i>
358 :567	Hotel	<i>hotelli</i>	<i>szálloda, hotel</i>	<i>hotell, võõrastemaja</i>
359	human	<i>inhimillinen, humaani(nen)</i>	<i>emberséges, humánus</i>	<i>inimlik, humaanne</i>
340 :142	Idee	<i>aate, idea</i>	<i>eszme</i>	<i>idee</i>
361	Ideal	<i>ihanne, ideaali</i>	<i>eszménykép, ideál</i>	<i>ideaal</i>
362	ideal	<i>ihanteellinen, ideaalinen</i>	<i>eszményi, ideális</i>	<i>ideaalne</i>
363	idealisieren	<i>ihannoida, ideaalistaa</i>	<i>eszményít, idealizál</i>	<i>idealiseerima</i>
364 :143	illustrieren	<i>kuvitaa</i>	<i>szemléltet, illusztrál</i>	<i>illustreerima</i>
365 :144	imitieren	<i>matkia</i>	<i>utánoz, imítál</i>	<i>matkima, imiteerima</i>
366	informieren	<i>tiedottaa, informoida</i>	<i>tájékoztat, informál</i>	<i>informeerima</i>
367	Information	<i>ilmoitus, tieto, informaatio</i>	<i>felvilágosítás, információ</i>	<i>informatsioon</i>

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
368 :146 369 :147	instruieren Instruktion	<i>opastaa</i> <i>ohje</i>	<i>utasít, instruál</i> <i>útasítás,</i> <i>instrukció</i>	instrueerima instruktion
370	importieren	<i>tuoda (maahan),</i> <i>importoida</i>	<i>behoz, importál</i>	importima
371	Import	<i>tuonti, importti</i>	<i>(áru)behozatal,</i> <i>import</i>	import
372	imposant	<i>vaikuttava,</i> <i>imposantti</i>	<i>lenyűgöző,</i> <i>impozáns</i>	imposantne
373	Intelligent	<i>älykäs,</i> <i>intelligentti</i>	<i>művelt, intelligens</i>	intelligentne
374	Intelligenz	<i>älymystö, äly,</i> <i>intelligenssi</i>	<i>intelligencia</i>	intelligents
375 :148	Internat	<i>asuntola</i>	<i>diákotthon,</i> <i>internátus</i>	<i>ühiselamu,</i> <i>internaat</i>
376 :151	international	<i>kansainvälinen</i>	<i>nemzetközi,</i> <i>internacionális</i>	<i>rahvusvaheline,</i> <i>internationaalne</i>
377	intim	<i>intiimi</i>	<i>bizalmas, meghitt,</i> <i>intim</i>	intiimne
378	intrigieren	<i>juonitella,</i> <i>intrigoida</i>	<i>intrika</i> <i>rokkant, invalidus</i>	intrigeerima
379 380 :572	Intrige Invalide	<i>juoni, intrigi</i> <i>invalidi, vam-</i> <i>mainen</i>	<i>innepelt, jubiláns</i> <i>naptár</i>	intrig invalidid
381 :154 382 :573	Jubilar Kalender	<i>juhlittava</i> <i>kalenteri,</i> <i>almanakka</i>	<i>zürzavar, káosz</i>	juubilar kalender
383 :573b	Chaos	<i>kaaos,</i> <i>sekasorto</i>	<i>zürzavaros, kaoti-</i> <i>kus</i>	kaos
384	chaotisch	<i>kaoottinen</i>	<i>jellem, jelleg,</i> <i>karakter</i>	kaotiline
385	Charakter	<i>luonne, karakteri</i>	<i>jellemez</i>	iseloom, karakter
386 :160	charakterisieren	<i>luonnehtia,</i> <i>karakterisoida</i>	<i>karikatúra,</i> <i>gúnykép</i>	iseloomustama
387 :573c	Karikatur	<i>pilakuva,</i> <i>karikatyyri</i>	<i>laktanya,</i> <i>kaszárnya</i>	karikatüüri
388	Kaserne	<i>kasarmi</i>	<i>székesegyház,</i> <i>katedrális</i>	kasarm
389	Kathedrale	<i>katedraali</i>	<i>összeállítás,</i> <i>kombináció</i>	katedraal
390	Kombination	<i>yhdistelmä,</i> <i>kombinaatio</i>	<i>kényelem,</i> <i>komfort</i>	kombination
391 :163	Komfort	<i>mukavus</i>	<i>furcsa,</i> <i>komikus</i>	<i>mugavus, komfort</i>
392 :578	komisch	<i>koominen,</i> <i>naurettava</i>	<i>bizottság</i>	koomiline
393 :164	Komission	<i>toimikunta,</i> <i>komissio</i>	<i>bonyolult,</i> <i>komplikált</i>	<i>toimkond,</i> <i>komisjon</i>
394	kompliziert	<i>monimutkainen,</i> <i>komplisoitunut</i>	<i>konfliktus</i> <i>verseng,</i>	komplitseeritud
395	Konflikt	<i>selkkaus,</i> <i>konflikti</i>	<i>konfliktus</i> <i>versengés,</i>	konflikt
396 :166	konkurrieren	<i>kilpailla</i>	<i>konkurrál</i> <i>versengés,</i>	konkureerima
397 :167	Konkurrenz	<i>kilpailu</i>	<i>konkurrencia</i> <i>földrés,</i>	konkurents kontinent,
398 :176b	Kontinent	<i>maanosa</i>	<i>kontinens</i>	<i>maailmajagu</i>

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
399	Kontrast	<i>vastakohta,</i> kontrasti	<i>ellentét,</i> kontraszt	kontrast
400	Kontrolle	<i>tarkastus,</i> kontrolli	<i>ellenőrzés,</i> kontroll	kontroll
401	kontrollieren	<i>tarkastaa,</i> kontrolloida	<i>ellenőriz,</i> kontrollál	kontrollima
402:168b	konsequent	<i>johdonmukainen</i>	<i>következetes,</i> konzekvens	<i>järjekindel,</i> konsekventne
493:168c	Konsequenz	<i>johdonmukaisuus</i>	<i>következetesség,</i> <i>következmény,</i> <i>következtetés,</i> konzekvencia	<i>järjekindlus,</i> konsekventsus
404	konservativ	<i>vanhoillinen,</i> konservatiivinen	<i>maradi,</i> konzervatív	konservatiivne
405	Konzert	konserkki	<i>hangverseny,</i> koncert	kontsert
406	Krise	<i>pula,</i> kriisi	krízis	kriis
407	lakonisch	lakoninen	<i>tömör, velős,</i> lakonikus	lakoniline
408:172	Liste	<i>luettelo,</i> lista	lista	<i>loetelu</i>
409:177	Maschine	<i>kone</i>	<i>gép, masina</i>	masin
410	massiv	massiivi(nen)	<i>tömör, szilárd,</i> masszív	massivne
411	Melodie	<i>sävelmä,</i> melodia	melódia	meloodia
412:180	Moment	<i>hetki, tuokio</i>	<i>pillanat,</i> momentum	moment
413	monoton	<i>yksitoikkoinen,</i> monotoninen	<i>egyhangú,</i> monoton	monotoonne
414:183	Niveau	<i>taso</i>	<i>színvonal</i>	<i>tase, nivoo</i>
415:185, 585	Nuance	<i>vivahde, nyanssi</i>	<i>árnyalat</i>	<i>nüanss, varjund</i>
416	Operation	<i>leikkaus,</i> operaatio	operáció	operatsioon
417	Panorama	panoraama	<i>kildátás,</i> panoráma	panoraam
418	Parfüm	<i>hajuvesi,</i> parfyymi	<i>illatszer, parfüm</i>	parfüüm
419:195b	Partie	<i>ottelu</i>	<i>játszma, parti</i>	partii
420:587	Patriot	<i>patriootti,</i> <i>isänmaanystävä</i>	<i>hazafi, patrióta</i>	patrioot
421:197	Patient	<i>potilas</i>	<i>beteg, páciens !</i>	patsient
422:198	Pendel	<i>heiluri,</i> pendeli	<i>inga</i>	pendel
423:199	perfekt	<i>täydellinen</i>	<i>tökéletes, perfekt</i>	perfektne
424	Periode	<i>kausi, periodi</i>	<i>korszak, periódus</i>	periood
425	Peripherie	<i>äärialue,</i> periferia	<i>szél, periféria</i>	perifeeria
426:588	Phantasie	<i>mielikuvitus,</i> fantasia	<i>fantázia, képzelet</i>	fantaasia
427:589	Pilot	<i>lentäjä, pilotti</i>	<i>pilóta, repülő</i>	<i>lendur, piloot</i>
428	Plakat	<i>juliste, plakaatti</i>	<i>plakát</i>	plakát
429:204	Podium	<i>koroke</i>	<i>emelvény, pódium</i>	poodium
430:591	Portier	<i>vahtimestari,</i> portieeri	<i>portás, kapus</i>	portjee
431:207	Portion	<i>annos</i>	<i>adag, porció</i>	<i>annus, portsijon</i>
432:209	Position	<i>asema</i>	<i>helyzet, pozíció</i>	positsioon
433:210	Praxis	<i>käytäntö</i>	<i>gyakorlat, praxis</i>	praktika
433b:211	Prämie	<i>palkkio</i>	<i>jutalom, prémium</i>	preemia
434	privat	<i>yksityinen,</i>	<i>magán, maszek,</i>	<i>era-, privaatne</i>

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
435	Problem	privaatti <i>ongelma,</i> probleemi	privát <i>kérdés,</i> probléma	probleem
436	produktiv	<i>tuottelias,</i> produktiivinen	<i>termékeny,</i> produktív	produktiivne
437 :213	Programm	<i>ohjelma</i>	<i>műsor,</i> program	<i>eeskava,</i> programm
438 :215	Provinz	<i>maakunta,</i> provinssi	<i>vidék,</i> <i>tartomány</i>	provints
439 :218	Publikum	<i>yleisö</i>	<i>közönség,</i> publikum	publik
440	Puls	<i>valtimo,</i> pulssi	<i>ütér,</i> pulzus	pulss
441 :221	Quantum	<i>määrä</i>	<i>mennyiség</i>	<i>määr,</i> kvantum
442	real	<i>todellinen,</i> reaalinen	<i>való,</i> reális	realne
443 :223	Register	<i>luetelo,</i> rekisteri	<i>jegyzék</i>	<i>luetelu,</i> register
444	relativ	<i>suhteellinen,</i> relatiivinen	<i>viszonylagos,</i> relatív	<i>suhteline,</i> relatiivne
445 :226	Resultat	<i>tulos</i>	<i>eredmény</i>	<i>tulemus,</i> resultaat
446 :597	Risiko	riski, <i>tappionvaara</i>	<i>kockázat,</i> rizikó	riisiko
447	Rivale	<i>kilpailija,</i> rivaali	<i>vetélytárs,</i> rivális	rivaal
448 :598	sexual	<i>sukupuolinen,</i> seksuaalinen	<i>nemi,</i> szexuális	seksuaalne, <i>suguline</i>
449	skeptisch	<i>epäilevä,</i> skeptinen	<i>kétkedő,</i>	<i>skeptiline</i>
450 :235	Soße	<i>kastike</i>	<i>mártás,</i> szósz	<i>kaste,</i> soust
451 :599	speziell	<i>erityinen,</i> spesiaalinen	<i>sajátos,</i> speciális	<i>spetsiaalne,</i> <i>eriline</i>
452 :600	Sphäre	<i>(vaikutus)piiri,</i> sfääri !	<i>hatáskör, kör,</i> szféra	sfäär, <i>(mõju)piirkond</i>
453	stabil	<i>vakaa,</i> stabiili	<i>állandó,</i> stabil	stabiilne
453b :239,	Star	<i>tähti</i>	<i>sztár, csillag</i>	<i>täht,</i> staar
600b	Start	<i>lähtö,</i> startti	<i>start, indulás</i>	start, <i>lähe</i>
454 :601	Struktur	<i>rakenne,</i> struktuuri	<i>rendszer,</i> struktúra	struktuur
455	Summe	<i>summa</i>	<i>összeg, summa</i>	summa
456	System	<i>järjestelmä,</i> systeemi	<i>rendszer,</i> szisztéma	süsteem
457	Takt	<i>tahti</i>	<i>ütem,</i> taktus	takt
458	Talent	<i>kyky, lahjakkuus</i>	<i>tehetség</i>	<i>andekus, anne,</i> talent
459 :243	Tank	<i>tankki, säiliö</i>	<i>tank, tartály</i>	<i>paak, tank</i>
460 :602	Temperament	<i>temperamentti</i>	<i>vérmeiséglet,</i> temperamentum	temperament
461	Tendenz	<i>tendenssi</i>	<i>irányzat,</i> tendencia	tendents
462	Theorie	<i>teoria</i>	<i>elmélet, teória</i>	teooria
463	Titel	<i>titteli, arvonimi</i>	<i>cím, titulus</i>	tiitel
464 :603	tolerant	<i>suvaitsevainen</i>	<i>türelmes, toleráns</i>	<i>salliv, tolerantne</i>
465 :249	Ton	<i>sävy</i>	<i>hang, tónus</i>	toon
466 :250	Torte	<i>kakku, torttu !</i>	<i>torta</i>	tort
467	total	<i>totaalinen,</i> <i>täydellinen</i>	<i>teljes, totális</i>	<i>totaalne, täielik</i>
468 :603b	Tradition	<i>perinne, traditio</i>	<i>hagyomány,</i> tradíció	traditsioon
479	universal	<i>universaalinen</i>	<i>egyetemes,</i> univerzális	universaalne

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
507:52	Datum	<i>päivämäärä,</i> <i>päiväys</i>	dátum = <i>kelt(ezés)</i>	daatum
508:54	Defekt	<i>vika</i>	defekt = <i>hiba</i>	defekt
509:55	defekt	<i>viallinen</i>	<i>hibás</i> = defekt(es)	defek.
510:65	desertieren	<i>karata</i>	<i>átszökik</i> = dezertál	deserteerima
511	Doktor	tohtori = <i>lääkäri</i>	doktor = <i>orvos</i>	doktor = <i>arst</i>
512	Egoismus	<i>itsekkyyks</i> = egoismi	<i>önzés</i> = egoizmus	egoism
513	Ekstase	<i>hurmio</i> = ekstaasi	<i>önkivület</i> = eksztázis	ekstaas
513b:324	Emigrant	<i>pakolainen,</i> emigrantti	emigráns = <i>menekült</i>	emigrant = <i>pagulane</i>
514:102	exportieren	<i>viidä (maasta)</i>	<i>kivisz</i> = exportál	eksportima
515:105	Fahrrad	<i>polkupyörä</i>	<i>kerékpár</i> = bicikli	<i>jalgratas</i>
516	Fanatiker	fanaatikko = <i>kihkovilja</i>	<i>elvakult</i> = fanatikus	fanaatik
517	fanatisch	fanaattinen = <i>kihkomielinen</i>	<i>elvakult</i> = fanatikus	fanaatiline
518	Fanatismus	fanatismi = <i>kihkomielisyys</i>	<i>elvakultság</i> = fanatizmus	fanaatilisus, fanatism
519:108	Favorit	<i>suosikki</i>	<i>esélyes</i> = favorit	<i>soosik</i> = favoriit
520:110	Phase	<i>vaihe</i>	<i>szakasz</i> = fázis	faas
521:113	Form	<i>muoto</i>	<i>alak</i> = forma	vorm
522	(Zieh)harmonika	<i>hanuri</i> = harmonikka	(tangó)harmonika	harmoonika
523:127	Generation	<i>sukupolvi</i>	<i>nemzedék</i> = generáció	<i>põlvkond</i> = generatsioon
524:128	gestikulieren	<i>elehtiä</i>	gestikulál = <i>mutogat</i>	žestikuleerima
525:132	Gratulation	<i>onnittelu</i>	gratuláció = <i>szerencsekívánat</i>	<i>õnnitlus</i>
526:135	(Hangar)	<i>lentokonehalli</i>	hangár = <i>repülõgépcsarnok</i>	angaar
526b:153	Jubilar	<i>juhõitava</i>	<i>õnnepelt,</i> jubiláns	juubilar
527	kalkulieren	kalkyloida = <i>arvioda</i>	kalkulál = <i>számít</i>	kalkuleerima
528	Kalkulation	kalkyyli = <i>arvio</i>	kalkuláció = <i>számítás</i>	kalkulatsioon
529	Kannibale	<i>ihmissyõjä</i> = kannibaali	<i>emberevõ</i> = kannibál	kannibal
529b	Klub	klubi = <i>kerho</i>	klub = <i>kör,</i> <i>egyesület</i>	klubi
530	Kollege	kollega = <i>virkaaveli</i>	<i>szaktárs,</i> kar- társ = kolléga	kolleeg
531	Kompott	kompotti = <i>hilloke</i>	<i>befõtt</i> = kompót	kompott
532:170	Creme	<i>voide</i>	<i>krém</i> = kenõcs	kreem
533	Kritik	kritiikki = <i>arvostelu</i>	kritika = <i>bíráló</i>	kritika = <i>arvustus</i>
534	Kritiker	kriitikko = <i>arvostelija</i>	kritikus = <i>bíráló</i>	kriitik = <i>arvastaja</i>
535	kritisch	kriittinen = <i>arvosteleva</i>	kritikus = <i>bíráló</i>	kriitiline
536	kritisieren	kritisoida = <i>arvostella</i>	kritizál = <i>bírál</i>	kritiseerima = <i>arvustama</i>

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
537:178 537b 538:191 539 540 541	Maske Musik Pakt Partner passiv Pessimist	<i>naamio, naamari</i> musiikki <i>sopimus</i> partneri passiivinen pessimisti	maszk = <i>álarc</i> zene = muzsika <i>egység</i> = paktum partner = <i>társ</i> passzív = <i>tétlen</i> pessimista = <i>borúlátó</i>	mask muusika pakt partner passiivne pessimist
542	primitiv	primitiivinen = <i>alkeellinen</i>	primitív = <i>kezdetleges</i>	primitiivne = <i>algeline</i>
543:238	Stadium	<i>vaihe</i>	<i>szakasz</i> = stádium	staadium = <i>järk</i>
544:242	Tabelle	<i>taulukko</i>	<i>táblázat</i> = tabella	tabel
545:252	Tribüne	<i>koroke</i>	tribüny = tribün	tribütin
546:256	Tumult	<i>melu, meteli</i>	<i>zavargás</i> = tumultus	<i>kära, mürgel, möll</i>

2.3. Das internationale Wort häufiger

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
547 548 549	abstrakt aggressiv Agronom	abstraktinen aggressiivinen agronomi	absztrakt, <i>elvont</i> agresszív, <i>támadó</i> agronómus, <i>mezőgazdasági</i> <i>mérnök, agrár-</i> <i>mérnök</i>	abstraktne agressiivne agronoom
550 551	Asket Atheist	askeetti ateisti, <i>jumalankieltäjä</i>	aszkéta ateista, <i>istentagadó</i>	askeet, <i>lihasuretaja</i> ateist, <i>jumalasalgaja</i> assistent
552	Assistent	assistentti, <i>avustaja</i>	asszisztens	assistent
553	Autonomie	autonomia, <i>itsehallinto</i>	autonómia	autonoomia
554	Alkohol	alkoholi	alkohol, <i>szesz</i>	alkohol
555	Bordell	bordelli, <i>ilotalo,</i> <i>porttola</i>	bordély(ház), <i>kupleráj</i>	bordell
556 :303	Dialog	dialogi, <i>kaksivpuhelu</i>	<i>párbeszéd,</i> diálogo	dialog <i>kahekõne</i>
557 :304, 67	Differenz	<i>ero</i>	<i>különbség</i> diferencia	diferents, <i>erinevus</i>
558	Diktator	diktaattori, <i>yksinvaltiias</i>	diktátor, <i>egyeduralkodó</i>	diktaator
559 :69	diktieren	<i>sanella</i>	diktál, <i>tollbamond</i>	dikteerima emigratsioon, <i>maapagu</i>
560 :88 561 :89 562 :100	Emigration emigrieren Experiment	<i>pakolaisuus</i> <i>muuttua maasta</i> <i>koe</i>	emigráció emigrál, <i>menekül</i> <i>kísérlet</i>	emigreerima eksperiment, <i>katse</i>
563 :336 563b :118	Fiktion photographie- ren	<i>kuvitelma, fiktio</i> <i>valokuvata</i>	fikció, <i>kitalálás</i> <i>fényképez</i>	fiktsoon fotografeerima, <i>pildistama</i>
564—565	Frack	frakki, <i>hännystakki</i>	frakk	frakk

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
566:132	Gratulation	<i>onnittelu</i>	gratuláció, <i>szerencsekvánat</i>	<i>õnnõilus</i>
566b:349	Harmonie	<i>sopuõintu,</i> harmonia	<i>õsszhang,</i> harmónia	harmonia, <i>koõskõla</i>
567:358	Hotel	hotelli	szálloda, hotel	hotell, <i>võõrastemaja</i>
568:141	Humanität	humanisuus, <i>inõimõllisõys</i>	<i>embersõg</i>	humaansus, <i>inõimõlõkkus</i>
569	inspirieren	inspiroida, <i>inõõõitaa</i>	inspirál, <i>õhlet</i>	inspireerima, <i>inõustama</i>
570	Inspiration	inspiraatio, <i>inõõõitus</i>	inspiráció, <i>õhletõs</i>	inspiraatioon, <i>inõustus</i>
571:145	Instanz	instanssi, <i>virka-aste</i>	<i>õlletõkes hatõsõg</i>	instants
572:380	Invalide	invalidi, <i>vammainen</i>	rokkant, invalidus	invalidiid
573:382	Kalender	kalenteri, <i>almanakka</i>	<i>naptár,</i> kalendárium	kalender
573b:383	Chaos	kaaos, <i>sekasorto</i>	<i>zõrõzavar,</i> káosz	kaos
573c:387	Karikatur	<i>põlakuva,</i> karikatyyri	karikatúra, <i>gõnykép</i>	karikatüüri
574	Katastrophe	katastrofi, <i>tuho</i>	katasztrõfa	katastroof
575	katastrophenal	katastrofaalinen, <i>tuhoõisa</i>	katasztrõfális	katastroofaline
576:161	kokett	koketti, <i>keimaõleva</i>	<i>kacér</i>	koketne
577:162	Kolonie	<i>siirtomaa</i>	<i>gyarmat</i>	koloonia, <i>asumaa</i>
578:392	komisch	koominen, <i>naurettava</i>	<i>õurõsa,</i> komikus	koomilõine
579	liberal	liberaali, <i>vapamielinen</i>	liberális, <i>szabadelvi</i>	liberaalne, <i>vabameelne</i>
580	Liberalismus	liberalismi, <i>vapamielisõys</i>	liberalizmus	liberalism, <i>vabameelsus</i>
581:171	Lift	<i>hissi</i>	lift, <i>felvonõ</i>	lift
581b:173	Luxus	<i>loisto, ylellisõys</i>	luxus, <i>jõnyõzõs</i>	luxus
582	Manikür	manikyuri, <i>kõsienõõito</i>	manikür, <i>kõzõpõlõs</i>	maniküür
583	monumental	monumentaalinen, <i>valtava</i>	monumentális, <i>hatalmas</i>	monumentaalne
584:181	Monument	monumentti, <i>muistõmerkki</i>	<i>õmlõkmõ</i>	monument, <i>mõlestusmõrg</i>
585:185:415	Nuance	<i>vivahde,</i> nyanssi	<i>õrnyalat</i>	nõanss, <i>varjund</i>
586	Panik	paniikki, <i>pakõkauhu</i>	pánik	paanika
587:420	Patriot	patriotti, <i>isõnmaanystõvõ</i>	<i>hazafi,</i> patriõta	patrioot
588:426	Phantasie	<i>mielikuõvitus,</i> fantasia	fantázia, <i>kõpzelet</i>	fantaasia
589:427	Pilot	<i>lentõjõ,</i> pilotti	pilõta, <i>repõlõ</i>	<i>lendur,</i> piloot
590:203	Planet	planeetta, <i>kiertõtõhti</i>	<i>bõlygõ</i>	planeet
591:430	Portier	<i>võhõimestari,</i> portieeri	portás, <i>kapus</i>	portjee
592:208	Pose	<i>asento</i>	põz, <i>õllõs, helyzet</i>	poos, <i>asend</i>
593:214	Protest	protesti, <i>vastalõuse</i>	<i>tõltakozás</i>	protest

Nummer	deutsch	finnisch	ungarisch	estnisch
594 :217	Prozeß	prosessi, <i>kehitys-</i> <i>kulku, oikeuden-</i> <i>käynti</i>	<i>folyamát, pör</i>	protsess
595 :224	Respekt	respekti, <i>arvonanto</i>	<i>tisztelet</i>	respekt, <i>austus</i>
596 :225	Restaurant	<i>ravintola</i>	<i>étterem</i>	restoran, <i>söökla</i>
597 :446	Risiko	riski, <i>tappionvaara</i>	<i>kockázat, rizikó</i>	riisiko
597b :229	Chance	mahdollisuus	<i>lehetőség</i>	šanss, <i>võimalus</i>
598 :448	sexual	<i>sukupuolinen,</i> seksuaalinen	<i>nemi, szexuális</i>	seksuaalne, <i>suguline</i>
598b :230	Schlager	<i>iskelmä</i>	sláger	slaager, <i>lööklaul</i>
598c :236	Souvenir	<i>muistoesine</i>	<i>emlék</i>	suveniir, <i>meene</i>
599 :451	speziell	<i>erityinen,</i> spesiaalinen	<i>sajátos, speciális</i>	spetsiaalne, <i>eriline</i>
600 :452	Sphäre	(<i>vaikutus</i>) <i>piiri,</i> sfääri!	<i>hatáskör, kör</i> szféra	sfäär (<i>mõju</i>) <i>piirkond</i>
600b :239, 453b	Star	<i>tähti</i>	<i>sztár, csillag</i>	<i>täht, staar</i>
601 :454	Start	<i>lähtö, startti</i>	start, <i>indulás</i>	start, <i>lähe</i>
602 :460	Tank	tankki, <i>säiliö</i>	tank, <i>tartály</i>	<i>paak, tank</i>
602b :245	Telephone	<i>puhelin</i>	telefon, <i>távbeszélő</i>	telefon
603 :464	Titel	titteli, <i>arvonimi</i>	<i>cím, titulus</i>	tiitel
603b :478	total	totaalinen, <i>täydellinen</i>	<i>teljes, totális</i>	totaalne, <i>täielik</i>
604 :251	Transport	<i>kuljetus</i>	<i>szállítás</i>	transport, <i>vedu</i>
605 :254	Triumph	triumfi, <i>riemuvoitto</i>	<i>diadal</i>	triumf
606 :255	Trophäe	<i>voitonmerkki</i>	trófea, <i>diadaljel</i>	trofee
607 :257— —258	Tyrann	tyranni, <i>hirmuvallias</i>	<i>zsarnok</i>	türann
608 :268, 486	Zone	<i>vyöhyke</i>	<i>zóna, öv, réteg</i>	<i>vöönd, tsoon</i>

3. Nur internationale Wörter

609 absolut : absoluuttinen, abszolút, absoluutne — 610 Absurdität : absurdi-
suus, absurdum, absurdus — 611 Adjutant : adjutantti, adjutáns, adjutant —
612 Verwalter : administraattori, adminisztrátor, administraator — 613
Admiral : amiraali, admirális, admiral — 614 Advent : adventti, ádent,
advent — 615 Affäre : afaári, affér, afaár — 616 agitieren : agiteerata ~ agi-
toida, agítal, agiteerama — 617 Agitator : agitaattori, agítátor, agitaator —
618 Agitation : agitaatio, agitáció, agitatsioon — 619 Akademie : akademia,
akadémia, akadeemia — 620 Akademiker : akateemikko, akadémikus, aka-
deemik — 621 akademisch : akateeminen, akadémiai, akadeemiline — 622
Akrobat : akrobaatti, akrobata, akrobaat — 623 akrobatisch : akrobaattinen,
akrobatikus, akrobaatileine — 624 aktiv : aktiivinen, aktív, aktiivne — 625
Aktivität : aktiviteetti ~ aktiivisuus, aktivitás, aktiivsus — 626 aktivis eren :
aktivoida, aktivizál, aktiviseerima — 627 Akt : akti, akt, aktus — 628 Akustik :
akustiikka, akusztika, akustika — 629 akustisch : akustinen, akusztikai,
akustiline — 630 Aquarium : akvaario, akvárium, akvaarium — 631 Albino :
albiino, albínó, albiino — 632 Album : albumi, album, album — 633 Alibi :
alibi, alibi, alibi — 634 Alkoholiker : alkoholisti, alkoholista, alkohoolik —
635 Alkoholismus : alkoholismi, alkoholismus, alkoholism — 636 Amen :

aamen ~ amen, ámen, aamen — 637 Ampulle: ampulli, ampulla, ampull —
 638 Amputation: amputaatio ~ amputatointi, amputáció, amputeerimine —
 639 amputieren: amputoida, amputál, amputeerima — 639b Amulett: amuletti, amulett, amulett — 640 anarchistisch: anarkistinen, anarchikus, anarchikuss, anarchistlik — 641 Anekdote: anekdootti, anekdóta, anekdoot — 642 Engel: enkeli, angyal, ingel — 643 antik: antiikkinen, antik, antiikne — 644 antiquarisch: antikvaarinen, antikvár, antikvaarne — 645 Antiquariat: antikvariaatti, antikvárium, antikvariaat — 646 Apostel: apostoli, apostol, apostel — 647 archaisch: arkaistinen, archaikus, arhailine ~ arhaistlik — 648 Arena: areena, aréna, areen — 649 Arie: aaria, ária, aaria — 650 Aristokratie: aristokratia, arisztokrácia, aristokraatia — 651 Aristokrat: aristokraatti, arisztokrata, aristokraat — 652 aristokratisch: aristokraattinen, arisztokratikus, aristokraatlik — 653 Arkade: arkadi, árkád, arkaad — 654 Aroma: aromi, aroma, aroom — 655 artesischer (Brunnen): arteesinen kaivo, artézi kút, arteesia kaev — 656 Arsenal: arsenaali, arzenál, arsenal — 657 As: ässä, ász, äss — 658 asketisch: askeettinen, aszketikus, askeetlik — 659 Asphalt: asfaltti ~ asvaltti, aszfalt, asfalt — 660 Asthma: astma, asztma, astma — 661 Asthmatischer: astmaatikko, asztmás, astmaatik — 662 asthmatisch: astmaattinen, asztmás ~ asztmatikus, astmaatiline — 663 Atmosphäre: atmosféari, atmoszféra, atmosféär — 664 Atom: atomi, atom, aatom — 665 Attraktion: attraktio, attrakció, atraktion — 666 Auto: auto, autó, auto — 667 Automat: automaatti, automata, automaat — 668 automatisch: automaattinen, automatikus, automaatne — 669 automatisieren: automatisoida, automatizál, automatiseerima — 670 Autonomie: autonomia, autonómia, autonoomia — 671 Autogramm: autografi, autogram, autogramm — 672 Bazille: basilli, bacillus, batsill — 673 Bagatelle: bagatelli, bagatell, bagatell — 674 Bakterie: bakteeri, baktérium, bakter — 675 Ballerina: ballerina, balerina, baleriin — 676 Ballett: baletti, balett, ballett — 677 Ballade: balladi, ballada, ballaad — 678 Balsam: balsami ~ palsami, balzsam, palsam — 679 banal: banaali, banális, banaalne — 680 Bandit: bandiitti, bandita, bandiit — 681 Bank: pankki ~ penkki!, bank, pank ~ pink! — 682 Bankier: pankkiiri, bankár, pankur — 683 Bankett: banketti, bankett, bankett — 684 Bar: baari!, bár, baar — 685 Baracke: parakki, barakk, barakk — 686 Barbar: barbaari, barbár, barbar — 687 barbarisch: barbaarinen, barbár, barbaarne — 688 Barbarei: barbaria ~ barbaarisuus, barbárság, barbaarsus — 689 Barde: bardi, bárd, bard — 690 Barrikade: barrikadi, barikád, barrikaad — 691 Basar: basaari, bazár, basaar — 692 Basis: baasis, bázis, baas — 693 bizarr: bisarri, bizarr, bisarne — 694 Block: blokki, blokk, blokk — 695 Bluff: bluffi, blöff, bluff — 696 bluffen: bluffata, blöfföl, bluffima — 697 Boykott: boikotti, bojkott, boikott — 698 boykottieren: boikottoida, bojkottál, boikotteerima — 699 Bombe: pommi, bomba, pomm — 700 bombardieren: pommittaa, bombáz, pommitama — 701 Bravour: bravuuri, bravúr, bravuur — 702 Brigade: prikaati, brigád, brigaad — 703 Brillant: briljantti, briliáns, briljant — 704 brillant: briljantti, briliáns, briljant — 705 Brokat: brokadi, brokát, brokaat — 706 brutto: brutto, bruttó, bruto — 707 Boulevard: bulevardi, bulvár, bulvar — 708 Bunker: bunkkeri, bunker, punker — 709 Bus: bussi, busz, buss — 710 Bürokratie: byrokratia, bürokrácia, bürokraatia — 711 bürokratisch: byrokraattinen, bürokratikus, bürokraatlik — 712 Bürokrat: byrokraatti, büokrata, büokraat — 713 Zensur: sensuuri, cenzúra, tsensuur — 714 Zensor: sensori, censor, tsensor — 715 zensieren:

sensuuroida, cenzúráz, tsenseerima — 716 Zylinder : silinteri ~ sylinteri !, cilin-
 der, silinder — 717 Zyniker : kyynikko, cinikus, küünik — 718 zynisch :
 kyyninen ~ kyynillinen, cinikus, küüniline — 719 Zirkus : sirkus, cirkusz,
 tsirkus — 720 Zitrone : sitruuna, citrom, sidrun — 721 Scheck : šekki, csekk,
 tšekk — 722 Schokolade : suklaa, esokoládé, šokolaad — 723 degenerieren :
 degeneroitua, degenerálódik, degenerээрuma — 724 Dekadenz : dekadenssi,
 dekadencia, dekadents — 725 dekadent : dekadentti, dekadens, dekadentlik
 — 726 Demokrat : demokraatti, demokrata, demokraat — 727 Devisen : deviisi,
 deviza, deviis — 728 Diktatur : diktatuuri, diktatúra, diktatuur — 729 dik-
 tatorisch : diktatorinen, diktatórikus, diktatoorlik — 730 Diplom : diplom,
 diploma, diplom — 731 diplomatisch : diplomaattinen, diplomatikus, diplo-
 maatileine — 723 Diplomatie : diplomatia, diplomácia, diplomaatia — 733
 Diplomat : diplomaatti, diplomata, diplomaat — 734 Dogma : dogmi, dogma,
 dogma, — 735 dogmatisch : dogmaattinen, dogmatikus, dogmaatileine — 736
 dokumentieren : dokumentoida, dokumentál, dokumenteerima — 737 Dokumenta-
 tion : dokumentointi, dokumentáció, dokumentatsioon ! — 738 dokumenta-
 risch : dokumentaarinen, dokumentáció, dokumentaalne — 739 Dom : tuo-
 miokirkko, dóm, toomkirik — 740 Drama : draama, dráma, draama — 741
 dramatisieren : dramatisoida, dramatizál, dramatiseerima — 742 dramatisch :
 dramaattinen, drámai, dramaatileine — 743 drastisch : drastinen, drasztikus,
 drastiline — 744 Jazz : jatsi, dzsessz, džäss — 745 exotisch : eksoottinen, egzo-
 tikus, eksootiline — 746 Exotikum : eksotiikka, egzotikum, eksootika — 747
 elegant : elegantti, elegáns, elegantne — 748 Eleganz : eleganssi, elegancia,
 elegants — 749 Energie : energia, energia, energia — 750 Episode : episodi,
 epizód, episod — 751 Erotik : erotiikka, erotika, erotika — 752 erotisch :
 eroottinen, erotikus, erootiline — 753 Essenz : esanssi, eszencia, essents —
 754 ästhetisch : esteettinen, esztétikus, esteetiline — 755 Äther : eetteri, éter,
 eeter — 756 Etikette : etiketti, etikett, etikett — 757 evangelisch : evankeli-
 nen, evangélikus, evangeelne — 758 Evangelium : evankeliumi, evangélium,
 evangeelium — 759 Evangelist : evankelista, evangélista, evangelist — 760
 evident : evidentti, evidens, evidentne — 761 Fakir : fakiiri, fakír, fakiir —
 762 Farm : farmi, farm, farm — 763 feudal : feodaalinen, feudális, feodaalne —
 764 Philosophie : filofosia, filozófia, filosoofia — 765 Philosoph : filosofi, filo-
 zófus, filosoof — 766 philosophieren : filosofoida, filozofál, filosofeerima —
 767 philosophisch : filosofinen, filozofikus, filosoofiline — 768 Finanzen :
 finanssit, finánc !, finantsid — 769 fix : fiksu, fix, viks — 770 Phrase : fraasi,
 frázis, fraas — 771 Funktion : funktio, funkció, funksioon — 772 Gala :
 gaala, gála-, gala — 773 Galerie : galleria, galéria, galerii — 774 Garde : kaarti,
 gárda, kaardi(väägi) — 775 Gardist : kaartilainen, gárdista, kaardiväelane
 — 776 Kavalier : kavaljeeri, gavallér, kavaler — 777 Gas : kaasua, gáz, gaas —
 778 Gramm : gramma, gramm, gramm — 779 Gummi : kumi, gumi, kummi —
 780 Diamant : timantti, gyémánt, teemant — 781 Harem : haaremi, hárem,
 haarem — 782 Harmonium : (urku)harmoni, harmónium, harmoonium —
 783 Hubschrauber : helikopteri, helikopter, helikopter — 784 Hysterie : hys-
 teria, hisztéria, hüsteeria — 785 hysterisch : hysteerinen, hisztérikus, hüste-
 eriline — 786 Hokuspokus : hokkuspokkus, hókuszpókusz, hookuspookus —
 787 Halbstarke : huligaani, huligán, huligaan — 788 Ø : hulinoidea, huligánko-
 dik, huligaanitsema — 789 Humor : huumori, humor, huumor — 790 humo-
 ristisch : humoristinen, humoros, humoristlik — 791 Husar : husaari, huszár,
 husaar — 792 Idealist : idealisti, idealista, idealist — 793 Ideologie : ideologia,

ideológia, ideologia — 794 Ideologe: ideologi, ideológus, ideoloog — 795
 Idylle: idylli, idill, idüll — 796 idyllisch: idyllinen, idillikus, idülliline — 797
 Idiot: idiootti, idióta, idioot — 798 idiotisch: idioottimainen, idióta, idiotlik
 — 799 Illusion: illuusio, illúzió, illusioon — 800 imponieren: imponoida, im-
 ponál, imponeerima — 801 Ironie: ironia, irónia, ironia — 802 ironisch:
 ironinen, irónikus, ironiline — 803 jovial: joviaali, joviális, joviaalne — 804
 Kabarett: kabaretti ~ kabaree, kabaré, kabaree — 805 Kabel: kaapeli,
 kábel, kaabel — 806 Kabinett: kabinetti, kabinet, kabinet — 807 Über-
 schuh (Galosche): kalossi, kalucsni, kaloss — 808 Kammer: kamari, kamara,
 kamber — 809 Kanzler: kansleri, cancellár, kantsler — 810 Kanon: kaanon,
 kánon, kaanon — 811 Kapitán: kapteeni, kapitány, kapten — 812 Karamel:
 karamelli, karamella, karamell — 813 Karneval: karnevaali, karnevál, kar-
 neval — 814 Karriere: karrieeri, karrier, karjäär — 815 Karrierist: karrieristi,
 karrierista, karjerist — 816 Karte: kortti, kártya, kaart — 817 Kasse: kassa,
 kassza, kassa — 818 Kategorie: kategoria, kategória, kategoria — 819 kate-
 gorisch: kategorinen, kategorikus, kategoriline — 820 Kaffee: kahvi, kává,
 kohv — 821 Kasette: kasetti, kazetta, kassett — 822 Keks: keksi, keksz,
 keeks — 823 Kilo: kilo, kiló, kilo — 824 klassisch: klassinen, klasszikus, klas-
 sikaline — 825 Klinik: klinikka, klinika, kliinik — 826 kollegial: kollegiaali-
 nen, kollegiális, kollegiaalne — 827 kollektív: kollektiivinen, kollektív, kol-
 lektiivne — 828 Kollektive: kollektiivi, kollektiva, kollektiiv — 829 Koloß:
 kolossi, kolosszus, koloss — 830 kolossal: kolossaalinen, kolosszális, kolossalne
 — 831 kombinieren: kombinoida, kombinál, combineerima — 832 Komödie:
 komedia, komédia, komöödia — 833 Kompromiß: kompromissi, kompromis-
 szum, kompromiss — 834 kompromittieren: komprometoida, kompromit-
 tál, kompromiteerima — 835 Konferenz: konferenssi, konferencia, konverets —
 836 Kongreß: kongressi, kongresszus, kongress — 837 konkret konkreettinen,
 konkrét, konkreetne — 838 Chor: kuoro, kórus, koor — 839 kosmisch: kos-
 minen, kozmikus, kosmiline — 840 Kristall: kristalli, kristály, kristall — 841
 Kultur: kulttuuri, kultúra, kultuur — 842 kulturell; Kultur-: kulttuuri-
 kulturális, kulttuuriline — 843 Lampe: lamppu, lámpa, lamp — 844 Lyzeum:
 lyseo, liceum, lütseum — 845 Likör: likööri, likör, liköör — 846 Limonade:
 limonaati ~ limonadi, limonádé, limonaad — 847 lyrisch: lyyrinen, lírikus,
 lüüriline — 848 Liter: litra, liter, liiter — 849 Logik: logiikka, logika, loo-
 gika — 850 logisch: looginen, logikus, loogiline — 851 Magazin: makasiini,
 magazin, magasin — 852 Magnet: magneetti, mágnes, magnet — 853 Marke:
 merkki, márka, mark — 854 Maximum: maksimi, maximum, maksimum —
 855 mechanisch: mekaaninen, mekanikus, mehhaaniline — 856 melankolisch:
 melankolinen, melankólikus, melankoolne — 857 Milliarde: miljardi, milliárd,
 miljard — 858 Million: miljoona, millió, miljon — 859 Minimum: minimi,
 minimum, minimum — 860 Minister: ministeri, miniszter, minister — 861
 Ministerium: ministeriö, minisztérium, ministeerium — 862 modern: moderni,
 modern, modernne — 863 Motiv: motiivi, motívum, motiiv — 864 Motor:
 moottori, motor, mootor — 865 Museum: museo, múzeum, muuseum —
 866 naiv: naiivi, naív, naive — 867 negativ: negatiivinen, negatív, negatiivne
 — 868 Neger: neekeri, néger, neeger — 869 Norm: normi, norma, norm —
 870 Null: nolla, nulla, null — 871 objektív: objektiivinen, objektív, objek-
 tiivne — 872 Oper: ooppera, opera, ooper — 873 operieren: operoida, operál,
 opereerima — 974 Operette: operetti, operett, operett — 875 Optimist:
 optimisti, optimista, optimist — 876 optimistisch: optimistinen, optimista,

optimistlik — 877 Paar : pari, pár, paar — 878 Papier : paperi, papír, paber —
 879 Parade : paraati, paradé, paraad — 880 Paradies : paratiisi, pradiksom,
 paradiis — 881 Paradox : paradoksi, paradoxon, paradoks — 882 paradox :
 paradoksaalinen, paradox, paradoksaalne — 883 Pastor : pastori, pásztor,
 pastor — 884 Pavillon : paviljonki, pavilon, pavillon — 885 Pistole : pistooli,
 piztoly, püstol — 886 Politik : politiikka, politika, poliitika — 887 positiv :
 positiivinen, pozitív, positiivne — 888 Post : posti, posta, post — 889 Profil :
 profiili, profil, profiil — 890 Prophet : profeetta, próféta, prohvet — 891
 provozieren : provosoida, provokál, provotseerima — 892 Radio : radio, rádió,
 raadio — 893 Schock : šokki, sokk, šokk — 894 Schule : koulu, iskola, kool —
 895 Sensation : sensaatio, szenzáció, sensatioon — 896 Silhouette : siluetti,
 sziluett, siluett — 897 Sirene : sireeni, sziréna, sireen — 898 Stadion : stadion,
 stadion, staadion — 899 Stil : tyyli, stílus, stiil — 900 Taktik : taktiikka,
 taktika, taktika — 901 Tanz : tanssi, tánc, tants — 902 Terrasse : terassi,
 terras, terrass — 903 Tonne : tonni, tonna, tonn — 904 Tourist : turisti,
 turista, turist — 905 tragisch : traaginen, tragikus, traagiline — 906 Trompete :
 trumpetti, trombita, trompet — 907 Typ : tyyppi, típus, tüüp — 908 Utopie :
 utopia, utópia, utoopia — 909 Valuta : valuutta, valuta, valuuta — 910
 Vitamin : vitamiini, vitamin, vitamiin — 911 Zentimeter : sentti(metri),
 centi(méter), sentimeeter.

JENŐ KISS—PAUL KOKLA—WOLFGANG SCHLACHTER

A bolgár — török — permi érintkezések néhány kérdése

Előző cikkünkben (NyK 74 : 281—298) a permi nyelvek szókészletének azon elemeit vettük sorra, amelyek biztosan ősspermi kori bolgár-török jövevényszavak. Most először három olyan egyezést tárgyalunk, amelyek különböző okokból bizonytalanok.

1. ? Z ü r j . (WUo.) V Sz. Pecs. Ud. *es-ke*, V *es-ken*, V Sz. Lu. Le. Ud. *ves-ke*, AV I *ves-ke*, V Lu. *ves-ken* : Partikel zur Bildung des Konditionals u.a., (ROG.) *veske* 'бы' | v o t j . (WICHM. 59) J *iske*, MU *ske*, *ske* (<**iske*) 'in diesem Falle, wenn es so ist', G *sike* (<**iske*) 'es scheint, wohl', (MUNK.) Sz. *iske*'nu dann, nun also' — PP **iske*.

← ? KB **ič* ~ **is*, **ičke* ~ *iske* > csuv. *és*, *éske*, -*ske* (ASM., Mat. 239, 325, CsRSzl. 72, 189 l. *ved*, *že* alatt) ~ ÓT *heč* ← perzsa *hič* (RÁSÁNYI, EtymWb. 160).

A szó igen korán elterjedt a török nyelvekben, de a XI. század előttről nincsen adatunk. Szókezdő *h*-val található a Kutadgu Biligben, Jügnäkinél és a Codex Cumanicusban is, ami igen valószínűvé teszi perzsa eredetét. A régi nyelvemlékekben és a mai nyelvek egy részében rendszerint negatív jelentésű szó kiemelésére szolgál és a szó előtt áll. A kipcsak nyelvekben és a csuvasban azonban a szó után álló, kiemelő funkciójú partikula lett belőle. Ez a csuvasban (l. fent) és a tatárban (*ič*) még hangátvetés nélkül fordul elő, de a többi kipcsak nyelvben már hangátvetéssel és részleges (kklp. -*ši/še*, nog. -*ši/ši*) vagy teljes illeszkedéssel (kum. *či/či/ču/ču*, bask. *si/se/so/sö*) találjuk meg. Ugyanakkor a könyvnyelv révén a perzsa szó eredeti formájában és jelentésében is megőrződött pl. a tatárban (*hič*, nyj. *is*). A csuv. -*ke* talán szintén perzsa eredetű.

A zürjénben *i*-s szókezdet volna a szabályos; az *e*-, *ve*- a *ves* 'vergeblich, umsonst' hatásával magyarázható. Lehetséges, hogy csak a zürj. *es*-, *ves*- (<**is*-), votj. *is*- elem származik a KB-ból (**ič* ~ *is*), a zürj. -*ke*, votj. -*ke* utótag pedig a 'ha' jelentésű eredeti partikulával azonos. De a KB **ičke* ~ *iske* alakból való származtatása esetén sem zárhatjuk ki a *ke/ke* 'ha' partikula hatását.

A votják szó biztosan csuvas eredetű. Ha a zürjén szó is idetartozik, úgy ennek kronológiai szempontból van jelentősége. A szó ugyanis a volgai bolgárok nyelvében aligha terjedhetett el az iszlám felvétele előtti időben, bizonyosan későbbi tehát a X. századnál.

WICHMANN : MSFOu. 21 : 59 (zürij. ?-lel) ; UOTILA : MSFOu. 65 : 62 ; RAUN : JAOS 1957 : 43 ; ESzK.

2. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. *kušman*, P *kušma'n* 'Rettich' | ? v o t j. (WICHM. 85) G M J M U Uf. *kušman*, (MUNK). Sz. K *kušman* ua. — PP **kušman*.

← KB **χušman*; vö. csuv. *košman*, *kášman* 'reték' (ASM., SZIR.) ← tat.

A szó a mai csuvasban kései tatár jövevényszó (vö. tat. nyj. *kušman* 'reték'), s jelentése mindenfajta ehető gyökerű növény (vö. *yüşk.* 'reték', *sar*, *šurā k.* 'karórépa', *tutlā k.* ua. *χura k.* 'reték', *χërlë k.* 'cékla', ASM. VII, 221). Ugyancsak jövevényszó a csuvasban a *kášmi* 'karórépa' (uo.) is. A tatár szó azonban nem török eredetű, rokonsága ott nem mutatható ki, hanem egy KB **χušman* átvétele. Erre utal a cser. *ušmen*, *ušman* (RÄSÄNEN : MSFOu. 48: 237) és a mord. E *kšumarñ*, M *kušma'n*, *kušma* (WICHMANN, 86) is, amelyek szintén a KB-ból származnak. A KB **χušman* és **χušmi* szavak is rokotalanok a törökségben és szóföldrajzi okokból is arra kell gondolnunk, hogy a középső Volga vidékére húzódnó bolgár-törökök egy helyi növény nevét a helyi lakosságtól vették át. A szó eredete egy ősvog. **kočmən* ~ **kočmэ* lehetett vö. : v o g. (KANN. : FUF. 17 : 232) P. *koššəm*, ÉVag. DVag. AL KL *košmən*, FL *χōšman* 'eine zwiebelartige wild wachsende Pflanze, deren Stengel und Wurzel als Suppenwürze gebraucht werden; Zwiebel' | m. *hagyma* | z ü r j. (WIED.) P. *komiž* 'Lauch (allium)'; (LYTKIN) Ja. *ku'mič* 'перо лука, зеленый лук' | v o t j. (WIED.) *kumuž*, *kumiž* 'Knoblauch'; (MUNK.) Sz. *kumiž* 'fokhagyma'; (URSzl.) *kumiž* 'дикий чеснок' (MSzFE I. *hagyma* alatt). A KB *χušmi* származhatik egy ősm. **χožmэ* (< ugor **kočmэ* vagy **kačmэ*) vagy őspermi **kožmэ*-alakból is.

A votj. *kušman* -a-ja kései átvételre utal, s ez a permi szavak közös, őspermi kori eredetét bizonytalanná teszi. A votj. *kušman* alak a várt **kušmon* helyett talán újraalakulás a csuvas vagy tatár szó hatására.

WICHMANN : MSFOu 21 : 85; GOMBOCZ : MSFOu. 30 : 33—34, RAUN : JAOS 1957 : 44, LYTKIN, IsztVok. 207, VFUJa. 1967 : 133, ESzK.

3. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *šekid*, P *šekit* 'schwer, schwierig; schwanger' | v o t j. (WICHM.) G Uf. *šekit*, M J *šekit*, (MUNK.) Sz. M *šokit*, J G *šekit*, K *šeket* ua. — PP **šekit*.

← ? KB **šük* > csuv. *šék* 'teher' (ASM.), *šäk* ua. (SZIR.), *šëkle*-, *šökle*- 'felemelni, vinni (terhet)' (SZIR., ASM., PAAS.) ~ PT *yük* (CLAUSON, EtymDiet. 910, RÄSÄNEN, EtymWb. 212).

A csuv. *šék* ma nem használatos, s talán ASMARIN szótárában is csak szótári elvonás eredménye az élő *šëkle*-alakból, korábban azonban megvolt. A *šäk* mélyhangúsága másodlagos.

Ez a származtatás azért bizonytalan, mert a KB labiális **š*-nek a feltehető PP illabiális **ε* szabálytalanul felel meg. A KB **š* PP képviselőitől I. RÉDEI—RÓNA-TAS : NyK 74 : 292. A zürj. -*id*, votj. -*it* melléknévképző, mely egyébként jövevényszavakhoz is járulhat, pl. zürj. *krepid* 'fest, stark' (<or. крепкий).

WICHMANN : MSFOu. 21 : 97 (?-lel). — Tévesen: ESzK.

A következőkben az őspermi (= PP) nyelvi egység felbomlása utáni időben a zürjén nyelv déli nyelvjárásába (a permjákba) és a votjákba bekerült bolgár-török (= KB) jövevényszavak problematikájával foglalkozunk. A téma

körülhatárolását az indokolja, hogy az idetartozó szavak az őspermi korban, illetőleg a votják nyelv külön életében átvett jövevényszavak problematikájától elkülönítendő, önálló egészet alkotó kérdéskomplexumot képeznek. A zürjén P nyelvjárásában és a votjákban előforduló csuvas elemek az újabb (a X. század után átvett) rétegbe tartoznak (LAKÓ: FgrÉrt. 2 : 63). Tekintettel arra, hogy az őspermi egység a X. században megszűnt, ezen szavak esetében — LYTKINNEL (VFUJa. 1967 : 138) ellentétben — már nem beszélhetünk közös átvételekről. Ebből az alaptételből kiindulva annak a problémának a megvizsgálását tűztük feladatul magunk elé, hogy a kérdéses szavak egy időben, de egymástól függetlenül átvett csuvas → permják, illetőleg csuvas → votják (ősvotják = PV) kölcsönzéseknek tekintendők-e, avagy csuvas → votják → permják irányú átvételekkel állunk-e szemben.

1. Zürj. (BATALOVA, közli LYTK.: VFUJa. 1967 : 136) P *čeber* : č. *mort* 'хвастун, красивый, гордый', *čeber-čeber munis* 'пошел гордо, высоко подняв голову, хвастаясь', *čeber* 'разборчивый, брезгливый | votj. (WICHM. 113) G. Uf. *čeber*, Sz. MJ *čeber* 'schön, anmutig, hübsch, gut, (G auch) schnell (Adv.), (MU auch) Schönheit, (J auch) gut (Adv.)', (MUNK.) Sz. *čeber*, Uf. *teber* 'schön, hübsch'. — PV **čeber*.

← ? KB *čebär*; vö. csuv. *čiper* 'szép, jó' (SZIR.).

A csuvas szó a szókedző č- miatt tatár jövevényszó (vö. tat. *čiber*, bask. *siber*). A szó legkorábban a Codex Cumanicusban fordul elő, GRONBECH (Komanisches Wb. 74) és POPPE (Németh armağani 335) a szót mongol eredetűnek tartják. Ennek azonban ellene mond a szó széles elterjedése a törökségben (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 101), továbbá az, hogy a szónak nincs etimológiája a mongolban sem és végül a tkm. *čeper* adat, amelynek -p--jét a mongolból nem lehet megmagyarázni. A kései jövevény *čebär* mellett a jakutban is van egy *säbär* alak, amelyet KALUŽYŇSKY (MongEl. 110) korai jövevényszónak magyaráz. A mongol eredet kérdése azért fontos esetünkben, mert kronológiai támpontot nyújthatna az átvétel idejére vonatkozóan. Azt természetesen nem zárhatjuk ki, hogy a szó a Volga vidékére mongol közvetítéssel jutott, de bizonyosra sem vehetjük.

WICHMANN (i.h.) szerint a votják szó esetleg a tatárból származik. Akár közvetlenül, akár a csuvason keresztül került a szó a votjákba és votják közvetítéssel a zürjP-be, ez a volgai e > i változás előtt történt.

WICHMANN: MSFOu. 21 : 113 (votj.); LYTKIN: VFUJa. 1967 : 136 (+ zürj.).

2. Zürj. (WUo.) P *kab* 'Leisten für Bastschuhe' | v o t j . (WICHM. : FUF 12 : 130) *kab* ua., (MUNK.) Sz. K *kab* 'Leisten' — PV **kab*.

← KB **kāp* vagy **kāb* > csuv. *kap* 'külalak, forma; alak, egész' (SZIR.) ~ PT *kāp*, *kīp* (CLAUSON, EtymDict. 686, RÄSÄNEN, EtymWb. 253), vö. még csuv. *pek*, nyj. *kap* 'hasonló'.

A török adatok (tkm. *gāp*, jak. *kiāp*, kazak *keyip* stb.), a korai szláv *капъ* és a magyar *kép* egy PT *kāp* formára utalnak, s ebből magyarázható a csuvas *kap* is. Egyes korai török nyelvemlékek (pl. Hszüen-cang lev. 2110 : *kīp*, Kāšr. *kīp*) egy zárt ē-s, esetleg i-s, változatot is megengednek. A többek által feltett -b szóvégre azonban nincs egyértelműen utaló adat, és ennek várt -v, -y fejleményei is hiányoznak. A votj. -b (→ zürjP -b) elvileg lehetne a votjékban lezajlott szórványos zöngésülés eredménye, de ilyen esetekben legalább

egyres nyelvjárásokban *-p-t* várnánk. A szó zürjP és votj. jelentéséhez vö. KÁŠTARĪ 'Muster, Leisten' jelentését.

WICHMANN: FUF 12: 130; WUo.; LYTKIN, IsztVok. 163, VFUJa. 1967: 132. — Tévesen: WICHMANN: MSFOu. 21: 81 (votj.: < tat.).

3. Z ü r j. (WUo.) P *kenak* 'Brudersfrau', (WIED.) 'Schwägerin' v o t j. (WICHM.: 71) Uf. MU J M G *ken* 'Schwiegertochter, Schnur, Schwieger-tochter (wird so von den älteren Familienmitgliedern genannt) (J), junges Weibchen überhaupt (welches jünger als der Anredende ist) (MU J M)', (WIED.) *kenak* 'ältere Schwiegertochter, Brudersfrau', (MUNK.) Sz. *kenak* 'Frau des älteren Bruders'. — PV **ken* és **kenak*.

← KB **ken* > csuv. *kin* 'meny, menyasszony' (SZIR.) ~ PT *kelin* (CLAUSON, EtymDict. 719, RÄSÄNEN, EtymWb. 250).

A JEGOROV (EtimSzl. 113) által idézett csuv. *kilen*, ha egyáltalában létezik, fiatal tatár jövevényszó, de valószínűleg csak a kétnyelvűek ajkán él. A csuvas szó az *-l-* eltűnésével egy birtokos személyragos alakból magyarázható: *kelini* > *kelni* > *keni* > *kině* ~ *kin*(vö. *qilč* > *qilč* > *qič* > *χēs* 'kard').

A votj. *kenak* elhomályosult összetétel. Utótagja: (WICHM.) G *akē*, *ak*, J *ak*, *ako* 'ältere Schwester', (MUNK.) Sz. *ak* ua., Ez is csuvas eredetű (vö. UOTILA: FUF 23: 98, WICHMANN: MSFOu. 21: 38) ← KB **ākā* > csuv. *akka*, *aki*, *akam* 'idősebb nővér, néne, fogadott nővér' (ASM., SZIR.) ~ PT **eke* (CLAUSON, EtymDict. 100, RÄSÄNEN, EtymWb. 38).

WICHMANN: MSFOu. 21: 71; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133.

4. Z ü r j. (LYTK.: VFUJa. 1967: 133) P *koba*, (LYTK.) Ja. *ko-ba* 'прялка' | v o t j. (WICHM. 75) G M J Uf. *kubo* 'Spindel', (MUNK.) K *kubo* 'Flachs-schel'. — PV **koba*.

← KB **χāba* vagy **χoba* ~ PT *qaba* ~ *qāba* 'vastag, kiálló (főleg haj, szakáll, toll stb.)' (CLAUSON, EtymDict. 580–81, RÄSÄNEN, EtymWb. 215).

A szó hiányzik a mai csuvasban. Talán összekapcsolható vele a csuv. *yupa* 'oszlop, halotti emlékoszlop, karó' (ASM.), amely a tkm. *gāba* alapján rekonstruált PT **qāba* szónak szabályos hangtani megfelelése lenne, s a jelentésfejlődés 'sírhalmon kiálló jel' > 'síroszlop', de ez bizonytalan. A zürjP és votj. szó jelentésével megegyező jelentésű szó csak a tatárban és baskírban (*kaba* 'rokka'), valamint a kazakban (*kaba* 'fonógereben') van meg, a többi török nyelvben csak kiálló, bozontos valamit jelent. Ez a jelentése is megvan a tatárban, ahol a két szót ma homofon szavaknak érzik. Szófeldrajzi okokból ezért biztosan Volga-vidéki és valószínűleg volgai bolgár eredetű szóról kell beszélnünk. Mivel azonban a tatár szó első *-a-*ja is labiális, nem zárhatjuk ki a tatár eredetet sem.

A zürjP *o* a PP átvételekben mutatkozó *a* helyett votjából való kölcsönzésre mutat.

WICHMANN: MSFOu. 21: 75 (votj.); LYTKIN, IsztVok. 82 (zürj.-votj.), VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 155; RÄSÄNEN, EtymWb. 215.

5. Z ü r j. (WIED.) P *sugon* 'Zwiebel' | v o t j. (WICHM. 93) M Uf. J *sugon*, G *sugon*: *kurīt s.*, (MUNK.) Sz. K *sugon* ua. — PV **sogan* vagy (a tatár-ból való kölcsönzés esetén) **sugan*.

← ? KB **sōyan* > csuv. *suxan* 'hagyma' (SZIR.) ~ PT *sōyan* (CLAUSON, EtymDict. 812; RÄSÄNEN EtymWb. 425).

A szó $K\bar{a}\check{s}y\bar{a}r\bar{i}n\bar{a}l$ hosszú \bar{o} -val van, de a türkmén rövid (*sogan*). A kara-csáj-balkár *soğan* alapján feltételezhetjük, hogy az ősbolgár alak esetleg **sōgan* volt, a - $\check{\gamma}$ - azonban a KB-ban és a csuvasban mindenképpen zöngésült. Tekintettel arra, hogy a szó tatár alakja *sugan*, a tatár eredetet sem lehet kizárni.

A zürjP szó hangalakja votjából való kölcsönzésre utal. A permjékben **sogan* — a tatárból való kölcsönzés esetén: *sugan* — hangalakot várnánk. A votj. → permjék irányú átvétel viszonylag későn — a votjék elsősztagi * $o > u$ és nem-első szótagi * $a > o$ után — történhetett meg. A zürjP *sugon* szóvégi \check{n} -je szokatlan (vö. WICHMANN: i.h.). Ha a zürjP szó a tatárból való, akkor a kölcsönzés ugyancsak a votj. $a > o$ utáni időben történt meg.

WICHMANN: MSFOu. 21: 93; RAUN: JAOS 1957: 20, 42; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133.

6. Z ü r j. (WUo.) P *susa* 'Weberschiffchen' | v o t j. (MUNK.) Sz. K. *suso* ua.

← ? KB **susa* < PT *susag* ~ *susyaq* 'merítő(edény)' < *sus-* 'merít' (CLAUSON, EtymDict. 856, RÄSÄNEN, EtymWb. 434).

A vetéllő elnevezésére a formai hasonlóság adott okot (l. ném. *Weberschiffchen*, or. *čelnok*). A mai csuvas adatok: *äsa*, *ösa*, *äso* (ASM., SZIR.), *säsa*, *sösa* (ASM.). Az *s*-eltűnése szabályos és nem régi jelenség, vö. *äs-* 'merít' < PT *sus-*, *äsla* 'cefre' ← or. *suslo* stb. A KB. szó mint szövés technikai műszó terjedt el a Volga-vidéken, vö. cser. *šuša* (RÄSÄNEN: MSFOu. 50:65: cser. ← tat.), tat. *sosa*, bask. *hosa*, s tatár közvetítéssel eljutott a vogulba (*sisa*, KANNISTO: FUF 17: 177), az osztjákba (*susaj*, PAASONEN: FUF 2: 129) és esetleg a votjákba is. Mivel a szó csak a zürjP nyelvjárásban van meg, a szó vagy votjék, vagy tatár közvetítésű. Az orosz nyelvjárásokból a szót eddig nem sikerült kimutatni.

7. Z ü r j. (WIED.) P *šor* 'Stief-': *šor-aj* 'Stiefvater', *šor-mam* 'Stiefmutter', *šor-zon* 'Stiefsohn', *šor-niĭl* 'Stieftochter' | v o t j. (WICHM. 101) *šur* 'Stief-': Uf. *šur-ajĭ*, M *šur-ajĭ*, MU *šur-ataj* 'Stiefvater', Uf. *šur-mamĭ*, MU *šur-anaj* 'Stiefmutter'. — PV **šor*.

← KB **šār* vagy **šor* > csuv. *šur*, *šurä* 'fél, fele vminek' (SZIR.), vö. *ama šuri* 'mostohaanya', *ama šuri iĭväl*, *iĭväl šuri* 'mostohafiú' (SZIR.) ~ PT *yaru* 'fél', *yarim* ua. < *yar-* '(ketté)hasít' (CLAUSON, EtymDict. 954, 955, 968; RÄSÄNEN, EtymWb. 189).

A mai csuvasban is él az eredetibb *šurä* forma mellett a *šur* alak, amit az *iĭväl šurri* (PAAS.) és *iĭväl šuri* (SZIR.) alakok kettőssége is mutat. A zürjP o a PP kori jövevényszavakban jelentkező a helyett a votjából való kölcsönzésre mutat.

WICHMANN: MSFOu. 21: 101; RAUN: JAOS 1957: 41; LYTKIN, IsztVok. 95, VFUJa. 1967: 133.

8. Z ü r j. (WUo.) P *torta*: 'Brett mit Schaft zum Zusammenscharren des gedroschenen Getreides', (LYTK.), Ja. *to-rtia* 'пехло», употребляемое для сгужения вымолоченного зерна на гумне' | v o t j. (WICHM. 111) MU *turto* 'Femerstange, Deichsel, Gabeldeichsel', Uf. *turto*: *gerĭ-t.* 'Deichsel am Pflug', (MUNK.) K *turto* 'Gabeldeichsel, Doppeldeichsel'. — PV **torta*.

← KB **tārta* vagy **torta* > csuv. *turta* 'kocsirúd' (SZIR.) ~ PT *tarta* ~ *tartaq* < *tart-* 'húzni' (CLAUSON, EtymDict. 535, RÄSÄNEN, EtymWb. 465).

RÄSÄNEN (i.h.) szerint a csuvas szó egy *tartaq* alakra megy vissza, ami hangtanilag lehetséges, azonban a tkm. *darti* 'дегаль ткацкого и прядильного станков' arra utal, hogy a szónak volt egy *-q* nélküli alakja is. A tat., tob. *tarta* (RADLOV) és tat., bask. *tärtä* minden bizonnyal volgai bolgár jövevényszavak, azonban a turki *tärtä* (RACHMETI, I. RÄSÄNEN, i.h.) — ha egyáltalán hiteles — aligha az.

A zürjP *o* a PP kori jövevényszavak alapján várható *a* helyett votják-ból való átvételre utal.

WICHMANN: MSFOu. 21:111; RAUN: JAOS 1957: 41, 44; LYTKIN, I sztVok. 98, VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 144; RÄSÄNEN, EtWb. 465.

9. Z ü r j . (WIED., Zus.) P *ulme*, *ulmes* 'Apfel' | v o t j . (WICHM. 123) MU *uumo*, (MUNK.), K *ulmo*, (UOTILA: MSFOu 67: 400) *umo* 'Apfel', *umo-pu* 'Apfelbaum'. — PV **olma*.

← KB **älma* vagy **olma* > csuv. *ulma* 'alma, burgonya' (SZIR.), *uma* 'burgonya' (ASM.) ~ PT *alma* (CLAUSON, EtymWb. 146—7; RÄSÄNEN, EtymWb. 18).

A zürjP szó nem származhatik közvetlenül a csuvasból, mivel a KB **älma* vagy **olma* alapján a permjékben **älma* vagy *olma* alaknak kellene lennie. A zürjP *ulme* (< **ulmo*) a votják első szótagi **o* > *u* és nem-első szótagi **a* > *o* hangváltozás után került át a permjékbe. A votják nem-első szótagi *o*-t a zürjében *e*-vel helyettesítették, mivel abszolút szóvégi helyzetben eredeti zürjén szavakban *o* nem fordulhat elő. Az *e*-t egysz. 1. sz. birtokos személynévből fejlődött nominatívusi értékben használatos vocativusnak fogták fel, vö. *peče* 'Großmutter' (~ *peč* ua.), *bebe* 'Einfältiger' (~ *beb* 'dumm') (I. A. KÖVESI, Permiképz. 130). Az *ulmes* alakban az *-e* helyére a gyakrabban előforduló *-es* denom. névszóképző lépett. Az UOTILA (MSFOu. 67: 400) által idézett votj. *umo* 'Apfel', *umo-pu* 'Apfelbaum' aligha függ össze etimológiailag a finn *omena*, észti *öun* stb. 'Apfel' szavakkal (a SKES a votják szót nem említi a finnségi stb. szavak megfelelőjéül). A votj. *umo* egy csuvas nyelvjárási *uma* átvétele.

WICHMANN: MSFOu. 21: 123; UOTILA: MSFOu. 65: 388; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 27; RAUN: JAOS 1957: 41, 44; LYTKIN: VFUJa. 1967: 133; FEDOTOV 2: 146.

Hangtani és történeti következtetések

A zürjP és a votják közös KB jövevényszavainak száma túl kicsi ahhoz, hogy messzemenő következtetéseket vonhassunk le, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy egyes esetekben nem tudjuk a tatár eredetet vagy közvetítést kizárni.

A mássalhangzók rendszerében a PP által tükrözött helyzethez képest lényeges változást nem találunk. Ha az 5. sz. egy ÓB **sōqan* alakra megy vissza, úgy a *-χ-* zöngülése már megtörtént (vö. előző cikkünk 1. sz. szavát: *-t-* > *-d-*). A 7. sz. *š-* szókezdője egy csuvasos típusú nyelvjárássra mutat a feliratok *š-* jével szemben. A 2. sz. szóvégi *-b-* jének esetleges török eredete további vizsgálatra szorul.

A magánhangzó-rendszer egy speciális problémát vet fel. A PT *a* > KB *ä* később *o* (virj.) és *u* (an.) lett. Ez a folyamat úgy zajlott le, hogy közben az eredeti *o*-ból egy *u*-n keresztül *ö* lett. A hosszú *ō* megállt az *u* fokón, mivel

eredeti hosszúsága miatt nem redukálódhatott. Ugyanakkor az u is δ -vá fejlődött:

$$\begin{array}{l} *ā > o \\ *o > *u > \delta \\ *\bar{o} > u \\ \quad \quad *u > \delta \end{array}$$

Ha tehát a PV a 7. sz. esetében már $*u$ -t mutat, akkor ez közvetve annyit is jelent, hogy az $ā > o$ fejlődés is lezajlott. Ennek a PV szempontjából semmi akadálya nincs, ugyanis a labiális $ā$ -t a PV ugyan helyettesíthette o -val, de természetesen egy o -t is o -val vett át. A PV szempontjából ugyancsak elképzelhető, hogy már nem egy $ā \rightarrow a$ hanghelyettesítés történt a 2. sz. etimológiában, hanem az $ā > a$ fejlődés után a PV egy a -t vett át. Ugyanakkor azonban az 1. és 3. sz. tánúsága alapján az $e > i$ még nem zajlott le. Itt különösen fontos a 3. sz. tanúsága, mert ez minden kétséget kizáróan bolgár-török szó.

A volgai bolgár feliratok tanúsága szerint az a és e hangok még nem lettek o -vá illetve i -vé, a labiálisok szempontjából a feliratok közömbösek. A volgai török nyelvek mongol jövevényszavai (l. RÓNA-TAS, Középmongol eredetű jövevényszavak a csuvasban II, 134–135) azt mutatják, hogy a zártabbá válási folyamatban a mongol jövevényszavak részt vettek, ezért ezt a változást a XIV. századnál későbbi időre kell tennünk.

Mivel nem szükségszerű, hogy a zártabbá válási folyamat minden magánhangzónál egyidőben történjék meg, s azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a Volga-vidék bolgár-török nyelvjárásai között nemcsak a konsonantizmusban ($\check{y} : \check{s}$) hanem a vokalizmusban is lehetett eltérés, az $ā > o$ illetve $o > u$ változás kronológiájának kérdését a PV \sim zürjP KB elemeivel kapcsolatban nyitva kell hagynunk.

A PP–KB érintkezés alsó határa a VIII. század, de az igazán intenzív érintkezés a IX. század elejétől számítható. Ebből a korból valók a permi nyelveknek legrégebb (ősspermi kori) KB jövevényszavai (l. RÉDEI–RÓNA-TAS: NyK 74: 281 kk.). A bolgár-török jövevényszavak újabb rétegét képezik a votják és a zürjén nyelv P nyelvjárásának — az ún. permjárnak — „közös” bolgár-török elemei. Az idetartozó szavak akkor kerülhettek be a votjákba és a permjákba, amikor a zürjénség északi csoportja (a komi-zürjének) már északra költözött, vagyis a X. századtól kezdve. Ebben az időben a zürjén (komi-zürjén és komi-permják) és a votják nyelv elkülönülése már megtörtént, tehát semmiképpen sem beszélhetünk közös permják-votják átvételekről (másképp LYTKIN: VFUJa. 1967: 136). Legfeljebb némi valószínűséggel csak arról lehetne szó, hogy az ide sorolható szavak egy részét — nyilván a legregbbieket, azaz a X–XI. században kölcsönözötteket — a permjások és a votjások nagyjából egy időben vették át a KB-ból. De — mint látni fogjuk — egészen másról van szó. A 4, 5, 7, 8 és 9. számú szavak olyan — a votjákra jellemző — hangtani, illetőleg alakítani jegyeket viselnek magukon, amelyek miatt nem gondolhatunk közvetlen KB \rightarrow permják kölcsönzésre.

Az ősspermi kori átvételekben a KB $*ā$ -t PP $*a$ -val helyettesítették. Ennek a mai zürjénben a , a votjákban u felel meg (l. RÉDEI–RÓNA-TAS: NyK 74: 292–3). Amennyiben a 4, 7 és 8. számú etimológiák esetében PP átvétellel állnánk szemben, ma a zürjénP-ben az első szótagban nem o , hanem a volna. Az o -s képviselet azonban minden kétséget kizáróan PV \rightarrow permják

közvetítésre vall. Elvben felmerülhetne a kettős hanghelyettesítés is ($a \leftarrow \hat{a} \rightarrow o$), de ezt ki kell zárunk azért mert az első szótagi o ($\leftarrow PP^*o \leftarrow KB \hat{a}$) hangot tartalmazó szavak csak a P nyelvjárásban vannak meg. A KB \hat{a} -t a PV-ban o -val helyettesítették, de az sincs kizárva, hogy az idetartozó szavak a KB $\hat{a} > o$ zártabbá válás után kerültek át a votjákba. A votjások ugyanis a KB o -t is csak o -val vehették át. Ezek a szavak persze még a votj. $o > u$ hangváltozás megtörténte előtt (a XV–XVI. századot megelőző időben) jutottak be a permjákba.

Ismeretes, hogy az első szótagi $*o > u$ hangváltozás a votjákban a legrégibb orosz jövevényszavak tanúsága szerint (pl. *kuso* 'kasza' \leftarrow or. *koca*, *ukno* 'ablak' \leftarrow or. *okho*) viszonylag későn, a XV–XVI. században mehetett végbe (vö. E. ITKONEN: FUF 31: 271; LYTKIN, *IsztVok.* 19; CSÚCS: NyK 74: 35). Ehhez kapcsolódik egy másik votják hangfejlődési folyamat is, mégpedig a szóvégi a -nak o -ra változtatása akkor, ha az első szótagban o vagy u állt. Ez a változás is egészen késői, mivel nemcsak a votják nyelv külön életében átvett csuvas jövevényszavak, hanem a tatárból kölcsönzött szavak is részt vettek benne (vö. LAKÓ: FgrÉrt 2: 27). A mondottak alapján kétségtelennek látszik, hogy az $*o > u$ változást tükröző két szó (5, 9) a XV–XVI. század utáni időben került át a votjából a permjákba. — A P *kenak* 'Brudersfrau' (3) *-ak* eleme miatt minden bizonnyal szintén votjából való átvétel. Ha mármost hat permjék szót hangtani, illetőleg alaktani kritériumok alapján nem csuvas, hanem votják jövevényszónak kell tartanunk, joggal merülhet fel a kétség a maradék két — hangtani-alaktani kritériumokkal nem rendelkező — permjék szó (1, 2) csuvas eredetével kapcsolatban is. Nagyon valószínű, hogy ezek is votják közvetítéssel kerültek át a permjákba. Mindez persze azt jelenti, hogy az őspéri nyelvi egység felbomlása után már nem számolhatunk többé KB (csuvas) \rightarrow zürjén (permjék), hanem csak KB (csuvas) \rightarrow votják érintkezéssel.

A zürjén nyelv P nyelvjárásának votják közvetítésű csuvas elemei azért is fontosak, mert általában ráirányítják figyelmünket a votják \rightarrow permjék (és esetleg permjék \rightarrow votják) kölcsönzések lehetőségére. Tudjuk, ennek a kérdésnek a vizsgálatra rendkívüli körültekintést kíván, hiszen két nagyon közeli rokon nyelv esetében az átvételek kimutatása — markáns hangtani és egyéb kritériumok hiányában — felette nehéz. Az esetleges votják-permjék kölcsönzések problémája azonban már túlnó ennek a dolgozatnak a keretein.

*

Előző és mostani cikkünkben azokat a PP és PV szavakat tárgyaltuk, amelyek biztosan vagy nagy valószínűséggel KB jövevényszavaknak tartandók, mivel ennek megfelelő kritériumaik vannak. Az irodalomban WICHMANN (MSFOu. 21, 1903) óta igen sok egyéb egyeztetést javasoltak. Ezek azonban többségükben vagy a finnugor vagy a török nyelvtörténeti hátteret nem vették kellően figyelembe. Az egyeztetések sok esetben figyelmen kívül hagyták az orosz nyelvjárások közvetítő szerepét, továbbá azt, hogy a szó csuvas megfelelése kései tatár jövevényszó, hogy a kérdéses szó nem török eredetű, (iráni, hangutánzó stb.), vagy hogy a szó kereskedelmi úton későn elterjedt vándorszó avagy éppen finnugor eredetű a volgai török nyelvekben. A téves egyeztetések mindegyikének cáfolata márcsak helyszűke miatt is lehetetlen. Az alábbiakban az irodalomban legszívósabban továbbelő téves

egyeztetések közül választottunk ki néhányat, melyeknek tanulságai talán általánosíthatók lesznek.

1. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. I. Ud. *bîd* 'jeder, all, ganz', P *biden* 'alle', P *bîde's* 'alles, alle' | v o t j. (MUNK.) Sz. *bîd*, *bîd*, K *bet*, *bêd* 'ganz, vollständig', (WICHM.) G Uf. *bîd*, *bît*, M J U M *bîd*, *bît* ua.

Csuv. (ASM.) *pödöm*, *pödëm* 'ganz, vollständig' (WICHMANN: MSFOu. 21: 45; UOTILA: MSFOu. 65: 12, SyrjChr. 66 ?-lel). WUo. nem említi a permi szavak csuvas eredetét.

A csuv. *pötöm*, *pëtëm* 'teljes, egész' (SZIR.) szavak mellett előfordul egy *pët*, *pëtë*, *pötö* 'terhes' (ASM., PAAS., SZIR.) szó is. Ennek eredeti jelentése, mint az a KB-ból kölcsönzött tat., bask. *böte* 'mind, teljes', toboli *pöte* 'mind' (TUMASEVA 183) mutatja, szintén eredetileg 'teljes' volt. E szavak egy PT **bütük* alakra mennek vissza (vö. tat. nyj. *bötük* 'mind'). A csuvas -t- magánhangzóközi helyzetben korán zöngésedhetett (vö. NyK 74: 282, 1. sz. és 288), azonban a permi adatok alapján kikövetkeztetett **büt* szóvégi -t--jének zöngésülését nem tudjuk megmagyarázni (vö. mégis *käp* ~ *käb*!).

2. Z ü r j. (WUo.) V Lu. *čip* 'Lockruf, für Hühner', V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *čipan*, P *čipa:n* 'Huhn, Henne (V Sz. Pecs. Lu. Le.), Kuchlein (I); männliches Glied (Ud. P)', (LYTK.) Ja. *čip* 'Küchlein', (GEN.) KP *čip:an* 'männl. Geschlechtsteile' | v o t j. (WICHM. 115) G *čipî*, *čipî*, Sz. M MU *čipî*, Uf. *čipu*, (MUNK.) K *čipe* 'Küchlein'.

Csuv. (ASM.) *čšəvə*, *čšəvə* 'Küchlein' (WICHMANN: MSFOu. 21: 115; LAKÓ: FgrÉrt. 2: 13; UOTILA, SyrjChr. 167; WUo.; LYTKIN, IsztVok. 183, VFUJa. 1967: 133; ESzK; FEDOTOV 2, 162.

A votj. G *čipî* változat első szótagbeli *î* hangja a második szótagi *î*-hoz való hasonulással keletkezett. A zürj. -*an* kicsinyítő képző. A csuvasból való származtatás nem fogadható el; mind a csuvas mind a permi szavak hangutánzó eredetűek. Hasonló hangalakú és jelentésű szavak más nyelvekben is vannak, pl. m. *csirke*, *csibe*, or. *цыпка*, *цыпленок*.

3. Z ü r j. (WUo.) Sz. Lu. Le. *čokmar* 'Holzkeule (mit großem Kopf)', (SzrSzlK) FV Lu. Le. Szkr. KSz. *čokmar* 'чекмарь' | v o t j. (WICHM. 116) MU *čokmor*, Uf. *čokmor*, M *čukmer*, (MUNK.) Sz. K. *čokmor*, M *čokmar* 'Prügel, Keule'.

Csuv. *čukmar* ua. (WICHMANN: MSFOu. 21: 116; LYTKIN: VFUJa. 1967: 134; FEDOTOV 2: 164). A csuvas szó kései tatár jövevénytű (← tat. *čukmar* < *čogmar*), vö. RÄSÄNEN: MSFOu. 50: 80. Feltűnő, hogy a szó a zürjénben a P nyelvjárásban nincs meg. A zürjén szó a tatár eredetű or. *чэкмарь* átvétele (WUo.), a votják pedig vagy a csuvasból, vagy a tatárból (kaz. *čukmar* ua.) származik. A zürj. (SzrSzlK) AV *čok* 'чэкмарь' elvonás a *čokmar* alakból az orosz eredetű (FOKOS-FUCHS) V *čok*: *č.kerni* 'anstoßen (mit den Gläsern)' (< or. *чокаться*, *чокнуться*) hatására. A zürj. (SzrSzlK) FV *tukmar* 'чэкмарь' alak a *čokmar* és a (SzrSzlK) Szkr. *tukman* 'тычек в голову, удар кулаком по голове' kontaminációja útján keletkezhetett. A votj. *čokmor*, *čokmor* első szótagi *o*-ja a várható *u* helyett szabálytalan; feltehetőleg a második szótagbeli *o* asszimilációs hatásával magyarázható.

4. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *čuman*, P *čuma:n* 'kleines Gefäß aus Birkenrinde (1/4 Arschin) (V Sz. Lu. Le. Ud. P), viereckiges Gefäß

aus Birkenrinde (ugf. 1, 1/2 – 2 Viertelellen hoch) (Pecs.); weibliches Glied (I)', (LYTK.) Ja. *čuman* 'берестяная коробка четырех-угольной формы' | v o t j . (WICHM. 118) M, (MUNK.) Sz. *čumon* 'ein Gefäß aus Birkenrinde'.

Csuv. (PAAS.) *tšyman* 'längliches, niedriges Gefäß aus Lindenrinde (zum Malzen)' (WICHMANN: MSFOu. 21 :118; LYTKIN, IsztVok. 212, VFUJa. 1967: 134; ESzK; FEDOTOV 2 : 164). A zürjén szó forrása a törökségi (csuvas és/vagy tatár) eredetű or. *чуман* 'Korb aus Birkenrinde), a votják *čumon* vagy a csuvasra, vagy a tatárra megy vissza (vö. UOTILA, SyrjChr. 168; WUO.). A csuvas szó kései tatár (*čuman*) jövevényszó.

5. Z ü r j . (WUO.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. P I *don* 'Preis, Wert (V AV Sz. Pecs. Lu. Le. Ud. I), Bezahlung (V Sz. Lu. Le. Ud. I); Perle (P)' | v o t j . (WICHM. 53) Uf. M U J M G *dun*, (MUNK.) Sz. K *dun* 'Wert, Preis, Zahlung', *don* (in Zusammensetzungen): *koñdon* (< **koñi-don*, *koñi* 'Eichhörnchen') 'Viertel Kopeke, kleines Geld im allg'.

Csuv. *tan* 'gleich' (WICHMANN: MSFOu. 21 : 53 ?-lel, FUF 11 : 234; FEDOTOV 2 : 137 ?-lel). A permi szavak finnugor eredetűek (UOTILA, SyrjChr. 69; ESzK).

6. Z ü r j . (WUO.) V Sz. PecsT *juver*, Pecs. Ud. *juer*, AV *juer*, Lu. Le. *juvor*, I *juor*, P *juer* 'Nachricht, Kunde, Botschaft, (Pecs. auch) Gerücht' | v o t j . (WICHM. 61) Sz. *jivor*, Uf. M U *divor*, J M G *ivor*, (MUNK.) K *iber*, *divor*, *devor*, Sz. *ivor*, G J *jivor* 'Nachricht, Botschaft'.

Csuv. (ASM.) *čibar* ua. (WICHMANN: MSFOu. 21 : 61 ?-lel; FEDOTOV 2 : 168). Ez az egyeztetés súlyos hangtani nehézségek miatt nem lehetséges. A permi szavak (részben) helyes magyarázatát l. UOTILA: MSFOu. 65 : 258, FUF 26 : 151, SyrjChr. 89; ESzK.

7. Z ü r j . (WUO.) V Sz. Lu. Le. Ud. *majeg*, AV Pecs. I *majeg*, P *majeg* 'Stange, Pfahl, Zaunpfahl' | v o t j . (WICHM. 86) G Uf. *majeg*, J M *majig*, M U *majik* 'Pfahl, Stange, Spieß, (MUNK.) K *majäk*, *majik*, Sz. M *majig* 'Stange, Pfahl, Zaunpfahl'.

Csuv. (ASM.) *majak* 'eine Stange im allg., als Zeichen' (WICHMANN: MSFOu. 21 : 86). WICHMANN (i.h.) és UOTILA (MSFOu.65:140) szerint a permi szavak vagy iráni jövevényszavak, vagy pedig csuvas közvetítéssel kerültek át az irániból. UOTILA később (SyrjChr. 114), továbbá az ESzK és legújabban JOKI (MSFOu 151 : 279) csak iráni eredettel számol.

8. Z ü r j . (WUO.) *parga* 'in der Flachsheckel zurückgebliebener flockenförmiger, reiner Abfall vom gehechelten Flachs :

Csuv. (ZOL.) *parga* 'Büschel' (WICHMANN: MSFOu. 21 : 91 ?-lel). Az irodalomban két össze nem tartozó szót együtt tárgyalnak. A csuv. *parga* (ZOL., PAAS.) 'csomó, nyaláb' nyelvjárási alak, pontosabban a *pařga* (ASM. IX, 117, SZERGEJEV, Szlovar csuv. nar. gov., 94) és a köznyelvi *payārka* szó megfelelője. Ez a szó megvan a cseremiszből (*pajārka*, *pājārka*, RÄSÄNEN, MSFOu. 50 : 88 cser. ← csuv., EtymWb. 378 cser. = csuv.), valamint a tatárban is (nyj. *payarka*). E szavak az orosz *поярк* 'шерсть ягнят (первой стрижки)' (VASMER. III, 351 átvételei, s a jelentésfejlődés 'kis gyapjúcsomó' → 'kis csomó, köteg' (vö. cser. *miž-pajārka* 'ein wenig Wolle', tat. *payarka* 'поярк'). Ezt a szót VASMER (III 205) és RÄSÄNEN (i.h.) véleménye ellenére hangtani

és jelentéstani okokból el kell választani a másik szótól. Ez a mai csuvasban *parka* 'törekeny' (ASM. VII 110), *parkän* 'apró darabokra tört' (uo.) alakban van meg. Ritka nyelvjárási szóvá vált, ugyanis homofoniába került a KMo. eredetű *parka* 'szilárd, erős' szóval (vö. RÓNA-TAS, Középmongol eredetű jöv. I, 82). A szó azonban megvan a cseremiszbén (*parya* 'обдирики от мочала', RÄSÄNEN, i.h.) és a vidék orosz nyelvjárásaiban is (*napgä* 'очески льна, маленькие волокна', VASMER III, 205). Ez utóbbi szavak egy KB **bärgä* megfelelői, melyek a PT *ber-* 'üt' (elválasztandó a *bēr-* 'ad' szótól!) szóval függenek össze (RÄSÄNEN, EtymWb. 70). A zürjén szó orosz közvetítésű a szókezdő *p-* miatt is. Helyesen orosz jövevényszónak tartotta WUo.

9. Z ü r j. (WUo.) V AV Sz. Pecs. Lu. Le. *pelis̄s*, I *pelis̄j* 'Vogelbeere' | v o t j. (WICHM. 90) Uf. *pales̄s*, *palez̄s*, G J *palez̄s*, J M *päwez̄s*.

Vö. csuv. (ASM.) *pileš* ua. (WICHMANN : MSFOu. 21 : 90). A permi szavak finnugor eredetűek (ESzK).

10. Z ü r j. (WUo.) V AV Pecs. *piris̄j*, Sz. Ud. *piris̄j* 'lange Brechstange, Eishau'e (die Spitze aus Eisen, der Schaft aus Holz)', (ROG). P *piris̄c* ua. | v o t j. (WICHM. 91) J *piris̄c* 'Brecheisen, Brechstange', (MUNK.) Sz. *piris̄ca*, M *piris̄ca* 'Hohleisen (zum Aushöhlen eines Troges od. Bienenstockes gebrauchtes Werkzeug)'.

Csuv. (ZOL.) *pirüs̄s* 'Kratzeisen, Haue, Karst' (WICHMANN : MSFOu. 21 : 91 ; FEDOTOV 2 : 123). A csuvas szó (helyesen: *pörös̄s*, *përës̄s*, ASM.) és a tat. nyj. *börös̄s*, bask. *böröz* átvétel valamelyik finnugor nyelvből. A permi szavak uráli eredetűek (FUV ; ESzK).

11. Z ü r j. (WUo.) V AV Pecs. *sukman* 'Überrock aus hellgrauem hausgewebtem Wollstoff (V), Überrock aus schwarzem, blauen od. weißem hausgewebtem Stoff (AV), Überrock aus dickem hausgewebtem Stoff (Pecs.)' | v o t j. (WICHM. 95) G *sukman* 'grober, wollener Kaftan, Bauernkittel', (MUNK.) Sz. M *sukman* 'hinten gefaltetes Winterröckel'.

Csuv. (AHLDOV.) *suxman*, *sukman*, (ZOL.) *suxman* 'Kaftan, Rock' (WICHMANN : MSFOu. 21 : 95 ; LYTKIN, IsztVok. 210, VFUJa. 1967 : 133 ; ESzK ; FEDOTOV 2 : 125). A csuv. adatok : *säkman*, *säyman*, *söyman* (ASM., PAAS., SZIR.) kizárják annak lehetőségét, hogy a szó a tör. *čäkmän* (erről vö. DOERFER, TMEN III 82—84 ; RÄSÄNEN, EtymWb. 103) szabályos megfelelői legyenek; ebben az esetben ugyanis **säkman* esetleg **sikmen* alakot várnánk. A mai csuvas alakok az orosz *sukmán* kölcsönzései, ennek a *säkman* szabályosan felel meg, a -*ç*-s alakok a mélyhangú szavakban általános -*ç*- hatására analógiásan képzettek. VASMER (III, 799) az orosz szó szláv eredeztetését azért tartja kétségesnek, mert a török *č*-s adatokkal szemben előforduló *s*- kezdetű török változatokat a szlávól nem tartja megmagyarázhatónak. A csuv. adat azonban, mint láttuk, orosz eredetű. A toboli *sükmen*, *sügmen* 'чекмень' (TUMASEVA 193) valóban nem magyarázható meg az oroszból, de nem magyarázható meg a *čäkmän*-ből sem ; sem szókezdő *s*- hangja, sem labiális magánhangzója. Itt vagy csuvas közvetítést kell feltételeznünk, vagy egy török **sökmen* alakot. Ez utóbbi előfordul KÄŠYARĪnál : *sökmen* 'egy katonai cím'. Igen tanulságos KÄŠYARĪ példamondata *er sükmenlendi* 'a férfi felvette a katonai ruhát és egynek ismerte el magát közülük (tkp. a férfi megsökmenesedett)' (vö. CLAUSON, EtymDict. 821). Itt tehát egy katonai ranggal együttjáró

ruhadarabról lehetett szó. Egy tör. *sökmen* → → orosz *sukman* kölesönzés hangtani szempontból elfogadható, bár az átadó török alak adatok híján egyelőre pontosan nem rekonstruálható. Nincs ugyanis kizárva, hogy a török szónak volt egy *soqman* változata is. Egy török csizmafajta neve pl. *soqman*, s ennek régi szövegekben van *sökmen* alakja is (vö. Tarama sözlüğü V,3501). A csizmát egyébként nemezből készítették! A zürjén szó orosz eredetű és a votják is talán az, bár a török közvetítést sem zárhatjuk ki. A votj. *a* kései átvételre utal.

12. Z ü r j. (WUo.) V Ud. *sorkni*, V Pecs. Le. I *sortni*, Sz Lu. P *sortni*, (GEN.) KP *sortni* 'Rübe' | v o t j. (WICHM. 97) G Uf. *sarëi*, M MU *sarëi*, *sartëi*, (MUNK.) Sz. *sartëi*, K *çarëe* ua.

Csuv. (ASM.) *sarik* ua. (WICHMANN: MSFOu. 21:97; UOTILA: MSFOu. 65:41, 358; LYTKIN, IsztVok. 96, VFUJa. 1967:133; ESzK; FEDOTOV 2:130).

A csuvas szó teljesen rokontalan a törökségben, esetleges rekonstruált PT alakja **yirik* vagy **äirik* lehetne. Ebből egy KB **sarik* válhatott volna. Az egyeztetésnek azonban hangtani nehézségei is vannak: a KB *ä* → PP *o* (> zürj. *o*, votj. *a*) megfelelés szokatlan. A zürj. *-ni*, ill. a votj. *-ëi*, *-ëi* denom. névszóképző. A zürjénben **sorkni* > *sorkni* > *sortni* > *sortni*, a votjában pedig **sorkëi* > **sarikëi* > **sarkëi* > *sartëi* > *sarëi* hangfejlődéssel kell számolnunk. Ezek megmagyarázása egy KB **sarik* alakból nem lehetséges.

13. Z ü r j. (WUo.) V Sz. Lu. Le. *šabala* 'an der rechten Seite der Pflugkrümme (oberhalb der Pflugschar) angenageltes dreieckiges Brettchen zum Abwälzen der Erde', (SzsZlK) Pecs. *šabala* 'отвал (у сохи)' | v o t j. (WICHM. 103) G M Uf. *šabala* 'ein an der Pflugkrümme (oberhalb der Pflugscharen) befestigtes Brettchen (Schaufel) zum Abwälzen der Erde', (MUNK.) Sz. K *šabala* 'Deichsel, Handhabe am Pflug'.

Csuv. (ZOL.) *šabala*, *šyabala*, *šubala* 'Löffel, großer Löffel, Schaumlöffel', *soga-šyabaly* 'Brettchen am Pflug zum Abwälzen der Erde' (WICHMANN: MSFOu. 21:103; LYTKIN, IsztVok. 167, VFUJa. 1967:134; ESzK; FEDOTOV 2:131).

A csuvasban a *šāpala* és a *šōpala*, *šāpala* alakokat el kell választanunk egymástól. Az utóbbiak jelentése 'merítőkánál' (ASM.); a *suxa šāpali* összetétel 'отвал, деревянная или железная дощечка приделанная выше сошника для отвала земли' (SZIV. I. *suxa* alatt) jelentése minden valószínűség szerint a volgai bolgár földművelésben kialakult terminus. A KB alak **šobala* alakban rekonstruálható, ezt vette át az orosz (*шабалá* 'eke kormánylemeze; merítőkánál'), és a cseremisiz (*šowāla*, *sowla*, *sawa-la*, RÄSÄNEN: MSFOu. 48:193). A szó orosz közvetítéssel elterjedt a török nyelvekben (vö. tat. nyj. *šabala*, *čabala*, RÄSÄNEN, EtymWb. 94) és az oroszból való visszakölcsönzés a csuv. *šāpala* is. Mindezek alapján kétségtelen, hogy a permi szavak hangtani (*š-*, zürj., votj. *a-*) és nyelvföldrajzi okokból is csak orosz jövevényszavak lehetnek, a votják esetleg tatár közvetítéssel.

A feltételezett KB **šobala* eredete nem világos. A szibériai törökségben elterjedt szó, amely átkerült a déli szamojéd nyelvekbe is (vö. ЈОКИ: MSFOu. 103:282; RÄSÄNEN, EtymWb. 94) közvetlenül orosz eredetű, mint erre számos hangtani „szabálytalanságuk” utal. Ezeket már RÁSONYI (NyK 51:19) és LAKÓ (Melich-Eml. 210) is észrevette. A KB **šobala* (< **čobala*) kifogástalanul származtatható a m. N. *csobolyó* 'Handlägel, Holzfäßchen' ősm. **čubalyz*

vagy *čobala* előzményéből (a magyar szóra vonatkozóan l. MSzFE). Átadó nyelvként csakis az ősmagyar jöhet tekintetbe, vagyis egy olyan hangalakú szó, amelyben az ugor **čumpala* *-*mp*-jéből már -*b*- lett. Hangtani okokból az obi-ugor és a permi eredetet ki kell zárnunk.

14. Z ü r j . (WUo.) V Sz. Pecs. Lu. Le. I Ud. *tasma* 'Riemen, Ledergürtel' | v o t j . (WIED.) *tasma* 'Gurt'.

Csuv.: vö. kaz. *tasma* 'Band, Wollenband' (WICHMANN: MSFOu. 21:105 ??-lel) A szó a csuvasban nem fordul elő.

A szó története és eredete vitatott. Újabban DOERFER (TMEN I 245—247) és JOKI (MSFOu 151:214, 326) elvetették a korábban javasolt iráni származtatást. JOKI szerint a szó kereskedelmi úton a tatárból került a zürjénbe, míg WUo szerint a zürjén szó az orosz nyj. *tasma* átvétele, ez pedig, valamint a votják szó közvetlenül tatár eredetű. A szó a mongol korban Kelet-Európától (orosz, lengyel, román, bolgár) a Kaukázuson, Afganisztánon, Perzsián, Szibérián és Belső-Ázsián át egészen a mandzukig elterjedt műveltségészó (l. még JOKI: MSFOu. 103:317 is). Korábról sehonnan nem mutatható ki, ezért kétségtelen, hogy mongol eredetű, bár az nem bizonyos hogy a mongol szó e nyelv eredeti szókincséhez tartozik. Tekintettel a szó kései vándorszó voltára és hangtani okokból is (zürj. *a* ~ votj. *a*), függetlenül a közvetlen forrástól, a PP KB jövevényszavai közül ki kell zárnunk.

15. Z ü r j . (WUo.) V AV Sz. Pecs. I Ud. *žep*, Lu. Le. *žep* 'Tasche' | v o t j . (WICHM. 53) G *žep*, (WIED.) *žep* ua.

Csuv.: vö. oszm. *žeb* 'Tasche, Sack, Beutel' (WICHMANN: MSFOu. 21:52 ??-lel). A zürj. *žep* az or. *ženb*, *žen* formából származik. A zürj. *žep* forrása az or. *джеб* lehet (vö. KALIMA: MSFOu. 29:172; UOTILA: MSFOu. 65:36, SyrjChr. 188; ESzK). Problémát jelent az or. *ž*-nek zürj. *ž*-vel való helyettesítése (l. ESzK). Tekintettel azonban arra, hogy az or. *š*, *ž* (< óor. *š*, *ž*) hangokat a zürjén nyelv legrégebb orosz jövevényszavaiban *š*-szel, *ž*-vel helyettesítették (l. Лыткин, Древнерусские *š*, *ž* — зырянские *š*, *ž*. Доклады АН СССР 1928, 298—301), lehetségesnek tartjuk, hogy az oroszban (jövevényszavakban) meglehetősen ritkán előforduló *ž* is korábban lágy mássalhangzó (*ž*) volt. Egy régi or. **ž*-nek zürj. *ž*-vel való átvétele teljesen szabályos.

Az orosz szó forrása a török *žeb*, amely a perzsián keresztül az arabra megy vissza (vö. RÄSÄNEN, EtymWb. 124, KAKUK, Recherches 89—90, VASMER, 2:95) és viszonylag későn, kereskedelmi úton elterjedt szó; ezért van sok változata magán az oroszban belül is.

RÉDEI KÁROLY — RÓNA-TAS ANDRÁS

On Some Problems of Bulgar-Turkic — Permian Contacts

In a former paper of ours (NyK 74:281—298) we discuss the Middle Bulgarian loanwords which were borrowed before the dissolution of the Proto Permian dialects and which had explicit criteria for this fact. In this paper we added three etymologies in connection with which we had some doubt and which we therefore did not include in the list of our former paper. These etymologies are: MB *ič* ~ *iš* (← Persian) → PP *iške* 'a kind of particle used for forming the conditional etc.', MB *xušman* (← P Vogul *kočman*) → PP *kušman* 'radish', MB *šük* 'burden' (< PT *yük*) → PP *šekit* 'heavy'.

In the second part of our paper we discuss nine Middle Bulgarian words which are only present in the Permyak dialect of Zyrian and in Votyak. The most important result of the discussion of these words is that they came *via* Votyak into Permyak.

In the final part of the paper, after summing up some phonological and historical conclusions of the material, we discussed fifteen etymologies which had earlier been erroneously proposed as MB loanwords in PP. We chose these fifteen words from the literature because we hoped that a discussion of them would be of some special interest for the study of those erroneous etymologies, the investigation of which we had no space.

K. RÉDEI—A. RÓNA-TAS

Az erza-mordvin névutók áttekintése

(Első közlemény)

I.

A névutó az mdE.-ban (mint minden finnugor nyelvben) lényeges, dinamikus elem a mondat különböző részei által formált láncolatban. Beiktatása révén a mondat sok árnyalattal és meghatározással gazdagodik. A névutó képes kifejezni tér-, idő-, ok-, cél- és egyéb kapcsolatokat (vö. GMJa I, 337). Szerepe szempontjából tehát a névutó az esetvégződéshez áll közel. Mindazonáltal nem téveszthető össze ez utóbbival alak- és jelentéstani okok miatt. 1. A névutó nem suffixum formájában jelentkezik, hanem mint önálló szó. Ezenfelül, főként az mdE.-t illetően, az esetrag (a *-vtomo|vterne* abessivusragot kivéve) mindig egy szótagból áll vagy pedig csak egy fonémából, a névutó viszont, egy aránylag kisszámú kivételtől eltekintve (vö. *kis, pots, vakss, víds* stb.), rendszerint két vagy több szótagból épül fel, mindenesetre sohasem egyetlen fonémából. 2. Az esetrag általában elvont viszonyokat fejez ki, míg a névutó pontosan meghatározza, konkretizálja ezeket a viszonyokat (vö. GMJa I: 337)¹.

Lássunk két példát az mdE.-ból: *sovan kudós* 'belépek a házba' — *sovan kudonít pots* 'ua.', de a második változat a *pots* névutóval pontosabban kiemeli, hogy én éppen a ház belsejébe megyek (vö. *potmo* 'vminek a belseje') és hogy nem állok meg — tegyük fel — alig valamivel az ajtón túl. Ugyanígy: *lomañ molí kijava* 'egy ember megy az úton' — *lomañ molí kiñt ku n š k a v a* 'ua.', a második variánsban viszont hangsúlyozottabbnak bizonyul a mozgás helye, mert a *kunškava* magával hordja a 'közepén' (vö. *kunška* 'közép') képzetét. Hangsúlyoznom kell egyébként, hogy az mdE. névutók legnagyobbrészt az esetragok kiegészítői. Vagyis az mdE.-ban, tekintve az esetek viszonylag csekély számát (pl. a 24 magyar esetraghoz képest 11 található az mdE.-ban), a névutók funkciója olyan szintaktikai összefüggések létesítése, amelyeket lehetetlen volna megvalósítani a rendelkezésre álló esetragok révén. Ritkán lehet tehát, e tény miatt is, egy névutó specifikus szerepét összetéveszteni egy esetvégződésével. A mdE. esetek csekély számában és kiváltképpen a belső a külső helyviszonyt jelölő esetek közötti megkülönböztetés hiányában (ez a megkülönböztetés egy időben megvolt az mdE.-ban, de nagyon hamar kiveszett) látja SEREBRENIKOV a névutók és elsősorban a lokális értékű névutók mennyisége létrejöttének okát (vö. SER 39, 239).

Mint gyakorlatilag ragozhatatlan elem, amely a mondat sokféle árnyalattal és meghatározással való gazdagítására szolgál, a névutó közelíthető a ha-

¹ Vö. még ehhez BENCÉDY J.—FÁBIÁN P.—RÁCZ E.—VELCSOV M.-NÉ, A ma¹ magyar nyelv. Budapest, 1971, 76. 1.: „A névutó... egy névszónak... jelentését — a határozóragok funkciójára emlékeztetve — valamilyen határozói viszonyjelentés-mozzanattal bővíti”.

tározószóhoz is. Sőt ez a közeliség külsőleg nem ritkán mint egybeesés jelenik meg, amikor is a határozószó formájában azonos a névutóval, úgyhogy ebben az értelemben egy „határozószó-névutó” vegyes kategóriáról beszélhetnénk: vö. pl. mdE. *alo* határozószó 'alul', névutó 'alatt'. A névutó különbözik viszont a határozószótól egy fontos szintaktikai ok miatt: a mondat keretei közt a határozószó alkalmazásbeli mozgékonyasággal rendelkezik, míg a névutó nem. Helyesen írja SEBESTYÉN Á. (MNR 13): „... a határozószó önálló szó és szabad morféma, a névutó pedig — bár önálló szó — kötött morféma”. A határozószó kapcsolatba léphet mind névszókkal, mind igékkel, mind pedig egy másik határozószóval, a névutó ezzel szemben csak névszókkal léphet közvetlen kapcsolatba. Nem hiszem, hogy szükséges példákkal szemléltetni az előbbi megállapításokat. Szeretnék mégis kicsit időzni azoknál a szavaknál, amelyeket fentebb határozószó-névutóknak neveztem (nagyobbrészt lokális értékű határozószó-névutók), néhányuknak igékkel való társuláskor mutatott különleges viselkedésénél, mely viselkedésben az mdE. eltér más finnugor (és nemcsak finnugor) nyelvektől.

A magyarban az 'unterschreiben' ige megfelelője *aldírni* < *alá* határozószó-névutó + *írni*, a finnben *allekirjoittaa* <: *alle* határozószó-névutó 'alá' + *kirjoittaa* 'írni' (vö. ol. *sotto-scrivere*, ném. *unter-schreiben*, ang. *under-sign* stb. is), míg az mdE.-ban *šormadoms* tkp. 'írni' vagy *lem putoms* tkp. 'odatenni a nevet'. Még egy példa: m. *körülfogni* 'umgeben, umschließen' <: *körül* határozószó-névutó + *fogni* (vö. ol. *circon-dare*, ném. *um-geben* stb.), de az mdE.-ban *pirams* 'ua.' (tkp. 'elzárni, eltorlaszolni'). A magyarban és a finnben (valamint más nyelvekben) tehát a határozószó-névutók esetenként igekötői helyzetben mutatkoznak.² Másrészt az mdE.-ban nem sikerült semmi nyomot felkutatnom egy olyan tendencia meglétét illetően, amely a magyarban, a finnben stb. megállapítható, azaz semmi jele sincs a határozószó-névutó → igekötő fejlődésnek.

Vizsgáljuk meg a következő mondatot: *či valdoš pačk jutakšnoš tumopulovanč* 'a napfény át- meg átjárja a tölgyest' (RESI 307)³. Itt a *pačk* határozószó-névutó 'át' az igekötő elméleti helyén található, csakhogy — miután az mdE. számára ismeretlen az a fejlődés, amire az imént céloztam — érintetlenül megőrzi mind funkcionális, mind formai függetlenségét, anélkül, hogy az igével jelentésbelileg egybeolvadna. Határesetet jelent egy népdal alábbi sora: *alga alga tiftijan* 'wenn ich untenhin fliege' (P 2, 233). Ebben az első *alga* ('lent, alant') nyilvánvalóan határozószó⁴, és a második ('ua.') is, jóllehet akadálytalanul felvehetné az igekötői jelleget, mégis mint határozószó elszigetelt marad az igei állítmánytól és — ez gyakori az mdE.-ban — a megelőző iker-alakot erősíti.

Az mdE.-ban mindazonáltal találhatunk példákat a határozószó-névutó szóvégi agglutinációjára vagy fél-agglutinációjára. Íme néhány: *matra ašti sed-alo* 'Matrja a híd alatt van' (P 2, 281): *sed-alo* fél-agglutináció — vö. *sed* v. *seđ* 'híd' és *alo* (határozószó-)névutó 'alatt'; *pand-alga stada jaki* 'a hegy lábánál halad egy csorda' (EMSz 296; Evs 234): *pand-alga* az agglu-

² Az igekötő lényegéhez a magyarban és más finnugor nyelvekben is, vö. J. SOLTÉSZ K., *Az ősi magyar igekötők*. Budapest, 1959. 7–16.

³ Az mdE. szövegek idézésekor többnyire a források adta írásmódhoz igazodom, mindig megkülönböztetve azonban az ún. lágy mássalhangzókat a szokásos 'jellel.

⁴ Grammatikailag az *alga* határozószó-névutó: 'alant' és 'alatt (el)'.

tinációhoz nagyon közeli fél-agglutináció — vö. a *pando* 'hegy' *o*-jának lekopása az *alga* (határozószó-)névutó 'alatt (el)' szöleji *a*-jának hatására; *stola η k s t o penč pras* 'az asztalról leesett egy kanál' (Evs 236): a *stolan k s t o* agglutináció a *stol* 'asztal' és a *lan k s t o* (határozószó-)névutó '-ról' között. Effajta alakulatok, analógikus hatást gyakorolva, előkészíthetnék egy sor új típusú esetrag létrejöttét, s ezáltal előbb-utóbb kibővíthetnék az erza-mordvin meglevő esetkészletét⁵. Egy ilyen feltevés nem túlságosan merész: több eset található, amelyben a névutós szerkezet főnévi alaptagjára vonatkozó birtokos személyrag nem a névszóhoz, hanem közvetlenül a névutóhoz tapad, mintha ez utóbbi nem névutó, hanem esetrag lenne. Pl.: *lotkan pečka-i k e l i t* 'megállók a kályhád előtt' (P 2, 401): a *pečka-ikelit* birtokraggal ellátott fél-agglutinációs alak — vö. *pečka* 'kályha' és *ikelit* 'előtted', tkp. 'eléd' <: *ikelev* ~ (*ikelej* >) *ikelit* névutó 'eléd' + *-t* e. sz. 2. sz. birtokrag; *ton ozak stol e k š e z e m* 'te ülj az asztalomhoz!' (GMJa 1: 338): *stol ekšezem* 'az asztalom mögé, az asztalomhoz', tkp. 'az asztal-mögém' — vö. *stol* 'asztal' és *ekšezem* 'mögém' <: *ekšes* névutó 'mögém' + *-(e)m* e. sz. 1. sz. birtokrag. Visszatérve arra a tényre, hogy az mdÉ.-ban a határozószó-névutók sohasem használatosak igekötökként, megjegyzendő, hogy e nyelv számára voltaképpen idegen bármilyen előszócska-típus, hacsak nem számítjuk ilyennek az *a* tagadó szócskát az efféle kifejezésekben: *a-jovtavica* 'kimondhat-atlan', *a-lamo* 'nem sok, kevés' (EMSz 113, 176).

Az mdÉ.-ban mintegy harminc névutó használható fel határozószóként (1. a II. fejezetben), azaz van körülbelül harminc határozószó-névutó. Az a körülmény, hogy a fonetikai egybeesésen túl szemantikailag sem nagyon különülnek el egymástól, azt sugallja, hogy az azonos alakú névutók és határozószók (az erzában, a magyarban, a finnben stb. egyaránt) eredetüket tekintve is összetartoznak: ez kétségtelenül helytálló. A vitatható csupán az, hogy a határozószók előzték-e meg létrejöttükben a nekik megfelelő névutókat, vagy fordítva. Megpróbálok némi fényt vetni erre a problémára, bár nehéz (és talán eredménytelen) még csak feltételezéseket tenni is.

A latin *utrumque latus circumfluit aequoris unda* mondatban, a *latus circumfluit* szintagmát a pusztá kifejezés síkján háromféleképpen lehetne felbontani: 1. *latus* I *circumfluit*, 2. *latus circum* I *fluit*, 3. *latus* I *circum* I *fluit*. Világosan kitűnik, hogy az így tagolt szintagmában a *circum* szócska 1. igekötővel, 2. viszonyzó-névutóval,⁶ ill. 3. határozószóval azonosul. Hasonlóképpen a *vír alov tuš* 'erdő aljába ment' (EMSz 296) mdÉ. mondat a következő formákban bontható szét: 1. *vír alov* I *tuš*, 2. *vír* I *alov tuš*, 3. *vír* I *alov* I *tuš*, ahol *alov* 'aljába, alá' 1. névutó, 2. igekötőszerű szócska, ill. 3. határozószó szerepében rögzítődik. A *circum* és *alov* funkcionális mozgékonyasága az illető szintmagmákon belül egyrészt eredeti határozatlanúságukra, másrészt pedig olyan kifejezési képességükre mutat, amely idegen minden felszínes nyelvtani osztályozástól.

Ezen a ponton, azt hiszem, már ésszerű nem ragaszkodni tovább az elsőbbség kérdésének taglalásához. Mindazonáltal kívánatosnak tartom felhívni a figyelmet arra, hogy egyesek a határozószó genetikai elsőbbségét vall-

⁵ A prepozíció egy hasonló fejlődési lehetőségéhez (ti. viszonyzó → eset-előrag) vö. G. DEVOTO, Enciclopedia Italiana. 28 (1935): 193 (Preposizione címszó alatt).

⁶ A latinban is található névszó után álló viszonyzó: pl. *me-cum, quo-usque* stb.

ják a homofon (és nem csak homofon) névutóval szemben,⁷ mások ellenben a névutót tartják korábbinak.⁸

Az mdE. (és a mdM., a magyar, a finn stb.) névutók legnagyobb százaléka morfológiailag egy főnév megkövült ragos (nagyon ritkán ragtalan) alakjából áll (vö. GMJa I, 338). Az itt említett nyelvekből a következő adatokat emelhetjük ki:

erza-mordvin	42 névutói tő közül 29 világosan főnévi eredetű (69%);
moksa-mordvin	38 névutói tő közül 26 minden bizonnyal főnévi (68,4%);
magyar	55 névutói tő közül 43 főnévi természetű (78,1%);
finn	86 névutói tő közül 50 főnévi jellege közvetlenül észrevehető (58,1%). ⁹

A tőként szolgáló főnév eredeti jelentése olykor megőrződött a névutó formában is, máskor nem. Nézzük meg hát, e tényből kiindulva, milyen kritériumok alapján különböztethető meg a gyakorlatban egy mdE. névutó egy egyszerű ragos főnévtől.

1.1. Valódi névutónak kell tartanunk mindenekelőtt azt a névutót, amelyben a még önálló főnévként létező tő etimológiai jelentése

- a) nem maradt meg: pl. *kis* ~ *kisę* 'ért, miatt' — vö. *ki* 'út', vagy
- b) legalábbis elhomályosult: pl. *keles* 'mindenütt, -ben' — vö. *kele* 'szélesség'.

1.2. Ugyanebbe a kategóriába tartozik továbbá az a névutói viszonyzó-típus,

- a) amelynek töve ma már nem létezik mint rendes főnév: pl. *aldo* 'alól' — vö. **al* 'alacsonyan levő rész', vagy
- b) amelynek esetvégződése, jöllehet gyakran egy mindmáig önálló főnévként szótárazott tőhöz járul, már nem tagja az mdE. modern esetragrendszerének, csupán többé-kevésbé elszigetelt maradványa valamikor eleven toldaléknak: pl. *pele* 'oldalán' — vö. *pel* 'oldal, rész' és *-e* <: ?**-le* régi locativusi esetrag.

1.3. Természetesen megérdemlik a „névutó” címet mindazok a szavak, amelyeket az mdE. közvetlenül mint ilyeneket kölcsönzött a tatárból és amelyek a tatárban voltaképpen ragos főnevek: pl. *baška* 'vmin kívül; nélkül' — vö. tat. *baška* 'vmin kívül' <: *baš* 'fej'.

⁷ Vö. pl. Gy. DÉCSY, Einführung in die finnisch—ugrische Sprachwissenschaft. Wiesbaden, 1965. 161, 42. jegyz.

⁸ Ezt a véleményt látszik képviselni többek között K. RÉDEI (RADANOVICS) Die Postpositionen im Syrjänischen unter Berücksichtigung des Wotjakischen. Budapest, 1962. 204—5.

⁹ A névutói tövek vizsgálatakor az alábbi műveket vettem alapul: az erzához SER 239—255 és a jelen tanulmányt; a moksához SER uo. és S. G. PÖTAPKIN—A. K. IMJAREKOV, Mokšansko-russkij slovar'. Moskva, 1949, passim; a magyarhoz MNR 29—167; a finnhez A. PENTTILÄ, Suomen kielioppi. Porvoo—Helsinki, 1963. 337—342, 370—1, 389, 403, 414, 430, 436, 445 (NB. A PENTTILÄnél fellelhető 156 névutói tő közül azokat választottam ki, amelyek a leggyakoribb névutók bázisát képezik: számításom szerint 86 ilyen van) és Suomen kielen etymologinen sanakirja. 1—4, Helsinki, 1955—1969, passim (Lexica Societatis Fenno—Ugricae 12.).

1.4. Valódi névutónak kell felfognunk ezenkívül egy pár volt főnevet, amelyet jelenleg esetvégződés nélkül, viszonyzó szerepében találunk meg: pl. *kirda* 'szor/-szer/-ször' — vö. **kirda* 'szer'.

2. Problematikusabb „névutónak” definiálni azt a főnévi alapú névutói szótípust, amely nem kaphat helyet a már említett csoportok között, vagyis azt a típust, amely egy ma is meglevő és állandó jelentéssel bíró főnév és egy eleven esetvégződés összetételének mutatkozik. Ilyen körülmények közt csak a szövegkörnyezetre támaszkodva dönthetjük el, hogy névutóról vagy egyszerűen ragos főnévről van-e szó. Ti. egy nomen possessoris + nomen possessi kapcsolatban, ahol a nomen possessi nyugodtan lehetne névutó, ha annak objektív jelentése nem egyeztethető össze azzal a jelentéssel, ami a szövegkörnyezetből derül ki, akkor mondhatjuk, hogy névutóval állunk szemben. Másképpen kifejezve, ahhoz, hogy névutónak nyilváníthassuk a kérdéses típusú szóalakokat, nomen possessi funkciójában, teljesen el kellett veszíteniük szótári jelentésüket (vö. GMJa 1: 340—341; KUDAEV: VMJa 32: 161, 170). Megmagyarázom példákkal:

Az mdE. *ve časón pocto mon i sijn* 'én egy órán belül jöttem' (P 1, 304) versorban a *pocto* (= *potsto*) a legnagyobb szemantikai és szerkezeti hűséggel 'belül', etimológiailag azonban 'belse(jé)ből' (<: *pot-mo* 'belső rész, belső' + *-sto* elativusrag) jelentésű; tehát ha *pocto* nem lenne névutó és az adott szövegösszefüggésben nem objektív jelentésétől megfosztva jelentkezne, a *ve časón pocto mon i sijn* mondatot illogikusan így kellene lefordítanunk: 'én egy óra belsejéből jöttem'. A *toñ kedstę lezks karman vešeme* 'tőled fogok segítséget kérni' (SER 245) mondatban a *kedstę* tkp. '-tól', de etimológiailag a. m. 'kézből' (<: *ked* 'kéz' + *-stę* elativusrag); ha itt a *kedstę* nem mint viszonyzó szerepelne és megtartaná konkrét etimológiai jelentését, a mondat magyarul így hangzanék: 'a te kezedből fogok segítséget kérni', ami meg lehetőségen korlátozó és fölöslegesen részletezett lenne a kifejezés általános logikai értékéhez képest. Még egy utolsó példa. „*Předsedateleš avol toñ kondamo, a simi*”, — *otvéčas mirdzenę žgilamoñt la ngs Natal* „Az elnök nem olyan, mint te, nem iszik” — válaszolta Natalja a férje zsörtölődésére (GMJa 1: 341): *langš* '-re', de etimológiailag 'felület(é)be' (<: *lang-o* 'felület' + *-s* illativusrag); ennél fogva itt is, amennyiben a *langš* egyszerűen egy illativusi végződéssel ellátott főnév lenne, nem pedig névutóként szerepelne, abszurd módon a következő fordítást kapnánk: '... válaszolta Natalja a férje zsörtölődésének felületébe'.

Más esetekben viszont nem ilyen könnyű megoldani a problémát. Olykor kizárólag az egyén akarától függ, hogy névutónak tekinti-e vagy sem egy elméleti nomen possessoris + nomen possessi kapcsolat nomen possessi-jét. Pl. ha a *ved čirěva jakan* 'a folyó mentén járkálok' (Evs 237) mondatban a *čirěva*-nak 'a szél(e) mentén' (vö. *čirě* 'oldal, szél' és *-va* prolativusi esetrág) konkrét értelmet akarunk adni, a *čirěva* a *ved* 'víz, folyó' szóhoz viszonyítva nem lenne más, mint egy nomen possessi, ezzel szemben ha a *čirěva*-nak az elvontabb, ám logikailag ugyanúgy érvényes 'mellett (el)' értelmet adjuk, akkor a *čirěva* a vmi közelében való mozgást kifejező viszonyzó alapvető jellegét veszi fel. Hasonlóképpen, ha a *vedeñ k u n š k a s o tol palj* 'vízben tűz ég' (EMSz 299) mondatban a *kunškaso*-nak a 'közepében' reális és pontos jelentését tulajdonítjuk (vö. *kunška* 'közép' és *-so* inessivus rag), a *vedeñ kunškaso* egy nomen possessoris + nomen possessi kapcsolat lenne, ha viszont '-ben' jelentésben fogjuk fel, névutói jellegét emeljük ki.

Ugyanígy a szövegkörnyezet nyújtotta segítség ellenére sem könnyű rendszerint eldönteni, hogy egy meghatározott szóalak névutó vagy ragos főnév-e, azokban az esetekben, amikor a 'ragos főnév' nem főnév, hanem melléknév után áll, vele látszólag egy attributív szó szerkezetet alkotva. Mindjárt le kell szögezni, hogy az mdE.-ban alapvetően két névutói szó-sort érint ez a jelenség: a *jono* (tkp. 'oldalon') és a *péle* (tkp. 'részen') névutókat és származékaikat és hogy a velük társuló melléknévek általában a *víl* 'jobb' és a *kerš* 'bal', a *ve* 'egy', *kavto* 'két' melléknévi értékű számnevek, a melléknévi szerepű *ombo* 'másik' határozatlan, és a szintén melléknévi értelmű *te* 'ez', *to* 'az' mutató névmások.

Mindenekelőtt, azt hiszem, megállapítható, hogy az olyan szókapcsolatokban, mint *te jono* 'ezen az oldalon', *kerš péle* 'bal oldalon' stb., a *jono* és a *péle* jelenleg névutóknak tartandók, lévén ma már megkövesült főnévi formák (<: *jon* 'oldal', ill. *pél* 'rész') az -o, ill. -e (? <: **-lo/*-le*) locativusi esetrag miatt, amely nem tartozik többé a modern erza esetragrendszerhez (vö. fentebb 1.2. b). Olyan más szókapcsolatokban mint *to jondo* 'arról az oldalról', *kavto jonga* 'két oldal mentén', *ombo pélev* 'másik oldalra', *víl példe* 'jobb oldalról' stb., ahol a *jon*-hoz és a *pél*-hez olyan toldalékok járulnak, amelyek ma is szabályszerűen tagjai a modern erza esetragrendszernek (vö. -*do/-de* ablativusi, -*v* lativusi, -*ga* prolativusi rag), a *jondo*, *jonga* *pélev*, *példe* stb. valószínű névutói természetének kiemelésére a következő feltételezést tehetjük: a fent idézett kapcsolatok korábbi teljesebb és konkrétabb szerkezetekből alakult hiányos kifejezések. Így pl. *to jondo* <: **to ked jondo* 'a felől a kéz felől' → 'afelől', *ombo pelev* <: **ombo ked pélev* '(a) másik kéz felé' → '(a)másik felé', *kavto jonga* <: **kavto ked jonga* '(a) két kéz oldalán végig' → 'két oldalon végig' stb. (megjegyzendő, hogy magyarban is fellelhetők ilyen névutós szerkezetek: vö. *a-felé*, *két-felé*, *jobb felé* stb., továbbá *bal kéz felől*, *jobb kéz felől*).

Fentebb (1.4.) hivatkoztam azokra az egykori főnevekre, amelyeket minden esetvégződés nélkül viszonyozói szerepben találunk. Szeretném itt felhívni a figyelmet ezek egyikére: *kuvalma* 'hosszában, hosszant, stb.'. Nézetem szerint e névutó az mdE. *kuvalmo* (mdM. *kuvalma*) 'hosszúság' főnévre vezethető vissza, amelynek korábban **kuvalma* változatának is kellett lennie. Valóban, az mdE.-ban a -*mo* deverbális nomenképző váltakozik a -*ma* képzővel (vö. *kočka-mo* 'választás' <: *kočkams* 'választani', ill. *liše-ma* 'kimenés' <: *lišems* 'kimenni' — Ser 70). Mindazonáltal, a *kuvalma* névutó esetében a -*ma* nomenképző ténylegesen felveszi a viszonyt kifejező funkciót is (vö. II. fejezet 17.). Arra a kérdésre: miként lehet az, hogy a szóban forgó -*ma* viszonyt is kifejez, érdekes magyarázatot sugall P. S. KUDAJEV (VMJa 32: 171). A szovjet nyelvész véleménye szerint a *kuvalma* egy előbbi **kuvalmova* (<: *kuvalma* ~ *kuvalmo* + -*va* prolativusi végződés) összevont formájának tekinthető. E tétel alátámasztására egy példát idéz Drakino falu (Torbeevó körzet a Mordvin ASzSzk délnyugati részén) nyelvjárásából, ahol kifejezetten *kuvalmova* (~ **kuvalmova*) alakot olvashatunk: *opitnij učastkat k u v a l m u v a* *óicta joflik*, *čul vešingé son* 'a kísérleti területről helyesen mondtad, elég kicsi' (tkp. 'egy kicsit kicsi') (uo.).

A főneveken alapuló névutók közül érdeklődésünkre tarthat számot a *tombale* 'vmin túl'. Az mdE.-ban — származékait nem számítva — ez az egyetlen olyan névutó, amely egy névmási és egy főnévi tő társulásából jött létre. Csakugyan, a *ton(a)* 'amaz' + *péle* 'oldalon' összekapcsolódásából származik

(vö. II. fejezet 23., valamint EMSz 299 és VMJa 32 : 61). Eredeti jelentése tehát: 'amazon az oldalon, a túloldalon' → 'vmin túl'. Ezt a származtatást SEREBRENNIKOV nem fogadja el. Szerinte a *tombale*-t a következőképpen kell felbontani: *to-* névmási tő, *-mb-* nagyobb fokú távolságra mutató suffixum, (*-a-* kötőhangzó), *-le* → *:-lne* <: *-l* adverbialis képző + *-ne* régi locativusi rag (vö. SER 251). Egy ilyen etimológiai magyarázat helytálló is lehetne, viszont, úgy vélem, okot ad némi bírálatra. Mindenekelőtt túlságosan nehézkes és bonyolult az első magyarázat egyszerűségével szemben; különös továbbá, hogy az mdE.-ban a feltételezett *-mb-* elem, ami emlékezetünkbe idézi a többi közt a finn középfok *-mp-* jelét, nagyon szörványos eseteket kivéve (vö. pl. *ombo* 'másik'), csak *tombale* névutóban és származékaiban található meg egyfajta augmentatív funkcióval, és egyáltalán nem használatos pl. a melléknévek középfokának jelölésére (vö. Évs 83). A javasolt etimológiát illetően maga SEREBRENNIKOV is mintha ellentmondana önmagának: egy helyen a *tombale*-t így fordítja: 'na drugoj storone' (SER 73), és ennél fogva, véleményem szerint, ő is elismeri a szóban a *pele* komponenset. A *tombale*-vel kapcsolatban rá kell mutatni a szovjet kutató egy másik ellentmondására is. SEREBRENNIKOV megállapítja, hogy ezzel a szóalakkal csupán az mdE.-ban találkozhatunk (SER 251), az előző oldalak egyikén azonban idéz egy mdM. *tom-bal'* alakot 'a túloldalon' jelentésben (vö. SER 73). A valóságban ez a *tom-bal'* nem dokumentált sem a Mokšansko-russkij slovar'-ban, sem másutt, joggal kételkedtünk tehát reális meglétében.

De nem minden mdE. névutó alapszik közvetlenül főnéven: egyesek névmásokból vagy névmási tövekből, mások melléknévekből vagy melléknévi formákból származnak, megint mások határozószókból (nem választom külön a tatárból kölcsönzött névutókat, mert lényegében ezek is az említett tőcsoportok valamelyikébe tartoznak).

Több névmási tövből, valamint egy (legalábbis formailag) melléknévi suffixumból alakult a *kondamo* 'vmihez hasonlóan' (részletesen I. a II. fejezet 37. alatt).

Nagy a valószínűsége, hogy melléknévi eredetű a *viđs* '-hez, -ig' (vö. *viđe* 'egyenest'). Talán közvetlenül egy melléknévi formára épül a *malaso* 'mellett': a mdM.-ban valóban bizonyított egy *mala* 'közeli' melléknév, míg maga a *malaso* az mdE.-ban mind névutó, mind melléknév.¹⁰

Végül mint határozószókból keletkezett névutó (természetesen a már jelzett fenntartással az iránt, hogy jogos-e genetikai elsőbbségről beszélni a homofon névutók és határozószók között) megemlíthető az *ikelev* 'elő'. Nem fogadható el, hogy ez a névutó minden közbeeső mozzanat nélkül egy főnévből alakult volna ki, mivel **ikeľ* főnév az mdE.-ban sohasem létezett. (NB. *-ev* = *-e* kötőhangzó + *-v* lativusrag.) Legfeljebb azt tételvezhetjük fel, hogy valamikor megvolt az **ik* 'előrészt' szó (vö. SER 243), amelyből utóbb az *l ~ ł* (vö. SER 251) adverbialis képzővel lett az *ikeľe* 'elő'; majd az *ikeľe* 'hol?' kérdésre felelő határozószókból létrejött az *ikelev* 'előre' '„hová?” kérdésre felelő határozószó, ami aztán mondattani okok miatt felvette a névutói értéket is.

Mint a felhozott példákból és főként az utolsóból következik, nem lehet teljes határozottsággal mondani, hogy egy mdE. névutó nem főnévből származott, mert — meg vagyok róla győződve — ennek a nyelvnek minden

¹⁰ Kuriózusként megemlíthető, hogy a 'mellett, közelében' fogalmat más nyelvek is egy melléknévi eredetű viszonyzóval fejezik ki: vö. pl. ol. *vicino* melléknév-prepozíció („*Abito nel paese vicino*” — „*Abito vicino al paese*”).

névutója végül is főnévi tőhöz köthető (pl. nem kizárt, hogy a *kondamo* kötve is, amelynek nagyon régóta névmási értéke van, a nyelvi fejlődés kezdetén konkrét jelentéssel és főnévi funkcióval bírt). Az utóbbi állításra vonatkozóan meg kell vizsgálnunk az *ejsę*, *ejstę*, *ejs* stb. névutói sort (l. II. fejezet 5.).

Ennek a sornak közvetlen kapcsolata van az *es* 'övé, maga' névmással. Szorosan véve tehát névmási eredetű (vö. Evs 236). Mindazonáltal D. V. BUBRICH az *es*(~ *es*)-nek eredeti 'közép, benső, szív, lélek' jelentést tulajdonít, régi formai variánsaként pedig az **ez*(~ **ež*)-t jelöli meg.¹¹ BUBRICH szemantikai hipotézise bizonyára nagyon közel jár az igazsághoz, mivel más finnugor és nem finnugor nyelvekből is vannak bizonyítékok arra, hogy a visszaható névmás nyelvtani szerepét gyakran olyan szavak töltik be, amelyeknek konkrét értelmük van. Példaképpen gondoljunk a magyar *maga* névmásra, melynek elvont grammatikai értéke éppen egy nagyon is konkrét korábbi jelentésből fejlődött ki (< *mag* 'semen').¹² Az **ez*(~ **ež*) variáns másrésztől lehetővé teszi, hogy pontosan megmagyarázzuk az *ezga* (~ *ežga*) 'vmin végig' és *ezde* (~ *ežde*) '-tól/-től' névutói alakok eredetét. Ha nem létezett volna az **ez* variáns, a jelenlegi prolativusi névutóalak **eska* (vagy **eska*) lenne, azaz a *-ka* végződés, amely történetileg megelőzte a *-ga*-t, a zöngétlen *s* szomszéd-sága miatt sohasem zöngésülhetett volna; míg viszont egy **ezka* alak szabályosan átmehetett *ezga*-ba (vö. Ser 242). Hasonló megjegyzések érvényesek az *ezde* névutóra is: ha az alapszó *es* ~ *es* lett volna, ma **estę* vagy esetleg **ešte* alakokkal találkozhatnánk. Az *ejsę*, *ejstę*, *ejs* is minden valószínűség szerint **ez*(~ **ež*)-re megy vissza: az mdE.-ban a *z* ~ *ž* + *s* kapcsolatot gyakran módosul *j* + *s*-szé — pl. *kardazso* (< *kardaz*) :> *kardajso* 'udvarban' *kuzš* (< *kuzems*) :> *kujš* 'felkúszott' (vö. SER 241, EMSz 164).

Abból a tényből kiindulva, hogy az *es*(~ *es*) jelentése eredetileg 'benső, lélek', sőt talán 'emberi test' lehetett, KUDAĖV (VMJa 32 : 172) úgy véli, hogy az *ejsę*, *ejstę*, *ejs* stb. névutói sor már az *es* objektív jelentésével összefüggésben jött létre. A magam részéről azt gondolom, nem szükséges ennyire, a mordvin nyelv őstörténetéhez visszanyúlni. Az *ejsę/ejstę* stb. szemantikai bázisa könnyen összeköthető a 'maga' elvont jelentésű *es* névmással. Mint majd a III. fejezetben láthatjuk, a névszó + *ejsę/ejstę* stb. együttes egyfajta „bővelkedő esetszerkezetnek” tekinthető, ahol a 'maga' jelentést meg tudnánk okolni.

Az itt említett névutó-sorról szóló fejtegetések befejezésekként megjegyzendő, hogy az egyes tagok felsorolásakor sem KUDAĖV (vö. MVJa 32 : 170—172), sem A. K. IMJAREKOV (vö. GMJa 1 : 338), sem pedig SEREBRENNIKOV (vö. SER 241) nem nevezi meg az *ezde* ablativusi formát, sőt az mdE. *ejstę*-t a mdM. *ezda*-hoz párosítják, és következésképpen elhanyagolnak egy moksa *esta* elativusi alakot is. Holott úgy tűnik, mind a kettő létezik. Az *ezde* alak szabály szerint használható a határozott (vagy a birtokos személy-) ragozás ablativusi ragjának helyettesítésére: vö. Evs 60, 62, 63, 66, 75, 76 stb., valamint SER 39 (sic!). Egy mdM. *esta* névutó bizonyított pl. BUDENZNÁL (BMNy 38) és BUBRICHNÁL (i. m. 67, 208 stb.). A pontos párosítás ez lenne: mdE. *ezde* — mdM. *ezda*, mdE. *ejstę* — mdM. *esta*.

Hogy KUDAĖV és a többiek „megfeledeztek” az *ezde* névutóról, mentseget találhat abban a tényben, miszerint a mai mdE.-ban az *ejstę* eredeti

¹¹ L. részletesen D. V. BUBRICH, *Istoričeskaja grammatika erzjanskogo jazyka*. Saransk, 1953. 208—211.

¹² Vö. további példákkal GOMBOCZ Z., *Jelentéstan*. Pécs, 1926. 96—98.

elativusi funkciójához mindinkább hozzávegyül egy ablativusi is, bizonyos módon fölöslegessé téve és szinte kizorítva a használatból az *ezde*-t: vö. pl. „*Mon tujan...*” — *měrs Mita, vėlavts da sastiņe tuš školanīl e j s t e v e j o n o v* „*En elmegyek...*” — mondta Mitja, megfordult és az iskolától lassacskán elment valamerre’ (VMJa 32: 172. — Itt logikusan *ejstę* helyett *ezde* lenne helyes). Egészen más a mdM. *esta* helyzete. Azt mondhatjuk, hogy ennek a névutói formának az utóbbi időben — talán kevés nyelvjárási terület kivételével — teljesen elfoglalta a helyét az *ezda* (a mai moksza köznyelvben *esta* már csak mint határozószó él, ’akkor’ értelemben — vö. Mokšansko-russkij slovar’ 317), azaz a mdM.-ban gyakorlatilag az ellenkezője történt annak, ami az mdE.-ban van megvalósulóban.

Ismeretes, hogy a magyarban és a finnben igei töből keletkezett névutók is vannak. Pl. m. *něhāny nap m ű l v a*, ahol a *műlva* névutó a *műlik* ige határozói igeneve; f. *toukokuuhun m e n n e s ä* ’április folyamán, május kezdete előtt’: a *mennessä* névutó (vö. PENTTILÄ i. m. 414) a *mennä* ’menni’ ige II. inf. inessivusragos alakja. Az erza-morvinban viszont nem találhatóak ilyen névutó-típusok.

Térjünk most rá egyes sajátos morfológiai arculatok vizsgálatára, amelyeket a névutó meghatározott szöveggörnyezetbe ékelődve ölthet magára.

A névutó a hozzá tartozó névszótól függően az mdE.-ban néhány olyan formai jellegzetességgel mutatkozhat, amelyek tulajdonképpen a vele társult névszónak felelnének meg, nevezetesen

a) a névszó birtokragjával (mint fentebb is utaltam rá): pl. *šelme i k e l d e n e k j o m a s* ’elveszett a szemünk elől’ (Evs 236; EMSz 297. — *Šelme ikeldēnek* tkp. ’szem-előlünk’ **šelmeinek ikelde* ’szemünk elől’ helyett), *maksije tetan k e d s e n z e* ’odaadta azt apjának’ (Ser 245. — *Tetan kedsēnzē* **tetanzo kedsē* ’apjának’ helyett);

b) nyomatékösítő szócskákkal: pl. *avoľ anšak toň, no moň k i s e j a k pičedi* ’nemcsak érted aggódik, hanem értem is’ (GMJa I, 338. — *Moň kisejak* tkp. ’én miatt-is’ **moňgak kise* ’miattam is’ helyett; -*jak*/-*gak* ’is’), *sajems primer kiň p e l d e j a k* ’példát venni valakiról’ (RESI 39. — *Kiň peldējak kiňgak peldē* tkp. ’valaki felől’, valakiról’ helyett; a *kiňgak* a *kijak* ’valaki’ genitivusa: a -*jak*/-*gak*-nak itt névmási képző szerepe van).

A moksában az erzában felsorolt jellegzetességeken kívül a névutó még más formákban is megjelenhet. Ellátható becéző-kicsinyítő képzővel, ami természetesen a névszóra vonatkozik (pl. *vir t ű r v a n ä s a* ’erdőske mellett’ **virnä tűrvasa* helyett; a-*nä*/mdE. -*ne*/becéző-kicsinyítő képző). Hozzájárulhat továbbá a határozott főnévragozás jele, amely voltaképpen névszóhoz kapcsolódnék (pl. *obed m a l a t i* ’majdnem ebédig’ **obedť malas* helyett; a -*t* a határozott főnévragozás jele) (vö. GMJa I. 338).

Érdekes megfigyelni, hogy mindezekben az alakokban a névutók ugyanúgy viselkednek, mintha esetragok lennének: vö. pl. mdE. *paksasonk* ’szántóföldeteken’ — *paksä l a n g s o n k* ’ua.’, *kudostojak* ’házból is’ — *kudo potstojak* ’ua.’, ahol szerkezeti szempontból mindkét páros formában ez a sorrend: tő + esetrag/ névutó + egyéb toldalék. A fentiek alapján a hasonló szerkezetek meglétének okát a névutók egyszerű esetragokká való lassú átfejlődésében kereshetnénk.

Sajátos morfológiai arculatot vesznek még fel az mdE. (és más finnugor nyelvekbeli) névutók, amikor logikai kapcsolatba lépnek egy személyes névmással, pontosabban amikor a személyes névmás ↔ névutó viszonyt névutó +

birtokos személyrag révén fejezzük ki. Erről az oldalukról is közelíthetők tehát a névutók a főnevek kategóriájához, mert rendszerint csak ez utóbbiak kaphatnának birtokragot (más szófajok is, amikor birtokos személyraggal szerepelnek, főnevesült formában állnak: a mellékneveket illetően vö. pl. mdE. *mazim* 'szépségem', tkp. 'szépem', m. *kedvesem*, f. *rakkaani* 'drágám' stb.).

Vegyünk mdE. példákat, amelyekben a névutóhoz a különböző birtokos személyragok csatlakoznak: *užo aran pari jam dugam i k e l e t* 'várj, sógornóm, nővérkém, eléd állok' (P 2, 167. — *Ikelet* 'eléd', tkp. 'előtted' <: *ikele* névutó 'előtt' + *-t* e. sz. 2. sz. birtokrag); *i k e l e n e k a št i* 'előttünk áll' (Evs 236. — *Ikelenek* 'előttünk' <: *ikele* + *-nek* t. sz. 1. sz. birtokrag); *jo žoston tuš* 'elment tőlem' (Evs 236. — *Jožoston* 'tőlem' <: *jožosto* névutó '-tól' + *-n/* ~ *-m/* e. sz. 1. sz. birtokrag); *konaš jutksto ηk vēšēmede pokš?* 'ki a legidősebb közületek?' (Evs 234. — *Jutkstoηk* 'közületek' <: *jutksto* névutó 'közül' + *-ηk* t. sz. 2. sz. birtokrag); *koda mon jutksto st, bratcī, orgodiņ?* 'hogy szöktem meg közülük, testvérek?' (P 2, 105. — *Jutkstost* 'közülük' <: *jutksto* + *-st* t. sz. 3. sz. birtokrag); *kortīnek kuvalmanzo* 'róla beszéltünk', (ERSI 113. — *Kuvalmanzo* 'róla' <: *kuvalma* névutó 'hosszában', itt '-ról/-ről, vm/vki körül' + *-nzo* e. sz. 3. sz. birtokrag); *kisēn z e sašt* 'érte jöttek' (Evs 233. — *Kisēn z e* 'érte' <: *kisē* ~ *kis* névutó '-ért' + *-n z e* ~ *-nzo* l. fent); *varmaš pačkat liši* 'keresztülfúj rajtad a szél' (Evs 232. — *Pačkat* 'rajtad keresztül' <: *pačk* ~ *pačka* névutó 'át, keresztül' + *-t* ~ *-t l.* fent).

Ismeretes, hogy — mint az mdE.-ban — a birtokrag a magyarban és a finnben is hozzáilleszhető a névutóhoz. Mi több, meg kell jegyeznünk, hogy a kapcsolódási sorrend mindhárom nyelvben ugyanaz: vö. mdE. *malavanok* 'mellettünk el' <: *mala-* tó + *-va* prolativusrag + *-nok* t. sz. 1. sz. birtokrag; m. *alattam* <: *al-* tó + *-(a)tt* locativusrag¹³ + *-(a)m* e. sz. 1. sz. birtokrag; f. *sisällänsä* 'benne' <: *sisä-* tó + *-llä* adessivusrag + *-nsä* e. sz. 3. sz. birtokrag. És ez a kapcsolódási sorrend is — amely talán már az uráli alapnyelvre jellemző volt¹⁴ — a főnévhez közelíti a névutót az mdE.-ban (és a finnben): vö. mdE. *kiskaškast* 'az ő kutyájuk nagyságú' <: *kiska* 'kutya' + *-ška* comparativusrag + *-st* t. sz. 3. sz. birtokrag (ugyanígy a finnben: *kaupungissamme* 'városunkban' <: *kaupunki* (töve: *kaupungi-*) 'város' + *-ssa* inessivusrag + *-mme* t. sz. 1. sz. birtokrag; a magyarban ezzel szemben: ¹⁵ *testvérednek* <: *testvér* + *-je/d* e. sz. 2. sz. birtokrag + *-nek* dativusrag).

A személyes névmás ↔ névutó viszony az említett, alapvetőnek nevezhető módon túl, elsősorban a beszélt nyelvben, sajátos kifejezésbeli kívánalmak vagy érzelmi okok következtében, megvalósulhat még más helyettesítő formákkal is. Hozzá lehet illeszteni a névutóhoz a birtokragot s egyidejűleg eléteni a genitivusban álló megfelelő személyes névmást (éppúgy, mint a főnév esetében): pl. *moņ ezgan* 'énrajtam végig', *miņek lacoņok* 'mint mi' (vö. *siņst kudost* 'az ő házuk' *kudost* 'házuk' helyett). Ne felejtjük el, hogy azonos szerkezetű formák használhatók a magyarban és a finnben is: pl. m. *mieldtünk*, f. *sinun rinnallasi* 'temellett', továbbá hogy, mint a magyarban és a finnben, az mdE.-ban is nyomatékosító értékük van. Szintén nyomatékosító (de nem annyire kiemelő) értéke van az mdE.-ban egy másik, az előzőnél

¹³ Az ősi locativusi rag tulajdonképpen *-t* volt: a gemináció keletkezéséhez vö. MNR 32.

¹⁴ L. HAJDÚ P., Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Budapest, 1966. 70.

¹⁵ A birtok- és esetrag kapcsolódásakor a magyarnak az mdE., finn stb. főnévtől eltérő viselkedésének valószínű okáról l. HAJDÚ i. m. 70–71.

egyszerűbb helyettesítő forma-típusnak, amelyben a birtokrag nélküli névutó elé járul a személyes névmás: pl. *toñt a lo* 'alattad', *sonzə m el ga* 'mögötte (el)', *moñ mar to* 'velem'.

Ami ez utóbbi formáknak a gyakorlati felhasználását illeti, le kell szögezni, hogy minden névutóval előfordulhatnak, míg a *malavanok* típusú formák között nem kaphat helyet kivétel nélkül minden névutó, abban az értelemben, hogy némelyek nem tűrik meg maguk után a birtokragot. Ezek: *baška* 'vmin kívül', 'nélkül', *ežems* 'helyett' és *turtov* 'számára, részére' (vö. GMJa 1: 345). Ezekre a névutókra tehát csak olyan formák érvényesek, mint pl. *moñdeñ baška* 'rajtam kívül', *toñ ežems* 'helyetted', *tiñk turtov* 'számotokra'. IMJAREKOV (uo.) azon névutók között, amelyek nem veszik fel a birtokragot, indokolatlanul idézi a *tarkas* 'helyébe, helyett' névutót: vö. pl. *tarkazonzo* 'helyette' (ERSI 211). Hogy miért éppen a *baška*, az *ežems* és a *turtov* nem engedik meg maguk mögött a birtokragot, még tisztázásra szorul; csupán azt jelzem, hogy a magyarban és a finnben is adódnak hasonló esetek: a magyarban nem tűrik meg maguk mögött a birtokragot többek között az igei főre visszavezethető névutók, a finnben pedig a partitivusszal álló névutók (pl. csak így helyes: m. *rám nézve* 'számomra', f. *sinua var ten* 'végetted').

Még egy különös morfológiai jegyről kell szólnunk az mdE. névutók mondattani szerepével kapcsolatban.

Előjáróban el kell valamit mondani. Az erzában ennek kifejezésére: „én nagy vagyok”, általában a *mon pokš* (szó sz. 'én nagy') mondatot használják, azonban ugyanebben az értelemben nem ritka a *pokšan* (<: *pokš* 'nagy' + *-an* jelen i. predikatív suff. e. sz. 1. szem.) 'szintetikus' kifejezés alkalmazása sem; hasonlóan „te ember voltál” kifejezhető mind a *ton ul'it loman* mondatmal, mind a *loman'it* (<: *loman* 'ember' + *-e* kötőhangzó + *-it* < |u|l'it 'te voltál') mondat-szóval.¹⁶

A névutók terén is megfigyelhető ez a jelenség. Pl. *stol' ekšneť* 'ők asztalnál vannak': *ekšneť* tkp. 'ők mögött vannak' <: *ekšneť* névutó 'mögött' + \emptyset (a harmadik személyekre vonatkozó predikatív suffixum nem létezik – vö. Evs 211, 212) + *-t* t. sz. jele; *vir aloľ* 'ő erdőben volt': *aloľ* tkp. 'ő alatt volt' <: *alo* névutó 'alatt' + *-l* múlt időre utaló elem (<: (u)l'(neš) 'ő volt' – vö. Evs 213, EMSz 359, 296) + \emptyset ; *kudo udalotado* 'ti a ház mögött vagytok': *udalotado* tkp. 'ti mögött vagytok' <: *udalo* névutó 'mögött' + *-tado* jelen i. predikatív suff. t. sz. 2. szem.; *alonzol* 'őalatta volt' <: *alo* + *-nzo* e. sz. 3. sz. birtokrag + *-l* l. fentebb + \emptyset ; *martonokolt* 'ők velünk voltak' <: *marto* névutó '-vel' + *-nok* t. sz. 1. sz. birtokrag + *-o*-kötőhangzó + *-l*-l. fentebb + \emptyset + *-t* t. sz. jele; stb.

E bevezető megjegyzések végéhez közeledve megemlítendő még a névutó esetenkénti kivételes helyzete egy sajátos szókapcsolat keretén belül. Mint közismert és mint maga az elnevezés is mutatja, a névutó szabály szerint közvetlenül a hozzá tartozó névszó mögött foglal helyet. Csak kevés esetben van eltérés az mdE.-ban ettől a szabálytól. Megtörténhet, hogy a névutót egy másik névutó elválasztja a névszótól: pl. *kudoñt ikele dñ udalo kasit čuvit* 'a ház előtt és mögött fák nőnek'. Ezek az esetek végül is nem túlságosan ritkák, és bőségesen jelentkeznek sok nyelvben (l. a példa magyar fordítását).

¹⁶ Az erzán (és a moksán) kívül ilyenfajta szerkezetek a szamojéd nyelvekben is vannak: l. HAJDÚ P., *Chrestomathia Samoiedica*. Budapest, 1968. 47. 140–141.

Egészen kivételesek viszont azok a népköltészetből ismert szerkezetek, amelyekben a névszó és névutója közé beékelődik egy másik (vagy több) névszó. Pl. *olas lamoní menštíz bojartneň sijn k e d s t e* 'sokukat megszabadították ők a földesuraktól' (GMJa 1 : 339. — A *bojartneň* (gen. alak) 'földesurak' és névutója, a *kedstę* '-tól' között található a *sijn* 'ők' a *menštíz (olas)* 'megszabadították' alanya); *son tetadonzo od čora mějele | son vidi šuro* 'a fiatalember az apja után vet gabonát' (P 2 G, 533). — A *tetadonzo* (abl. alak) 'apja' és névutója, a *mejele* 'után' közé illesztve található az *od* 'új, fiatal', valamint a *čora* 'ember, fiú', a mondat alanya). Olykor a közbeiktatott elem kötőszó: *koda tijn pačkullado đirvineň tatan kardazondo di mala v* 'amint szeretett apám udvarának közelébe értek' (P 2, 475. — A *kardazondo* 'udvara' és a *malav* 'közelébe' között kap helyet a *di* tkp. 'és' /itt nem szükséges a fordítás/).

A névutók egy része nominativus-accusativust vonz, egy másik részük genitivust, egyesek olykor nominativus-accusativust, olykor genitivust, néhány pedig ablativust. Ablativusszal állnak: *baška* 'vmin kívül; nélkül', *mejele* 'után' és — csak időhatározói értelemben — *ikele* 'előtt' (de tényleges névutó volta kétséges, I. II. fejezet 7.). Ez a vonzatok általános sémája, de közelebről a kérdés kissé bonyolultabb. M. N. KOLJADENKOV (ERSI 286) megállapítja, hogy a névutók rendszerint az alapvető ragozásban levő névszónak nominativusával, a határozott és a birtokos személyragozásban levő névszónak pedig genitivusával használatosak. Ezt a megfogalmazást azon tény teszi érthetővé, hogy az alapvető ragozásban az accusativus a nominativusszal, a határozott és — részben — a birtokos személyragozásban pedig a genitivusszal esik egybe. Mindazonáltal KOLJADENKOV nem vetett számot azzal a körülménnyel, hogy bizonyos névutók a névszó genitivusát követelik meg akkor is, ha ez utóbbi az alapvető ragozási alakban mutatkozik (vö. pl. *robotan kis* 'munkáért', *tolon pačk* 'tűzön át', *zakonon kuvallt* 'törvény szerint' stb.). Éppen ennek figyelembevételével láttam jónak az egyes névutók vonzatát a fenti séma szerint megjelölni a jelen tanulmány II. fejezetében, nominativus-accusativuson a) nominativust értve, amikor a névszó az alapvető ragozásba, b) accusativust, amikor a határozott vagy birtokos személyragozásba tartozik.

Bemutatom az erza-mordvin névutók részletes tablóját, jelezve, hogy a különböző példák magyar fordításban — ahol kívánatos volt — igyekeztem hangsúlyozni a névutó etimológiai értelmét.

DANILO GHENO

(Folytatjuk)

Le résumé de cet article va suivre dans le numéro 78 (1976)/1 de notre revue.

Samuel Gyarmathi (1751–1830) und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finnougristik

Die disziplinäre Breite, die Schlözers Schaffen umfaßte, wird gerade auch an seinem ungarischen Schülerkreis deutlich. Wesentliche Anregungen verdankten ihm nicht nur der Statistiker Schwartner und der Historiker Engel, sondern auch der Finnougrist Samuel Gyarmathi.

Über Gyarmathis Leben gibt es nur vergleichsweise spärliche Anhaltspunkte. Fest steht, daß er aus armen Verhältnissen stammte und am 15. Juli 1751 in Klausenburg (Cluj, ung. Kolozsvár) geboren wurde, wo er auch im April 1830 verstarb. Die Finnougristik betrieb S. Gyarmathi lediglich als Liebhaberei, während er seinen Lebensunterhalt vor allem als Arzt bestritt. Er studierte 1776 in Wien Medizin, wo er Aufnahme in die sogenannte Goldbergsche Stiftung fand. 1782 erhielt er sein Arztdiplom. In Anschluß daran unternahm er eine wissenschaftliche Reise in das protestantische deutsche Gebiet. Nach seiner Rückkehr wirkte er in Preßburg als Erzieher der Grafen Ráday. 1784 begab er sich nach Pest und darauf nach Siebenbürgen, wo er seit 1787 als Komitatsarzt des Hunyader Komitats tätig war. 1796 führte ihn eine wissenschaftliche Reise, die er als Begleiter des jungen Grafen Alexius Bethlen unternehmen durfte, erneut ins protestantische Ausland.

Die Matrikeln der Göttinger Universität weisen neben Bethlen und Gyarmathi noch siebzehn neuimmatrikulierte ungarische Studenten — meist Siebenbürger — im Jahr 1796 auf. Zwei Jahre weilte Gyarmathi in Göttingen. In einer überaus günstigen geistigen Atmosphäre knüpfte er hier persönliche und wissenschaftliche Verbindungen zu seinen Universitätslehrern an. Besonders starke Impulse verdankte Gyarmathi Schlözer, der ihm nicht nur sein eigenes sprachwissenschaftliches Material zur Verfügung stellte, sondern ihn auch mit dem Sibirischen Vokabular J. E. Fischers vertraut machte. Im August 1798 wurde Gyarmathi zum korrespondierenden Mitglied der Königlichen Societät gewählt. Dabei wird er in dem entsprechenden Jahresbericht der Gesellschaft „durch sein Sprachstudium und Schriften über die Hungarische und die mit ihr verwandten Sprachen als rühmlichst bekannt“¹ gekennzeichnet.

Nach seiner Rückkehr nach Ungarn sicherte Gyarmathi eine lebenslängliche Pension durch den Grafen Bethlen eine bescheidene Existenz. Diese Pension bot ihm die Möglichkeit, seinen wissenschaftlichen Sprachstudien ungehindert nachgehen zu können. Gyarmathi hinterließ zwei abgeschlossene Hauptwerke: den „Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester“ (Der mit Überlegung lehrende ungarische Sprachmeister), Kolozsvár 1794, von dem auch

¹Vgl. Göttinger Gelehrten Anzeigen 1798. S. 191.

eine zweiteilige deutsche Ausgabe unter dem Titel „Kritische Grammatik der ungarischen Sprache“, Klausenburg 1794, erschien, sowie seine noch bedeutendere „Affinitas Linguae Hungaricae cum Linguis Originis grammaticae demonstrata“, Göttingen 1799. Ein 1799 abgeschlossenes Wörterbuch der slawischen Lehnwörter im Ungarischen, zu dem Engel eine historische Einleitung schrieb, ist nicht im Druck erschienen. Das 1816 in Wien herausgegebene „Vocabularium in quo plurima hungaricis vocibus consona variarum linguarum vocabula collegit“ ist zumindest insofern bemerkenswert, als es kein Geringerer als Wilhelm von Humboldt für seine Bibliothek beschaffte und auswertete.²

Samuel Gyarmathi ist zwar nicht der Begründer der finnisch-ugrischen Sprachvergleiche, um die sich bereits Aeneas Sylvius (*Cosmographia* 1503), Mathias Miechow (*Tractatus de duabus Sarmatiis*, Krakau 1517), Sigmund Herberstein (*Rerum Moscoviticarum Commentarii*, Basel 1549) später Martin Fogel, Albert Molnár, Olaf Rudbeck, Johannes Ihre, Johann Philipp Strahlenberg, Gottfried Wilhelm Leibniz, Johann Eberhard Fischer und August Ludwig Schlözer mit Erfolg bemüht hatten. Aber mit Gyarmathi nahm eine neue Entwicklungsperiode der Finnougristik ihren Anfang. Sein entscheidendes Verdienst beruht darin, in Ergänzung zu den bisher üblichen Wortvergleichen den grammatikalischen Sprachvergleich in den Mittelpunkt gestellt zu haben. In richtiger methodologischer Erkenntnis ging es ihm darum, den Sprachbau nicht am Beispiel von Einzelwörtern, sondern in seiner Gesamtheit zu erfassen. Dabei gelang es ihm in seinem „Nyelvemester“, den er nach dem Vorbild der „Grammaire de l'Académie Française“ anlegte, charakteristische Wesenszüge des Ungarischen herauszuarbeiten, so etwa die Vokalharmonie, das Fehlen des grammatischen Geschlechts, die Eigenart der Deklinationen u. a. Gyarmathis bedeutendstes Werk ist die „Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata. Nec non Vocabularia dialectorum Tataricarum et Slavicarum cum Hungarica comparata“. Es entstand bezeichnenderweise auf Göttinger Boden während des dortigen Aufenthalts von Gyarmathi. Das Titelblatt dieser Arbeit von Gyarmathi nennt zwar das Jahr 1799, aber aus dem Brief des schwedischen Gelehrten Mathias Calonius an Porthan aus Stockholm vom 25. Dezember 1798 wissen wir, daß sie schon im Dezember dieses Jahres veröffentlicht wurde, als sie Calonius vom bekannten Literaturhistoriker, dem Pfarrer der deutschen lutheranischen Gemeinde in Stockholm, Christoph Wilhelm Lüdecke, bekam und, wie er schrieb, wunderte er sich selbst, warum bei dieser Arbeit angeführt wurde, daß sie im Jahre 1799 erschien.³

Trotz einer Reihe von Irrtümern, die der „Affinitas“ aus heutiger Sicht anhaften und die sich teilweise damit erklären lassen, daß das Werk unter großem Zeitdruck niedergeschrieben wurde, weil es Gyarmathi noch in Göttingen abschließen wollte, füllte es für damalige Verhältnisse eine wichtige Lücke aus und bedeutete gleichzeitig einen wesentlichen Fortschritt der finnisch-ugrischen Forschung.

Die Idee, ein solches Werk zu schreiben, kam bei Gyarmathi ursprünglich recht verschwommen auf. Festere Formen nahm sie erst nach der entscheiden-

² Vgl. R. Gragger, Zur Geschichte der ugro-finnischen Sprachwissenschaft, I. Wilhelm von Humboldt, in: Ungarische Jahrbücher, Bd. 4. S. 32.

³ Vgl. dazu Yrjö Wichmann, Ein Paar Bemerkungen zu Gyarmathis Affinitas, in: Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja 1906, S. 2–4.

den Anregung Dobrovskýs an, während die Linienführung der „Affinitas“ wesentlich und sehr positiv von Schlözer beeinflusst wurde. Gyarmathi besaß seinerseits zwei Vorteile, die ihn gegenüber seinen Vorgängern auf dem Gebiet der Finnougristik auszeichneten: neben Sajnovics war er der einzige, der eine finnisch-ugrische Sprache als Muttersprache beherrschte. Darüber hinaus baute er seine Sprachvergleiche auf einer bis dahin unerreichten Fülle an linguistischem Material auf.

Die anfängliche Absicht Gyarmathis bestand offenbar lediglich darin, in Anlehnung an Sajnovics⁴ und Hager⁵ den Nachweise von der ungarisch-finnisch-lappischen Verwandtschaft anhand einiger weiterer Beispiele zu führen. Daß Gyarmathis Werk am Ende einen weit größeren Rahmen und prinzipielleren Charakter erhielt, ist das gemeinsame Verdienst von Dobrovský und Schlözer. In einem umfassenderen Sinne bestätigt sich gerade auch am Beispiel der „Affinitas“ die Feststellung von Eduard Winter, wonach Böhmen und Ungarn in enger Wechselwirkung standen und der romantische Nationalismus in Ungarn wesentliche Anregungen sowohl vom deutschen, nicht minder aber auch vom tschechischen romantischen Nationalismus erhielt, wofür neben Gyarmathi ganz besonders auch Franz Széchenyi, der den Grundstock zum Ungarischen Nationalmuseum — dem künftigen Mittelpunkt der national-ungarischen Bestrebungen — legte, ein beredtes Zeugnis ablegt.⁶

1792 hatte Dobrovský eine Reise nach Schweden, Finnland und Rußland unternommen, die ihm die Notwendigkeit einer eingehenderen Erforschung der finnisch-ugrischen Sprachverwandtschaft eindringlich vor Augen führte. Seine intensive Beschäftigung mit diesem Problem legt den Schluß nahe, daß er sich mit dem Gedanken trug, selbst auf diesem Gebiet wissenschaftlich tätig zu werden. Es ging ihm dabei aber jedoch ausschließlich um die Sache und nicht um die Befriedigung eines persönlichen Ehrgeizes.⁷ So richtete er 1794 in der Wiener ungarischen Zeitung *Hírmondó* einen Appell an die ungarische Gelehrtenwelt, sich mit finnisch-ugrischen Sprachforschungen zu befassen und dabei auch Kontakt zu finnischen Wissenschaftlern, insbesondere mit Heinrich Porthan — dem Begründer der finnischen Philologie —, aufzunehmen.⁸ Gyarmathi hat später diesen Hinweis befolgt und Kontakte zu Porthan aufgenommen.⁹ Es ist durchaus möglich, daß Gyarmathi zusätzlich von Schlözer auf Porthan aufmerksam gemacht wurde, weilte doch Porthan 1779 in Göttingen. 1796 zieht Dobrovský die Bilanz seiner Reise,¹⁰ in der die Finnougristik eine wichtige Rolle spielte, wie bereits einleitend klar zum

⁴ J. Sajnovics, *Demonstratio idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Kopenhagen 1770.

⁵ J. Hager, *Neue Beweise der Verwandtschaft der Hungarn mit den Lappländern. Wider neue Angriffe der Sajnovicsischen Abhandlung*. Wien 1794.

⁶ Vgl. E. Winter, *Frühliberalismus*. Berlin 1968, S. 44.

⁷ Vgl. R. Pražák, *Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist*, Brno 1967.

⁸ Vgl. J. v. Farkas, *Samuel Gyarmathi und die finnisch-ugrische Sprachvergleichung*, in: *Nachrichten d. Akad. d. Wissenschaften in Göttingen, Phil. Hist. Klasse* Nr. 3. Jg. 1948, S. 119.

⁹ Vgl. Y. Wichmann, *Ein Paar Bemerkungen*, ebenda, S. 1 f.

¹⁰ Vgl. J. Dobrovský, *Litterarische Nachrichten von einer auf Veranlassung der böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften im Jahre 1792 unternommenen Reise nach Schweden und Rußland. Von J. Dobrovský. Nebst einer Vergleichung der Russischen und Böhmisches Sprache nach dem Petersburger Vergleichungswörterbuche aller Sprachen*. Prag 1796.

Ausdruck kommt: „Da ich nebst Lappländischen und Finnischen Sprachlehren und Wörterbüchern, auch eine zu Petersburg 1775 Wotische, und durch die Güte des Herrn Pallas, eine Permische Grammatik zum excerpieren erhalten habe, so kann ich mit der Zeit über die nähere oder entferntere Verwandtschaft dieser Sprachen mit der ungarischen etwas Bestimmteres sagen“.¹¹

Dobrovský hat sein Vorhaben nicht durchgeführt, weil es ein anderer verwirklichte: Gyarmathi mit seiner „Affinitas“. Dies zeigt sich nicht zuletzt daran, daß Dobrovský dieses Werk als seiner eigenen Konzeption nahestehend freudig begrüßte, worauf noch zurückzukommen sein wird.

Schon im Herbst 1797 hatte Gyarmathi wesentliche Teile seiner „Affinitas“ — den sogenannten Fasciculum I (Affinitas linguae Lapponum et Finno-rum) — in der Rohfassung fertiggestellt und Schlözer zur Begutachtung überreicht. Schlözer gab das Manuskript unter dem Datum vom 19. November 1797 mit einer ausführlichen schriftlichen Stellungnahme zurück. Schlözers Anregungen hatten auf die weitere Linienführung der „Affinitas“ einen bestimmenden Einfluß, wenn sie auch von dem unter Zeitdruck stehenden Gyarmathi nur teilweise verwirklicht werden konnten. Insgesamt hat sich Schlözer ungemein positiv über Gyarmathis Arbeit geäußert. Ganz besonders bekundete er seine Freude darüber, daß ihm Gyarmathi neue Beweise für seine „schon vor vollen 41 Jahren“ gewonnene Überzeugung von der engen Sprachverwandtschaft zwischen dem Ungarischen und dem Finnischen geliefert habe.¹² Für besonders vorzüglich halte er, Schlözer, daß Gyarmathi die Ähnlichkeit auch im Innern beider Sprachen angezeigt und den Nachweis erbracht habe, daß sie „nicht nur im Vocabulario, sondern auch in der Grammatik, wo nicht Schwestern, doch Cousinen sind“.

Seine kritischen Hinweise faßte Schlözer in sieben Punkten zusammen.

Sein erster Vorschlag zielt in einer richtigen Erkenntnis zeitgeschichtlicher Zusammenhänge darauf hin, daß die Finnougristik — gerade im Zeichen des sich mit Wucht eintfaltenden ungarischen Nationalbewußtseins — nicht nur eine wissenschaftliche, sondern auch eine nationalpolitische Komponente besitzt. Deshalb werde man in Ungarn eher eine Verwandtschaft des eigenen Volkes mit den Finnen, die schon Tacitus gekannt und die im Mittelalter renommierter gewesen seien, als mit den vergleichsweise traditionslosen Lappen akzeptieren. Gyarmathi solle daher die Bezugnahme auf die Lappen in der Überschrift entfallen lassen (was in der Gesamtüberschrift des Buches auch von Gyarmathi berücksichtigt wurde).

Aber auch aus wissenschaftlichen Erwägungen (der zweite Punkt) verdiene das Finnische gegenüber dem Lappischen den Vorzug, weil es mehr „Sprach-Subsidia (Bibel-Übersetzungen, Lexica, Grammatiken)“ habe.

Mit besonderem Nachdruck richtete Schlözer Gyarmathis Augenmerk auf das Estnische, wobei er ihm gleichzeitig eine estnische Grammatik zum Studium übersandte (der dritte Punkt, der offensichtlich den Fasciculum II der Affinitas — Affinitas linguae Esthonum — stimulierte).

Überhaupt wünschte sich Schlözer eine breitere Anlage des Werkes, wovon er sich einen höheren Verallgemeinerungsgrad der Forschungsergebnisse versprach. Unter anderem dachte er dabei an eine Einbeziehung der Sprachen

¹¹ Zitiert nach J. v. Farkas, Samuel Gyarmathi und die fgr. Sprachvergleichung, S. 119.

¹² S. Gyarmathi, Affinitas, Appendix III, Göttingen 1799, S. 381.

der Tscheremissen, Wotjaken und Wogulen (der vierte und fünfte Punkt). In diesem Zusammenhang verwies er auf die sibirischen Arbeiten von Johann Eberhard Fischer. Die letzten beiden Punkte (der sechste und siebente) bezogen sich nicht unmittelbar auf die vorgelegte Arbeit Gyarmathis. Sie galten vielmehr der Geschichte der finnisch-ugrischen Völker und wurden später in Schlözers Nestorchronik näher kommentiert. Schlözer nahm ein finnisch-ugrisches Stammvolk an, dessen Heimat sich von der Finmark im Nordwesten bis zum Kaspischen Meer im Südosten — nicht aber darüber hinaus — erstreckt habe. Für den ursprünglichen Stammsitz hält er Gebiete am Jaik (Ural-Strom), nicht aber die Gegenden am Nördlichen Eismeer.

Der bisherigen Forschung ist entgangen, daß sich Schlözer mit dem Gedanken trug, seine Thesen zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker in einem historischen Vorwort zu Gyarmathis „Affinitas“ näher zu begründen — ein weiteres Zeichen dafür, wie hoch er die Untersuchungen des Ungarn einschätzte und wie er bereit war, sich selbst mit vollem Gewicht seines Namens damit zu identifizieren.¹³

Wie es dem gleichen Brief von Gyarmathi an Engel zu entnehmen ist, war Gyarmathi für Schlözers Hilfe, die sich nicht nur auf die Ratschläge, sondern auch auf umfangreiche Bücherschenkungen (vor allem Lexika und Bibelausgaben) erstreckte, außerordentlich dankbar. Erst diese Unterstützung durch Schlözer habe es ihm ermöglicht, auch das Estnische, Wotjakische und Tscheremissische in die Untersuchung einzubeziehen. Zugleich habe sie ihm — auf der Grundlage von Wortsammlungen Reisender aus Schlözers Beständen — Einblicke ins Mordwinische, Permische und Syrjänische gestattet. Der Schluß liegt nahe, daß die Impulse auch zu anderen weiterführenden Untersuchungen Gyarmathis von Schlözer ausgingen, obwohl es dafür keine unmittelbare Bestätigung aus schriftlichen Quellen gibt. Dies gilt namentlich für die Erfassung slawischer Lehnwörter im Ungarischen und die Sichtung von Gerhard Friedrich Müllers Sammlung russischer Geschichte unter sprachlichen Gesichtspunkten, zwei Themen, die zumindest prinzipiell in der wissenschaftlichen Interessensphäre Schlözers lagen. Die Annahme von Farkas, daß sich Gyarmathi diesen Fragen unabhängig von Schlözer zugewandt habe, ist mit der Nichtexistenz entsprechender Belege keineswegs ausreichend begründet.¹⁴

Am Ende ist jedoch aus dem Vorwort von Schlözer zur Affinitas nichts geworden. Kein ausdrücklicher Bruch, keine grundsätzlichen Meinungsverschiedenheiten (wie bei dem Verhältnis zwischen Schlözer und Engel), wohl aber Interessenunterschiede zwischen Gyarmathi und seinem Lehrer wiesen die Drucklegung der Affinitas in eine andere Richtung.

Gyarmathi sah sich zur äußersten Eile bei der Fertigstellung seines Werkes gezwungen, weil Umstände eintraten, die ihm eine Abkehr von Schlözer ratsam erscheinen ließen. 1795 war Schlözers „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“ erschienen, die antiungarisch interpretierbare Passagen enthielt und daher bei nationalgesinnten Ungarn auf heftigen Widerspruch stieß. Ausdruck dieses Widerspruchs war unter anderem die Rezension dieses Buches in der „Allgemeinen Literaturzeitung“ durch Aranka,

¹³ Vgl. Brief von Gyarmathi an Engel vom 18. Februar 1798; Orsz. Széchenyi Könyvt., Budapest, 1 drb. fol. 1 (in ungarischer Sprache).

¹⁴ Vgl. J. v. Farkas, Samuel Gyarmathi und die fgr. Sprachvergleichung, S. 123.

zu der Gyarmathi Material geliefert hatte. Schlözer, der Engel als Verfasser verdächtigte, fühlte sich durch diese Rezension ungerecht attackiert und suchte eine Bestätigung seiner Ansichten bei Gyarmathi. Gyarmathi sah keine andere Möglichkeit, als sich in Schweigen zu hüllen. Sachlich und darüber hinaus als Ungar konnte er sich unmöglich mit Schlözers „Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen“ abfinden, geschweige denn Partei dafür ergreifen, ganz abgesehen davon, daß er bei einer solchen Parteinahme in Ungarn als Wissenschaftler ausgespielt hätte. Und darauf mußte Gyarmathi, der sich ja nur vorübergehend in Göttingen aufhielt und dessen „Ungarische Grammatik“ mit finanzieller Unterstützung ausgerechnet der von Schlözer in Mißkredit gebrachten siebenbürgischen ungarischen Stände gedruckt worden war, unbedingt Rücksicht nehmen.

Unter dem Druck dieses Dilemmas schloß Gyarmathi seine Affinitas in der relativ sehr kurzen Zeit von fünf Monaten bereits im Frühjahr 1798 ab. Auch diesmal mußte er mit fremder Hilfe nach einem Verleger suchen, um so mehr, als ihm eigene Mittel für den Druck nicht zur Verfügung standen. Er hielt in dieser Hinsicht sowohl in Göttingen als auch in seiner ungarischen Heimat Ausschau. Die schließliche Drucklegung ermöglichte ihm offenbar die Königliche Sozietät in Göttingen, zu der Gyarmathi — auch in der Absicht, dort Mitglied zu werden — Anschluß suchte. Schlözer gehörte dieser Sozietät nicht an, wohl aber dessen Gegner Heyne und Gatterer, was Gyarmathi in die Zwangslage versetzte, Schlözer gegenüber — wenn auch zweifellos mit schlechtem Gewissen — ein unehrliches Spiel treiben zu müssen. Er zitierte in der Affinitas aus Gatterers Universalhistorie, obwohl er sicherlich wußte, daß die dortigen finnisch-ugrischen Passagen auf Schlözers Allgemeine Nordische Geschichte zurückgingen.

Noch schlimmer: er spielte Schlözers Gutachten über das Fasciculum I der Sozietät zu, in der Hoffnung, daß die positive Stellungnahme eines Wissenschaftlers vom Range Schlözers über alle Zweifel erhaben sein und so auf daß Urteil der Sozietät abfärben mußte. Diese Annahme erwies sich als durchaus richtig. Da die Sozietät keinen Fachmann auf dem Gebiet der Finnougristik besaß, beauftragte sie das damals 19 jährige mathematische Wunder der Georgia Augusta, August Murhard (1779 — 1853), die Affinitas zu begutachten. Murhard, dem jegliche finnisch-ugrischen Kenntnisse abgingen, wußte sich nicht anders zu helfen als bei Schlözer zu plagiierten, was sachlich sicher das einzig richtige, vom Standpunkt der wissenschaftlichen Moral jedoch im höchsten Grade fragwürdig war. Vermutlich geschah das ohne Wissen, auf alle Fälle jedoch ohne Billigung durch Gyarmathi, denn er erkannte den berechtigten Einspruch Schlözers gegen derartige Praktiken nicht nur an, sondern versah darüber hinaus die noch nicht ausgedruckte Restauflage der Affinitas mit einem Anhang. Dieser sogenannte Appendix III enthält einmal die schriftliche Beurteilung des Fasciculum I durch Schlözer vom 19. November 1797 — in der Originalfassung — und außerdem einen Zusatz, der eindeutig besagt, daß Schlözer bereits 1771 in der „Allgemeinen Nordischen Geschichte“ auf die Verwandtschaft der Ungarn mit den Lappländern eingegangen war.

Damit hatte Gyarmathi die notwendige Ehrenerklärung gegenüber seinem Lehrer öffentlich abgegeben. Der offene Bruch war vermieden, aber durch die Begleitumstände der Drucklegung der Affinitas hatte das beiderseitige Verhältnis unzweifelhaft eine Trübung erfahren. Wenn nach der Rückkehr Gyarmathis nach Ungarn dessen Kontakte nicht nur zu Schlözer, sondern

auch zu Göttingen erloschen, so hatte das nicht nur persönliche, sondern auch sachliche Gründe. Aus Göttingen hatte Gyarmathi keine neuen finnisch-ugrischen Anregungen zu erwarten. Zur Pflegestätte der Finnougristik im protestantischen deutschen Gebiet wurde im zweiten Viertel des 19. Jahrhunderts die Berliner Universität,¹⁵ wo Wilhelm Schott — ein Schüler des Hallenser Gelehrten Johann Severin Vater — 1836 in seinem „Versuch über die tatarischen Sprachen“ an Gyarmathis *Affinitas* anknüpfte.

Die Berliner Universität erfüllte damit das Vermächtnis ihres Begründers Wilhelm von Humboldt, der — auf diesem Gebiet durch Friedrich Schlegel angeregt — finnisch-ungarischen Sprachproblemen im Rahmen seiner umfassenden und richtunggebenden philologischen Forschungen reges Interesse entgegenbrachte und der auch zu dem führenden ungarischen, leidenschaftlich auf die Nationalgeschichte seines Volkes orientierten, wenn auch mit irrationalen Elementen behafteten Historiker István Horváth persönlichen Kontakt unterhielt. So befaßte sich Wilhelm von Humboldt mit der für die finnisch-ugrischen Sprachen typischen Vokalharmonie, die ihm als Beispiel für Betrachtungen zu Sprachentwicklungen diente. Auch dessen Bruder Alexander von Humboldt bezog, namentlich im Zusammenhang mit seiner Rußlandreise (1829), die finnisch-ugrischen Völker in seinen wissenschaftlichen Gesichtskreis ein.

Die reichhaltigen finnisch-ugrischen Traditionen der Berliner Universität erlebten in der Deutschen Demokratischen Republik einen erneuten Aufschwung. Insbesondere Wolfgang Steinitz (1905—1968) setzte internationale Maßstäbe. Seine fundamentalen Untersuchungen über die ostjakische Folklore sind eine wesentliche Bereicherung der marxistisch-leninistischen Ethnographie und zugleich eine Ehrenrettung der Volkskunde als Wissenschaft, da diese Disziplin in Deutschland vom faschistischen Ungeist so arg mißbraucht worden war.

Verständlicherweise konnte die *Affinitas* bei der Kürze der Zeit ihrer Entstehung nicht zum vollausgereiften Werk werden. Immerhin hat jedoch Gyarmathi sprachliche Zusammenhänge klar erfaßt und problematische Fragen anzupacken versucht, was natürlich zwangsläufig Irrtümer einschloß. Ihr Aufbau ist heterogen. Sie besteht aus einer Widmung an den Zaren Paul I., die Gyarmathi — offenbar auf Anraten von Schlözer¹⁶ — seiner *Affinitas* voranstellt, um so leichter die Genehmigung für eine Studienreise durch Rußland zu erhalten, wo er sich an Ort und Stelle eine wertvolle Ergänzung seiner Kenntnisse über die in Rußland ansässigen finno-ugrischen Völker und deren Sprache erhoffte. Die Möglichkeit zu einer solchen Forschungsreise hat sich in der Folgezeit jedoch nicht ergeben.

Daran schließen sich die schon genannten Teile *Fasciculus I* und *Fasciculus II* an. *Fasciculus III* behandelt: *Alliae septem linguae fennicae originis* (sieben andere Sprachen finnischen Ursprungs). Das Werk beschließen drei sogenannte *Appendices*, und zwar *Appendix I*: Untersuchung der ungarisch-türkischen Verwandtschaft; *Appendix II*: Wortzusammenstellungen aus dem

¹⁵ Über die Entwicklung der Finnougristik an der Berliner Universität vgl. vor allem B. Szent-Iványi, *Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft und Ungarnkunde an der Berliner Universität*, in: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin*, Beiheft zum Jubiläumsjahrgang (9) 1961, S. 45—62.

¹⁶ Vgl. M. Zsirai, *Finnugor rokonságunk*, Budapest 1937, S. 503.

Pallas, Verzeichnis der slawischen Lehnwörter, Ergänzungen; bei dem Appendix III handelt es sich um den bereits erörterten Brief und Zusatz Schlözers.

Aus heutiger Sicht besteht eine Schwäche der Affinitas darin, daß Gyarmathi die Lautlehre gegenüber der Formenlehre eindeutig unterbewertete, was sich damit erklären läßt, daß ihm bei den meisten der von ihm untersuchten Sprachen nur das Schriftbild, nicht aber das Lautbild zugänglich war, und oft auch jenes nur begrenzt. Eine weitere Schwäche geht darauf zurück, daß Gyarmathi oft kein authentisches Sprachmaterial zur Verfügung stand, so daß er auf konstruierte Beispiele zurückgreifen mußte, wozu bis zu einem gewissen Grade auch Bibelübersetzungen, die, meist unter missionarischen Gesichtspunkten, von Ausländern angefertigt wurden, zählen.

Die von Gyarmathi vorgenommenen Wortvergleiche und Etymologien sind von unterschiedlichem Wert. Insgesamt hat sich knapp ein Drittel davon als richtig erwiesen, eine Quote, die sich zunächst gering ausnimmt, bei deren Einschätzung es jedoch den damaligen Stand der finnisch-ugrischen Wissenschaft zu berücksichtigen gilt und die in einem ganz anderen Lichte erscheint, wenn man weiß, daß das zutreffend erschlossene Wortmaterial zum soliden Ausgangspunkt für die künftige Forschung wurde.

Das Hauptverdienst lag teilweise auf dem Gebiet der Satzlehre — wo er das vorhandene Wissen vor allem systematisierte —, ganz besonders jedoch auf dem der Formenlehre, wo beispielsweise seine Forschungen zu Diminutiv- und Komparativsuffixen bis auf den heutigen Tag nichts von ihrer Gültigkeit eingebüßt haben. Auch mit seiner Auswertung von Forschungsreiseergebnissen aus Rußland erwies er sich als Wegbereiter der künftigen finnisch-ugrischen Forschung. So konnte Gyarmathi anhand des „Sibirischen Wörterbuchs“ von Fischer die Ähnlichkeit zwischen dem Ungarischen und dem Ostjakischen mit einer den bisherigen Wissensstand weit übertreffenden Genauigkeit untermauern. Die von ihm aus Arbeiten von Pallas exzerpierten ungarischen Wörter untersuchte er auf ihre etymologische Herkunft (Appendix II), wobei er zu dem Ergebnis kam, daß von den 140 Ausdrücken 66 finnisch-ugrischen Ursprungs waren. In seiner Ausführlichkeit blieb dieses von Gyarmathi auch thematisch klassifizierte Wörterverzeichnis mehr als ein halbes Jahrhundert lang ohne Gegenstück. Nach ihrem Erscheinen erregte die Affinitas in Form von Rezensionen und Würdigungen in Fachkreisen einige Aufmerksamkeit, wenn sich dieses Echo quantitativ auch in Grenzen hielt. Die wissenschaftlich bei weitem bedeutendste dieser Besprechungen erschien am 6. Juli 1799 in der Allgemeinen Literatur-Zeitung und stammte von keinem Geringeren als Josef Dobrovský.¹⁷ Dobrovský äußert sich darin insgesamt höchst positiv über Gyarmathis Arbeit. Er betont jedoch, daß das Finnische näher mit dem Estnischen als mit dem Lappischen verwandt sei und daß diesem Tatbestand die Klassifizierung von Gyarmathi nicht gerecht werde. Ferner verweist Dobrovský auf die Eigenentwicklung des ungarischen Deklinationssystems. Während er in der Behandlung der Postpositionen und der Bildungssuffixe völlig mit Gyarmathi übereinstimmt, hält er Gyarmathis Schlüsse im Hinblick auf die Pronomina und die Possessivsuffixe nicht für beweiskräftig, weil entsprechende Erscheinungen auch auf orientalische Sprachen zuträfen. Daneben geht Dobrovský noch auf viele Einzelfragen ein. Es ist eine helfende und fördernde

¹⁷ Abgedruckt bei R. Pražák, Josef Dobrovský als Hungarist und Finno-Ugrist, Brno 1967, S. 336 ff.

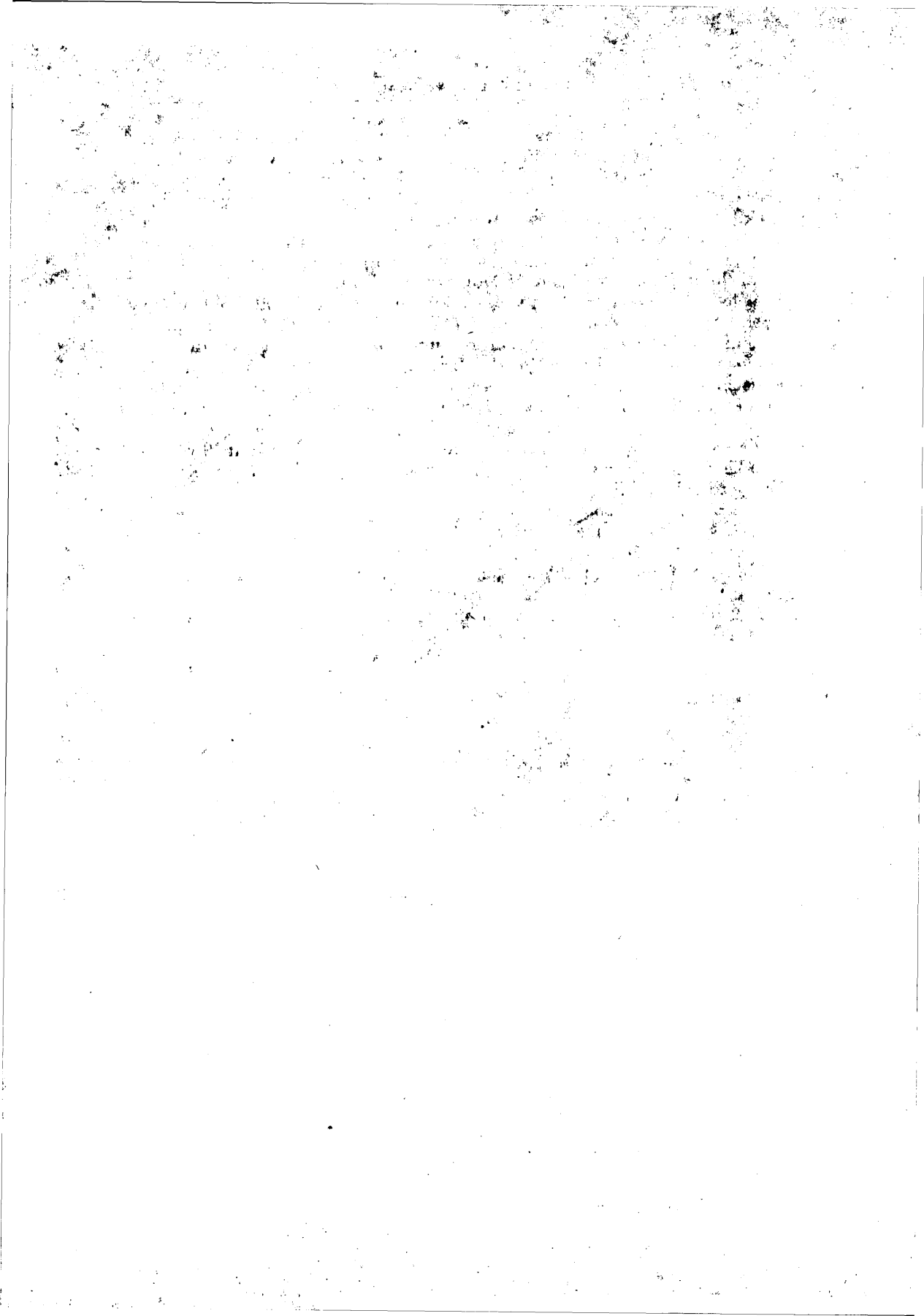
Kritik, die Dobrovský vornimmt — sehr gründlich und detailliert angelegt. Sie hat auch nach heutigen Gesichtspunkten nichts von ihrer Gültigkeit eingebüßt. Es spricht für Dobrovskýs Größe, daß er bei aller Orientierung auf philologische Probleme zugleich auch die historische Bedeutung von Gyarmathis Arbeit erfaßte. Er sah in der Beschäftigung mit der eigenen Sprache einen nationalen Auftrag des ungarischen Volkes an seine Wissenschaftler, wobei er die nationale Selbstbestimmung der Slawen und die der Ungarn nicht als trennendes, sondern als verbindendes Moment empfand.

Ein solcher Standort erschien Dobrovský um so wichtiger, als die Ungarn an drei Seiten von Slawen umgeben waren. Zweifellos glaubte er, dem guten Nachbarschaftsverhältnis zwischen Ungarn und Slawen dadurch zu dienen, daß er seine Achtung vor den nationalen Traditionen der Ungarn und damit der ungarischen Sprache und ihrer Geschichte klar zum Ausdruck brachte. So verwies er am Schluß seiner Rezension auf die Notwendigkeit eines ungarischen Wörterbuches, „mit gehörigen Scheidung des später hinzugekommenen Fremden, oder wenigstens eine Sammlung echt Ungarischer Wurzelwörter mit beständiger Verleischung der Finnischen Dialekte, wozu des Vf. Arbeit gut gebraucht werden kann“.¹⁸

Gyarmathi erhielt also einen reichen Schatz von Anregungen, als er nach Ungarn zurückkehrte. Danach begann jedoch seine Schaffenskraft auffällig zu stagnieren. Die Gründe für seine Resignation sind quellenmäßig im einzelnen nicht zu belegen. Immerhin aber muß es zu denken geben, daß er in Göttingen innerhalb kurzer Zeit sein Hauptwerk verfassen und vollenden konnte und daß ihm in Siebenbürgen nichts Gleichwertiges mehr gelang. Offenbar waren ihm im Ausland die bürgerlichen Errungenschaften der Französischen Revolution deutlicher als der Mehrzahl seiner Landsleute bewußt geworden, ganz besonders auch im Hinblick auf die Zukunft und die Entwicklung des eigenen ungarischen Volkes. So mußte auf ihn die Umgebung des rückständigen ungarischen Ständestaates besonders lähmend wirken.

LORENZ HÜFNER

¹⁸ Zitiert nach R. Pražák, ebenda, S. 44.

Magyar igealakok szintézise (Ragok előállítására Boole-vektorok szorzásának módszerével)

I. Immár több mint egy éve, hogy a Tudományos és Műszaki Tájékoztató c. folyóiratban lezajlott a vita a gépi fordításról, s ezen belül a magyarországi gépi fordítás lehetőségeiről (TMT 20(1973): 329–358, ill. 840–878). Anélkül, hogy az érvek és ellenérvek közül bármelyiket is kiragadnánk, megállapíthatjuk, hogy a vitapartnerek a szemantikai elemzés lehetetlenségével, ill. hiányosságaival magyarázzák a gépi fordítás eddigi állapotát. Maguk a gépi fordítás hívei és művelői is elsődlegesen az elméleti kérdések felé fordultak, s úgy tűnik, hogy a gyakorlati és konkrét problémák megoldását egy időre félretették. Természetesen az informatika egészére nézve születtek már konkrét eredmények is, mint pl. a teauruszok, de úgy véljük, hogy a GF számára a jelenlegi helyzetben ezek még inkább elméleti, mint gyakorlati hasznúnak minősülnek.

Pedig a nyelvészet és a gépi fordítás területén sok olyan megoldható probléma van, amely nem függ a szemantikától. Ilyenek: a magyar nyelv független szintézisében a ragozott alakok létrehozása, a szótári keresés műveletének hatékonyságával és általában a nyelvészeti feladatok programozásának optimalizálásával kapcsolatos munkálatok.

Természetesen ilyenek már vannak. Az az úttörő jellegű kísérlet, amely során HELL GYÖRGY 1961-ben először fordított oroszról magyarra,¹ már szükségessé tette bizonyos szintetizálási feladatok megoldását. Ezt követte PAPP FERENC,² IGOR A. MELCSUK,³ KLAUSZER JUDIT⁴ és STEIN MÁRIA⁵ főnévragozással, JÁNOSKA SÁNDOR⁶ igeragozással kapcsolatos algoritmusainak kidolgozása, ill. esetenként gépen való kipróbálása. Ezenkívül PAPP FERENC a TMT-ben⁷ említést tesz saját készülő monográfiájáról, amelyben a főnévi ala-

¹ HELL GYÖRGY, Az orosz–magyar gépi fordítás elméleti és gyakorlati kérdései. ÁltNyT. Bp., 1964. 2:177–196.

² PAPP FERENC, A magyar főnévragozás három modellje. MNy. 64:194–206.

³ MELCSUK, IGOR A. (Мельчук, И. А.) Egy új főnévragozási modell. MNy. 64:176–192.

⁴ KLAUSZER JUDIT, A magyar főnevek szintézisének kérdéséhez. ÁltNyT., Bp., 1965. 3:117–129.

⁵ STEIN MÁRIA, Synthese des ungarischen Hauptwortes mit elektronischen Rechenmaschine. Computational Linguistics. 1966. 5:169–176. (Megegyezik a Papp F. 2. jegyzetében levő cikk függelékében közölt programmal.)

⁶ JÁNOSKA SÁNDOR, A magyar ige automatikus toldalékolásának egy modellje. Nyelvtudományi Értekezések. A magyar nyelv története és rendszere. Bp., 1967. 58: 464–468.

⁷ PAPP FERENC, Gépi fordítás és számítógépes nyelvészet. Tudományos és Műszaki Tájékoztató, 1973. 20:840–844.

kok szintézisének kérdéseivel továbbra is foglalkozik; valamint egyik munkatársának kéziratban levő cikkéről, amely az igealakok szintéziséről szól. Kéziratban volt módom megismerkedni LUGOSINÉ PAPP MÁRTA, az ÉGSZI munkatársa cikkével, amely szintén az igeragozás szintézisével foglalkozik. Ez utóbbi kipróbálásra is került a Tervhivatal ICL System 4-70 számítógépén, és egyben fordulópontot is jelent: ez az első olyan nyelvészeti program hazánkban, amelyet byte-szervezésű gépen futtattak.

A gépi szótárzás és elemzés (forrásnyelvi analízis) kérdésével KIEFER FERENC⁸ és VARGA DÉNES⁹ foglalkoztak, mindketten DÖMÖLKI BÁLINT módszerét¹⁰ alkalmazva a gépi fordításban. VARGA DÉNES módszerét SZELEZSÁN IRÉN is felhasználta¹¹ a gyakorlatban.

A cikk megírásakor még nem jelent meg az 1973 óta hirdetett Papers in Computational Linguistics című könyv (Az 1971-ben Debrecenben megtartott nemzetközi számítógépes nyelvészeti kongresszus előadásai, PAPP FERENC és SZÉPE GYÖRGY szerkesztésében). Ezért az ebben lévő tanulmányok ismeretének hiányában további témába vágó munkáról nem sikerült tudomást szerezni.

2. Programom VARGA DÉNESnek a szukcesszív behatárolás elnevezésű módszerét használja fel, de nem elemzés, hanem szintézis céljaira. Az igeragozás nyelvészeti szempontjaihoz nem kívánok hozzászólni, de a változó tövégű rendhagyó igék tipizálásában talán sikerült némi egyszerűsítést elérni. A módszer ismertetésén kívül egy, a nyelvészeti szakirodalomban ritkán tárgyalt témával is foglalkozunk, mégpedig a nyelvi feladatok megoldásának néhány programozástechnikai kérdésével.

A számítástechnika és a gépek a magyarországi gépi fordítás kezdete óta (1961) sokat fejlődtek, kialakult bizonyos számítógépes kultúra is. (Ma már szinte hihetetlennek tűnik, hogy HELL GYÖRGY a MESZ-1-es jelfogós számítógépen a kinyomtatott szöveget még 10-es számrendszerbeli számokban kapta meg, amelyet át kellett alakítani betűkké.¹²)

Hazánkban jelenleg kétféle típusú számítógépek találhatók: egyik fajtájuk az ún. szószervezésű típus, amelyben a legkisebb címezhető egység a szó, általában 24 bites, és ebben 4, egyenként 6-bites karakter (megjeleníthető betű, szám vagy jel) helyezhető el. Bár egyes típusok rendelkeznek ún. karaktermódú műveletekkel, ezek nem általánosak. A másik típus a byte-szervezésű gépek családja, amelyben a legkisebb címezhető egység a byte, amely 8 bit hosszúságú, és ebben egy karakter helyezhető el. Ez nyelvészeti szempontból is praktikusabb.

Már régóta használatosak a különféle magasszintű (feladatorientált) programnyelvek, mint a COBOL, FORTRAN, ALGOL és újabban a PL/1.

⁸ KIEFER FERENC, Gépi fordítási kísérletek az M-3 számítógépen. IMDK = Időszzerű műszaki dokumentációs kérdések 3-4. Gépi fordítás. Algoritmusok orosz nyelvű szövegek elemzésére. Bp., 1963. OMKDK. 69-142.

⁹ VARGA DÉNES, Morfológiai elemzés a szukcesszív behatárolás módszerével. IMDK 244-271.

¹⁰ DÖMÖLKI BÁLINT, Jelsorozat tulajdonságainak felismerésére szolgáló algoritmusok. Az MTA Számítástechnikai Központjának tájékoztatója, 8:63-68.

¹¹ SZELEZSÁN IRÉN, Orosz főnevek és mellénevek analízisének programozási vonatkozásai. A tudományos tájékoztatás elmélete és gyakorlata. 11. sz. Nyelvfeldolgozás és dokumentáció. Bp., 1967. OMKDK, 164-183.

¹² Vö. HELL GYÖRGY i. m. 181.

Egyetlen hátrányuk, hogy egyes betűkkel manipuláló műveleteik korlátozottak, és a karakternél kisebb adatokba beavatkozni nem lehet. Léteznek ún. szimbólumkezelő nyelvek is, ezeket nálunk azonban még nem használják. Így nyelvészeti feladatok megoldásához célszerű a géporientált assembly-szintű programozást felhasználni (az ebben a cikkben leírt program a SIEMENS System 4004/45 byte-szervezésű gépre, ASSEMBLER nyelven íródott).

Mivel a számítógépek kettes számrendszerű számaival dolgozni nehézkes, ezért 3 bitet összefogva nyolcas (oktális), 4 bitet összevéve tizenhatos (hexadecimális) számrendszerű számokat szokás írni. A cikk végén található táblázatok minden adat mindhárom alakját tartalmazzák.

A nyelvészetben belül bizonyos eljárásoknak különféle utasítások felelhetnek meg, a makroprogram (algoritmus) és a mikroprogram (gépi utasítások) nem feltétlenül egyeznek meg. A legáltalánosabb eljárás valamely adat felismerése, azonosítása.

Ez történhet az összes lehetséges eset „lekérdezésével”. Pl. X betű magánhangzó? Sorra összehasonlítjuk a kérdéses betűt (tovább lépés „igen” esetén a zárójelben levő első, „nem” esetén a második számú utasításra):

- (1) $X = A ? (6,2)$
- (2) $X = E ? (6,3)$
- (3) $X = I ? (6,4)$
- (4) $X = O ? (6,5)$
- (5) $X = U ? (6,7)$
- (6) Az az utasítás, amelyet magánhangzó esetén kell végrehajtani;
- (7) Az az utasítás, amelyet mássalhangzó esetén kell végrehajtani, vagy folytatás.

A másik lehetséges megoldás az ún. elágazási táblázat létrehozása (a FORTRAN-ban „kiszámított GO TO”-nak nevezik). Ebben az esetben az adat saját maga vezérli a programot. Az előbbi példa ekkor így módosul: A számítógépben az A betű valamilyen jelkombináció, egyben egy számnak is megfelel, pl. 21-nek. A kérdéses betű értékéből kivonunk 20-at, így az A betűből 1 lesz, a B betűből (22) 2, s.i.t.

- (1) Vonj ki a betű értékéből 20-at!
 - (2) Ennek az utasításnak a címéhez [(2)] add hozzá a kivonás eredményét, és ugorj arra a címre!
 - (3) A-nak megfelelő cím. Ugorj (m) címre!
 - (4) B-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
 - (5) C-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
 - (6) D-nek megfelelő cím. Ugorj (n) címre!
 - (7) E-nek megfelelő cím. Ugorj (m) címre!
- ...
- (m) Utasítás magánhangzó esetén;
 - (n) Utasítás mássalhangzó esetén, vagy folytatás.

A kétféle eljárás közül természetesen az a gazdaságosabb, amelyik az adott feladat típusához jobban illik és rövidebb.

Egy szabály alkalmazását (pl. adott tőhöz milyen rag járulhat) úgy állapítják meg, hogy megvizsgálják, milyen fonémától (betűtől) függ. Ameny-

nyiben ténylegesen a betűt vizsgáljuk, erre általában az előbbi két megoldás kínálkozik. Ellenben általános módszer, hogy a szótárban nyelvtani információt (típuskódot) helyezünk el, és ezeknek a lekérdezése mindig egyszerűbb, mint magának a betűnek a vizsgálata, nem is szólva arról, hogy a szó betűi közül a kérdéses meghatározó betűt ki is kell keresni.

Más kérdés az is, hogy a kivételek és szabályok aránya miként valósítható meg célszerűen. Nyilvánvaló, hogy azok a szabályok, amelyek érvényességi köre kicsi, tulajdonképpen kivételként működnek. Helyesírási szempontból nem léteznek olyan alakok, mint [HALLLAK], [IZZZ], bár egy generálási szabály ezeket hozná létre, és külön törlési szabályt kellene kidolgozni ezekre az esetekre. Kettősbetűt tartalmazó olyan szó, amely kedvéért külön programutasításokat kellene beiktatni, olyan kevés van,¹³ hogy célszerűbb kivételnek tekinteni, hisz kivételkereső programrészlet minden programban van. Ugyanez érvényes a meghatározott témakörben mozgó fordítás szókincsére is. Ha egy — egyébként teljesen általános és ezen a szókincsen kívül eső szavakra gyakori érvényes — szabály a szótári anyagra nézve ritka, akkor ezt a szabályt törölni lehet, és az ilyen sajátosságú szavakat rendhagyóként lehet kezelni. Ilyen pl. a -DZ tövéghangú igék családja, amelynek -DDZ felszólító módú tövvariánsait — az előreláthatólag tudományos célokat szolgáló gépi fordítási szótárakban egytől egyig kivételnek tekinthetők.¹⁴

Mielőtt bemutatnánk a logikai szorzás módszerét, érdemes megnézni azt is, hogy milyen más módszerekkel lehet pl. igeragokat létrehozni.

Erre is két fő lehetőség adódik. Példaként a kijelentő mód alanyi ragozás egyessz. 1. személy ragjait vegyük. A rag alakilag két tényezőztől függ, a hangrendtől és az ikességtől. Ha a lehetséges eseteket táblázatba (más neveken mátrixba, 2-dimenziós tömbbe) foglaljuk, akkor ilyen képet kapunk:

	1	2	3
Hangrend : mély			magas
		„e-soros”	„ö-soros”
1 iktelen	OK	EK	ÖK
2 ikés	OM	EM	ÖM

Ha az ige a szótár nyelvtani információja alapján ikés és mély hangrendű, akkor a mátrix $a_{2,1}$ elemét kell a tőhöz illeszteni. Hátránya, hogy rendkívül nagy tömböket kell lefoglalni, és minden rag ill. ragváltozat teljes alakját tárolni kell.

A másik eljárásban a rag kiinduló alakja VC , ahol V $o-e-ö$ „értéket vehet fel”, C pedig $k-m$ értékeket. A programban külön-külön le kell kérdezni a V megállapításához a hangrend, a C -hez az ikesség típusát.

A programok összeállítás szempontjából általában is kétféle típust lehet megkülönböztetni. Van olyan program, amelyben az adatok szoros szabály szerint vannak tömbökbe rendezve, ebben az esetben az adat kezelése rend-

¹³ A Vég Sz.-ban 100 -LL végű ige van (224–225), ezek közül a -lakj-lek ragos alak szempontjából a hall igein kívül legfeljebb a szégyell, restell és vall jöhet számításba. Izzik és átizzik igein kívül a VégSz.-ban más nincs is (197).

¹⁴ Edz, pedz, megedz (VégSz. 523), valamint 67 -DZIK végű ige (190). Ezek közül egy gépi fordítási szótárba, ha a fele is bekerül, legfeljebb 15–20 igeinek van szükség a felszólító módú alakjára.

kívül egyszerű programot kíván, de nagy, rossz kihasználtságú adattömbökre van szükség. A másik fajta esetén az adatok rendezettségi foka alacsonyabb, így kisebb helyet is foglalnak el, de a program bonyolultabb. Egy szemléletes példa: Ha a szótárban a szavak abc-rendben szorosan egymás után következnek, akkor egy 1000-szavas szótár kis helyet foglal el, de a szó megtalálása viszonylag körülményes. De ha a szavakat az első két betűjük szerint külön lapra írjuk, $AA-AB-AC-\dots-ZY-ZZ$ sorrendben, akkor a keresés egyszerűvé válik, ugyanakkor a terjedelem megnövekszik, és egyes lapokon nagyon kevés, másokon esetleg egy szó sem lesz. A vektorszorzás elve nagyjából a két végtel között felúton foglal helyet.

VARGA DÉNES módszere, amely a nyelvi jelsorozatok felismerésének egyszerű módja, a Boole-vektorok konjunkcióján, azaz halmazok metszetének megállapításán alapszik. Vegyünk egy tetszőleges nagyságú halmazt, amelynek minden részhalmaza egy-egy (nyelvi) tulajdonságot reprezentál. Minden nyelvi elemhez rendeljünk hozzá egy Boole-vektort, azaz 0-kból és 1-esekből álló számsorozatot, amelyek rendre azt jelzik, hogy a nyelvi elem melyik tulajdonságú halmazokba tartozik (ott a vektorban 1-es áll). Amennyiben több elem egyszerre jelentkezik, ezek együttes előfordulása csökkenti a lehetőségek körét, és csak azok a tulajdonságok maradnak érvényben, amelyek mindegyik vektorban közösek. A számítógépben a közös rész (konjunkció, metszet) megállapítása a logikai $\bar{E}S$ műveletével történik; az $\bar{E}S$ -művelet eredménye akkor és csak akkor 1, ha minden tagja is 1.

Két példa: 1. Ha A , B , C és D tulajdonságok, x , y , z pedig elemek. Ha x A és C tulajdonságú, akkor Boole-vektora 1010, s tegyük fel, hogy y -é 1101, z -é 0111. Ha x és y együttesen fordul elő, akkor a két vektor konjunkciója

$$\begin{array}{r} x \quad 1010 \\ y \quad 1101 \\ \hline x \bar{E}S y: 1000, \end{array}$$

vagyis feltételezhetjük, hogy x és y együttes előfordulásakor csak az A tulajdonság van érvényben.

2. Konkrétan, igeelemzésre felhasználva, $A-B-C$ részhalmazok a ki-jelentő mód alanyi ragozás egyes szám három személyének feleljenek meg. A ragokban ($-ok, -ek, -ök, -om, -em, -öm; -sz, -asz, -esz, -ol, -el, -öl; \emptyset, -ik$) előforduló betűk abc-sorrendben: $A, E, I, K, L, M, O, \bar{O}, SZ$, valamint a \emptyset . Vektoraik:

$$\begin{array}{l} A: 010, E: 110, I: 001, K: 101, L: 010, \\ M: 100, O: 110, \bar{O}: 110, SZ: 010, \emptyset: 001. \end{array}$$

Tegyük fel, hogy az elemzendő szó tövét megtaláltuk, a teljes szóalakból pedig leválasztottuk a végződés betűit. Ezek vektorait összeszorozva,

$$\begin{array}{r} -ASZ: A: 010 \quad -OL: O: 110 \quad -IK: I: 001 \\ \quad \quad \quad SZ: 010 \quad \quad \quad L: 010 \quad \quad \quad K: 101 \\ \hline A \bar{E}S SZ: \quad 010, \quad O \bar{E}S L: \quad 010, \quad I \bar{E}S K: \quad 001, \end{array}$$

megkapjuk, hogy a ragok e. sz. 2., 2., ill. 3. személyű alakot jelentenek.

Az analízis módszerét megfordítva állíthatjuk: Ha tudjuk, milyen jeleknek kell előfordulni egy adott tulajdonság teljesülése esetén, akkor a feltételek teljesülése azokat és csak azokat a jeleket választja ki, amelyekre szükségünk van.

Példánknál maradva, az e. sz. 1. személy ragjai az $O-E-Ö-K-M$ betűkből kerülnek ki. Ötelemű vektorokkal kifejezhetjük, hogy a megfelelő hangrendi és ikességi típusban melyik betűk fordulhatnak elő:

Mély hangrendű igék:	10011
Magas ajakkerekítés nélküli („e-soros”):	01011
Magas ajakkerekítéses („ö-soros”):	00111
Iktelen igék:	11110
Ikesek:	11101
Betűsor:	OEÖKM

A szótári információ szerint az ige mély hangrendű ikés:

hangrendi vektor:	10011
ikesség vektor:	11101
konjunkció:	10001,

amely alapján megállapíthatjuk, hogy az O és az M helyén áll 1-es, vagyis a rag: $-om$.

Vagy: magas „ö-soros” hangrend:	00111
iktelen:	11110
eredményvektor:	00110,

vagyis a rag $Ö-K, -ök$.

3. Ezek után következhet a program részletes ismertetése. A szintetizáló programrészlet lényegében csak egy nagyobb program egyik szubrutinja, ezért részére a kiinduló adatokat („aktuális paramétereket”) egy másik programrészlet szolgáltatja. Ezeket a kiinduló adatokat a program önálló futása esetén lyukkártyából kellett beolvasni. A lyukkártyán egy ige szótári sorszáma és négy nyelvtani adata szerepel (SORSZÁM, VP, LI, J, K néven) a következő jelentésekben (a továbbiakban a feltüntetett rövidítéseket használva):

1–2. számjegy (VP és LI):

- 0 1 — főnévi igenév, FNIN
- 0 2 — folyamatos,
- 0 3 — befejezett és
- 0 4 — előidejű melléknévi igenév, FMIN — BMIN — EMIN
- 0 5 — folyamatos és
- 0 6 — befejezett határozói igenév, FHIN — BHIN
- 1 1 — kijelentő mód jelen idő, KJE
- 1 2 — kijelentő mód múlt idő, KM
- 1 3 — feltételes mód jelen idő, FTJ
- 1 4 — felszólító mód, FSZ
- 1 5 — kijelentő mód jövő idő, KJÖ
- 1 6 — feltételes mód múlt idő, FTM

A 3—4. számjegy (J és K) értéke 0 0 minden igenév esetén, a 3. számjegy (J) személyragos alakoknál 1 — alanyi, 2 — tárgyas ragozást jelent (AR-TR), 3 — a főnévi igenév ragozott alakjait, FNINR. A 4. számjegy (K) 1 és 6 között e. sz. 1., 2., 3. t. sz. 1., 2. és 3. személyt jelent, 7 — e. sz. 1. sz., 2. személyre mutató raggal (-lak, -lek, IMPL).

A kisméretű tőszótár szóegységeinek felépítése általában: nyelvtani információ, szabályos tőalak, rendhagyó tőváltozatok száma, a rendhagyó tő nyelvtani információi és maga a rendhagyó tőalak. A szabályos tőalak nyelvtani információi 3 byte-ban, 24 biten helyezkednek el: 1—8. HOSSZKÓD, 9—10. HR, 11. IK, 12—13. J2, 14. J3, 15—16. THG, 17—19. FSZT, 20—21. SZL, 22. KH és 23—24. TVLT. Ezek értékei az alábbiak lehetnek:

HR (hangrend):	00 — mély hangrendű,
	01 — magas „e-soros”,
	11 — magas „ö-soros”.
IK (ikesség):	0 — iktelen,
	1 — ikés.
J2 (múlt idő):	00 — minden alak -t—ragos,
	11 — minden alak -t—ragos, kivéve az AR e. sz. 3. személyt, amely -Vtt alakú,
	01 — minden alak -Vtt—ragos.
J3 (FNIN—FTJ):	0 — a főnévi igenév és a feltételes mód képzése -n-, kötőhang nélkül,
	1 — ua. kötőhanggal.
SZL:	00 — a KJE AR e. sz. 2. sz. ragja -SZ,
	01 — a rag -ol, -el, -öl,
	11 — a rag -asz, -esz.
KH (kötőhang):	0 — KJE AR t. sz. 2. és 3. sz. kötőhang nélküli,
	1 — ua. kötőhangos.
TVLT (tőváltozat):	
	00 — csak szabályos tő van,
	01 — egy rendhagyó tő is van,
	11 — több rendhagyó tő van.

Mielőtt a többi típusjel ismertetésére rátérnénk, bemutatjuk a rendhagyó tő szótári felépítését. Ha több rendhagyó tő van, akkor az adatokat egy szám vezeti be, amely jelzi, hány tőváltozat van. Egy rendhagyó tő esetén ilyen bevezető szám nincs. Egy rendhagyó tő alakja: hossz kód, esetvektorok száma, esetvektorok, rendhagyó tőalak betűi. Az esetvektor mutatja, hogy a rendhagyó tő milyen alak képzéséhez használandó fel. 8 bitjéből az 1. jelzi, hogy önálló (0), vagy továbbragozandó alak (1) a rendhagyó tő. A 2—7. bit pedig a bemenő adat rövidített alakja. A 2—3—4. bit az LI értékét veszi fel, az 5—8. bit értéke 0000 az igeneveknél, az 5. bit 0, ha AR, 1, ha TR alakra vonatkozik, a 6—7—8. bit a K értékét veszi fel. Mivel a főnévi igenév ragozott alakjait sohasem képezzük rendhagyó tőből, ezért ennek a jelölésére nem volt szükség. (Példa: KJE AR e. sz. 1. sz. — 1 1 1 1 bemenő adat — esetvektora önálló alaknál 0—001—0—001, FSZ TR t. sz. 2. sz. — 1 4 2 5 bemenő adat — esetvektora továbbragozandó alaknál 1—100—1—101.)

Az FSZT típuskódjai jelzik, hogy a felszólító mód és a KJE TR e. sz. 3. sz., t. sz. 1—3. sz. szempontjából milyen variánsokat különböztetünk meg:

0 (000)	-j-	(<i>verjük</i>)	-j-	(<i>verjük</i>)
1 (001)	-s-	(<i>mossuk</i>)	-s-	(<i>mossuk</i>)
2 (010)	-sz-	(<i>játsszuk</i>)	-sz-	(<i>játsszuk</i>)
3 (011)	-z-	(<i>hozzuk</i>)	-z-	(<i>hozzuk</i>)
4 (100)	-sztj-	(<i>ébredszük</i>)	-ssz-	(<i>ébredszük</i>)
5 (101)	-tj-	(<i>vetjük</i>)	-ss-	(<i>vessük</i>)
6 (110)	-tj-	(<i>gyűjtjük</i>)	-ts-	(<i>gyűjtsük</i>)
7 (111)	-tssz-	(<i>metsszük</i>)	-(t)ss(z)	(<i>metsszük</i> vagy <i>messük</i>)

A TGH típuskód lehetséges értékeinek ismertetéséhez először közölnünk kell, hogy az ige többi változó hangjait milyen típusokba soroltuk:

Többi változó magánhangzók:

W és X lehetséges értékei: \emptyset , O, E, Ö;
 # és | lehetséges értékei: \emptyset , U, E, Ű.

W és # minden esetben kiesik (\emptyset), ha a végződés magánhangzóval kezdődik. Ellenkező esetben a három hangrendi típusnak megfelelő értéket veheti fel. X és | ugyanez korlátozott változatban, hangkiesés csak jelen időben történhet, valamint ha a folyamatos melléknévi igenevet V-vel képezzük.

Többi változó mássalhangzók:

D és Z az alábbi értékeket veheti fel:

SSZ: KJE TR t. sz. 1. sz., ill. mély hangrendűeknél e. sz. 3. sz. és t. sz. 2—3. személyben is;

SZ: a kijelentő mód jelen idő egyéb alakjaiban;

V: ha a FMIN-et V-vel képezzük.

Q változása V, SZ, SSZ betűkké azonos az előbbiekkel, egyébként

\emptyset : EMIN képzésekor (VEQ—ENDOE — VEENDOE):

N: FNIN és FTJ képzésekor (VEN-):

T: BMIN és KM képzésekor (VET-);

GY: FSZ képzésekor (VEGY-);

az öt megelőző mgh: határozói igenevekben (VE-E-VE).

A * a ró, szó, vi típusú igék véghangzója. Átalakítási szabály: * és T: TT
 * és egyéb mássalhangzó: * \rightarrow \emptyset , * és magánhangzó: * \rightarrow V (RO*—T: ROTT, RO*—NA:RONA, RO*—OM:ROVOM).

Ennek alapján THG („tőhang”) típuskódjai: 01 — ha a D és Z végű igék a FMIN-et V nélkül képzik; 11 — ha V-vel. Minden más esetben a kód 00.

Azok az alakok, amelyek ezek a szabályok szerint nem képezhetők, vagy elfogadhatók, de kevésbé használatos alakok, rendhagyó tőként szerepelnek a szótárban (pl. FEK # D nem FEKUEDVE, hanem FEKVE, ugyanakkor a szabály szerint FEKUEDVEEN).

A program próbafuttatásához használt szótár összes igéit az 1. táblázat sorolja fel.

A program végrehajtása: Miután a bemenő adatokat a gép elhelyezte a SORSZÁM, VP, LI, J, K változóiban, először a megfelelő ige kikeresése következik. A SZÓTÁR nevű tömb kezdőcímehez a sorszámot hozzáadva, megkapjuk a kérdéses ige adatainak kezdetét. A nyelvtani információt tartalmazó két byte-ot a GRINF nevű munkarekeszbe visszük át, a hossz kód alapján pedig a VERB nevű rekeszbe annyi betűt, ahány betűs a szabályos tő. Amennyiben nem a főnévi igenév valamelyik ragozott alakját kell előállítani (1 1 3 K), a TVLT típuskód alapján lekérdezzük, hogy van-e rendhagyó tő. Ha van, akkor a bemenő adatokból elő kell állítani az 1 byte-os „esetvektor” alakot, hogy a rendhagyó tő esetvektoraival össze tudjuk hasonlítani. Ha valamelyik rendhagyó tő esetvektora és a bemenő adat rövidített alakja egybeesik, akkor a szabályos tő helyett a VERB rekeszbe a rendhagyó tő kerül. Ha az esetvektor 1. bitje 0, akkor a kérdéses alak előállítására befejeződött, ha 1-es, akkor folytatódik a program.

Ha a bemenő adat (1 5 J K) vagy (1 6 J K) alakú, tehát KJÖ vagy FTM alakot kell képezni, az eljárás a következő:

KJÖ: a tőhöz *-NI-*, *-ANI* vagy *-ENI* végződés kerül (J3 típuskód lekérdezésével), valamint a *FOG* szótó. A nyelvtani információ adatait kicseréljük a *FOG* adataival (csupa 0), a bemenő adat LI adatát 1-esre állítjuk (KJE-nek felel meg). FTM: a bemenő adat LI adatát 2-esre állítjuk (KM), és egy VAUX nevű jelzőbe 1-es értéket viszünk be.

Amennyiben a THG típusjelző *D*, *Z* vagy *Q* véghangzót jelez, a megfelelő esetekre való rákérdezéssel végre kell hajtani a módosítást. Mivel nem tudjuk, hogy a végződés milyen betűvel fog kezdődni, ezért a többeli magánhangzó és a * változtatására csak a végén kerülhet sor. Amennyiben módosítás történt, egy JELZŐ nevű változóba beviszünk 1-et, mert később szükség lesz rá.

Többeli módosítást kell végrehajtani a KJE és FSZ megfelelő eseteiben is:

Ha az FSZT típuskód 2 (010) vagy 7 (111) (-sz végű igék), akkor TR t. sz. 1. sz., ill. mély hangrendű igék esetén esz. 3., t. sz. 2–3. személyben a tővégi *Z*-t el kell hagyni (KJE). Ha FSZT 0 (000), 1 (001), 3 (011) és 6 (110) típusú, akkor FSZ képzésénél módosítás nincs. Egyébként:

- 2 (010) tővégi *Z* levágása,
- 4 (100) tővégi *ZT* levágása,
- 5 (101) tővégi *T* helyett *S* beírása, és
- 7 (111) tővégi *TSZ* helyett (*T*)*S* beírása szükséges.

Ezután következhet a megfelelő alak alapvektorának kiválasztása. Anélkül, hogy ezt részletesen tárgyalnánk, a 2. táblázat „választóvektor” elnevezésű részét kell megmagyaráznunk. Mivel az egyes alakok különböző típusjelektől függenek, ezért azt is fel kellett tüntetni, hogy melyiktől. Az ige-nevek, a KJE és FSZ képzésében ez többféle is lehet, ezt a program egy 8-menetes ciklusban kérdezi le. A KM és FTJ képzésekor mindig ugyanazokat a vektorokat használjuk, ezért ott a választóvektorokat nem kellett feltüntetni.

Az alapvektor „betűválasztó vektor” elnevezésű részét egymás után összeszorozzuk a kiválasztott típusvektorokkal. Az eredmény szintén egy Boole-vektor, amely a megfelelő betűsor lekérdezését vezérli. Ahányadik helyen az eredményvektorban 1-es áll, ugyanannyiadik betűt kell sorban

egymás után betenni a SUFFIX nevű rekeszbe. Mivel a betűsorok nem egyforma hosszúak, ezért a betűsor lekérdezéséhez különböző menetszámú ciklusok is elegendők (14-29-22-20, ill. 29 menet). Abban az esetben, ha *D*, *Z*, *Q* típusú tónél tőmódosítás történt (erről szerzünk tudomást a JELZŐ nevű változó tartalma alapján), akkor a lekérdezést KJE és FSZ esetén nem az 1., hanem csak a 9. bittől kell elkezdni.

A könyvtári tájékoztatásban használt fénylyukkártyák (más néven: vizuális vagy átnézeti lyukkártyák) szintén a konjunkciós módszeren alapszanak. Ezért ennek az eljárásnak a modellezése is elvégezhető számítógép nélkül. A vektorokat kis papírcsíkok helyettesítik, amelyek az 1-esek helyén ki vannak vágva. A csíkokat a betűsorra helyezve azok és csak azok a betűk maradnak láthatók, amelyek a kívánt ragot adják. A gépi eljárást és a „bar-kácsmódszert” egyaránt az 1. ábra szemlélteti.

Néhány megjegyzés a betűsorokhoz:

KJE (29 betű): *AEJSZ JSZNI IULAE NAOETOEEK KMLD* 3-4-5. és 6-7-8. pozíció egyaránt *J-S-Z*, a TR ragjai (*J*, *S*, *SZ*, *Z*), de az egyik csoport „hangrendtől független”, a másik „hangrendtől függő”. 10-11. pozíció *I*, az egyik az *-IK* rag betűje, a másik a *FNIN* ragozott alakjaiban a *-NIA*, *-NIE*, *-NIUK*, *-NIUEK* ragé. 18–19., és 22–23. pozíció *O* betűi közül az első valódi *O* (mély hangrendű), a második az *Ö* (*OE*) *O* betűje (azaz „magas hangrendű”). 25–26. pozíció *K*, az egyik az ikességtől független *K*, a másik az ikes ill. a tsz. alakok *K* betűje.

FSZ (29 betű): (*JS*) (*Z*) (*AÜ ENAET OOEL*) *AENMD KEEK*. A zárójelek a 2. személyű alakok rövid és hosszabb formáját különböztetik meg, a következőképpen: (Egyes alakoknál felesleges többletzárójellel, de ennek kiküszöbölése bonyolította volna a betűsort és a vektorokat.)

0 (000) <i>VERJ(EEL)</i>	<i>VER(J(E)D</i>
0 (001) <i>MOSS(AAL)</i>	<i>MOS(S(A)D</i>
2 (010) <i>JAATSSZ(AAL)</i>	<i>JAATS(S)Z(A)D</i>
3 (011) <i>HOZZ(AAL)</i>	<i>HOZ(Z(A)D</i>
4 (100) <i>VAALASSZ(AAL)</i>	<i>VAALAS(S)Z(A)D</i>
5 (101) <i>VESS(EEL)</i>	<i>VES(S(E)D</i>
6 (110) <i>GYUEJTS(EEL)</i>	<i>GYUEJTS(E)D</i>
7 (111) <i>ME(T)SS(Z)(EEL)</i>	<i>ME(T)S(S)(Z)(E)D</i>

A 27–28–29. pozícióban *EEK* az ikes igék AR esz. 3. személyének ragja.

Feltételes mód (20 betű): *AENAA EEEET NAOEL AEKMD* 6–7. 8–9. pozícióban *E* betűk, a 6–7. hangrendtől függő *e-é* betű, a 8–9. az AR esz. 1. személy hangrendtől független *-ék* ragjának eleme. A FTJ ragjainál az ikes igék ragozását nem vettük figyelembe.

Ezután hátra van, hogy a SUFFIX első betűjét megnézzük: magánhangzóval vagy *T*-vel kezdődik-e. Amennyiben valamelyik feltétel teljesül, a MGHFLAG, ill. TFLAG nevű változók egyikébe 1-et kell bevinni. A tőben (VERB rekeszben) meg kell vizsgálni, hogy van-e benne *W*, *X*, *|*, *#*, vagy ***. Ha igen, a szükséges módosítást végre kell hajtani: a végződés elejére a jelző-(FLAG)-változóra, a hangrendre a HR kódra történő rákérdezéssel kapunk választ. A kijelentő mód jövő idejének képzésekor a korábban bemutatott elv szerint járunk el, a KM és FTM alakokat pedig úgy különböztetjük meg, hogy rákérdezünk a VAUX flag értékére. Ha az 1, akkor a FTM-t a VOLNA szó hozzátévesztésével kapjuk meg.

Végül a tő és a végződés egymás mellé tett betűit az eredményező SZINTETIZÁLT IGEALAK nevű oszlopába helyezve, kiiratjuk a kész sort (2. ábra).

Az ismertetett program bizonyos feladatokat nem tud ellátni, ezt más programrészekre bízta. Ilyenek: szórendi kérdések (különösen tagadó alak és igekötős ige ragozásánál), az *IS* szó elhelyezése, stb., sőt azt sem, hogy az adott ige hiányos ragozású-e. Ezt véleményünk szerint az idegen nyelvű szótár magyar szóra vonatkozó adataihoz kell elhelyezni. Ugyanott lehetne feltüntetni azt is, hogy az ige igekötős-e, vagy jellegzetes tővégződésű, és amennyiben igen, akkor a program ezeket az igéket „ál-összetettként” kezelné. A jellegzetes végzódéseket (főleg a képzőket) önálló igtövekként lehetne tekinteni, pl.:

	HR	IK	J2	J3	THG	FSZT	SZL	KH	TVLT
1.	—	0	01	0	00	101	00	0	00
2.	—	0	00	0	00	000	00	0	00
3.	—	—	11	0	00	011	01	0	00
4.	—	0	11	0	00	000	00	0	00

Az egyes típusokba a következő képzők tartoznak: 1. *-gat, -get, -ogat, - eget, -hat, -het, -at, -et, -tat, -tet*; 2. *-ál, -él, dogál, degél, -dögél*; 3. *-oz, -ez, -öz, -ozik, -ezik, -özik*; 4. *-kod, -ked, -kőd*; amelyek típuson belül csak hangrendben és az ikességben különböznek egymástól.

Lehet, hogy a típuskódok közül a KH nevű típus helytelenül veszi egybe a KJE AR t. sz. 2. és 3. személy kötőhangzósságát. De mivel a gépi fordítású szövegekben tsz. 2. személyű alak feltehetőleg ritkán fog előfordulni, ezért az esetleges szokatlan képzések megbocsáthatók. Így az *IGYEKSZIK* igét kétféle típuskóddal ellátva is lehetne szerepeltetni a szótárban. Párhuzamosan a kétféle változat: (KH kódja 0 vagy 1)

IGYEK | Z (THG kódja 11), *IGYEKEZ* (THG kódja 00)

igyekszem

igyekszel

igyekszik

igyekszünk

igyekszetek

igyekszenek

igyekvő

igyekszem

igyekszel

igyekszik

igyekszünk

igyekszetek

igyekszenek

igyekvő

A praktikus cél mindenek előtt nem az volt, hogy minden képzett alak stilisztikailag is tökéletes legyen, hanem az, hogy a kész, produkált alak ellen nyelvtanilag ne lehessen kifogást emelni. Így ez a modell szándékában a modellezésnek azt a fajtáját valósítja meg, amikor nem lehet képezni az összes helyes alakot, de a létrehozott alakok között nincs hibás.

4. Ezután tekintsük át azt a két munkát, amelyről a bevezetésben már történt említés.

JÁNOSKA SÁNDOR igeragozási programja a Magyar Nyelv Szóvégmутató Szótára alapján készült, ebből elsősorban a tőtípusok felosztását veszi át

(azonos kódszámozással 1—52 között. Vö.: VégSz. 16—17. pp.) Minden egyes kódszámmal ellátott típus a ragozás szempontjából egy vagy több tőpéldányt (legfeljebb 4 tőváltozatot) tartalmazhat. A ragokat egy másik táblázat sorolja fel, a következő kódolási rendszerben 3-jegyű számokkal:

- 1.. KJE, 2.. kijelentő mód elbeszélő múlt,
 3.. KM, 4.. FTJ, 5.. FSZ, 7.. FNIN és FNINR
 .1. AR, .2. IMPL, .3. TR.
 ..1—..6 között: e. sz. és t. sz. 1—3. sz.

Külön alakja a 632-es, amely a felszólító mód tárgyias ragozás e. sz. 2. személy rövid alakja.

Minden rag képzése egy-egy ún. „kulcsalakra” van visszavezetve, amelyek a következők:

1. 114: KJE AR t. sz. 1. sz.	6. 311: KM AR e. sz. 1. sz.
2. 112: KJE AR e. sz. 2. sz.	7. 313: KM AR e. sz. 3. sz.
3. 115: KJE AR t. sz. 2. sz.	8. 413: FTJ AR e. sz. 3. sz.
4. 116: KJE AR t. sz. 3. sz.	9. 513: FSZ AR e. sz. 3. sz.
5. 134: KJE TR t. sz. 1. sz.	10. 632: FSZ TR e. sz. 2. sz.
- rövid alakja.

A ragok 3 fő hangrendi típusba vannak sorolva, a hangrendi típusok 7—7 alcsoportba. A tanulmány szerint a hangrendi típust szintén a VégSz. kódja szolgáltatja (i. m. 467), de ha ezt összevetjük a VégSz. kódolási rendszerével (VégSz. 19, D / 1 kód jelentései), akkor nem világos, hogy a magas ajakkerekítéses („ő-soros”) típusnak mi a kódja. A táblázat nem minden részében tartalmaz kiírt toldalékot, hanem ezt valamilyen utalás oldja meg.

Az 1. táblázat, amelyben a tőtípusok és tőpéldányok felsorolása található, tartalmazza a képzési utasításokat is: A tővariáns száma nevű oszlop jelzi 1—4 közötti számmal, hogy típuson belül hanyadik tőpéldány adatai következnek, a 4. oszlop a hangrend típusa, (nincs kitöltve, csak jegyzet utal arra, hogy a VégSz. kódja kerül erre a helyre), és az 5—14. számú tíz oszlopban a fenti tíz kulcsalak képzésére vonatkozó típuskód található. Ezek jelzik, hogy a ragozási táblázat hangrendi típusán belül az 1—7. altípus közül melyik ragot kell a tőhöz, ill. a megfelelő (rendhagyó) tővariánshoz illeszteni.

Ha több tőpéldány azonos oszlopában találunk számokat, akkor ez azt jelenti, hogy ugyanazon alaknak többféle formájú képzése lehetséges (pl. *SEPER-T*, *SEPR-ETT*).

Mivel a munka — valószínűleg a kongresszus főleg nyelvészeti beállítottsága miatt — nem közöl részleteket a program számítástechnikai vonatkozásairól, ezért csak feltevésekre támaszkodhatunk. Nem derül ki, hogy azok az alakok, amelyek nincsenek kiírva, hanem utalással találhatók meg, milyen társzükségletűek. Feltehető, hogy ezek mindössze 1-bites jelzők, de az is, hogy ugyanakkora hosszúságúak, mint azok a tömbelemek, amelyek a ragot kiírt formájában tartalmazzák (ezek többnyire kétszavasak, mert vannak köztük 4-karakteresnél hosszabbak is). Ezért ennek a programnak az előnyeit-hátrányait a következőkben foglalhatjuk össze: előnye, hogy párhuzamos alakváltozatok képezhetők, az összes ragozott alak helyesen állít-

ható elő, és viszonylag kicsi adatkezelő program szükséges hozzá. Hátránya, hogy még így is csaknem 2000 karakter szükséges az összes kiírt raghoz, összeségében is nagyon nagy tömbök foglalása szükséges.

LUGOSINÉ PAPP MÁRTA „A magyar igeosztás egy modellje” c., közeljövőben megjelenő cikke ELEKFI LÁSZLÓNAK a „Szókészletünk nyelvtani alakrendszer” c. munkájában levő rendszeren alapszik,¹⁵ némi változtatással. Ez azt jelenti, hogy minden egyes alak külön kódszámot kapott, és a nagyon hiányos ragozású igealakok egyszerű leírásához egy ún. ÜRES típus is csatlakozik. Mivel az Elekfi-rendszer „emberi használatra” készült, ezért abban minden egyes típus tételiesen kiírva tartalmazza azokat az eltérő ige-
ragokat, amelyek abban a típusban a kivételeket jelentik; így ugyanazt a ragot többször is felsorolják. Ez a gépi rendszerben egy visszautaló szisztéma („rekurzió”) segítségével egyszerűsödik, s a gép max. 6-szoros rekurzióval megtalálja a tényleges ragot.

A programmal az elbeszélő múlt és az összetett igealakok kivételével 63 alakot lehet képezni: az összes személyragos alakot, az igeneveket, a főnévi igenév ragozott alakjait, ezenkívül a *-hat*, *-ható*, *-ás*, *-és*, (műveltető) *-at*, *-tat* és (szenvedő) *-atik*, *-tatik* alakokat is. A program a ható, szenvedő és műveltető alakokat továbbragozni is tudja. Mivel minden ige az Elekfi-rendszerben jellemző végződése, igeikötő nélküli alakja alapján valamely típusba tartozik, így kivételek, rendhagyóságok egyáltalán nem fordulhatnak elő ebben a rendszerben (önálló típust képeznek azok az ún. egyedi igék is, amelyek típusába összesen egy ige tartozik), és ezért az ÉrtSz. mintegy 15 000 igéjének ragozásához az 515 típusnak megfelelő adatokon, az igeikötők és jellemző végzések táblázatán kívül csak egy, kb. 3000–3500 egyedű alapige szótárra van szükség.

Minden ige ragozása visszavezethető a két fő (mély és magas "e-soros") alaptípus ragozására, vagy valamelyik másik típusra. A DISELT nevű mágneslemez-adatkészlet (disk file) tartalmazza mind az 515 típus 63 képezhető alakjára vonatkozó alapadatokat, egyenként egy-egy 63+1 bites vektorban. Ha a 64. bit értéke 0, akkor az utalás valamely alaptípusra közvetlenül történik, ha 1, akkor valamely másikra. Az utalt típus kódját egy 5-karakteres mező tünteti fel. A 63 bit közül azoknak az alakoknak a bitje 0, amelyek nem különböznek az utalt típus ragjaitól, a kivételeket pedig az 1-esek jelzik. A program egyszeres vagy többszörös utalás során eljut egy olyan típus bit-jéhez, ahol feltétlenül 1-es található, vagyis az ahhoz tartozó rag különbözik minden más ragtól. Ennek a ragnak egy száma van, s a ragok kiírt alakjait számszerint növekvő sorrendben a DISRAG mágneslemez-file tartalmazza. Minden eltérést a program úgy kezel, hogy amikor valamelyik DISELT vektorban 1-eshez ér, megvizsgálja, hogy abban a vektorban ez hányadik egyes. Pl. Az ige 7. alakját keressük, és az egyik vektorban ezt találjuk: 0010001... Ez abban a vektorban a második 1-es. Ugyanannak a típusnak a kódszáma szerint a DISMIN disk file-ban a második elem egy ragszámot tartalmaz. (515 DISELT vektornak ugyancsak 515 DISMIN adatrészlet felel meg, ezek különböző hosszúságúak, aszerint, hogy az adott típusban hány többlettől eltérő rag van.) A ragszám szerinti ragot az ige tövéhez másolva, az alak létrehozása befejeződik.

¹⁵ Teljes változata nem jelent meg, rövidített összefoglalását l. ELEKFI LÁSZLÓ A magyar szóvégek és toldalékok rendszere. MNY. 68:303–309, 412–429.

A rag tőváltozás esetén 1. karakterével vezérli a tőváltozás módját, háromféleképpen:

- a) $VA : LASZT - 2SZA = VA : LASSZA$ (szám jelzi, hogy a tőből hány betűt kell levágni);
- b) $CSICSEREG - XEK = CSICSERGEK$ (X jelzi, hogy a tőbéli utolsó magánhangzó kiesik), és
- c) $UGRIK - YTOK = UGORTOK$ (Y jelzi a hangbetoldást).

Ezenkívül a rag tartalmazza az alakváltozatokat, beleértve a felszólító mód e. sz. 2. személy rövid alakját is.

Ez a logikailag rendkívül következetes rendszer nemcsak igék ragozására, hanem (a szerző véleménye szerint) más magyar szavak szintézisére, sőt idegen szavak elemzésére is képes, csak a megfelelő adatokat kell hozzá összeállítani, a program változtatása nélkül. Így felfogható tágabb értelemben általános adatkezelő programként is.

A program által szolgáltatott eredmények, bármely ige teljes ragozása, különböző statisztikai vizsgálatok végrehajthatósága, információszolgáltató képessége (hiányos ragozás, stílusminősítések jelzése) szempontjából tudományos értékei vitathatatlanok. De ezek az előnyök nem tudják ellensúlyozni a hihetetlenül hatalmas társzékségletét. A program, a négy mágneslemez file és az alapige-szótár együttes terjedelme meghaladja a 150 K byte-ot (1 K byte = 1024 byte), bár ebből az operatív tárban állandó jelleggel csak kb. 20 K byte-nyi rész tartózkodik, a többi valamely háttértárolón. De az ige-ragozáshoz szükséges adatok, a DISELT, DISMIN és DISRAG file-ok még így is kb. 40 K byte-nyi mágneslemez-helyet igényelnek.

5. Az előbb ismertetett két rendszer után úgy tűnhet, hogy azok közé tartozom, akik mindenek elé helyezik a tárterület maximális kihasználásának az elvét. Pedig ez az elv nem hagyható figyelmen kívül. Ugyanis nemcsak a nyelvészek bizonyos része tartozik a gépi fordítás ellentáborába, hanem a számítógépes szakemberek egy része is, akik a gépi fordítást a hatalmas tárterület-igény miatt tartják kilátástalannak. Ez utóbbiak állásfoglalása könnyebben megváltoztatható, ugyanis a számítógépek korszerűsödése egyre inkább legyőzi ezt a gondot, de a továbblépés szempontjából ezek a gazdaságossági kérdések sem elhanyagolhatók.

Ezek után összefoglaljuk a vektorszorzás módszerén alapuló program főbb tulajdonságait, amelyek úgy véljük, egyben előnyei is: A program nem tárolja a ragokat teljes kiírt alakjukban, csupán betűsorok formájában. Így mindössze 114 betűt kell tárolni, és a betűválasztó vektorok a választóvektorokkal együtt sem hosszabbak, mint kb. 450 byte. Maga a program, amennyiben önálló szubrutin lesz, szótár nélkül, beleértve a kb. 575 byte-os adathalmazt is, kb. 3 K byte nagyságú. A jelenlegi kis szótár 36 szavas, a programban levő változata a rendhagyó alakok összes adataival együtt is csak 514 byte-os. Így egy igére átlagosan 15 byte esik, ha az ÉrtSz. kb. 7500-nyi igekötő nélküli igéjére egyenként 20 byte-os hosszúságot számítunk, a 150 000 byte terjedelem kb. 147 K byte-ot jelent. De minden valószínűség szerint ez a szám még tovább csökkenthető, hiszen a gépi fordításban előreláthatólag sokkal kevesebb igével is megelégedhetünk.

Mielőtt dolgozatomat befejezném, egy megjegyzés a táblázat oktális számadataihoz: A többi adatformától eltérően, ebben a szó elején vannak

a betűválasztó vektorok, és az 1., ill. 2. szó végén az utolsó 8 bit van fenn tartva a választóvektor számára. Mivel oktális felírásmódot a szavas gépeknél használnak, ezekben a választóvektor hátulrahelyezése látszik célszerűbbnek, a könnyebb kezelhetőség érdekében.

A 2. táblázat áttekinthetősége érdekében a kettes számrendszerű adatokat nem a szakirodalomban szokásos 1—0, ill. L—0 alakban írtam, hanem 0 helyett . (pontot) használva.

Remélem, hogy evvel az ismertetéssel sikerült némiképp hozzájárulni mind elméleti, mind gyakorlati vonatkozásban a témakör munkálataihoz.¹⁶

VÁSÁRHELYI S. ISTVÁN

¹⁶A hivatkozott táblázatokat alább közöljük.

1. táblázat

A programban használt igék szótára

Nyelvtani információk									Tőalakok	Rendhagyó fő eset- vektorai (hexadec.)
HR	IK	J2	J3	THG	FSZT	SZL	KH	TVLT		
00	0	11	0	00	011	01	0	00	<i>akadaalyoz</i>	
00	1	11	0	11	000	00	0	00	<i>alkud</i>	
00	0	00	0	00	000	00	0	00	<i>akar</i>	
00	0	01	1	00	110	11	1	00	<i>aart</i>	
01	0	01	1	00	100	11	1	00	<i>eebreszt</i>	
01	0	01	1	00	011	01	1	11	<i>edz</i>	
									<i>edd</i>	9C C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CB CC CD CE CF
									<i>ed(d)z(e)d</i>	4A
11	1	11	0	11	000	01	0	00	<i>eskued</i>	
01	1	00	0	11	000	01	1	01	<i>fek#d</i>	
									<i>fekve</i>	50
01	0	01	1	00	110	11	1	01	<i>fest</i>	
									<i>fes</i>	C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CA CB CC CD CE CF
11	0	01	1	00	110	11	1	00	<i>gyuejt</i>	
00	0	01	1	00	000	11	1	01	<i>hall</i>	
									<i>hallak</i>	1F
00	1	01	1	00	011	01	1	00	<i>hangvz</i>	
01	0	00	0	11	000	01	0	11	<i>hiq</i>	
									<i>higq</i>	C1 C2 C3 C4 C5 C6 C9 CB CC CD CE CF
									<i>higgyed(hidd)</i>	4A
00	0	01	1	00	110	11	1	00	<i>javit</i>	
11	0	00	0	11	000	00	0	11	<i>joeq</i>	
									<i>joev</i>	91 94 CO
									<i>joessz</i>	12
									<i>joen</i>	13 96
									<i>joettoek</i>	15
									<i>joej</i>	C1 C2 C3 C4 C5 C6
00	1	01	1	00	111	01	1	00	<i>laatsz</i>	
01	0	00	0	00	000	00	0	11	<i>men</i>	
									<i>megy</i>	91 13 94
									<i>meesz</i>	12
01	0	01	1	00	111	01	1	00	<i>metsz</i>	
00	0	11	0	00	001	01	0	00	<i>mos</i>	
00	0	11	0	00	000	00	0	00	<i>mozvg</i>	
00	0	00	0	00	000	00	0	00	<i>ro*</i>	
11	0	00	0	00	000	00	0	00	<i>szo*</i>	
01	0	00	0	11	000	01	0	01	<i>teq</i>	
									<i>tegyed(tedd)</i>	4A
11	0	00	0	00	000	00	0	00	<i>toerwl</i>	
11	0	01	0	00	101	00	0	00	<i>uet</i>	
01	0	00	0	11	000	01	0	01	<i>veg</i>	
									<i>veggyed(vedd)</i>	4A
01	0	01	0	00	101	00	0	00	<i>vet</i>	
00	1	00	0	11	000	01	1	01	<i>al#d</i>	
									<i>alva</i>	50
00	1	11	0	11	000	01	1	00	<i>harag d</i>	
00	1	11	0	11	000	01	1	00	<i>nyugxd</i>	
01	1	11	0	01	011	01	1	00	<i>emleek z</i>	
01	1	11	0	11	011	01	1	00	<i>igyek z</i>	
01	1	11	0	01	000	01	1	00	<i>mosak d</i>	

2/a. táblázat

A kijelentő mód jelen idő képzése
(Bemenő adat: 1 1 J K)

A választóvektor bitjeinek jelentése:
1 2 3 4 5 6 7 8
HR IK J2 J3 FSZR — SZL KH

Bemenő adat J K	Típus	Választó- vektor		Betűsor és betűválasztó vektorok								
		1234	5678	AEJS	ZJSZ	NIU	LAEN	AOOE	TOOB	KKML	D	
1 1 AR		11..111	1.1.	.
2		1... .1.	11..	..11111	...1	.
3		.1..1.1..	.
4		1...1	..11	1..	.
5		1... ..1111	11111..	.
6		1... ...1	11..	1... .11.	1..	.
2 1 TR		1...111	..1.	.
2		1...111	1
3		1... 1... ..11	1... .1.	..1.
4		1... 1... ..111	...1	..1.1..	.
5		1... 1... ..11	1... .1.	..1.	1... 1... 11.11..	.
6		1... 1... ..11	1... .1.	..1.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
7 IMPL		1... ...1	11..	111.	1..	.
3 1 FNINR		1..1	11..	1...111	..1.	.
2		1..1	11..	1...111	1
3		1..1	11..	11.. 11..
4		1..1	11..	1..1 1..11..	.
5		1..1	11..	1...111	11111..	.
6		1..1	11..	11.1 1..11..	.
HR =	00	1.11	1111	11.1	11.1	11.1	11..	11..	11..	1111	1	.
	01	.1..	.111	1111	1.11	..1	1..1	1..1	1..1	1111	1	.
	11	.1..	.111	1111	1.11	..11	..11	..11	..11	1111	1	.
IK =	0111	1...	.	.
	11.111	..1.	.	.
J3 =	0	11.1	.111	.111	1111	.11	1111	.11	1	.
	1	11..	11.1	.111	.1.1	11.1	11.1	.11	1	.	.
FSZT =	000	..1.	.1..	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	001	...1	..1.	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	010	...1	1.11	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	011	1..1	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	100	..1.	1..	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	101	..1.	1..	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	110	..1.	1..	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
	111	...1	1.11	..11	.11.	1... 1... 1... 1... 1... 11.11..	.
SZL =	0011
	01111	...1	.	.
	11	11..	..11
KH =	0	1... 111.	1111	..1..	.	.
	1	11..	1... 1111	..11	1111	1111	..1..	.	.

2/b. táblázat

A kijelentő mód múlt idő és a feltételes mód jelen idő képzése (Bemenő adatok:
1 2 J K, ill. 1 3 J K)

Bemenő adat J K	Típus	Betűválasztó vektorok					
		OEOB	TTTA	AUEE	TOBM	LAED	NK
KM betűsor							
1 1 AR		11..	11.1	..1.	...1
2		11..	11.1	1.11	1...	..
3		1111	111.
4		11..	11..	.11.	11
5		11..	11.1	..1.	111.1
6		11..	11.1	..1.1
2 1 TR		11..	11.1	..1.	...1
2		11..	11.1	..1.1	..
3		11..	11.1	..1.
4		11..	11..	.11.1
5		11..	11.1	1.11	111.1
6		11..	11.1	1.111
7 IMPL		11..	11.1	..1.	111.	.1
	HR = 00	1.1.	1111	11..	11.1	11.1	11
	01	.1.1	1111	1111	1.11	1.11	11
	11	1111	1111	.111	1.11	1.11	11
	J2 = 00	1..1	1111	1111	1111	11
	01	11..	11.1	1111	1111	1111	11
	11	..11	.111	1111	1111	1111	11

FTJ betűsor		AEANA	AEEE	ETNA	OBLA	EKMD	
1 1 AR		111.	...1	1...1..	
2		1111	111.1.	
3		1111	.1..	
4		1111	111.	..1.1..	
5		1111	111.	.1..	11..	.1..	
6		1111	111.	..11	.1..	.1..	
2 1 TR		1111	111.1.	
2		1111	111.1	
3		1111	111.	
4		1111	111.	..1.1..	
5		1111	111.	.1..	11..	.1..	
6		1111	111.1..	
7 IMPL		1111	111.11	11..	
	HR = 00	1.11	1..1	1111	1.11	.111	
	01	.11.	.111	111.	.11.	1111	
	11	.11.	.111	111.	.11.	1111	
	J3 = 0	..11	1111	1111	1111	1111	
	1	1111	1111	1111	1111	1111	

2/c. táblázat

A felszólító mód és az igenevek képzése (Bemenő adatok: 1 4 K J ill. 0 LI 0 0)

A választóvektor bitjeinek jelentése:

1 2 3 4 5 6 7 8
 HR IK J2 J3 FSZT – SZL KH

Bemenő adat	Típus	Választó vektorok		Betűválasztó vektorok									
		1234	5678	(JS)	(Z)	AUEN	AETO	OEL)	AENM	DKEE	K		
J K	FSZ betűsor												
1 1 AR		11..	1...	.11.	111.	1.1.1
2		1... 1...	.11.	1111	1.1.	11..	..11
3		11.. 1...	.11.	111.1	11..	..1.	..11	1	.	.	.
4		1... 1...	.11.	111.	..111.1.	.	.	.
5		1... 1...	.11.	111.	1.1.	..11	11..1.	.	.	.
6		1... 1...	.11.	111.	..11	11..1.	.	.	.
2 1 TR		1... 1...	.11.	111.	1.1.1
2		1... 1...	1111	1111	1.1.1	1...	.	.	.
3		1... 1...	.11.	111.	1.1.
4		1... 1...	.11.	111.	.11.1.	.	.	.
5		1... 1...	.11.	111.	1.1.	1111	..1.1.	.	.	.
6		1... 1...	.11.	111.	1.1.	11..1.	.	.	.
7 IMPL		1... 1...	.11.	111.	1.1.	11..	..1.	11..	..1.	11..	..1.	.	.
	HR = 00			1111	1111	11.1	1.11	..11	1.11	1111	1111	1	.
	01			1111	1111	.111	.11.	.111	.111	1111	1111	1	.
	11			1111	1111	.111	.11.	1111	.111	1111	1111	1	.
	IK = 0			.11.	111.	1.1.1	11..	..1.	..1.	.	.	.
	1			.11.	111.	1.1.1	..11	1	.	.
	FSZT = 000			11..1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	001			1.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	010			1.11	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	011			1... 1.1	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	100			1.11	.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	101			1.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	110			.1.1	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.
	111			1.11	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1111	1	.

LI	IN betűsor		VABA	ENID	OOOE	TT				
1		1..11	111.			
2		1... 1...	11.1	..			
3		1.1.	1.11	11			
4		1... 1...1	11.1	11.1	..			
5		1... 1...	1.1	1...			
6		1... 1...	1111	11..			
	HR = 00			11.1	.111	1... 11	11			
	01			1.1.	1111	.1.1	11			
	11			1.1.	1111	.111	11			
	J2 = 00		1			
	01			1.11	11			
	11			1.11	11			
	J3 = 0		11.			
	1			...1	111.			

3/a. táblázat

A kijelentő mód jelen idő vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat J K	Önálló	Ragozandó	Hexadecimális alak (5 ill. 4 byte)				Oktális alak (2 szó)		
	alak esetvektora (hex.)								
1 1 AR	11	91	C0	00	00	07	A0	00000007	50000300
2	12	92	82	C3	00	07	10	60600007	04000202
3	13	93	40	00	40	00	40	00040000	20000100
4	14	94	80	00	13	00	40	00011400	20000200
5	15	95	81	00	00	7F	40	00000177	20000201
6	16	96	81	C0	86	00	40	60103000	20000201
2 1 TR	19	99	80	00	00	07	20	00000007	10000200
2	1A	9A	80	00	00	07	08	00000007	02000200
3	1B	9B	88	38	24	00	00	16022000	00000210
4	1C	9C	88	07	12	00	40	01611000	20000210
5	1D	9D	88	38	24	8D	40	16022215	20000210
6	1E	9E	88	38	24	80	40	16022200	20000210
7 IMPL	1F	9F	81	C0	0E	00	40	60007000	20000201
3 1 FNINR			90	C0	80	07	20	60100007	10000220
2			90	C0	80	07	08	60100007	02000220
3			90	C0	C6	00	00	60143000	00000220
4			90	C0	93	00	40	60111400	20000220
5			90	C0	80	7F	40	60100177	20000220
6			90	C0	D2	00	40	60151000	20000220
HR = 00			BF	DD	CC	F8		57756714	76000000
01			47	FB	19	F8		21775431	76000000
11			47	FB	33	F8		21775463	76000000
IK = 0			00	00	07	80		00000007	40000000
1			00	40	07	60		00040007	30000000
J3 = 0			00	D7	7F	68		00153577	32000000
1			C0	D7	5D	68		60153535	32000000
FSZT = 000			24	36	8D	40		11033215	20000000
001			12	36	8D	40		04433215	20000000
010			1B	36	8D	40		06633215	20000000
011			09	36	8D	40		02233215	20000000
100			24	36	8D	40		11033215	20000000
101			24	36	8D	40		11033215	20000000
110			24	36	8D	40		11033215	20000000
111			1B	36	8D	40		06633215	20000000
SZL = 00			03	00	00	00		00600000	00000000
01			00	00	07	10		00000007	04000000
11			C3	00	00	00		60600000	00000000
KH = 0			00	8E	0F	40		00107017	20000000
1			C0	8F	7F	40		60107577	20000000

3/b. táblázat

A kijelentő mód múlt idő és a feltételes mód jelen idő vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat J K	Önálló	Ragozandó	Hexadecimális alak (3 byte)	Oktális alak (1 szó)
	alak esetvektora (hex.)			
KM 1 1 AR	21	A1	CD 21 00	6322 0400
2	22	A2	CD B0 80	6333 0200
3	23	A3	FE 00 00	7740 0000
4	24	A4	CC 60 04	6306 0014
5	25	A5	CD 2E 04	6322 7004
6	26	A6	CD 20 04	6322 0004
2 1 TR	29	A9	CD 21 00	6322 0400
2	2A	AA	CD 20 10	6322 0020
3	2B	AB	CD 20 00	6322 0000
4	2C	AC	CC 60 04	6306 0004
5	2D	AD	CD BE 04	6333 7004
6	2E	AE	CD B0 04	6333 0004
7	2F	AF	CD 20 E4	6322 0344
HR=00			AF CD DC	5374 6734
01			5F FB BC	2777 5674
11			FF 7B BC	7764 5674
J2 = 00			09 FF FC	0237 7774
01			CD FF FC	6337 7774
11			37 FF FC	1577 7774
FTJ 1 1 AR	31	B1	E1 80 40	7030 0100
2	32	B2	FE 02 00	7740 1000
3	33	B3	F4 00 00	7500 0000
4	34	B4	FE 20 40	7742 0100
5	35	B5	FE 4C 40	7744 6100
6	36	B6	FE 34 40	7743 2100
2 1 TR	39	B9	FE 00 20	7740 0040
2	3A	BA	FE 00 10	7740 0020
3	3B	BB	FE 00 00	7740 0000
4	3C	BC	FE 20 40	7742 0100
5	3D	BD	FE 4C 40	7744 6100
6	3E	BE	FE 00 40	7740 6100
7 IMPL	3F	BF	FE 03 C0	7740 1700
HR = 00			B9 FB 70	5637 5560
01			67 E6 F0	3176 3360
11			67 E6 F0	3176 3360
J3 = 0			3F FF F0	1777 7760
1			FF FF F0	7777 7760

3/c. táblázat

A felszólító mód és az igenevek vektorainak hexadecimális és oktális alakja

Bemenő adat	Önálló	Ragozandó	Hexadecimális alak				Oktális alak		
	alak esetvektora (hex.)								
FSZ J K			(5 ill. 4 byte)				(2 szó)		
1 1	41	C1	C8	6E	A0	01	00	33520001	00000310
2	42	C2	88	6F	AC	30	00	33726060	00000210
3	43	C3	C8	6E	01	C2	38	33400702	16000310
4	44	C4	88	6E	70	00	40	33470000	20000210
5	45	C5	88	6E	A3	40	40	33521500	20000210
6	46	C6	88	6E	3C	00	40	33436000	20000210
2 1	49	C9	88	6E	A0	10	00	33520020	00000210
2	4A	CA	88	FF	A0	10	80	77720020	40000210
3	4B	CB	88	6E	A0	00	00	33520000	00000210
4	4C	CC	88	6E	60	00	40	33460000	20000210
5	4D	CD	88	6E	AF	40	40	33527500	20000210
6	4E	CE	88	6E	AC	00	40	33526000	20000210
7	4F	CF	88	6E	AC	2C	40	33526054	20000210
HR	=	00	FF	DB	3B	F8		77755473	76000000
		01	FF	76	77	F8		77673167	76000000
		11	FF	76	F7	F8		77673367	76000000
IK	=	0	6E	A1	C2	40		33520702	20000000
		1	6E	A0	01	38		33520001	16000000
FSZT	=	000	C1	FF	FF	F8		60377777	76000000
		001	A1	FF	FF	F8		50377777	76000000
		010	B5	FF	FF	F8		55377777	76000000
		011	85	FF	FF	F8		41377777	76000000
		100	B5	FF	FF	F8		55377777	76000000
		101	A1	FF	FF	F8		50377777	76000000
		110	21	FF	FF	F8		10377777	76000000
		111	BF	FF	FF	F8		57777777	76000000
LI — Igenevek —			(3 ill. 2 byte)				(1 szó)		
1	10	90	90	1E	00			0740	0220
2	20	A0	80	00	D0			0015	0200
3	30	B0	A0	00	BC			0013	6240
4	40	C0	80	1D	D0			0735	0200
5	50	D0	80	98	00			4600	0200
6	60	E0	80	FC	00			7700	0200
HR	=	00		D7	8C			6570	6000
		01		AF	5C			5365	6000
		11		AF	7C			5367	6000
J2	=	00		00	04			0000	2000
		01		00	BC			0013	6000
		11		00	BC			0013	6000
J3	=	0		06	00			0140	0000
		1		1E	00			0740	0000

VHI: MAGYAR IGEALAKOK SZINTEZISE

SZOTARI TOE:	ADATOK:	SZINTEZIZALT IGEALAK:
AKADAALYOZ	1 1 1 2	AKADAALYOZOL
ALKUD	0 2 0 0	ALKUVO
ALKUD	1 1 1 4	ALKUSZUNK
ALKUD	1 6 1 5	ALKUDTATOK VOLNA
AKAR	1 2 1 3	AKART
AART	1 1 1 6	AARTANAK
EEBRESZT	1 4 2 4	EEBRESSZUEK
EDZ	1 4 1 1	EDDZEK
ESKUED	0 2 0 0	ESKUEVOE
FEST	1 2 2 7	FESTETTELEK
FEST	0 4 0 0	FESTENDOE
HALL	1 1 2 7	HALLAK
HALL	1 2 2 7	HALLOTTALAK
JAVIIT	0 6 0 0	JAVIITVAAN
MOS	1 1 1 3	MOS
MOS	1 4 1 3	MOSS(AAL)
MOZWG	1 2 1 3	MOZGOTT
RO*	0 2 0 0	ROVO
TEG	1 1 1 3	TESZ
AL#D	1 1 1 4	ALSZUNK
AL#D	1 1 2 4	ALUSSZUK
EMLEEK/Z	1 1 1 4	EMLEEKSZUENK
MOSAK/D	1 1 1 4	MOSAKSZUNK
MOSAK/D	1 3 1 1	MOSAKODNAANK

GYUEJT	1 4 1 2	GYUEJTS(EEL)
HANGWZ	0 1 0 0	HANGZANI
HANGWZ	1 1 1 3	HANGZIK
HANGWZ	1 4 1 3	HANGOZZEEK
HIQ	1 1 1 2	HISZEL
HIQ	1 4 1 2	HIGGY(EEL)
JOEQ	0 1 0 0	JOENNI
JOEQ	0 5 0 0	JOEEVE
LAATSZ	1 1 1 3	LAATSZIK
LAATSZ	1 4 1 3	LAA(T)SS(Z)EEK
MEN	1 5 1 1	MENNI FOGOK
MEN	1 5 1 4	MENNI FOGTOK
MOZWG	1 2 1 4	MOZOGTUNK
RO*	0 5 0 0	ROTT
TEQ	1 2 1 3	TETT
TEQ	0 4 0 0	TEENDOE
TEQ	0 5 0 0	TEEVE
TOERWL	1 2 2 6	TOEROELTEEK
TOERWL	0 2 0 0	TOERLOE
UET	1 1 2 2	UETOED
UET	1 4 2 2	UES(S(E)D
VEQ	1 3 2 7	VENNEELFK
AL#D	1 4 1 4	ALUDJUNK
HARAG/D	0 2 0 0	HARAGVO
NYUGXD	0 2 0 0	NYUGVO
NYUGXD	1 1 1 4	NYUGSZUNK
EMLEEK/Z	1 6 1 1	EMLEEKFZTEM VOLNA
IGYEK/Z	0 2 0 0	IGYEKVOE
IGYEK/Z	1 4 1 4	IGYEKEZZUENK

**A Synthesis of Hungarian Verbal Forms through the Help of a Computer
(Production of verbal suffixes making use of the product of Boolean vectors)**

The author applies in the synthesis of language signs the method employed by Dénes Varga in analyses made up to now. (Dénes Varga: Morphological analysis by help of the method of successive delimitation. *Computational Linguistics*, 1963, 1:223-255). Because of the exceptionally large number and large variety of Hungarian verbal suffixes, large arrays, which uneconomically utilized the memory capacity of the computer, became necessary. It was possible to reduce this number by employing a Boolean vector for each single code type of the machine dictionary; the suffix characters are stored in alphanumeric row matrixes. Two or more vector products contain the value of 1 only where an enumeration of the appropriate characters results in the desired outcome. Without the help of a computer, it can also be demonstrated with visual punched cards.

ISTVÁN VÁSÁRHELYI S.

AZ ETIMOLÓGIA ELMÉLETE ÉS MÓDSZERTANA

című konferencia anyagából*

Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache

1. In der PU/PFU-Grundsprache mag es neben den aus einem Morphem bestehenden Stämmen auch sekundäre Stämme gegeben haben, die sich aus zwei (eventuell aus mehreren) Morphemen entwickelt haben. Wir unterscheiden zwei Typen von sekundären Stämmen: a) Stämme, die aus zwei freien Morphemen bestehen (zusammengesetzte Wörter); b) Stämme, die aus einem freien und einem (oder mehreren) gebundenen Morphemen bestehen (Ableitungen).

2. Die zusammengesetzten Wörter lassen sich in zwei weitere Gruppen einordnen: nebenordnende und unterordnende Zusammensetzungen. Unter den nebenordnenden (kopulativen) Zusammensetzungen bilden die sog. zusammenfassenden (kopulativen) Zusammensetzungen einen eigenartigen Typ. Sie drücken abstrakte Begriffe oder Kollektiva aus, und zwar so, daß sie zwei charakteristische, manchmal sogar entgegengesetzte Bedeutung habende Elemente des Begriffes enthalten. Z. B.: ung. *hírnév* 'Ruhm, Reputation' (= 'Nachricht + 'Name'), wog. *āyi-piy* 'Kind' (= 'Mädchen' + 'Knabe'), ostj. *ne-χo* 'Mensch' (= 'Frau' + 'Mann'), syrj. *nīr-vom* 'Gesicht' (= *nīr* 'Nase' + *vom* 'Mund'), votj. *īm-nīr* dasselbe (= *īm* 'Mund' + *nīr* 'Nase'), finn. *maailma* 'Welt' (= *maa* 'Erde' + *ilma* 'Luft'), est. *isad-emad* 'die Eltern' (= *isad* 'die Väter' + *emad* 'die Mütter'), *suu-silmad* 'Gesicht' (= *suu* 'Mund' + *silmad* 'Augen'). Die kopulativen Zusammensetzungen bilden einen außerordentlich archaischen, auf der gleichen Betrachtungsweise basierenden gemeinsamen Charakterzug der uralischen Sprachen.¹

Die Herausbildung der Zusammensetzungen solchen Typs reicht in die Zeit zurück, in der die Benennung der abstrakten und kollektiven Begriffe nur auf die erwähnte Weise möglich war. Aller Wahrscheinlichkeit nach gab es solche Zusammensetzungen auch in der PU/PFU-Grundsprache, obwohl wir keine der heute existierenden kopulativen Zusammensetzungen der einzelnen Sprachen bis ins Zeitalter der Grundsprache zurückführen können. Daß wir den Ursprung der einzelnen kopulativen Zusammensetzungen nicht beweisen können, läßt sich vielleicht dadurch erklären, daß man die zusammen-

* A Nyelvtudományi Intézet által 1974. augusztus 22–24. között rendezett konferencia finnugor vonatkozású előadásainak egy része. Az előadások magyar nyelven hangzottak el és magyar nyelvű változatuk a Nyelvtudományi Értekezések 90. számában jelenik meg.

¹ Zusammensetzungen solcher Art sind in den indoeuropäischen Sprachen nicht bekannt. O. N. ТРУБАТШОВ (Этимология 1963 [191–3]) erwähnt zwar zwei Beispiele (tochr. *ak-mal* 'лицо' eig. 'Auge' + 'Mund' und osset. *cæskom* dasselbe), seines Erachtens sind sie aber unter finnisch-ugrischem Einfluß zustande gekommen.

gesetzten Wörter, die abstrakte und kollektive Begriffe ausdrücken, im alltäglichen Sprechen seltener gebraucht als die konkrete Begriffe bezeichnenden einfachen Wörter. So konnten die ursprünglichen Zusammensetzungen leicht vergessen, bzw. ausgetauscht werden. Wir müssen aber auch mit mundartlichen Unterschieden der Grundsprache rechnen. Es muß auch beachtet werden, daß die Elemente der Zusammensetzung ihre ursprüngliche morphologische Korpulenz und ihre für die erste Silbe charakteristische phonetische Struktur lange (in manchen Fällen bis heute!) behalten haben. Das hat seine Ursache in der semantischen Deutbarkeit. Die Bezeichnung der abstrakten und kollektiven Begriffe war nämlich zur Zeit der Grundsprache — und auch noch später — nur auf „durchsichtig“ konkrete Weise möglich, im Falle der kopulativen Zusammensetzungen durch die Kombination von zwei konkrete Begriffe bezeichnenden Wörtern. Mit dem Streben nach dieser „Durchsichtigkeit“ kann es zusammenhängen, daß die zusammenfassenden Zusammensetzungen — mit einigen Ausnahmen — (ung. *arc, orca* < **orr* + **szá(j)*, ung. *ember* < **em* + **ber*) — für das Sprachgefühl im allgemeinen nicht zu morphologisch unzerlegbaren (deetymologisierten), lexikalischen Einheiten geworden sind, die vom deskriptivem Standpunkt aus einem einzigen freien Morphem bestehen.

Obwohl die kopulative Zusammensetzung charakteristisch für das alte uralische bzw. finnisch-ugrische Zeitalter ist, können wir über die hierzugehörigen Wörter der heutigen Sprachen nur soviel feststellen, daß sie im Laufe der Entwicklung der einzelnen Sprachen entstanden sind. Die ursprünglichen Zusammensetzungen — die des PU/PFU-Zeitalters — sind wegen der oben dargelegten Ursachen nicht erhalten geblieben, beziehungsweise sind ihre heutigen nicht unmittelbaren (also nicht etymologischen), sondern auf der gleichen Betrachtungsweise basierenden „Weiterentwicklungen“ Resultate von (manchmal mehrmaligen) Umgestaltungen und Austauschvorgängen.

In der Grundsprache können auch unterordnende (syntagmatische) Zusammensetzungen existiert haben, aber anhand des Materials der heutigen Sprachen können wir auch solche nicht mit Gewißheit nachweisen. Aus dem PU- oder PFU-Zeitalter kann z. B. ung. *hónalj* 'Achselhöhle' (< *hón* + *al* syrj.-wotj. *kun-ul*, ? finn. *kainalo* usw., s. MSzFE) stammen, aber seine ursprüngliche Existenz ist auch nicht zu beweisen.

3. Auch in der PU- und PFU-Grundsprache gab es aus einem (oder mehreren) gebundenen Morphemen bestehende Stämme (Ableitungen, Derivate). Die Kriterien des Ableitungswesens der Etymologien sind: (1) Nach dem ersten und wichtigsten Kriterium sind diejenigen PU/PFU-Etymologien als gebildete Formen aufzufassen, die sich auf eine aus drei Silben bestehende Grundform zurückführen lassen. Bekanntlich waren die lexikalischen oder freien Morpheme der PU- und PFU-Grundsprache (die sog. Begriffswörter) zweisilbig. Ihr struktureller Aufbau war: *VCV*, *CVCV*, *VCCV*, *CVCCV*. Die Struktur der gebildeten Wörter war: *VCV* + *CV* (seltener: *VCV* + *C*) usw. (2) Die als ursprünglich aufgefaßte Ableitung ist in allen, bzw. in den meisten Sprachen mit demselben Ableitungssuffix versehen. Das Schicksal des Grundwortes aus dem PU/PFU-Zeitalter ist: (a) Seine Weiterentwicklungen sind in allen Sprachen zu finden; (b) Die Weiterentwicklung wird nur von einigen, manchmal bloß von einer Sprache aufbewahrt.

Die Liste der PU/PFU-Ableitungen²

1. *an3-pp3* 'Schwiegermutter' FU, ? U
 finn. *anoppi* (Gen. *anopin*) 'Schwiegermutter' | lapp. N *vuone -dnam-* | ostj. Trj. *öntəp* | vog. So. *ənip* | ? ung. (dialekt.) *napa* (altung. *nap*) || ? sam. jur. O *ninab* 'Vater der Frau'; je. *inobo*; twg. *ninaba*. Das lappische Wort ist mit einem *-m3 Ableitungssuffix versehen.

2. **aške-l3, *ačke-l3* 'schreiten; Schritt' U
 finn. *askel* (Gen. *askelen*) 'Schritt', ? *astu-* 'treten, gehen' | mord. E *aškila-, eškila-, iškila-, M aškola-* 'schreiten' | tsch. KB *aškäl*, B *oškäl* 'Schritt', J *aškāla-* U *oškāla-* 'schreiten', KB *aškədə-* 'treten, gehen' | wotj. *učkil* 'Schritt' | syrij. *voškol* | wotj. *učkil* 'Schritt' | syrij. *voškol* | wog. So. *ūsil* || sam. selk. Ta. *aasel-* 'überschreiten'. Der Stamm **aške-* oder **ačke-* hat im Finnischen auch eine Ableitung mit dem Suffix *-tu-*, im Tscheremissischen ebenfalls eine mit dem Suffix *-də-*.

3. **ām3-r3-* 'schöpfen' FU
 wotj. *omirt-* 'schöpfen' | ostj. V *emər-* | wog. So. *āmart-* | ung. *mer-*. — Das *t*-Element des wotjakischen und wogulischen Wortes ist auch ein Verbsuffix.

4. **čäk3-r3* 'harter Schnee; ausgeweidetes, plattgetretenes Land im Winter' U

lapp. N *čiegår -kk-* 'snow-field which has been trampled and dug up by reindeer' | ? ostj. J *tayər* 'Weideplatz der Rentiere od. der Elentiere im Winter, wo der Schnee plattgetreten ist' | ? wog. So. *šayr* 'niedergetretener Schnee' || sam. jur. O *šexe* 'harter Schnee', *šežeri* 'allgemeiner Winterweg'; k. *šer* 'Weideplatz für Rentiere'. — Das Grundwort ist in der sam. jur. Form *šexe* aufbewahrt.

5. **čiy3-r3, *čiy3-r3 (*čik3-r3, *čik3-r3)* 'Grab' FU

tsch. J *šüyer*, B *šüyär* 'Grab' | ung. *sír* (1055: *syher* TA).

6. **ike-ne (-ne)* 'Gaumen, Zahnfleisch' FU

finn. *ien* (Gen. *ikenen*) | ? wotj. *an* | ? syrij. *an* | ung. *iny*.

7. **ip3 ~ *ip3-s3 ~ ip3-š3* 'Geschmack, Geruch' U

lapp. N *aſse, avse* 'odor', *hāk'sá -vs-* 'excrement of reindeer in summer' | mord. M *opoš* 'Geruch, Witterung' | tsch. KB *üpš*, M *üpš* 'Geruch' | syrij. *is* 'Gestank, Geruch' | ostj. V *ewəl* 'Geruch, Geschmack', DN *epsent-* 'schnupfern, wittern (Hund)' | wog. So. *at* 'Geruch, Gestank', N *āp, āp* 'Dunst, Ausdünstung' | ung. *iz* 'Geschmack'; (dial.) Geruch, Duft' || sam. jur. O *ŋapt* 'Geruch'; je. *obto*; twg. *ŋobta*; selk. Ta. *apt3*; k. *pu.əbtu.* — Das mordwinische und tscheremissische Wort, ferner das ostjakische *epsent-* haben ein *-š3-, und die anderen Wörter der verwandten Sprachen enthalten ein *-s3- Suffix. Das Grundwort ist im Wogulischen *āp, āp* aufbewahrt.

8. **? jāse, *jāse-ne (*? jāsne)* 'Glieder, Gelenk' FP, ? FU

finn. *jāsen* (Gen. *jāsenen*) 'Glieder, Gelenk' | mord. E *ežne*, M *jāžnā, āžnā*
 tsch. KB *jāžən*, B *jāžən* | wotj. *joz* | syrij. *jez* 'Volk, Leute, Menschen', VO *jez*

² Die Etymologien bringe ich auf Grund des Materials des im Sprachwissenschaftlichen Institut der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Vorbereitung befindlichen Uralischen Etymologischen Wörterbuches in gekürzter Form. In meinen Schlußfolgerungen stütze ich mich nur auf sichere Etymologien. Auf die Behandlung der phonetischen, semantischen usw. Fragen gehe ich nicht ein, aber auf die Probleme, die mit der Zielsetzung der Abhandlung verbunden sind (Weiterleben des Grundwortes, Wortbildung) deute ich kurz hin.

'Gelenk' | ? ung. *iz*. — Das *-ne-Element ist eventuell kein Suffix, sondern gehört zum Stamm. Dem widerspricht, daß in den permischen Sprachen und vielleicht im Ungarischen die Weiterentwicklungen des Grundwortes *jāse vorhanden sind.

9. *kälz kälz-w3 'Schwägerin' FP, ? U

finn. *käly* 'Schwägerin' | lapp. N *gälöjædne -æñ- ~ ædnë -n- (ædne 'Mutter')* | mord. E *kijalo, kijal*, M *kel* | wotj. *kali* 'Schwiegertochter' | syrj. *kel* 'Schwägerin' | ? ostj. Trj. *kiai* 'jüngere Schwester der Frau' | ? wog. LO *kil* 'Bruder der Frau' | ? sam. jur. O *šel* Mann der Schwester der Frau'; je. Ch. *séši*, B *séri* 'Schwager' | twg. *šalun*; selk. N *šäl* 'свояк'. Mit dem *-w3 Ableitungssuffix müssen wir im Finnischen, im Lappischen und im Tawgischen rechnen. In den anderen Sprachen finden wir die Weiterentwicklungen des rekonstruierbaren Grundwortes *kälz.

10. *kāme-ne 'die flache Hand, die hohle Hand, Handteller' FU

finn. *kämmen* (Gen. *kämmenen*) 'die flache Hand, Handteller, Handfläche' | lapp. *kiem* (Gen. *kiemen*) | ostj. V *kömən*; *kömənkäyər*.

11. *kiñe, kiñe-l3 'Träne' U

finn. *kyynel* (Gn. *kyynelen*) 'Träne' | lapp. N *gánjäl -dnj-* | wotj. *kifi* : *šin-k.* | ung. *könny* || sam. mur. O *hājel* ; je. Ch. *kōdi*, B *koiri* ; twg. *kāle* ; selk. Ke. *saina-gai* (*sai* 'Auge') ; k. *kajâl, kajil*. — Das suffixlose Grundwort *kiñe lebt im Ungarischen und im Selkupischen weiter.

12. *koje-m3 'Mann, Mensch' U

? wotj. *kum* : *vižj-k.* 'Verwandte, Freunde', *sara-k.* 'Syrjäne' | ? syrj. *komi* 'Syrjäne' | wog. So. *χum* 'Mann' | ung. *hím* 'Männchen' || sam. selk. Ta. *χum, χup* 'Mensch'. — Die etymologische Familie des rekonstruierbaren Grundwortes *koje 'Mann, Mensch' ist lapp. K T *kijj*, Kld. A *kuj* 'Ehegatte' | ostj. V *ku* (*kuj-*) 'Mann, Gatte' | wog. So. *χuj* 'Männchen' || sam. jur. *χājūpā-* 'verheiratet, verehelicht sein (eine Frau)' (jur. -pā- ist ein Ableitungssuffix).³ S. noch *koje-ra 'Männchen' U.

13. *koje-ra 'Männchen' U

finn. *koira* 'Hund' | syrj. *kir* 'männlicher Hund' | ostj. V *kar* 'Renntier-ochs, Hengst, Männchen (von Tieren)' | wog. So. *χār* | ung. *here* 'Drohne; Müßiggänger; Hode; Klee' || sam. jur. *χora* 'Männchen, wilder Renntierbulle, Hengst'; je. Ch. *kuša*, B *kura* 'nicht verschnittener Renntier' | selk. Ta. *kor* 'Stier, Hengst'; k. *kora* 'Ochs, Männchen'. S. noch *koje-m3* 'Mann, Mensch' U.

14. *kom3-r3 'hohle Hand' U

lapp. N *goabmer* 'the two curved open hands put together to receive or catch something' | mord. E *komoro*, M *komor* 'Handvoll' | ?? syrj. *kamir* || sam. ? je. *čammara* 'Hand' : selk. Ta. *kaamə* 'ausgebreitete Arme' ; k. *kāmə-ru* 'Arme'. — Das Grundwort *kom3 ist im Selkupischen vertreten : *kaam3*.

15. *kul3-k3 'Rabe'

ostj. V *kəlak* 'Rabe' | wog. So. *χulax* | ung. *holló* || sam. jur. O *χūli* ; je. Ch. *kušuke*, B *kuruke* ; twg. *kula* ; selk. Ke. *kulé* ; k. *kuli*. — Die samoje-dischen Wörter — mit Ausnahme von je. *kušuke, kuruke* — sind die Weiterentwicklungen des Grundwortes *kul3.

16. *kunta-l3- 'hören, horchen' Ug., ? FU

³ Auch das Zahlwort ung. *húsz*, wog. *χus* usw. ist nach einer der bestehenden Ansichten als eine Ableitung des Wortes *koje 'Mann, Mensch' U aufzufassen (s. MSzFE).

? finn. *kuuntele-* 'horchen' | ostj. V *kunyal-* 'hören' | wog. So. *χūnt l-* 'horchen' | ung. *hall-* 'hören, vernehmen'. — Diese Wörter sind vielleicht mit dem frequentativen Suffix **-l3-* gebildete Ableitungen des Grundwortes **kunta-* 'ergreifen, fangen; (eine Beute) finden' FU, ? U.

17. **kupe (-na)* 'Fischblase' FU

finn. *kupinas* (Gen. *kupinaan*) 'Fischblase' | ? lapp. I *kopp'an* | wog. N *χāpen*.

18. **ksrn3, *ksrn3-š3* 'Rabe' U

finn. *kaarne* (Gen. *kaarneen*) 'Rabe' | lapp. N. *gārānds* | mord. E *krenč, krenš, krānš*, M **krandš, kranč* | tsch. KB *kurnāž*, B *kurunuž, kurnuž* | wotj. G *kīrnāž* | syrj. *kīrnš* || sam. jur. O *harne*; mot. *chārgoi*. — Die samojedischen Wörter enthalten ein *-ne*, bzw. *-goi* Suffix.

19. **noma, *noma-l3* U

lapp. N *njoammel* 'Hase' | mord. E *numolo*, M *numol* | syrj. PO *nīma-l* | ung. *nyúl* || sam. jur. O *nāwa*; je. B *nāba*, Ch *nāba*; twg. *nōmu* | selk. Ta. *njoma*. — Die PU Grundform **noma* und das Suffix **-l3-* kamen im PFU-Zeitalter zum Stamm hinzu.

20. **očt3-r3* 'Schößling, Gerte, Rute; Peitsche' Ug., ?? FU

?? tsch. KB *waštār*, UB *woštār* 'Prößling, Schößling (des Baumes), Gerte, Rute' | wog. TJ *āstār*, N *āštār* 'Peitsche' | ung. *ostor*. Vgl. ieur.; sanksr. *āstra-* 'Stachel zum Antreiben des Viehes, Ochsenstachel'.

21. **oda-m3* 'Schlaf, Traum' FU

mord. E *udomo*, M *udoma, udom* | tsch. KB *om*, B *omo* | wotj. *um* (*umm-*) | syrj. *un* (*unm-*) | ostj. V *aləm* 'Schlaf', *uləm* 'Traum' | wog. So. *ūləm* | ung. *álom*. — Das sind die Ableitungen des Verbs **oda-* 'schlafen, liegen' FU (vgl. lapp. N *oađde-*, ostj. *ála-* usw.)

22. **ońca-r3* 'Hauer, Hauzahn' FU

wotj. *važer* 'Hauer, Hauzahn' | syrj. Pr. *vožir* | ? ostj. Kaz. *āńsar* 'Eck-, Reißzahn des Bären' | wog. So. *ańsar* | ung. *agyar*.

23. **oń3-l3 (*oń3)* 'Kinnbacken, -lade' FU

tsch. KB *ońǰlaš*, U B *ońlaš* 'Unterkiefer, Kinn' | wotj. S *ańles* 'Kinnbacken' | ostj. V *ońǰl* 'Kinnlade' | ? ung. *áll*. — Es ist nur dann als eine mit dem Suffix **-l3* gebildete Ableitung des Grundwortes **oń3* anzusehen, wenn der rekonstruierbare Stamm **oń3* das velare Paar von **āń3* 'Kinnbacken, -lade' U (wotj. *ań* 'Backenbein, Kinnbacken', syrj. *an* 'Kinnlade', ostj. V *āyǰn* 'Kinn' usw.) ist.

24. **orpas3 (~ *orwas3)* 'Waise, verwaist; Witwe, verwitwet' FU

finn. *orpo* 'Waise, verwaist' | lapp. *oarbes -r'bas-* | mord. E *urus*, E. M *uros* | ostj. V *urvi: jǰnku.* | ung. *árva* < ieur.: vorariat. **orbho-s*: sanksr. *árbhas, arbhaká-* 'klein, schwach, jung', lat. *orbus* 'verwaist, Waise, Witwe' usw.

25. **pone, *pone-s3/š3* 'Busen' FU

finn. *povi* (Gen. *poven*) 'Busen, Brust' | lapp. N *buoǰná ~ vuoǰná -ŋ-* 'breast of a bird' | mord. E *pongo*, M *pov, pova* | tsch. KB *ponǰš*, B *pomš* | wotj. *pi* | syrj. *pi* | ostj. V *puyal* | wog. So. *pūli*. — Die Weiterentwicklungen der mit dem **-s3* (**-š3*) Suffix gebildeten Variante finden wir im Tscheremissischen und in den obugrischen Sprachen.

26. **pińse-me, *pise-me, ? *pipse-me* 'Lippe' U

lapp. N *bávsá* (*bák'sámá-*), D *báńšēmš* 'lip' | ostj. V *pǰləm* | wog. So. *pilmi* || sam. jur. O *pipli* 'Unterlippe'; je. Ch. *fite*, B *pite*; twg. *feabten*;

selk. K *peptéi*, *peptei* 'Kinn'; tg. *hapten-de* 'Lippe'. — Nach dem Lappischen müssen wir mit der ersten, nach dem Ob-Ugrischen mit der zweiten und nach dem Samojedischen mit dem dritten rekonstruierten Grundwort rechnen. Das sam. inlautende *p*, *b* ist vielleicht unter dem Einfluß des anlautenden *p* aus **η*- entstanden. Die Unregelmäßigkeit des inlautenden Konsonantismus ist mit dem onomatopoetischen Charakter des Wortes zu erklären.

27. **pućz-rz* '(aus)drücken, (aus)pressen' FU

finn. *puserta-* 'drücken klemmen' | wotj. *pižirt-* | syrj. *pižirt-* | ostj. VK *posor-* | ung. *facsar-*. — Das syrj.-wotj. *-t-* und das finn. *-ta-* sind Verbalsuffixe.

28. **puśz-nz* ~ **pućz-nz* (? **puśnz* ~ **pućnz*) 'Mehl' FU

wotj. *piž*, *piž* 'Mehl', *pižnal-* 'mit Mehl bestreuen' | syrj. *piž* | wog. LM *pasén*, T *pásén*. — Es kann nicht entschieden werden, ob das *-*nz*-Element ein Ableitungssuffix ist oder zum Stamm gehört.

29. **repä*, **repä-ćz* 'Fuchs' FU

finn. *repo* 'Fuchs'; est. *rebane* (Gen. *rebase*) | ? lapp. *rieván* ~ *rieván* | mord. E *rives* | tsch. KB *rəwəž*, B *rəwəž* | wotj. *žičji* | syrj. *ruć* | ung. *ravas* 'schlau, listig; (altung.) Fuchs', *róka* < ? ieur.: av. *roapiš* 'Fuchs, Schakal', sankr. *lōpāca* 'Fuchs', osset. *ruwas*, *rūwas*.

30. **sorz*, **sorz-śz* 'Spanne' FU

tsch. M *šorž*, JU *šor* 'Spanne' | ostj. V *sort*, O *sprəs* | wog. So. *tōras* | ung. *arasz*. — Das ostj. V *sort* ist eine mit *t* gebildete Ableitung. Die Weiterentwicklung des Grundwortes **sorz* ist das tscheremissische *šor*.

31. **śidā-me* 'Herz' U

finn. *sydän* (Gen. *sydämen*) 'Herz' | lapp. N *čáđá* (postp.) 'through' | mord. E *śedej*, *śedeŋ*, M *śedi* | tsch. KB B *šum* | wotj. *šulem* | syrj. *šelem* | ostj. V *səm* | wog. So. *sim* | ung. *szív* | sam. jur. O *šej*; je. Ch. *seo*, B *seijo*; twg. *sa*, *soa*; selk. A Ta. *siče*; k. *si*. — Das Ableitungssuffix *-*me* kam im PU-, eventuell im PFU-Zeitalter zum Wort hinzu, aber auch das Grundwort (**śidā*) ist erhalten geblieben (jur., je., selk., k.) Im auslautenden *á* des Lappischen steckt wahrscheinlich ein *-*ek* Ableitungssuffix. Auch das mord. *-j* und *-ŋ* sind Suffixe.

32. **śije-le* 'Igel' FU

finn. *siili* (Gen. *siilin*) | mord. E M *šejel* | tsch. KB *šule*, B *šulo* | wog. (Pallas, Zoogr. 137) *soule* | ung. *sün* (dial. *sül*, altung. *szül*).

33. **śomz-rz* 'Kummer, Trauer; ? traurig sein' FU

mord. E *šumurde-*, *šumorde-* 'sich grämen' | ung. *szomorú* 'traurig, trüb, betrübt'. — Das mord. *-de-* und ung. *-ú* sind weitere Ableitungssuffixe.

34. **śur(e)-ma* 'Tod' FU

finn. *surma* 'Tod' | ostj. Trj. *sörəm* | ? wog. N *sorəm* (wog. < ? ostj.). — Das sind Ableitungen des Verbs **śure-* 'sterben' FU (vgl. finn. *sure-* 'trauern, betrauern', est. *sure-* 'sterben' usw.).

35. **śinere* 'Maus' FU

finn. *hiiri* (Gen. *hiiren*) 'Maus' | mord. E *čejer*, *čever*, M *šejer* | wotj. *šir* | syrj. *šir* | ostj. V *lönkər* | wog. LO *taŋkər* | ung. *egér* < alt.: ma.-tung. **śinere* 'Maus, Ratte'; tung. *singerəkən*, gold *singere*.

36. **tarz-kz* 'Kranich' FU

wotj. *turi* 'Kranich' | syrj. *turi* | ostj. V *tarəy* | wog. So. *tariy* | ung. *daru*. — Vgl. alt.: türk. *turna*, mong. *toyuriyun* (tung. *tokorou*).

37. **wide-me* 'Mark' FU

finn. *ydin* (Gen. *ytimen*) 'Mark' | lapp. N *áđá* (*áđámá-*) | mord. E *uđem* | tsch. KB *wim*, U B *wem* | wotj. S. *wijem*, G *wim* | syrj. *wem* | ostj. V *weləm* | wog. So. *wäləm* | ung. *velő*.

4. Die PU/PFU-Grundsprache war reich an Ableitungssuffixen. Von den zwanzig konsonantischen Phonemen der Grundsprache (*p, t, k, m, n, ń, ŋ, č, ć, w, δ, s, ś, ś, δ', j, γ, l, l, r*) traten 17 als Ableitungssuffixe auf. In der Rolle eines Suffixes erscheinen **δ*, **δ'* und **γ* nicht.^{4,5} Diese Phoneme waren auch als Kasussuffixe nicht gebräuchlich.

Außer ihrem charakteristischen — und vermutlich funktionstragenden — Konsonantenbestandteil enthielten die Suffixe auch Vokale, und so waren sie silbenbildend. Ihre rekonstruierbare Struktur mag *CV* gewesen sein. Man kann annehmen, aber vorläufig noch nicht beweisen, daß es auch Suffixe mit einer *C*-Struktur sporadisch gegeben haben mag. Daß man für die Grundsprache Suffixe mit einer *CV*- seltener eventuell *C*-Struktur annehmen kann, beweist mittelbar auch die Existenz der vokalischen Stämme (Typen wie *VCV, CVCV* usw.). Wenn es nämlich in der Grundsprache auch konsonantische Stämme gegeben hätte (vgl. GANSCHOW: CIFUS 1 :134—45, SFU 7(1971): 239—50), müßten wir auch mit Ableitungssuffixen rechnen, die zu den Typen *VC* und *V* gehören. Solche können aber nicht in Frage kommen. Für die Zeit der Grundsprache nehme ich die Existenz von grammatischen Morphemen (Ableitungssuffixe, Zeichen, Endungen) mit einem *V*-Element überhaupt nicht an. Das ist mein entscheidendstes Argument gegen die Annahme des Bestehens konsonantischer Stämme.

In der Grundsprache haben wir aber nicht mit siebzehn, sondern mit viel mehr Ableitungssuffixen zu rechnen. Die aus demselben konsonantischen + vokalischen Element bestehenden Suffixmorpheme konnten nämlich — im Prinzip — in vier verschiedenen Funktionen auftreten: als denominale Nominal- und Verbalsuffixe, sowie deverbale Nominal- und Verbalsuffixe. Wenn wir noch die Pronominalsuffixe, ferner die aus geminierten Explosiven bestehenden Suffixe (**pp3*, **tt3*, **kk3*) und die Suffixkombinationen (**mp3*, **nt3*, **ŋk3*, **ńć3*, **sk3*, **št3* usw.) hinzunehmen, kann der Ableitungssuffixbestand der Grundsprache zahlenmäßig um 100 gewesen sein. Im Verhältnis zu dieser Zahl ist die der für die Grundsprache rekonstruierbaren 37 Ableitungen außerordentlich gering. Wenn wir in der PU/PFU-Grundsprache mit ungefähr 1000—1200 sicheren Etymologien rechnen, (dieses Zahlenverhältnis beruht auf dem Material des Uralischen Etymologischen Wörterbuches), dann machen die 37 Ableitungen etwas mehr als 3% des Wortbestandes der Grundsprache aus. Diese Angabe über den Bestand in der Grundsprache kann jedoch kaum als zuverlässig angesehen werden. Weil es in der Grundsprache sehr viele Ableitungssuffixe gab und sie weitverzweigte, nuancierte

⁴ Das **δ* und **δ'* gehören zu den problematischsten Konsonanten der Grundsprache (s. zuletzt Décsy: UAJb. 41 :64—5, 199—202; E. Itkonen: ebenda 110—11.) Nach mehreren Meinungen sind sie eher als Symbole von undefinierbaren Konsonanten aufzufassen, und nicht als Laute, die einst existiert haben mögen. Das **γ* erscheint in der PU/PFU-Grundsprache zuerst als Allophon von **k* in inlautender Stellung, sowie im Anlaut (als eine äußere Sandhi-Erscheinung), seine Phonologisation erfolgte vermutlich noch zur Zeit der Grundsprache.

⁵ Theoretisch rechnet HAJDÚ (BUNyt. 79) mit 20 Suffixelementen, wobei er außer acht läßt, daß von den grundsprachlichen Konsonanten **δ*, **δ'* und **γ* nicht als Ableitungssuffixe auftraten.

Funktionen hatten, muß die Zahl der abgeleiteten Wörter in der PU/PFU-Grundsprache viel größer gewesen sein. Warum haben wir nur so wenig Ableitungen von der PU/PFU-Grundsprache vererbt? Welche Ableitungssuffixe treten in den umstrittenen Wörtern auf, welche Funktion versehen sie dort? Zur Beantwortung dieser Fragen untersuchen wir die hierhergehörenden Wörter näher!

Der gemeinsame morphologische Charakterzug aller 37 ermittelten Etymologien besteht in ihrer Dreisilbigkeit. Eigentlich ordnen wir sie deshalb unter die grundsprachlichen Ableitungen ein (den Grund dafür s. oben). Drei von ihnen (24, 29, 35) sind Lehnwörter. Diese enthalten keinerlei PU/PFU-Ableitungssuffix, nur wegen ihrer Wortstruktur (anhand ihrer Dreisilbigkeit) sind sie in diese Gruppe einzuordnen; ihr drittes Silbenelement (*-s3, *ć3, *-re) verhält sich aus finnisch-ugrischem morphologischen Gesichtspunkt so wie ein Ableitungssuffix.

Das Weiterleben der Wurzeln von Ableitungen aus dem PU/PFU-Zeitalter wird von 16 Etymologien bezeugt, die wenigstens in einer, manchmal in mehreren Sprachen vorkommen: 4, 7, 8, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 24, 25, 30, 34. In 21 Fällen ist die PU/PFU-Wurzel in keiner einzigen Sprache aufbewahrt geblieben: 1, 2, 3, 5, 6, 10, 17, 18, 20, 22, 23, 26, 28(?), 29, 31, 32, 33, 35, 36, 37. In den uralten 37 Ableitungen treten folgende 11 Ableitungssuffixe auf (die in Klammern stehende Ziffer nach den einzelnen Suffixen gibt die Zahl der Häufigkeit an): *-ć3 (1), *-k3 (2), *-l3 (6), *-m3 (6), *-n3 (5), *-pp3 (1), *-r3 (4), *-s3 (1), *-ś3 (2), *-š3 (1), *-s3 oder *-š3 (1), *-w3 (1). Aus den Zahlen geht klar hervor, daß die produktivsten Ableitungssuffixe der Grundsprache diejenigen waren, welche die Elemente *-l3, *-m3, *-n3, *-r3 enthielten. Aus der Untersuchung der alten Ableitungen ergibt sich auch die auffallend geringe Häufigkeit verbaler Ableitungen. Es sind drei: das *-l3 kommt in einem Beispiel (16), das *-r3 in zwei Beispielen (3, 27) vor. Es ist anzunehmen, daß wir es in allen Wörtern mit einem deverbalen Verbsuffix zu tun haben. Die Frage kann aber nur im Falle von *-l3 zweifelsfrei entschieden werden (*kunta-l3- 'hören, horchen' < *kunta- 'ergreifen, fangen, (eine Beute) finden'), denn die Weiterentwicklungen der Wurzel von beiden mit *-r3 gebildeten Verben sind in keiner einzigen verwandten Sprache erhalten geblieben. Die Zahl der anderen abgeleiteten Nomina (Substantive), und zwar die der denominalen Nomina ist 31, die der deverbalen 3.

Wir können drei verbale Ableitungen auf die PU/PFU-Grundsprache zurückführen. Daraus folgt aber noch nicht, daß die Zahl der wirklich gebrauchten abgeleiteten Verben im PU/PFU-Zeitalter so gering gewesen sein muß, und daß die Produktivität der Verbsuffixe weit hinter der der Nomensuffixe zurückgeblieben wäre. Die Weiterentwicklungen der drei Verben sind in den heutigen Sprachen erstarrte Ableitungen, die ursprüngliche Funktion des Suffixes ist verblichen. Das Schwinden der Funktion des Suffixes in diesen Wörtern ist wahrscheinlich bereits im Zeitalter der Grundsprache erfolgt. Damit kann die Tatsache zusammenhängen, daß das Grundwort in zwei Fällen ganz und gar ausgestorben ist und in einem Fall die Beziehung zwischen Wurzel und Ableitung dadurch aufgehört hat zu existieren, weil sich die Bedeutung der abgeleiteten Form stark von der der Wurzel entfernt hat (*kunta- 'ergreifen, fangen, (eine Beute) finden' ~ *kunta-l3 'hören, horchen'). Das heißt: in der Ableitung hat sich das Ableitungssuffix deetymologisiert. Es sind also nur wenige verbale Ableitungen aus dem PU/PFU-Zeitalter

erhalten geblieben. Das kann nach unserer Meinung mit der außerordentlichen Mobilität der Verbsuffixe der Grundsprache erklärt werden. Das bedeutet, daß die Ableitungssuffixe, die die Qualität des Handels und des Geschehens (Aktion) ausdrücken (frequentative, momentane Suffixe), sowie die transitiven (faktitiv-kausativen) Suffixe und die intransitiven (reflexiven) Suffixe genauso wie die anderen grammatischen Morpheme (Zeichen, Endungen) auf Grund des gegebenen Sprechmoments zur Wurzel hinzukamen. Die Voraussetzungen des Entstehens von dreisilbigen Stämmen waren das Erbleichen der ursprünglichen Funktion des Ableitungssuffixes und die Unterbrechung des etymologischen Zusammenhangs zwischen Wurzel und Ableitung. Das konnte aber wegen des dynamischen Bedeutungsinhalts der Verbsuffixe nur sporadisch erfolgen.

Der Zusammenhang zwischen den grundsprachlichen Wurzeln und Ableitungen ist am leichtesten im Falle der denominalen Verbsuffixe und der deverbalen Nomensuffixe zu fassen, da hier die Bildung gleichzeitig die Veränderung der Morphemklasse verursachte (HAJDÚ, BUNyt. 80). In diesen Fällen konnte die ursprüngliche Funktion des Ableitungssuffixes in geringerem Maße verbleichen. Auf Grund des Gesagten liegt es auf der Hand, warum nur drei deverbale Nomen auf die Grundsprache zurückgeführt werden können. Die überwiegende Mehrheit der grundsprachlichen Ableitungen (31 Wörter) besteht aus denominalen Nomina. Die uralten denominalen Nominalsuffixe hatten möglicherweise eine verkleinernde-vergrößernde (deminutive-augmentative) Bedeutung. Zwischen der Wurzel und der daraus gebildeten Ableitung mag also oft ein synonymes Verhältnis bestanden haben. Das hat aber leicht zum Erbleichen des ursprünglichen Wertes des Suffixes führen können. Das Erstarren des Ableitungssuffixes hat auch der Umstand befördern können, daß im Falle der denominalen Nomen die Veränderung der Morphemklasse nicht erfolgt. Aus dem Kampf zwischen Wurzel und Ableitung ging im allgemeinen die Ableitung siegreich hervor. Dabei kann das korpulenterere Wesen und der inhaltsreichere affektive (deminutive-augmentative) Bedeutungsüberschuß der Ableitung eine Rolle gespielt haben.

5. Am Ende meines Vortrags möchte ich die Aufmerksamkeit auf eine methodische Möglichkeit der uralischen etymologischen Forschungen lenken, die die weitere innere Rekonstruktionsanalyse der mit großer Wahrscheinlichkeit rekonstruierbaren Grundformen als ihre Aufgabe ansieht. Mit der Anwendung dieser Methode können wir eventuell auch in die frühere Vergangenheit der uralischen Grundsprache Einblick erhalten. Mehreren sicheren Etymologien nach haben in der PU/PFU-Grundsprache dreifache Konsonantenverbindungen im Inlaut (*-*ŋkć-*, *-*ŋks-*, *-*ŋćk-* usw.) vorhanden sein können. Es ist nicht ausgeschlossen, daß auch die zweisilbigen rekonstruierten Stämme, die solche Lautverbindungen enthalten, eigentlich uralte Bildungen sind (s. RÉDEI: *Mélanges offerts à Aurélien Sauvageot*... 235). Wenn unsere Annahme richtig ist, dann gehen diese auf frühere dreisilbige Formen zurück. Die späteren, drei Konsonantenverbindungen aufweisenden zweisilbigen Grundformen können so entstanden sein, daß der zweite Vokal in offener Silbe vor dem Ableitungssuffix mit CV-Struktur ausgefallen ist und das Zusammentreffen der inlautenden Lautverbindung (z. B. *-*ŋk-*, *-*ŋć-*) mit dem Konsonantenelement des Ableitungssuffixes eine dreifache Verbindung ergab (z. B. *-*ŋkć-*, *-*ŋks-*, *-*ŋćk-*). Diese Annahme könnten wir

aber nur beweisen, wenn es uns — indem wir uns auf den Wortbestand der verwandten Sprachen stützen — gelänge, auch die als Grundwort dienende und einen Doppelkonsonanten aufweisende Grundform zu rekonstruieren. Im Prinzip ist es auch nicht unmöglich, daß gewisse ungewöhnlichen (nicht homorgane) zweifache Konsonantenverbindungen (*-mt-, *-mš-, *-mč-, *-čn- usw.) in ihrem zweiten Element auch uralte Ableitungssuffixe aufbewahren. Auch diese Annahme wäre nur dann ausreichend begründet, wenn wir die Wurzel der als sekundär aufgefaßten Rekonstruktion nachweisen könnten, und zwar mit Hilfe etymologischer — morphologischer und semantischer — Analysen des Wortbestandes der heutigen uralischen Sprachen.

KÁROLY RÉDEI

Zur Frage der Systematisierung finnisch-ugrischer Demonstrativpronomen

In den Redaktionen der heimatlichen etymologischen Wörterbücher geht die Arbeit nach methodischen und praktischen Grundsätzen vor sich. Das bedeutet unter anderem, daß wir bei der Ausarbeitung der Etymologie einzelner Wörter nicht nur die phonetischen, semantischen, ethnographischen usw. Probleme klarstellen, sondern wir müssen manchmal versuchen, auch andere Beziehungen der Systematik zu ermitteln.

Als bei der Bearbeitung der Artikel des Uralischen Etymologischen Wörterbuches (die meine Aufgabe bildeten) das grundsprachliche **tä* (finn *tämä*) Demonstrativpronomen an die Reihe kam, stellte es sich heraus, daß man die Etymologie eines jeden Pronomens nicht gesondert klären kann: man muß alle mit **t-*, sogar mit **ć-* und **n-* anlautenden Pronomen gemeinsam bearbeiten. (Die mit einem Vokal anlautenden waren damals schon von meinen Kollegen beschrieben worden.) Anhand dieser weiteren Untersuchung stellte es sich heraus, daß es mehr Demonstrativpronomen oder Adverbien solchen Ursprungs im Ungarischen und in den verwandten Sprachen gibt, als von Grammatikern, bzw. von Wörterbüchern erwähnt zu werden pflegen. Wir erhalten keine Information, höchstens eine unsichere, nicht befriedigende Antwort, warum, z.B., zweierlei Demonstrativpronomen mit der Bedeutung 'jener' in mehreren finnisch-ugrischen Sprachen vorhanden sind, was der Unterschied zwischen ihnen ist, in welchen Fällen man das eine oder das andere gebrauchen kann.

Die Orientierung unter den finnisch-ugrischen und samojedischen Demonstrativpronomen und Adverbien pronominalen Ursprungs war außerordentlich schwierig. Es wurde deutlich, daß man einige von ihnen nicht bis zur uralischen oder finnisch-ugrischen Periode zurückführen kann. Nach der Ausfilterung dieser Demonstrativpronomen, die sekundär, im Eigenleben der Sprachen durch Analogiebildung usw. entstanden sind, verursachten die mit **t-* anlautenden vordervokalischen Pronomen immer noch viel Kopfzerbrechen. Nach ihrer eingehenderen Untersuchung bin ich zu der Schlußfolgerung gekommen, daß wir außer den bisher bekannten auch mit einem weiteren finnisch-ugrischen, eventuell uralischen Pronomen zu rechnen haben. Seine Lautform kann **te* oder **ti* sein, ist also palatal und seine Bedeutung ist 'jener (nahe)' d.h., es weist auf das Ferne, aber nicht auf das allzu Entfernte hin. Das steht natürlich der Tatsache gegenüber, die uns bisher über die finnisch-ugrischen Demonstrativpronomen bekannt war, nämlich, daß die palatalen auf das Nahe, die velaren auf das Entfernte hinweisen. So ist es auch nicht überraschend, daß KÁROLY RÉDEI, der Redakteur des Wörterbuches, von den fertigen Artikeln den hier besprochenen in den des FÜ, ? U **tä* 'dieser' (finn

tämä) Pronomens eingefügt hat. Demzufolge ist die rekonstruierte Grundform des auf das Nahe hinweisenden Demonstrativpronomens **tä ~ *te ~ *ti* geworden. Die unter den Belegen auftauchende Bedeutung 'jener' wurde vom Redakteur als sekundär, als Resultat innerer sprachlicher Entwicklung bezeichnet. Sie ist durch die Umgestaltung des Pronominalsystems zustande gekommen, und ihre Existenz in der Grundsprache ist seines Erachtens nicht zu beweisen. (Seine Meinung ist in seiner Abhandlung „Über die Demonstrativpronomina in den uralischen Sprachen“ zu lesen, erschienen in der Festschrift für Erkki Itkonen: MSFOu. 150:317 Anm.). Heute bin ich der Meinung — die späteren Untersuchungen haben es bewiesen —, daß keine dieser Behauptungen zutrifft. Die des Redakteurs insoweit nicht, da wir außer dem Wort **tä* 'dieser' auf jeden Fall mit einem anderen mit einem **t*-anlautenden und einen palatalen Vokal enthaltenden Demonstrativpronomen zu rechnen haben. Ich selbst habe darin geirrt, daß in der Funktion des umstrittenen Pronomens nicht der Hinweis auf das nicht allzu Entfernte der wesentliche Faktor ist. Die Quelle dieser Irrtümer muß meines Erachtens darin gesehen werden, daß sich die Etymologien im allgemeinen nur auf die Lautform und die lexikale Bedeutung stützen, die Analyse der Texte wird aber nur selten vorgenommen.

Im weiteren werde ich diejenigen Pronomen untersuchen, die KÁROLY RÉDEI in seiner Abhandlung in der Festschrift für Erkki Itkonen veröffentlicht hat. Diese sind: **ce ~ *ci* 'dieser, der, jener' U; **e* 'dieser' U; **o ~ *u* 'jener' U; **ta* 'der hier, dieser da' FU, ?U; **tä* (*~*te ~ *ti*) 'dieser' U; **to* 'jener' U; **na* 'der hier, dieser da' ?FU; **nä* (*~*ne ~ ?*ni*) 'dieser, ? der, jener' FP, ?U; **no* 'jener' FU, ?U. Die große Zahl der Pronomen ist nicht überraschend, denn es ist allgemein bekannt: je mehr ein Volk der Natur nahesteht, desto mehr Pronomen gebraucht es. Während in der Sprache einer modernen Gesellschaft das System der Demonstrativpronomen binär (es besteht also aus einem auf das Nahe und einem auf das Entfernte hinweisenden Demonstrativpronomen), bzw. trinär ist (wenn zu den oben erwähnten noch ein neutrales oder anaforisches hinzutritt), kann es für ein primitives Volk notwendig sein, mit einem Demonstrativpronomen z.B. die Stelle im Raum zu unterscheiden, die dem Sprechenden näher ist als dem Angesprochenen, — oder umgekehrt. Das sichtbare, das sitzende, das gehende, das sich rechts oder links befindliche, das auf dem Meer oder am Ufer wahrnehmbare Lebewesen oder Ding usw. kann den Gebrauch verschiedener Demonstrativpronomen erfordern. (Siehe H. FRET: *Systemes de déictiques*, Acta Linguistica Revue Internationale de linguistique structurale 4: 111—29; К. Е. Майтинская: Местомимения в языках разных систем 61—68).

In seiner erwähnten Abhandlung schreibt KÁROLY RÉDEI der finnisch-ugrischen Grundsprache ein anaforisches und acht deiktische Pronomen zu. Die deiktischen Pronomen deuten, wie wir wissen, auf die Situation hin, sie dienen mehr oder weniger dem unmittelbaren Hinweis, die anaforischen dagegen beziehen sich auf das Abwesende, aber schon Bekannte, darauf, worüber eben gesprochen wird. RÉDEI macht auch einige allgemeine Bemerkungen, die ganze Gruppe betreffend: die Pronomen konnten die relative Stellung des Sprechers und des Hörers ausdrücken, sie hielten sich an das Ding, bzw. an die Personen, und bezeichneten mehrere deiktische Sphären. Es wird aber nicht detailliert erklärt, wozu die einzelnen dieser neun Pronomen dienen konnten, er hält es aber für wahrscheinlich, daß das grundsprach-

liche System dem Pronominalsystem der lappischen und samojedischen Sprachen ähnlich gewesen sein mag.

In der Festschrift für Y. H. Toivonen wurden die lappischen Demonstrativpronomen von KNUT BERGLAND eingehend behandelt (MSFOu. 98 : 27—35). Diese drücken heute eine große Genauigkeit im Raum aus, sie bezeichnen mehrere deiktische Sphären. Sie unterscheiden zwischen dem, was dem Sprechenden näher steht als dem Angesprochenen und umgekehrt. Im Gemeinlappischen setzt BERGLAND (mit seiner eigenen Terminologie) zwei stark deiktische und zwei schwach deiktische oder anaforische Pronomen voraus, aber er nimmt an, daß noch früher, im Uralpappischen auch das Sichtbare und das Unsichtbare ein Oppositionspaar bildeten. Unseren heutigen Kenntnissen entsprechend ist das Finnische dem Lappischen insoweit ähnlich, daß auch im Finnischen mehrere deiktische Sphären bezeichnet werden können. Die Bedeutung des Dialektwortes *taa* ist nämlich (SKES) 'tämä, tuo („tar koittaa esinettä, joka on tämän ja tuon välillä“)' . RÉDEIS Meinung gegenüber könnte man den folgenden Einwand machen: Wie kann er sich auf das lappische System berufen wenn nur vier von den rekonstruierten neun Pronomen eine sichere lappische Entsprechung haben? Die Pronomen **ce* ~ **ci*, **e* und **o* ~ **u* sind überhaupt nicht rekonstruierbar. Von zwei weiteren lappischen Pronomen ist nicht bekannt, von welchem finnisch-ugrischen oder uralischen Pronomen sie die Weiterentwicklung sind. Es ist aber Tatsache, daß es keine solche uralische Sprache gibt, in der wir alle rekonstruierten Demonstrativpronomen auffinden könnten.

Auch zur Identifizierung des grundsprachlichen und samojedischen Pronominalsystems haben wir keine ausreichenden Anhaltspunkte, denn die Aufdeckung und Systematisierung des letzteren ist — meines Erachtens — eine noch zu lösende Aufgabe.

Ein anderer Versuch zur Systematisierung eines Teils unserer Pronomen ist mit dem Namen von GYÖRGY LAKÓ verbunden. Sich auf die Analogie des sich auf Personen und auf Gegenstände beziehenden Interrogativpronomens *ki* 'wer?', *mi* 'was?' berufend, nimmt er an, daß sich die mit **t*- anlautenden Pronomen auf Gegenstände, die mit **n*- anlautenden auf Personen bezogen haben mochten (NyIOK 1 : 219, ALH 1 : 355, 363). Was für eine Stellung die mit einem Vokal oder mit **č*- anlautenden Pronomen in diesem System eingenommen haben, darüber spricht er nicht.

RAVILA (Vir. 1945 : 323) meint, daß zwar mehrere alte Pronomenwurzeln spurlos verschwinden konnten, aus dem Erscheinen der immer noch zahlreichen Pronomen geht allerdings hervor, daß man im grundsprachlichen System vielerlei Gesichtspunkte unterscheiden konnte. Unter dem Stichwort *az* des MSzFE ist folgendes zu lesen: „Aus den Bedeutungen der bis heute erhalten gebliebenen Pronomen kann man schließen, daß oft nur ein Nuanceunterschied zwischen ihnen bestand“. Das ist richtig so, aber diese Unterschiede sind nur für uns „Nuancen“, für ein Naturvolk konnten sie sicher von lebenswichtiger Bedeutung sein. Die verschiedenen Pronomen verloren mit der Zeit die Wichtigkeit ihres unterscheidenden Vermögens, ihre Funktion erblich, sie konnten aus der Sprache schwinden. Das Pronomen ist eventuell geblieben, nur hat es seine ursprüngliche Funktion verloren. All das bietet wenig Hoffnung, das Pronominalsystem der Grundsprache in seiner Vollkommenheit rekonstruieren zu können. Trotz alledem sind — meines Erachtens — weitere Versuche nicht überflüssig. Wir können auch einen konkrete-

ren Ausgangspunkt als den allgemeinen Hinweis (vgl. das lappische und samojedische System) finden. Richtiger: Wir können auch andere Arten von Oppositionen annehmen, als das Lappische und vermutlich das Samojedische bieten können.

Die oben erwähnten rekonstruierten Demonstrativpronomen unterscheiden sich zwar in der Lautform, aber mehrere haben die gleiche Bedeutung. Es gibt zwei unter ihnen, die 'dieser, der, jener' bedeuten: die Pronomen **ĉe* ~ **ĉi* und **nä* (~**ne* ~**ni*). Mit der Bedeutung 'dieser' finden wir auch zwei, und zwar die Pronomen **e* und **tä* (~**te* ~**ti*). Die Deixis 'jener' hätte die Grundsprache schon mit drei Wörtern ausgedrückt: mit **o* ~**u*, **to* und **no*. Das Pronomen 'der hier, dieser da' tritt wieder mit zwei Varianten auf: **ta* und **na*. Wenn wir die mit **n-* anlautenden aus diesem System ausschließen, ist das Bild viel beruhigender. Von den hier zugeordneten Wörtern leite ich diejenigen, die nicht finnisch-wolgaisch, bzw. nicht finnisch-permisch sind, nicht vom Zeigwort, sondern vom Nennwort ab. Meiner Meinung nach ist die uralische oder finnisch-ugrische Herkunft der mit **n-* anlautenden Pronomen zweifelhaft, so beschäftige ich mich mit diesen im weiteren nicht.

In den verschiedenen Sprachen können wir in der Regel mindestens mit einem deiktischen Pronomen, das auf das Nahe, und mindestens mit einem, das auf das Entfernte hinweist, rechnen. Solche waren im Uralischen **tä* und **to*. Außer den deiktischen Demonstrativpronomen, die auf das Nahe und das Entfernte hinweisen, tritt in vielen Sprachen ein anaforisches Pronomen auf, das gegen die räumliche Opposition gleichgültig ist, oder eins, das 'der' bedeutet. In unserem System ist es das Pronomen **ĉe* ~ **ĉi*, wie wir es auch in RÉDEIS Abhandlung finden.

Kehren wir zu dem von mir als **te* oder **ti* rekonstruierten Pronomen zurück. Phonetisch ist es natürlich ganz klar von **tä* abgrenzbar, sonst hätte der Redakteur des Wörterbuches nicht auch noch die Formen **te* ~ **ti* zu **tä* aufgenommen. Seine von **tä* abweichende Funktion habe ich anhand einer gründlichen Untersuchung von wogulischen und ostjakischen Texten festgestellt. Aus anderen finnisch-ugrischen Sprachen verfüge ich über wenigere Beispiele. Die lexikalische Bedeutung des auch hierhergehörenden jenseitsischen Pronomens dagegen ist: (Прокофьев, Язык и письменность народов Севера 1: 85) *tike* 'тот (о котором шла речь)'. Es wird freilich auch in den ob-ugrischen Sprachen dann gebraucht, wenn auf etwas hingewiesen wird, was nicht anwesend ist, aber worüber schon gesprochen wurde. Die Beispiele bringe ich in Übersetzung: 'in jenen Tagen', 'jenen Ort erreichte ich in einer Woche'. Der Held kommt bei einer Hütte an, d o r t ist seine Schwester (das Adverb *dort* hat sich aus **te* ~ **ti* und nicht aus dem auf das Entfernte hinweisenden **to* entwickelt). „Oh, ruft die Schwester, 'Brüderchen, hier wird man dich essen'“ (das Adverb 'hier' hat sich aus **tä* entwickelt). Ein anderes Beispiel: Als der Held eintritt, sitzen seine Geschwister d o r t (darüber sprechen wir nur, wir weisen deiktisch nicht auf sie hin), das ist das Pronomen **te* ~ **ti*. „Warum sitzt ihr hier?“ In diesem Falle wird schon das deiktische **tä* gebraucht.

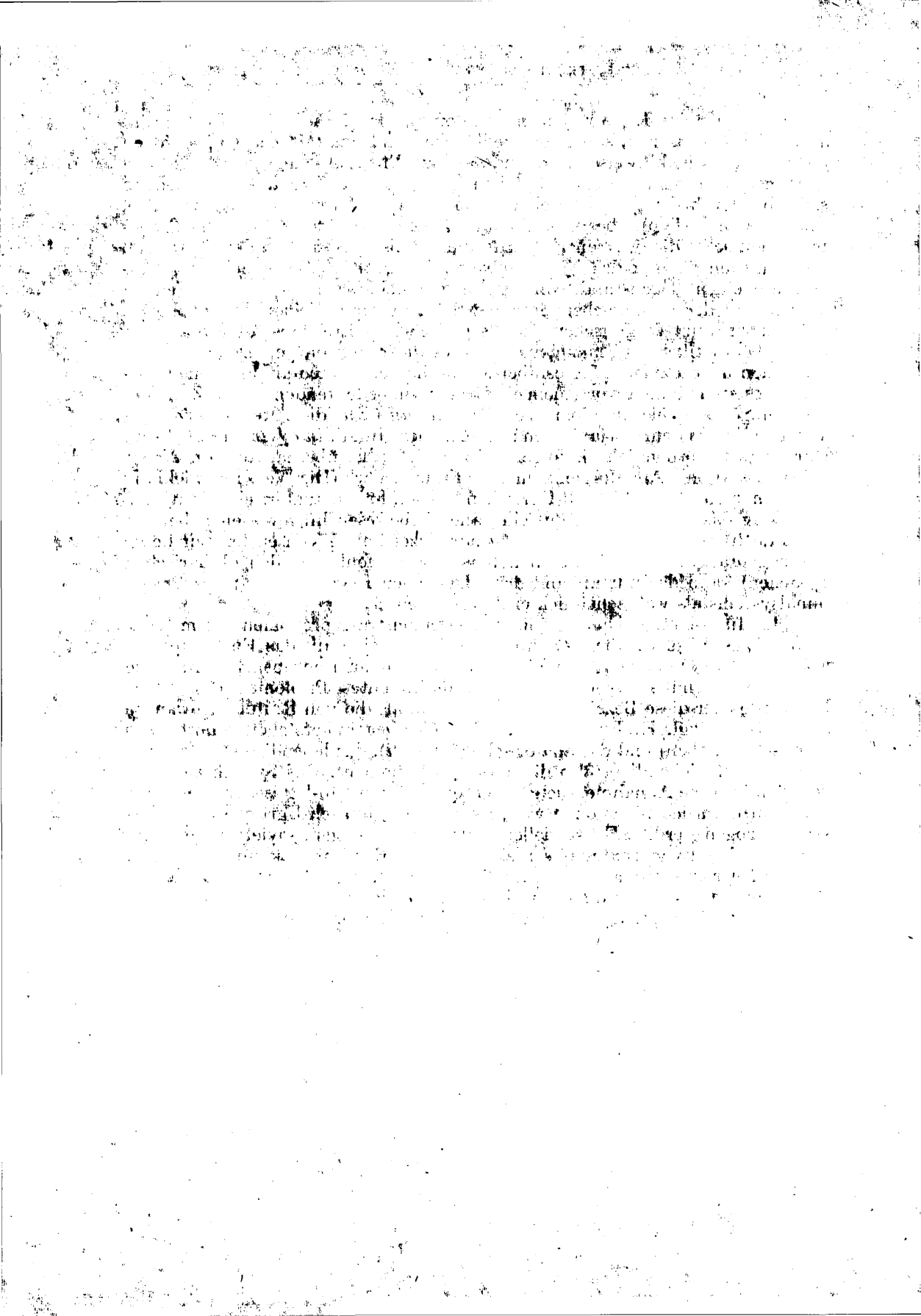
Meiner Meinung nach muß man das umstrittene Pronomen von **tä* unterscheiden, nicht nur wegen seiner Lautform, sondern auch wegen seiner Funktion. **te* ~ **ti* kann deiktisch nicht gebraucht werden. Nach dem bisher Gesagten bestimme ich es im uralischen System als ein anaforisches Pronomen.

Was für eine Rolle mögen neben den auf das Nahe und Entfernte hinweisenden deiktischen, sowie den deiktischen und anaforischen Oppositionen das auf das Nahe hinweisende **e* und das auf Entfernte hinweisende **o ~ *u* Demonstrativpronomen gespielt haben? In ihrem Aufbau unterscheiden sie sich von den bisher behandelten Pronomen (sie gehören nicht zum CV-Typ, sondern zum V-Typ), aber ihre Bedeutung ist mit der der **tä* und **to* Pronomen identisch: 'dieser', 'jener'. Wiederum beweist die Analyse der Texte, daß die Funktion des auf das Nahe hinweisenden Pronomens **e* nicht der Hinweis auf einen Gegenstand, sondern auf ein Lebewesen — Mensch, Tier — ist, anhand der ob-ugrischen Sprachen können wir es jedenfalls annehmen. Heute tritt es im Wogulischen und Ostjakischen meistens als Adverb auf, oft ist es aber Artikel, und manchmal kann es die Funktion von Demonstrativpronomen übernehmen. Mag es aber als Artikel oder auch als Demonstretraten, es steht immer vor einem ein Lebewesen bedeutenden Wort. Zum Beweis einige Beispiele aus dem Wogulischen: *ań ěkca* 'die Alte', *ań ěawram* 'das Kind'; aus dem Ostjakischen: *in akar* 'der Hund', *in oxsar* 'die Füchsin'. Nur übersetzt bringe ich die folgenden Beispiele: 'Er übernachtete die Nacht bei *diesem* Alten', 'Am Morgen kam *diese* Frau wieder'. (Die Weiterentwicklung des Pronomens **e* wird im Ob-Ugrischen in allen Fällen anaforisch gebraucht).

Mag das Pronomen **e* auf ein nahes Lebewesen hingewiesen haben, so ist es doch möglich, daß das **o ~ *u* zur Bezeichnung von entfernten Lebewesen gebraucht wurde. Natürlich (das **o ~ *u* fehlt aus den ob-ugrischen Sprachen) kann das nur anhand der allgemeinen Regelmäßigkeit des Pronominalsystems als wahrscheinlich erklärt werden.

Im finnisch-ugrischen (uralischen) Demonstrativpronomensystem kann es also eine auf das Nahe (**tä*) hinweisende und eine auf das Entfernte hinweisende (**to*) Opposition von Demonstrativpronomen gegeben haben, sowie — denen gegenüber — ein neutrales, indifferentes Pronomen (**će ~ *ći*). Ich würde eher diese Bezeichnung gebrauchen, als die von RÉDEI angewandte „anaforisch“ (vgl. H. FREI: a.a. o.). Einander gegenüberstehen konnten das deiktische (s. oben) und das anaforische (**te ~ *ti*), das lebendige (**e, *o ~ *u*) und das nicht lebendige (also die anderen Pronomen). Das System ist nicht vollständig. Eine Annahme, die größtenteils auf dem Ob-Ugrischen aufgebaut ist, kann natürlich nicht ohne weiteres auf das Finnisch-Ugrische oder Uralische bezogen werden. Es ist vielleicht dennoch gelungen, soviel zu beweisen, daß wir anhand von Textanalysen ein sichereres Ergebnis bekommen können, als wenn wir uns nur auf die lexikalische Bedeutung stützen. Im Falle der Pronomen hat es sich zum Beispiel herausgestellt, daß man außer den konventionellen Kategorien auch die Möglichkeit anderer pronominaler Oppositionen vor Augen halten muß.

ÉVA K. SAL

On the Nostratic Language Family Hypothesis

The present subject, one of the basic characteristics of which is that it probes into an almost endless and distant past, brings to mind the following words of Thomas Mann: „... mit unserer Forschungsangelegentlichkeit treibt das Unerforschliche eine Art von foppenden Spiel: es bietet ihr Scheinhalte und Wegesziele, hinter denen, wenn sie erreicht sind, neue Vergangenheitsstrecken sich auftun...”

And it is an actual fact! An investigation of the ancient Uralic Age characteristics, then the search for pre-Uralic contacts, that is, the creation of an Indo-Uralic, Uralic-Altaic, and Uralic-Jukagir theory, as well as the creation of theories involving other language families, seem to be nothing more than transitory stages in the mirror of the Nostratic language family theory.

The designation „Nostratic” was first used by HOLGER PEDERSEN. In 1903 he enriched comparative linguistics with an interesting idea. According to this it is conceivable that more language families form one single large language community. To this linguistic community, which was called Nostratic by him, belong the following languages or language families: Uralic, Indo-European, Altaic, Hamito-Semitic, Basque, the Caucasian languages, the dead languages of Asia Minor and its neighboring territories, as well as Eskimo, Jukagir, and the dead languages of the Bering Straits (Türkische Lautgesetze ZDMG 57: 535—61).

It was only in the sixties, after a rather long silence, that any attempt was made towards producing some sort of scientific foundation for such a type of macro-language family theory, if I may put it so. The long pause was justified; moreover, it can even be said that it was worthy of praise, because without a more thorough knowledge concerning the members of the macro-language family, the notion of a Nostratic language family would have become degraded to only an irresponsibly playful idea. Then, however, when V. M. ILLICH-SVITYCH and A. V. DOLGOPOLSKIJ settled down to work in about the middle of the sixties—to use the words of B. COLLINDER—„das fast unabsehbare nostratische Feld zu pflügen” (Hat des Uralische Verwandte? 171), it could already be argued that given the knowledge of the newer results, an investigation of a language relation in a wider perspective appears to be much less likely to be labeled illusory.

There are, however, viewpoints on the basis of which the question may well be raised as to whether it wasn't a premature undertaking to collate several language families. Above all, the theory which is at issue causes one to think in the direction—as W. VEENKER suggests (UAJb. 41: 367—8)—that

ILLICH-SVITYCH and DOLGOPOLSKIJ were not entirely of the same opinion as to which language families belong the Nostratic language community (DOLGOPOLSKIJ earlier called it Borealis and then Europo-Siberian). According to ILLICH-SVITYCH, Hamito-Semitic, Kartvelian, Indo-European, Uralic, Dravidian, and the Altaic language families belong to the Nostratic language community. DOLGOPOLSKIJ at first included Chukchi-Kamchadal, while he later left it out, but he left Dravidian completely out of consideration. In my opinion, such exclusions and inclusions respectively are quite arbitrary at this initial stage of research. For what is actually the question here? The question is that once as far back as Paleolithic times the languages of the Eurasian continent could have once been members of a related linguistic community in a certain territory. From the followers of the hypothesis we could expect as a logical starting-point the a-priori argument that there was such a relationship of such an early age between all the languages, or rather, all the language families of Eurasia. Further research will decide, in the course of bringing to light the distance or proximity of the relationships between the language families, which language families should be excluded from the so-called Nostratic linguistic community.

Raising some doubt regarding the hypothesis is also the circumstance that the internal relationships of some of the language families have by no means made clear that as far as the Nostratic hypothesis is concerned, there would not be quite enough to be done in micro-comparative linguistics. As an example, B. COLLINDER mentions the internal reconstruction problems of the Hamitic languages (*Antiquitates Indogermanicae* 1974: 370), but we may well suppose that within the Altaic language family, whose mere existence is furthermore subject to debate, the problem of comparing and genetically relating is not of an insignificant nature. Moreover, the relationships between the two major branches of the Uralic language family, Finno-Ugric and Samoyedic, is subject to refinement. Concerning this, we may cite GYULA DÉCSY (*UJb.* 41: 375—80), according to whom Finno-Ugric and Samoyedic should for practical purposes be separated. He proposes that only through this division can Samoyedic linguistics be created as an independent discipline which is without doubt necessary for hypothesizing a Samoyedic proto-language, just as through the help of the same for a more perfect reconstruction of the Uralic proto-language.

After all of this, we can return to the question of whether it is not too premature to compare more language families or even perhaps two language families. I believe and I wish to emphasize that it is not too early but just the right time. But why? Here I am resorting to a very simple commonplace. In any case it would be to the advantage of a Uralic or Indo-European linguist if he could be fully aware of how far his research in his own specialization can be assimilated in future investigations of a wider scope. The deductive utilization of a seemingly well theory, which appears to be well-established and correct, can, as compared to this, advance inquires of an inductive nature.

DOLGOPOLSKIJ regards it possible that the Nostratic theory should already be utilized in this way. It has as its starting point the fact that the effectiveness of language comparison can be increased if many languages are compared all at once. The possibility of two morphemes corresponding by chance, as generally known, is more probable if we compare only two languages than if we do the same with more languages. On the basis of this, the method

of comparing all of these language families collectively can strengthen the correspondences between the Uralic and Altaic, the Uralic and Indo-European, the Indo-European and Hamito-Semitic, etc. language families, and it can also significantly reduce the number of chance correspondences.

DOLGOPOLSKIJ clearly saw that in this collective comparison the traditional methods of comparative linguistics could not be applied. He therefore called upon the help of strict laws based upon the exact statistical data of the theory of probability. First of all he chose from among a group of meanings those whose designations in the majority of languages show the least amount of instability. He was able to filter out fifteen such meanings. After that he calculated what was the probability of the chance correspondences of the morphemes carrying these meanings. It turned out that among the fifteen morpheme types, thirteen could not be explained as chance correspondences! It cannot even be a question of borrowing. According to the statistical investigation, out of two hundred European, Asian, and African languages, words having such meanings are borrowed from one language to another only in the rarest of cases. DOLGOPOLSKIJ came finally to the conclusion that the Indo-European, Hamito-Semitic, Uralic and Altaic, Chukchi and Kartvelian language families were probably in an ancient genetic relationship with one another; since in finding the origin of the word material under investigation we have to exclude the possibility of chance correspondences and borrowings, we have only the possibility of a genetic relationship to consider. Says DOLGOPOLSKIJ! (VJa. 1964/2: 53—63)

But I wonder whether we can actually think of only that. ANDRÁS RÓNA-TAS, in investigating the problems concerning the relationships between the Altaic languages, lists all of those factors which can bring about correspondences or agreements between languages. After considering chance and typological correspondences as well as correspondences based upon convergence, he returns to those he calls correspondences resulting from historical relations. Here he distinguishes four types: genetic relationship, areal contacts, mutual influence of a third language, as well as certain historical contacts which are manifest in borrowings (VJa. 1974/2:31). DOLGOPOLSKIJ then, after excluding the chance possibility as well as the possibility of borrowing, exclusively regards a genetic relationship as a possible explanation for the correspondences, and does not regard the correspondences based upon areal contacts.

PÉTER HAJDÚ, in a paper given at the Finno-Ugric Congress held in Tallinn (Uralistik und areale Sprachforschung), taking the notion of Sprachbund as his starting point, treats in some detail the possibilities that stem from a state which is characteristic of a group of neighboring languages in a relatively uniform or at least contiguous area and which we can recognize through the help of a group of linguistic similarities. HAJDÚ establishes that the areal contact between languages existing together for a long time and between non-related languages can in a surprising manner bring about corporeal similarities in the grammatical morpheme structure. As an example, the instrumental suffixes of Selkup and Ket (Selkup *-sä*, Ket *-as*, *-äs*) can be mentioned. Although the Selkup suffix presumably comes from an *-s* adjectival derivational suffix, there is also unexpectedly in Ket an *-s*, *-sa* adjectival derivational suffix. The Eastern Ostyak and Chukchi instrumental suffix likewise shows a striking resemblance between one another. After this,

HAJDÚ poses the question: can these examples mean that the areal language relationship can bring about not only typological correspondences but genetic corporeal correspondences as well? The answer: „Vielleicht dürfte man diese Frage bejahend beantworten.“

According to HAJDÚ, through this areal contact, that is actually an application of a more modern version of BUBRICH's contact theory, we can perhaps find a suitable explanation for the pre-Uralic genetic-like correspondences. If that is to say the areal relations during the historical period could have brought about genetic-like correspondences, then we must with this phase consider with increased effort the Paleolithic Age when human society from an economic and cultural point of view was rather unified; that is, the language creation role of the areal contacts must have also been stronger.

Of course, if we also accept areal contact as an explanatory principle, we cannot leave out of consideration the possibility that areal contact could just as well have come about between related languages some time after their separation and could form a system of secondary correspondences. But one of the reasons for the Altaic problem is that the Altaic nations after the 13th Century were in contact with one another. The existence of a contact of this kind must be recognized as being in favor of their genetic relationship. This contact being a fact, we can suppose that there had been contacts between them earlier as well so that the correspondences thought to be ancient are perhaps only secondary. The latter assumption, however, does not always exclude the possible ancient correspondences, that is, the possibility that the Altaic language family had really existed at one time.

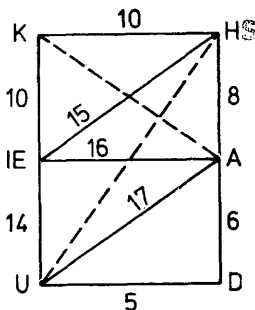
The correspondences in that case are of three types: 1. ancient inheritance, 2. secondary correspondences stemming from the later areal contact of languages probably related genetically, 3. correspondences stemming from the areal contact of non-related languages. These three types of explanatory principles are similarly valid if based upon the Nostratic area. RÓNA-TAS, in working towards a solution of the Altaic question, proposes a detailed examination of the historical relationships of the periods from the beginning of the II millenium B.C. to the beginning of the II millenium A.D. (op. cit. 45). This test could actually bring about a solution, because the relatively recent past must be investigated. But I wonder whether we can think of a similar solution, if we must make a decision regarding the language contacts during the Paleolithic and Mezolithic Ages. Even if we can do so, our method must be different in the case of such a distant past.

In the following I will introduce the method that according to me might be of perhaps more help to us towards finding a solution.

On the basis of ILLICH-SVITYCH's 245 Nostratic, called so by him, lexical items (Опыт сравнения ностратических языков. Moscow), I have made some statistical analyses. I mention in advance that the specialists dealing with the various language families will without doubt have to check the reliability of the etymologies, in particular when we have at our disposal Nostratic word material of more than 600 vocabulary items as estimated by DOLGOPOLSKIJ. At the time he included the Uralic equivalents, ILLICH-SVITYCH relied mostly upon B. COLLINDER's dictionary as well as the first three volumes of the Finnish etymological dictionary. He however used word agreements not occurring in these works from older and possibly obsolete findings. In Uralic linguistics etymological research is continually carried on. Being in possession

of the complete material of the SKES, as well as the MSzFE and the Uralic Etymological Dictionary, a thorough screening of the Nostratic vocabulary items from a Uralic point of view will be possible. With all of this I wish to express that now as I am utilizing the 245 etymologies that already exist, I am doing it with the knowledge that I can only carry out a methodological experiment on them in so much as I am not and cannot be convinced of their reliability.

In the language families I selected related variations appearing in the individual etymologies. What was particularly noticeable at first glance was that disyllabic word agreements, which contained correspondences from only two language families, were in the great majority (120). 78 etymologies connect three language families, 32 connect four, 10 connect five, and only 5 connect all six. It turns out from the disyllabic related types that on the basis of these, a close connection can be assumed first between U-IE-A, second between IE-A-HS, third between IE-K-HS and fourth between U-A-D. We can demonstrate this as follows in a diagram :

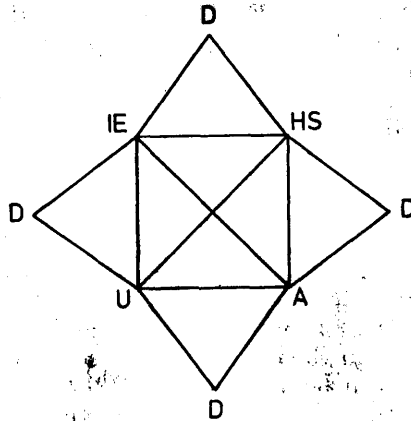

(The numbers signify the numerical ratio of the individual related variations.

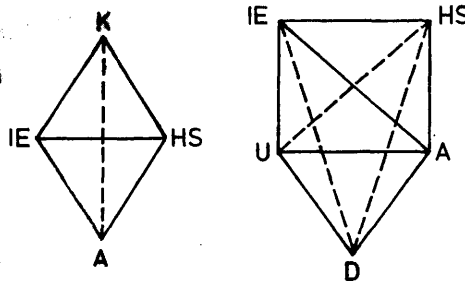
Abbreviations :

- HS — Hamito-Semitic
- K — Kartvelian
- IE — Indo-European
- U — Uralic
- D — Dravidian
- A — Altaic)

Considering these connections, I found in insignificantly small numbers etymologies containing HS-D (1), K-U (3), K-D (1) and IE-D (3) pairs. Agreements between A and K (6) as well as between HS and U (5) show a relatively stronger connection, which is nevertheless indicated by only a broken line. Through the help of the diagram, I wanted to demonstrate that outside of possibly the group IE-U-A-HS, which constitutes a more solid block, occurs K and D; but the last two cannot hardly be connected with one another. Etymologies, such as these, which contain K or D reflexes — this can also be seen from the numbers — occur, on the other hand, in a smaller quantity than those in which the other language families play a role. In addition, K appears in the 245 etymologies only 65 times, D 92 times; but on the other hand U appears 118 times, HS 125 times, A 138 times, and IE 144 times. This would support the assumption, formed on the basis of the preceding, that particularly K and perhaps D are connected to the others by possibly weak threads. After all of this and while thinking of the fortuitousness of the disyllabic comparisons mentioned repeatedly by ДОЛГОПОСКИУ, I examined the tri-syllabic word agreements. I took into consideration only those connection variations whose numerical ratio was not smaller than 5. I naturally set this limit arbitrarily. The largest number found was 9. My tests resulted in the following diagram :

From the disyllabic word agreements it was disclosed that D exhibits a close relationship with U and A. Also in the majority of threefold etymologies, as can be seen in the diagram, the D reflex appears only if the etymologies have at the same time an A or a U reflex. We however have a type of relationship whose reflexes are IE-D-HS. On the basis of the disyllabic etymologies, D cannot be connected with either one of the other two language families. We must now, however, make an alteration in the picture. Of course, we cannot in any case decide — alongside such small order of magnitude — from among the two language families, which one D is closer to. We can barely establish that D might have been in contact with the HS-IE group. After all of this, we can determine the relationships between the language families in two diagrams :

The question of whether the relationships shown in the two diagrams reflect a temporal level of difference or only a geographical localization during a certain period may now be logically presented. It can also of course be imagined that they reflect both at the same time. In other words, the position of K, which excludes both U and D, can be explained on the one hand in that K sooner or later joined the IE-HS-A stock-group; but on the other hand it can be explained that geographically the previously mentioned stock-group occupied, at one time, a central place; while D-U, or rather K, settled down in peripheral areas further apart from one another.

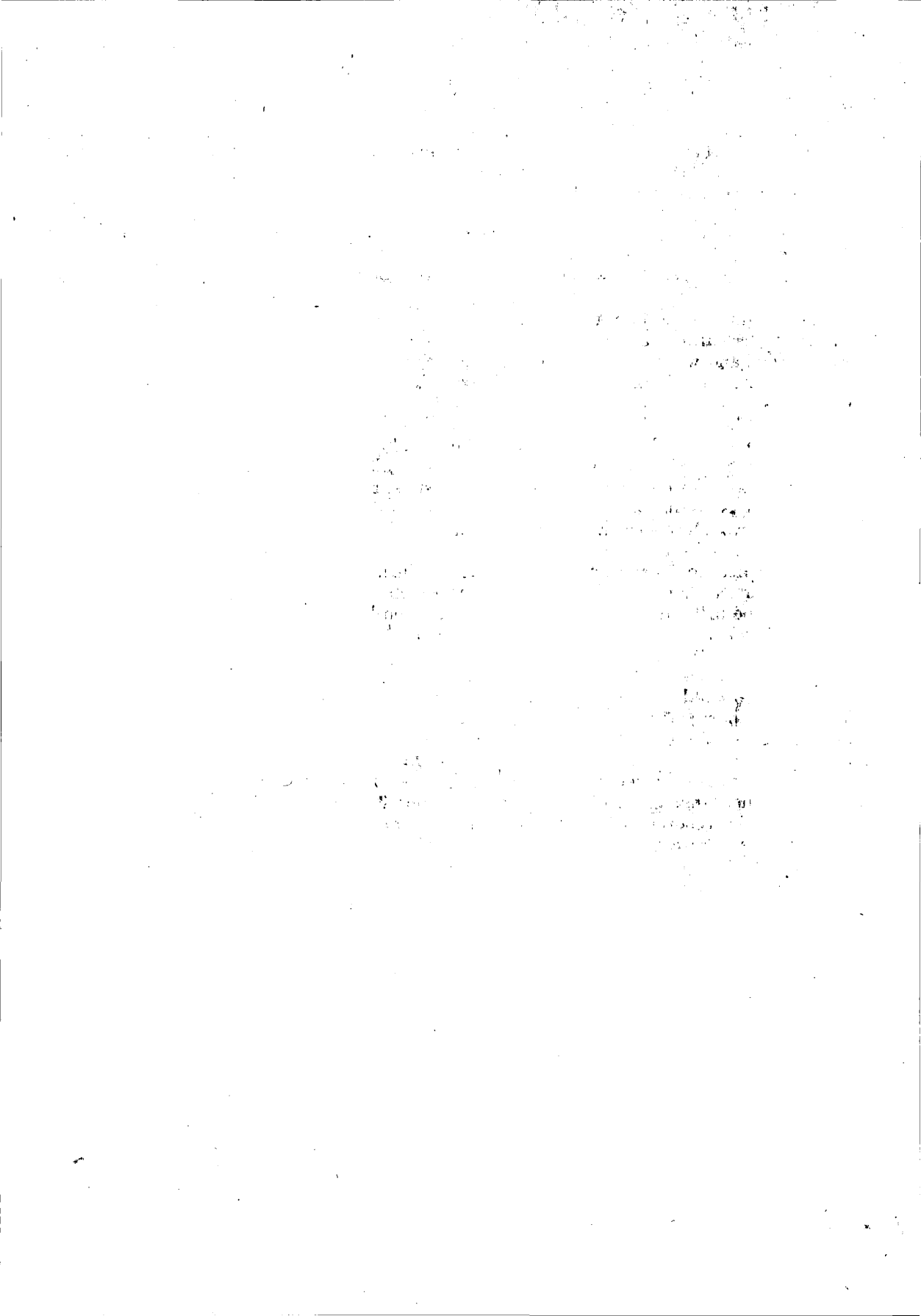
I repeatedly emphasize that I did not carry out all of these calculations with the hope that some kind of definite conclusion would be disclosed. I was on the one hand aware that ILLICH-SVITYCH's word material was small and on the other, as I have already mentioned, that a thorough re-examination would be required. My goal was only that the same kind of approximating method could, to a greater extent, be proposed when a larger and more reliable collection of words would be at our disposal.

What the calculations carried out in the present material can tell us is only that we can observe in the relationships of the six Nostratic language families certain temporal or spatial, or rather temporal and spatial shifts. This point is sufficient to arouse our curiosity as to how the Nostratic area was divided and what kind of events took place there.

In conclusion I can say that the Nostratic theory is an interesting hypothesis. Instead of the concept „language family”, however, we should in the present case be satisfied with the concept „area”. Future research would achieve significant results if through the help of the calculus of probability, or rather through the help of certain statistical methods similar to those shown above, or other non-traditional means of paleo-linguistics, the movements that took place in the Nostratic area and the genetic type of relations that came into being there would, to a certain degree, become clear. If it could be shown which language families were in a more distant relationship with one another and which were in a closer relationship, then perhaps the internal language teachings of the language families in closer contact and which correlate with one another could also be utilized. Attempts in such a direction have already taken place (ILLICH-SVITYCH: *Etim.* 1966: 304 pp.; VFUJa. 4 (1967): 95 pp.; DOLGOPOLSKIJ: *Etim.* 1964: 259 pp., 1968: 237 pp., 1970: 356 pp. etc.), but because of their prematurity, their results are not convincing. We can await help of a different kind from a picture drawn more clearly of the Nostratic area. We can perhaps more exactly designate the individual language families, ancient areas of their diffusion, and also be able to determine the possible direction of their migrations.

All of this, however, belongs to future tasks. Researchers involved with the individual language families, and thus Uralic linguists, must still wait for the Nostratic hypothesis to help them in their respective areas and in the research they are carrying out. I will close with BO WICKMAN's conviction according to which in such research, that is in an investigation of the relationships between language families, temperament, or rather optimism and scepticism, will always play a large role (UAJb. 41:310).

ÉVA KORENCHY

Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences¹

„...variability of vocabulary, as reflecting social environment, obtains in time as well as place; in other words, the stock of culture concepts and therefore also the corresponding vocabulary become constantly enriched and ramified with the increase within a group of cultural complexity. ...for a vocabulary ... aims at any given time to serve as a set of symbols referring to the culture background of the group” (the italics are mine — M. B.—N.)²

This statement quoted from SAPIR, which may be regarded as one of the axioms of linguistics, also concerns those languages which existed more than one thousand years ago, and which, before the dissemination of the individual language families and their distribution into daughter languages, existed more or less as uniform languages or proto-languages. So that we can gain an insight into the economic and social organization of the community speaking the proto-language as well as an insight into its culture and knowledge regarding the surrounding world, we must reconstruct this proto-language, or the word-stock with it, by making use of also the research results of other branches of knowledge (ancient history, anthropology, ethnography, etc.).

Etymological research represents the first stage in the road leading towards reconstruction.

The etymologist, when examining connectible words of genetically related languages, besides a phonological and morphological analysis, but as by no means a secondary task, subjects the words to a semantic treatment in the interest that he can account for or refute their common origins from a semantic point of view. In the course of the analysis historical semantics presents us with methods to be employed, theories and observations — we cannot speak about a separate semantics of the etymologies. „... in establishing the origin of a word, we must make use of the theoretical and practical teachings of research involving meaning changes; a separate point of view for the etymology cannot be possible. Because whatever would concern the semantic aspect of the word that would belong to semantics. But semantics extracts generalities from the „reliable” etymologies in not a small measure.”³

¹ I wish to thank KÁROLY RÉDEI for his valuable advice that he offered me during the preparation of my paper.

² E. SAPIR, *Language and Environment*. In: *Selected Writings of Edward Sapir in Language, Culture and Personality*. Ed. by D. G. Mandelbaum. Berkeley and Los Angeles, 1951. 94—5.

³ S. KÁROLY, *Általános és magyar jelentéstan*, Bp, 1970. 225.

From the series of tasks in which numerous difficulties and problems are hidden and which the etymologist must unravel in the course of his semantic investigations,⁴ and from a disclosure of the semantic structure of the individual words through a presentation of the meaning changes as well as an explanation of them I can raise altogether only one single question which is the relationship between the semantic features in the meanings of words from genetically related languages and the hypothesized proto-meanings.

The investigator, after making certain that two or more word correspondences do not have a more serious obstacle from a phonological or a morphological point of view, the relationship between the meanings of the words is subjected to the scalpel. In a large percentage of cases such words are disclosed whose meanings possibly show great deviations; the task of the investigator in these „heterogeneous” meanings is to find all of those which are common. The investigator subsequently disassociates the individual meanings of the language data into constituents, that is into semantic features. Each semantic feature includes one substantial characteristic of an object, action, or concept specified by a given word or one of its relations to other objects, actions, or concepts. The semantic features of the Hungarian word *domb* meaning 'hill' ('Hügel') are for the most part the following: 1. relief form, 2. elevation, 3. situated on the surface of the earth, 4. of an inclined side, 5. characteristic height (e.g., not higher than 200 meters), etc.⁵ All of these features in the case of *hegy* 'mountain' ('Berg') could also be found with the difference that here the semantic feature specifying its height would be different (e.g., higher than 200 meters).⁶

At the time the semantic features are gathered — in so far as the possibility occurs — we cannot be unmindful of investigating the context of a given word, of the historical linguistic data in connection with languages possessing written records (we must treat these very cautiously, for the oldest historical language data do not always preserve the more original meaning), and finally, but not least, what might be considered an unessential feature according to our — those speaking Hungarian as a native language — way of thinking (e.g., is the slope of a hill steep or gentle) might according to the way of thinking of another (for example, nature) nation or a group of people speaking another dialect within a language community be an essential and possibly a distinctive feature⁷ — therefore, in the word-stock of a given language the place occupied by the word must be considered.⁸

In determining the distribution of semantic features for each meaning of the genetically related language word and in placing the rows of semantic features obtained beside one another, we can establish as the result of our comparison which features can be found in all or in the majority of the meanings tested. These common features constitute the form of the semantic correspondences of the words, but in exceeding this they also carry within themselves the nucleus of the hypothesized proto-meaning.

⁴ E. BENVENISTE, *Problèmes sémantiques de la reconstruction* WORD 10 :251—264.

⁵ On the basis of *A Concise Interpretative Dictionary of Hungarian* Bp., 1972

⁶ On the basis of *A Concise Interpretative Dictionary of Hungarian*

⁷ E. SAPIR, *op. cit.* 96.

⁸ S. KÁROLY, *op. cit.* 255.

It is generally known that in the semantic features the richer meaning of a word designates a more concrete object, action, or concept than the object, action, or concept which are disposed of with fewer features.⁹ At the same time it is also well known that in time we proceed always from more concrete meanings to more abstract ones. The present-day meanings of genetically related language words have become in the majority of cases, on the one hand, more abstract; on the other hand, they have gone through the whole series of meaning changes in the course of time and as a consequence of the latter factor, the number of previously mentioned common semantic features is decreasing. Thus, we are faced with the paradoxical situation that on the basis of the relatively small number of semantic features, we can hypothesize only a more general proto-meaning; since the fewer the number of semantic features, the more general is the meaning. The investigator, therefore, knows in vain that the proto-meaning should frequently be more concrete; he cannot happen upon this concreteness on the basis of the present-day generalized and changed meanings.

The supposition that the proto-meanings in the proto-language can frequently be considered to be more concrete is supported by the fact that not only one word, for example the word meaning 'hill', from the present-day languages has an etymological correspondence in the genetically related languages, but more have it as well (cf. reference B/1, C/1 and 3). In the sense of what has been said above, however, on the basis of further words meaning 'hill', we can hypothesize only a more general proto-meaning. It follows from all of this that in the Uralic or Finno-Ugric proto-language we can find not one, but two, or possibly three or four proto-meanings 'hill'; at the same time, however, we are sure that these same proto-meanings definitely do not originate from the faulty nature of the research methods, but that the present state of the genetically related languages does not in many cases make possible the slight differentiation between the same hypothesized proto-meanings.

The following question involuntarily emerges: whether our facts are or could be in this connection such as to enable us to ask whether there were differences in the proto-language between proto-meanings that seem to be the same today? I claim that there are. We must look for these facts, however, in the morphological carriers of the proto-meanings, that is in the proto-forms. In testing the relationship between the proto-forms and proto-meanings, we will comprehend the Uralic or Finno-Ugric proto-language, but more or less as a unified synchronous system showing already certain dialectal divisions.¹⁰ Within this system the words having the same proto-meanings will show a three-fold division according to the proto-forms belonging to them.¹¹

I have listed in the first group those doublets whose proto-forms are different, words independent of one another. By way of example, consider the following three doublets, or word-triplets:

⁹ H. KRONASSER, *Handbuch der Semasiologie*, Heidelberg 1952. 116.

¹⁰ P. HAJDÚ, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba (A magyar nyelv finnugor alapjai)* Bp., 1966. 13.

¹¹ I collected my material from the published volumes of *A magyar szókészlet finnugor elemei* (principal editor GYÖRGY LAKÓ, 1. Bp., 1967, 2. Bp., 1971.) and the manuscript material, as well as the word articles of the *Uralic Etymological Dictionary* now under preparation. I took the proto-meanings from this dictionary.

<p>A/1. *<i>kum3</i>
'cloud; Wolke' FU
(h. <i>homály</i>)
?fi., mord., zürj.,
vog., h.</p>	<p>*<i>pilwe</i> (<i>pilŋe</i>)
'cloud; Wolke' FU
(h. <i>felhő</i>)
fi., est., lp., mord.,
cher., votj., zürj., ostj., h.</p>
<p>2. *<i>mene-</i>
'go; gehen' U

(h. <i>megy-</i>)
fi., est., lp.,
cher., votj., zürj.,
ostj., vog., h., jur.,
tvq., selk., kam.</p> | <p>*<i>juta-</i>
'go; gehen'
U
(lp. N <i>jotte-</i>)
lp., ?mord.,
jur., jen.,
tvq., mot.</p> |
| <p>3. *<i>päŋ3</i>
'head; Kopf' U
(h. <i>fej</i>)

fi., est., ?lp.,
mord., votj.,
zürj., vog., h.,
?jur., tvq.</p> | <p>*<i>ojwa</i>
'head; Kopf'
U
(fi. <i>oiva</i>)
fi., est., lp., jur.,
jen., tvq., ?taig.,
karag.</p> |
| | <p>*<i>uk3(ok3)</i>
'head; Kopf' U
(ostj. Ni. <i>ux</i>,
Kaz. <i>õx</i>, vog. So. <i>āwa</i>)
ostj., vog., selk.</p> |

In the first example we see that the reflexes of **pilwe*, with the exception of vog., are in all the FU languages, while we can find the reflexes of **kum3* in only five. The situation is similar with the proto-word **mene-* 'go; gehen' where outside of mord. and jen. we have data from all the languages; the reflexes of **juta-* and **jom3-* are much more fewer. The picture changes to a certain extent with the words meaning 'head; Kopf'; here, that is, taking into consideration the Volgaic and the Permic and Ugric languages, we find reflexes of either one or only the other proto-word in all the languages. Naturally the possibility cannot be excluded that the same language has preserved two proto-words, but among them one has become extinct. But in the Samoyedic languages the reflexes of all three proto-forms are present.

We can postulate on the basis of the etymologies enumerated here and those not presented here because of lack of space, that among the proto-meanings there could have once been a difference (in the case of those meaning 'go', for example, in respect to the direction or intensity of the action), but at the same time the fact cannot be left out of consideration that the dividing of the Uralic proto-language into dialects continually became stronger and in the formation of words having newer or approximately the same proto-meanings this dialectal separation could have also played a role.

Words showing a palatal-velar sound opposition constitute the second group. Such ones are the following :

<p>B/1. *<i>čsŋka</i>
'hill, hillock ;
Hügel' FU
(?h. <i>-ság</i>)
mord., cher.,
?vog., ?h.</p> | <p>*<i>čiŋkä</i> (<i>čüŋkä</i>)
'hill, hillock ;
Hügel' FU
(?h. <i>-ság</i>)
est., ?lp., cher.,
ostj., vog., ?h.</p> |
|---|--|

<p>2. *<i>kom3</i>(<i>r3</i>)
'hollow of the hand ;
hohle Hand' U

(zürj. <i>kamär</i>)
lp., mord., ?zürj.,
?jen., selk., kam.</p> | <p>*<i>käm3</i>(-<i>n3</i>)
'hollow of the hand, palm ;
die flache Hand, die hohle
Hand, Handteller' FU
(fi. <i>kämmen</i>)
fi., est., ?lp., ostj.</p> |
| <p>3. *<i>oηl3</i> (<i>8η3</i>, <i>8η3-l3</i>)
'chin, jaw-bone ;
Kinn(backen, -lade)' FU
(h. <i>áll</i>)
votj., cher., ostj.,
?h.</p> | <p>*<i>äη3</i>
'chin, jaw-bone ;
Kinn(backen, -lade)' U
(zürj. Le. V <i>an</i>)
votj., zürj., ostj.,
vog., jur., jen., selk.,
kam., taig.</p> |
| <p>4. *<i>sälē</i>-
'cut ; schneiden' FU
(h. <i>szil-</i>, <i>szilács-</i>)
fi., lp., cher.,
votj., zürj., ostj.,
vog., h.</p> | <p>*<i>sälä</i>-
'cut ; schneiden' FU
(h. <i>szel-</i>)
?[fi., lp.,], ?cher., ?h.</p> |

It is unquestionable that we are opposed to one of the methods of word-formation here, word-splitting, in the course of which a single word became divided into two variant forms and among these a partial or complete meaning separation came into existence. The formal separation can be registered, but the difference between the meanings is only in exceptional cases. Such an example is the second doublet where — in so far as we are able to hypothesize — the meaning of the velar variant is 'hollow of the hand' (that is, bent-in palm), the palatal sound variant of the FU age means the palm itself, but hollow of the hand as well.

At present and from the point of view of the topic it would be superfluous for us to investigate which one of the doublets from the U or FU age would be the more original, and which one induced the coming into existence of the other ; but this much is sure, that when we find the reflexes of both a palatal and a velar sound antecedent in the same language, the semantic separation was already older, formed in the U or FU language, but in the opposite case nothing would account for the coming into existence of the variant forms.

The following doublets make up the third and at the same time most interesting group :

<p>C/1. *<i>ćukks</i>
'hill, hillock, peak ;
Hügel, Spitze' U
(fi. <i>sukki</i>)
?fi., lp., zürj.,
?ostj., ?vog., selk.</p> | <p>*<i>ćsηka</i>
'hill, hillock ;
Hügel' FU
(?h.-<i>ság</i>)
mord., cher., ?vog., ?h.</p> |
|---|---|

*-kk ↔ *-ηk-

<p>2. *<i>kečä</i>
'circle, ring ;</p> | <p>*<i>keč3</i>
'circle, ring ;</p> | <p>*<i>kere</i>
'circle, ring ;</p> |
|--|---|---|

Kreis, Ring,
Reifen' FU
(?h. <i>kégy</i>)
fi., est., mord.,
cher., votj.,
zürj., ostj.,
vog., ?h.	Kreis, Ring,
Reifen' FU
(?h. <i>kégy</i>)
kar., lüd.,
est., ostj.,
?h.	Kreis, Ring,
Reifen' FU
(h. <i>köré, körül</i>)
fi., est., lp.,
votj., zürj., h.
* <i>-č-</i> ↔ * <i>-ć-</i> ↔ * <i>-r-</i>		
3. * <i>māk3</i>
'hill, mountain ;
Hügel, Berg' FU
(fi. <i>māki</i>)
fi., est., ostj.		* <i>mäkte</i>
'tussocks ;
Rasen(hügel)' U
(fi. <i>mätäs</i>)
fi., est., lp.,
jur., selk., kam.
* <i>-k-</i> ↔ * <i>-kt-</i>		
4. * <i>ol3</i>
'chin, jaw-bone ;
Kinn(backen,-lade)' FU
(?h. <i>áll</i>)
lp., mord., vog., ?h.		* <i>oŋl3</i> (<i>8ŋ3, 8ŋ3-l3</i>)
'chin, jaw-bone ;
Kinn(backen,-lade)' FU
(?h. <i>áll</i>)
lp., cher., votj., ostj., ?h.
* <i>-l-</i> ↔ * <i>-ŋl-</i>		
5. * <i>omte</i>
'cavity, hole ;
Höhle, Höhlung' FU
(?h. <i>odú</i>)
?fi., ?est., lp.,
?mord., ?votj.,
ostj., vog., ?h.		* <i>oŋte</i>
'(chest, abdominal) cavity ;
(Brust, Bauch) Höhlung' FU
(?h. <i>odú</i>)
?fi., est., lp., ?mord.,
?votj., ostj., ?h.
* <i>-mt-</i> ↔ * <i>-ŋt-</i>		
6. * <i>pājā</i>
'fire ; Fexer' FU
(zürj. S PO P <i>bi</i>)
?lp., ?zürj., ?ostj.,		* <i>pājwā</i>
'fire ; Feuer' FU
(fi. <i>päivä</i>)
?fi., est., lp., ?zürj.,
?ostj.
* <i>-j-</i> ↔ * <i>-jw-</i>		
7. * <i>puw3-</i> (<i>puɣ3-</i>)
'blow ; blasen' U
(h. <i>fúj-</i>)
mord., cher., ostj., vog., h.,
jur., jen., tvg., selk., kam.		* <i>puš3-</i>
'blow ; blasen' U
(fi. <i>puhu-</i> , <i>puhalta-</i>)
fi., est., lp., ?zürj., ostj., vog.,
selk.
* <i>-w(-ɣ-)</i> ↔ * <i>-š-</i>		
8. * <i>saŋća-</i>
'stand ; stehen' FU
(fi. <i>seiso-</i> , <i>seise-</i>)
fi., est., lp., mord., cher.,
zürj., ostj., vog.		* <i>salk3-</i>
'stand ; stehen' FU
(h. <i>áll-</i>)
cher., votj., zürj., h.
* <i>-ŋć-</i> ↔ * <i>-lk-</i>		

same language. Our other theory is the following: it happens, but however rarely, that the difference between doublet meanings can be shown, as for example in the case of **mäkz* and **mäkte*.

Everywhere in the reflexes of **mäkte* the meaning 'tussock; Rasenhügel' is present:

- f i. 'Rasenhügel, Erdhügel, Höcker, Mooshöcker'
- e s t. 'Rasen, Rasenhügelchen, ausgestochenes Rasen- od. Torfstück'
- l p. 'a species of *Carex* which forms tussocks and grows on bogs'
- j u r. 'Rasenhöcker, Bülter'
- s e l k. 'kleiner Hügel, kleiner Rasenhügel, Haufen'
- k a m 'Rasenhügel, Erdhügel, kleiner Erdhügel'

In the etymology of **mäkz* we can find it in only one case, in osjt.:

- f i. 'Hügel, Anhöhe, Berg; Abhang, Hang'
- e s t. 'Berg, Hügel'
- o s t j. 'kleiner Erdhügel, Bülte, Erdhöcker, R a s e n h ü g e l'

On the basis of the meanings of the etymological correspondences of **mäkte*, we can rightly hypothesize the meaning 'tussock'; but in connection with the meaning of **mäkz*, we only know that we can designate it as a hill or a relief form larger than a hill, or a mountain. A similar difference can be seen in the doublet **omte* — **ontē*, where the former meant some kind of cavity or hole, and the latter, however, a cavity inside a person or animal, the chest or stomach cavity.

A further problem is that among the doublets — from within Uralic or Finno-Ugric — which could have been primary, as well as the problem that was there some kind of connection between the quality of the consonant of the form assumed to be hypothetically more original and the quality of the consonant that appeared recently; does the transposition of consonants show certain tendencies. In this actual initial phase of research it would be early to mention tendencies, as the supposition would be only that the collected — and here it is only presented in fragments — material shows that we are in the presence of word-splitting and word-formation concerned with one of the rather ancient or earlier methods of word-formation in the Uralic proto-language. I would have liked to there and now call the reader's attention to only this phenomenon. A common morphological and semantic, or perhaps morphosemantic, examination of the complete Uralic or Finno-Ugric word-stock is necessary in accounting for this supposition in what follows.

This work can be accomplished on the basis of such an etymological dictionary which beyond preparing the word-stock of a given language family has the goal of reconstructing the proto-forms and proto-meanings as well.

MARIANNE SZ. BAKRÓ-NAGY

On the Question of Proto-Language Reconstruction

Following the discovery that the Indo-European languages are genetically related, it was seen relatively soon that Sanskrit does not represent the language state that is the source of the living Indo-European languages, neither could it be the common predecessor or at least very close to it; but rather the oldest known language. AUGUST SCHLEICHER, who — under the influence of Darwin's teachings — imagined the development of languages to be similar to the living world, set upon himself the task of deducing the Indo-European proto-language. This he represented in the form of a family tree. He thought that by comparing the data of related languages we could proceed back step by step in the history of the languages until we would be able to reconstruct, with the help of our knowledge of phonological rules, this Indo-European proto-form and proto-language from which the correspondences of the genetically related languages compared as well as the genetically related languages themselves are derived. SCHLEICHER saw the value of this procedure in the fact that such ancient language forms demonstrate in a concrete manner the results of research, facilitate an insight into the history of the daughter languages, and by means of them the erroneous nature of this view could easily be conceivable, the view according to which Sanskrit would also be the common predecessor of the non-Indian Indo-European languages.¹ SCHLEICHER in his *Compendium* published not only the words and roots of the proto-language but paradigms as well: and moreover published a simple short tale constructed in the proto-language.² SCHLEICHER was therefore not content with ascertaining genetic affinity, but he also wished, by disclosing the regularities, to reconstruct the common ancestor of the Indo-European languages. His procedure was not met with unanimous recognition: while the neo-grammarians were drawing upon Schleicher in their research on phonological rules and efforts in reconstruction, his pupil, JOHANNES SCHMIDT³ attacked the family tree theory by establishing his wave theory, and he classified the proto-language as a piece of scientific fiction, which naturally also meant denying the justification for reconstructing. In judging this question the

¹ A. SCHLEICHER, *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Vierte Auflage. Weimar, 1876, 8; cf. also H. PAUL, *Deutsche Grammatik*. Dritte Auflage. 1. Band. Halle, 1955, 7.

² A. SCHLEICHER, *Eine Fabel in indogermanischer Ursprache*. Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen. Berlin, 5(1868):206—8.

³ J. SCHMIDT, *Die Verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. Weimar, 1872.

camp of comparativists was split into two parts: those who believed and were against reconstruction, and this debate has not died down even today.⁴

KARL BRUGMANN⁵ declared that the Indo-European proto-language reconstructed through the help of linguistics was not the kind of language that could have once been spoken, for the method of reconstruction can place beside one another forms derived from different ages and from different dialects of the proto-language. But BRUGMANN does not reject reconstruction itself, nor does he condemn it; on the contrary, he applies it. A. MEILLET, for the most part, emphasized the unreality of reconstructions as well as their unverifiable nature and looked upon the disclosure of the system of correspondences as the task of comparative linguistics,⁶ although his point of view against it was not always unanimously unfavourable.⁷ H. SCHUCHARDT⁸ and N. S. TRUBETZKOY⁹ did not derive the Indo-European languages from one certain proto-language, but explained them as the results of contacts and interrelationships between languages which were not in a genetic relationship with one another — cf. TRUBETZKOY: *Sprachbund* — (in Finno-Ugric D. V. BUBRIH asserted similar views which have however remained without reaction);¹⁰ after denying the existence of a proto-language, it would naturally follow that reconstruction would be refused as a method. In Italy among the representatives of the neolinguistic trend, G. BONFANTE¹¹ and V. PISANI¹² conducted especially vehement attacks against reconstruction. Soliciting the help of linguistic geography teachings and referring to the not always clear-cut nature of the reconstructions, they deny the existence of a unified Indo-European, etc. proto-language, and see the task of comparative linguistics in the determination of isoglosses; according to them, only through a knowledge of these isoglosses can we arrive, in connection with outlining the temporal and spatial history of languages, at such stable and objective results which, as they say, can never be reached by adhering to the „Schleicherian myth” of the proto-language. According to them, we cannot understand the history of a language in the absence of a thorough and detailed knowledge concerning the history of the people speaking

⁴ Cf. G. BONFANTE, *On Reconstruction and Linguistic Method*. *Word* 1:83—94, 132—61; V. PISANI, *August Schleicher und einige Richtungen der heutigen Sprachwissenschaft*. *Lingua* 4:337—68; B. A. Виноградов, *О реконструкции протоязыковых состояний*. In: *Система и уровни языка*. Москва, 1969. 4—42.

⁵ K. BRUGMANN—B. DELBRÜCK, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*. *Vergleichende Laut-, Stammbildungs- und Flexionslehre der indogermanischen Sprachen*. Zweite Bearbeitung. Unveränderter Neudruck. Berlin—Leipzig, 1930. 21—7. K. BRUGMANN, *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg, 1904. 22—5.

⁶ A. MEILLET, *Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Leipzig—Berlin, 1907. 17, the same, *Сравительный метод в историческом языкознании* [*La méthode comparative en linguistique historique*]. Москва, 1954. 20, 21.

⁷ Cf. BONFANTE: *op. cit.* 87—9.

⁸ H. SCHUCHARDT, *Sprachverwandtschaft*. *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*. 1917:518—29, cf. also H. PAUL: *op. cit.* 9.

⁹ N. S. TRUBETZKOY, *Gedanken über das Indogermanenproblem*. *Acta Linguistica* 1:81—9.

¹⁰ Cf. E. ITRONEN, *Suomalais-ugrilaisen kantakielen äänne- ja muotorakenteesta* [In: *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historiantutkimuksen alalta*. Helsinki 1961. *Tietolipas* 20:48—84]. 48—50.

¹¹ G. BONFANTE, *The Neolinguistic Position*. *Language* 23:344—75.

¹² V. PISANI: *op. cit.*, *К индоевропейской проблеме*. *Вопросы языкознания* 1966/4:3—21.

that particular language.¹³ The American E. PULGRAM also expressed his opinions concerning the complete unreliability of reconstructions,¹⁴ maintaining that two types of Indo-European proto-languages must be distinguished: one which actually existed but with which we can never be familiar; the other is the reconstructed Indo-European proto-language which is the sum of reconstructed forms not possessing actual values.

Others — e.g., F. DE SAUSSURE,¹⁵ R. A. HALL,¹⁶ H. HOENIGSWALD,¹⁷ A. NEHRING,¹⁸ O. SZEMERÉNYI,¹⁹ R. ANTILA^{20 21} — contrary to the „negativists” who were frequently under the influence of agnosticism, advocated reconstruction saying: the task of comparative linguistics is the possible reconstruction of proto-languages so that we can by this means obtain a more composite and concrete picture concerning the antecedents of the languages known today, their structure, the life of the society that spoke the proto-language, so that we can improve our knowledge concerning the historical linguistic events, etc. of the periods elapsing between the time of the proto-language and that of the daughter languages; and in accordance with this concept, the reality of the reconstructed unities does indeed exist, and these precisely reflect the prevailing results of comparative linguistics; reconstructions — just like the knowledge of natural laws — can be refined, and in broadening our knowledge they will also become more and more accurate.²²

In Finno-Ugric linguistics, beginning already with the first and at the same time serious consideration regarding the common word-stock of the genetically related languages, the (*Magyar-ugor összehasonlító szótár*) written by JÓZSEF BUDENZ, we can speak about the reconstruction of the Finno-Ugric proto-language forms. In the course of his university studies at Göttingen, BUDENZ became acquainted with the results and theories of German linguistics at that time, among other things, SCHLEICHER's language theory. In the spirit of this, BUDENZ formulated the goal of Finno-Ugric comparative investigations in the preface to his dictionary: „... the Ugric languages demand from science to be compared above all with the aim that we can, so to say, revitalize their by-gone unity, that is the „Ugric proto-language”, determining with possible approximation its assumable phonetic character and with formal accuracy in conformity to past word-stock and parts of its formal grammatical structure”.²⁴ (BUDENZ attempted to reconstruct parts of

¹³ BONFANTE: *op. cit.* 348.

¹⁴ E. PULGRAM, *Proto-Indo-European Reality and Reconstruction*. *Language* 35:421—6 and *The Nature and Use of Proto-Languages*. *Lingua* 10:18—37.

¹⁵ FERDINAND DE SAUSSURE, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest, 1967. 271—5.

¹⁶ R. A. HALL, *On Realism in Reconstruction*. *Language* 36:203—6.

¹⁷ H. HOENIGSWALD, *Language Change and Linguistic Reconstruction*. Chicago, 1960 and *Phonetic Reconstruction*. In: *Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences*. Basel—New York, 1965. 25—42.

¹⁸ A. NEHRING, *Zur ‚Realität‘ des Urindogermanischen*. *Lingua* 10:357—68.

¹⁹ O. SZEMERÉNYI, *Trends and Tasks in Comparative Philology*. London, 1962. and *Einführung in die vergleichende Sprachwissenschaft*, Darmstadt, 1970. 29.

²⁰ R. ANTILA, *An Introduction to Historical and Comparative Linguistics*. New York—London, 1972. 326, 333 etc.

²¹ Cf. also PISANI: *Lingua* 4:350—1.

²² Cf. SZEMERÉNYI, *Trends...* 9, *Einführung...* 29.

²³ J. BUDENZ, *Magyar-ugor összehasonlító szótár*. Budapest, 1873—1881.

²⁴ MUSz. III—IV.

the formal grammatical structure in his work entitled *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*.²⁵) With a short time delay another similar undertaking followed the *Magyar-ugor összehasonlító szótár*: O. DONNER's work entitled *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*.²⁶ DONNER likewise touched upon the means of reconstruction, but operated with word roots patterned after Indo-European²⁷ and thus of course he undertook also the hypothesis of vocalic element in Finno-Ugric „word-roots” from nothing. Contrary to this, BUDENZ does not present his immense amount of etymological material in grouping according to roots, (this is alien to the Finno-Ugric languages), but according to the Hungarian member of the genetically related language correspondences — although he mentions the proto-word as the root-word equivalent²⁸ —, or rather he notes that as a consequence of the complete unclarity of Finno-Ugric vocalism at that time, in hypothesizing the proto-forms he attempts a decision at best of the palatal or velar quality of the proto-language vowels.²⁹ BUDENZ did not always attempt a reconstruction of the proto-word, saying that his work „in accordance with its detailed task is not an «etymological» dictionary. . . but simply a «comparative» one”,³⁰ and for the most part only then discloses the hypothesized forms if the proto-language word under consideration exists in the modern Finno-Ugric languages but only in its derivations. „He was the first who started to examine Finno-Ugric proto-forms clearly surpassing the comparativist attitude; but it is true that this was in one respect certainly early, for the history of the smaller language groups was not yet examined; but the initiative in any case remains the merit of Bundenz”, wrote SETÄLÄ³¹ about him.

For more than half a century the BUDENZ type of reconstruction was not met with a follow-up in Finno-Ugric. We cannot look for the reason in the aversion to reconstruction but in the relatively poor results of comparative phonological research. From time to time in articles written by SETÄLÄ, PAASONEN, and later TOIVONEN dealing with the subject of etymology there appeared hypothesized proto-language forms, but more for the purpose of only summarizing the more complicated explanations and demonstrating the phonological changes described. PAASONEN³² and HANNES SKÖLD³³ in their studies dealing with Finno-Ugric-Indo-European agreements, besides the Indo-European roots, and in the absence of reconstructed forms were compelled to list the Uralic or Finno-Ugric word-family members alleged to be reconcilable: the reason was again the lack of research in vocalism, as SKÖLD also pointed out.³⁴ LEHTISALO's attempt into the historical phonology of Uralic, which was not successful,³⁵ did not change the matter. STEINITZ's

²⁵ J. BUNDEZ, *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Budapest, 1884.

²⁶ O. DONNER, *Vergleichendes Wörterbuch der finnisch-ugrischen Sprachen*. Leipzig, I. 1874., II. 1876., III. 1888.

²⁷ Cp. eg. *VglWb.* V, VI.

²⁸ *MUSz.* V.

²⁹ *MUSz.* VIII.

³⁰ *MUSz.* VII.

³¹ *NyK* 23:340

³² H. PAASONEN, *Zur Frage von der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und indogermanischen Sprachen*. *FUF* 7:13—31.

³³ H. SKÖLD, *Indo-uralisch*. *FUF* 18:216—31.

³⁴ *FUF* 18:218.

³⁵ T. LEHTISALO, *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Uralischen vom qualitativen Standpunkt aus*. *FUF* 21:5—55.

vowel theory³⁶ and E. ITKONEN's criticism connected with it, as well as his new vowel theory,³⁷ brought about a sudden change. Following this, in the works of BJÖRN COLLINDER proto-language reconstruction plays a particularly important role. In searching for a synthesis of the two theories, he worked out a theory with a rather new conception. Of course, we must not forget that COLLINDER already previously undertook in a few cases³⁸ a hypothesis regarding the suffixes and words of the proto-language. In Hungary, however, large-scale etymological dictionary work produced a favourable possibility for reconstructing the phonetic shape of the Uralic, Finno-Ugric, etc. (proto-language) words.

Therefore, in Finno-Ugric research proto-language reconstruction was (again) established only through the efforts of COLLINDER as well as through the development of national etymological research,⁴⁰ at least in practice. From the following it however appears that certain people feel the insistence of theoretical reservations almost obligatory: COLLINDER writes in the introduction⁴¹ to the section of his Uralic comparative grammar that treats reconstructed proto-forms that the readers can question them at their own discretion. In the chapter on historical phonetics he lists and examines as well-established correspondences a large number of the daughter-language data, which are derived from these proto-forms. But he does so with the firm conviction that the definite element of these proto-forms (vowel or consonant) is the sure continuation, present-day representative of a definite Uralic (Finno-Ugric) proto-language sound, reconstructed on the basis of reciprocal correspondences. It is somewhat strange that what we recognize as true and correct as an integral element, we must consider it in its totality to be already unreliable. Nor is it slightly contradictory, as GYÖRGY LAKÓ, the principal editor of *A magyar szókészlet finnugor elemei*, expresses his views about this same question: „As we continually go further back into the past, we can more or less finally reconstruct also the language form that was the common antecedent of all the Finno-Ugric languages, that is the Finno-Ugric proto-language,”⁴² or rather: „The reconstructed forms require a clarification of the totality of our hypotheses drawn from the individual Finno-Ugric language (dialectal) forms and require them to be expressed then in the form of a concise symbol. While we do not attribute a real existence to them it is our conviction that with their applications as symbols we served the interest of those who use our dictionary.”⁴³ In the „prospectus”⁴⁴ of the other large etymological dictionary⁴⁵ we do

³⁶ W. STEINITZ, *Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus*. Stockholm, 1944.

³⁷ E. ITKONEN, *Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in der finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen*. FUF 29 :222—337, *Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen*. FUF 31 :149—345 etc.

³⁸ B. COLLINDER, *Comparative Grammar of the Uralic Languages*. Stockholm, 1960.

³⁹ B. COLLINDER, *Indo uralisches Sprachgut*. UUA 1934., *Jukagirisch und Uralisch*. UUA 1940.

⁴⁰ *A magyar szókészlet finnugor elemei*. Budapest, I. 1967., II. 1970.

⁴¹ *CompGr*. 405.

⁴² GYÖRGY LAKÓ, *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Bevezetés. Hangtan. Kézirat. *Finnugor Jegyzetek XI*. Budapest, 1964. 17, this same work is also in English: *Proto Finno-Ugric Sources of the Hungarian Phonetik Stock*. Budapest, 1968. 21.

⁴³ *MSzFE* 17

⁴⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, I. 1967., II. 1970.

⁴⁵ *TESz*. 30.

not find, in connection with the proto-language reconstructions in the word-articles of words belonging to the so-called „ancient heritage”, any kind of basic attitude, but the principal editor, LORÁND BENKŐ, in a university grammar book⁴⁶ expresses his opinion that the words reconstructed on the basis of comparative linguistic results, can be considered as only hypothetical ones, as a „formula-type summary” about the earliest state of the Hungarian language. In the previous case it is particularly striking that we can read about dictionary reconstructions as such kind of symbols which were recognized out of necessity, and still have not been perhaps properly established; while elsewhere this same author even believes in the reconstruction of the Finno-Ugric proto-language, if only „more or less”. Considering the not altogether consistent attitude among Finno-Ugric historical linguists, I feel that RAIMO ANTILA’s remark is appropriate here: „. . . many of those linguists who are maintaining a negativist position in theory are actually positivists in practice”.⁴⁷

Those opposed to proto-language reconstruction now and then question the existence of a proto-language (cf. above), saying that the present-day languages are not descendents of one definite proto-language, but usually came into existence through the mutual influence of more — whether genetically related to one another or not — languages; or rather that we have scarcely any or a very approximate knowledge concerning the temporal and spatial localization of a given proto-language; we do not know the dialectal distribution of the proto-language, and the characteristics of the dialects, and how they were related to one another, etc. The danger in a reconstruction is that we might place beside one another forms derived from different ages or different dialects. Contrary to this, however, it would not show common sense to deny the former existence of a common predecessor for the genetically related languages known today, a (Uralic, Finno-Ugric; Indo-European, Germanic, etc.) proto-language; naturally, however, the view according to which the individual proto-languages would have been sort of undifferentiated formations and the languages derived from them, not being influenced by neighboring genetically related and non-related languages (which would have developed according to their own internal laws) would be unacceptable. Therefore we cannot in every case and generally regard the reconstructed proto-language forms as being undoubtedly reliable. Taking the above also into consideration, there could also be more reasons for this:

1. the more distant the age is in which the proto-language becomes dissociated, the more difficult it is to determine its duration and to define it in time,⁴⁸ and the greater are the changes that took place in the daughter languages, among them not a small number of „irregularities”, the reason or conditions of which we do not know;

2. Just like the present-day living languages, the individual proto-languages also evidently showed a more or less definite dialectal separation; but for the time being, we can accept this circumstance in Finno-Ugric rather only in theory than in practice; but if we wish to explain nowadays certain excep-

⁴⁶ G. BÁRCZI—L. BENKŐ—J. BERRÁR, *A magyar nyelv története*. Budapest, 1967. 26—7.

⁴⁷ R. ANTILA: *op. cit.* 341.

⁴⁸ P. RAVILA, *Kantakieli kielihistorian peruskäsitteenä* [In: *Totuus ja metodi*. Porvoo—Helsinki, 1967. 67—78]. 70, 77.

tional sound correspondences, „irregularities” by means of dialectal differences of the proto-language, than we would only give an opportunity for⁴⁹ the arbitrary and unscientific etymologies; if we can obtain the completely reconstructed word-stock and grammatical framework of our language family, we will perhaps then have some hope of finding out something about the dialects of the proto-language; naturally we must imagine the dialectal distribution of the proto-language not or not only according to language groups known today, but former dialectal boundaries probably did not necessarily coincide with the boundaries or dividing lines between units of the population speaking the proto-language and moving in the path of separate language development;⁵⁰

3. If convergence development took place in the daughter languages in a certain area or areas, this cannot be clarified through comparative linguistic methods and it is lost for reconstruction;⁵¹

4. Among languages that have continued independently, two or more living in the neighborhood of each other and coming into contact and creating areal contacts can form a system of secondary agreements;⁵²

5. Because of the possible lack of early linguistic monuments, a reconstruction that is built upon speculation must bridge over a larger temporal distance, as a result of which the chance of error is greater; this difficulty can be especially felt in the research dealing with the history of the Uralic languages;⁵³

6. The fact that our knowledge reflecting proto-language relations can change and grow supports already by itself its necessity that in each case we adjust the reconstructed forms to our more exact knowledge;⁵⁴

7. Finally, besides reconstructing the sound body of each proto-language word, the semantic hypothesis belonging to the word causes some problem if — as it sometimes happens — we come across divergent meanings or semantic ranges in the present-day languages which at first glance show a small number of common features; surmounting this calls for an investigation of meaning changes and an application of the hypotheses concluded from this investigation, because the reference to possible semantic parallels does not unconditionally lead to unanimously reliable and convincing results.⁵⁵

⁴⁹ E. ITKONEN: *Tietolipas* 20:55, *RAVILA*: op. cit. 68—70.

⁵⁰ H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. Auflage. Halle, 1920. 46—7.

⁵¹ MEILLET, *Сравнительный метод...* 20, *HOENIGSWALD*, *Language Change...* 135, 136.

⁵² A. RÓNA—TAS, *Néhány gondolat a nyelvrokonságról* (*NyK* 71:261—79) 278—9 and *Общее наследие или заимствование?* [*Вопросы языкознания* 1974/2: 31—45] 31.

⁵³ G. BÁRCZI, *Bevezetés a nyelvtudományba*. Budapest, 1953. 109—10, *HAJDÚ P.*, *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*. Budapest, 1973. 19—20.

⁵⁴ Cf. G. BEREZKI: *NyK* 70:450—1, *SZEMERÉNYI*, *Trends...* 9, *Einführung..* 29.

⁵⁵ R. KATIČIĆ, *Der Entsprechungsbegriff in der vergleichenden Laut- und Formenlehre* [*Indogermanische Forschungen* 71:203—20]. 209; S. KÁROLY, *Általános és magyar jelentéstan*. Budapest, 1970. 255; in connection with semantic reconstructions cf. also E. BENEVENISTE, *Problèmes sémantiques de la reconstruction*. *Word* 10:251—64 and P. THIEME, *The Comparative Method for Reconstruction in Linguistics*. In: *Language in Culture and Society*. New York—London—Tokyo. 1966. 585—98, cf. also MARIENNE BAKRÓ-NAGY paper entitled: *Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences*.

According to GUY JUCQUOIS's⁵⁶ assertions,⁵⁷ reconstructed proto-languages contain a much more larger quantity of homophonous words than do natural languages; the reason for this can be seen in the methods of reconstruction. Thus, for example, in J. POKORNY's work entitled *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*,⁵⁸ 95.5% of the reconstructed roots have at least one homophonous counterpart according to E. BENVENISTE's investigations.⁵⁹ From the material of the Uralic Etymological Dictionary about 1200 word-articles (about two-thirds) have so far been prepared, and in it, among the reconstructed proto-forms, only about 250 (about 20%) have at least one homophonous counterpart; I regarded as homophones also those proto-forms in which the vocalic quality of the non-initial syllable could not be determined, e.g., *čęŋke 'Dampf' FU — *čęŋkz 'Keil' FU, *kudz 'Morgen' U — *kudz 'Schneefall' U, therefore, only potentially homophones; that is, if our knowledge concerning the proto-language would widen, we could count upon a 20% decrease of the above; but inasmuch as I, at the time the proportion mentioned above was established, regarded the verbal-nouns as one word, although it would have been more correct to accept them as homophonous proto-words, the 20% proportion would increase somewhat. But it could easily be possible that the decrease and increase already mentioned will be approximately of the same degree, it would therefore not bring about a considerable change; besides about 400 Uralic and Finno-Ugric word articles awaiting writing cannot to a significant degree alter this proportion; on the basis of this, we can therefore much more favourably judge the situation of Uralic etymological research — and together with this the situation of the reconstructions, as COLLINDER⁶⁰ and A. JOKI⁶¹ referred to it. — By the way, the approximately 1600 reconstructable words of the Uralic-Finno-Ugric proto-language's word-stock (and then we considered the verbal-nouns to be only one and not two words!) contradicts AURELIEN SAUVAGEOT's thesis⁶² (which influenced perhaps a little strangely more than two decades) that the common word-stock of the Uralic languages known today is small; the predominant majority of these 1600 etymologies were already just as well known then, but this reasonably strange statement can be explained to a certain extent that the etymologies were published in several papers, sometimes in hidden places and so the revealed common word-stock could be surveyed and organized only with relative difficulty.

The proto-language reconstructions can be controlled not or only rarely, and in exceptional cases, but if the possibility arises, they turn out to be effectual and successful,⁶³ and this naturally justifies those who believe in reconstruction

⁵⁶ GUY JUCQUOIS, *La théorie de la racine en indo-européen* *La Linguistique* 6/2 :69—102, 7/1 :73—91, 8/1 :73—103.

⁵⁷ *La Linguistique* 6/2 :76.

⁵⁸ J. POKORNY, *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*. Bern—München, 1959.

⁵⁹ E. BENVENISTE, *La structure des racines en indo-européen*. In: *Linguistic Research in Belgium*. Wetteren, 1966. 57—68, quotes JUCQUOIS: *La Linguistique* 6/2 :83.

⁶⁰ B. COLLINDER, *Introduktion till de uraliska språken*. Stockholm, 1962. 45.

⁶¹ A. JOKI: *MNy*. 66 :10.

⁶² A. SAUVAGEOT: *Les langues du monde*. Paris, 1952. 310.

⁶³ Cf. HOENIGSWALD: *op. cit.* 137, SZEMERÉNYI, *Trends . . .* 8, I. FODOR, *Mire jó a nyelvtudomány?* Budapest, 1968. 40, E. SAPIR, *Az ember és a nyelv*. Budapest, 1971. 84—5.

and admit that the system of hypothesized forms is necessary for further research. The goal of comparative linguistic research is not only to ascertain the genetic affinity of the related languages and to determine the degree of relationship, but also that through the reconstructions we can obtain a possible maximum knowledge concerning the proto-language. If we know the two distant points in a developmental process (the possible system of the reconstructed proto-language and the present-day languages that developed from the proto-language), we can create also a picture about such circumstances of the development, upon which a mere comparison would not shed light. Of course, so that we can have a reliable picture of the split proto-language in a distant age, we must know the later developmental periods as well, the „intermediate proto-languages” also; thus, for example, a clarification of the Finno-Permic, Finno-Volgaic, and Ugric, etc. proto-language system would enlarge and make our knowledge more exact concerning the Uralic (Finno-Ugric) proto-language, although for the time being such a paradoxical situation took shape that we know more in phonological relation about the distant Finno-Ugric proto-language, than about the later Ugric proto-language or the early developmental periods of the separate lives of the single languages, as for example, old Hungarian. This is mainly so because Ugric vocalism research fell behind to a certain extent the Finno-Permic branch.⁶⁴ The archaism of the vocalism of the Finnic languages (and congruent evidence with these of Lapp vocalism) facilitates, in a large degree, Finno-Permic and Finno-Volgaic, and further Finno-Ugric and Uralic reconstructions, thus the reconstructions of the Finnic languages play a key language role in this most problematic area of the reconstruction. Neither can we depend, in this area, on one of the Ugric languages as a key language. Another similarly not unimportant problem of Finno-Ugric is that for the time being we do not know how to separate from one another on the basis of phonetic points of view the Finno-Ugric and the Uralic proto-language,⁶⁵ although perhaps a historical-comparative study of the up-to-now fairly neglected Samoyedic languages will bring the desired result.

In becoming frightened of the towering difficulties before us, we would give up on reconstruction, we would also give up revealing those historical processes which shaped the individual physiognomy of the present-day languages, however such investigations also mutually complement one another, and through this the reconstruction of the proto-language could be at the same time the goal and means as well.⁶⁶ In addition to the phonological system of the proto-language, we can more or less reconstruct its morphological units: in relationship to the formation of the Finno-Ugric proto-language, see KÁROLY RÉDEI's paper,⁶⁷ we can reason further the derivational and inflectional morphemes of the proto-language, but a complete reconstruction of the paradigm system of the proto-language would be an unfounded and illusory objective. In connection with the syntax of the proto-language, we can also arrive at certain cautious hypotheses,⁶⁸ but we cannot scarcely know more

⁶⁴ Cf. E. ITKONEN: FUF 37:40.

⁶⁵ About this cp. HAJDÚ, BUNyt. 43 .

⁶⁶ Cf. SAUSSURE: op. cit. 271.

⁶⁷ KÁROLY RÉDEI, Wortbildung in der PU/PFU Grundsprache.

about the syntax of the Uralic and Finno-Ugric proto-language than can be found in PÉTER HAJDÚ's book.⁶⁹ The practical and expedient nature of the reconstructions can otherwise be convincingly proven that the reconstructions of the Uralic etymological dictionary have already brought surprising and interesting results: through them and by the help of internal reconstruction we can obtain an insight into the secrets of the perhaps very early method of word formation in the Uralic proto-language, about which MARIANNE BAKRÓ-NAGY's paper⁷⁰ gives account. With a knowledge concerning the complete reconstructable vocabulary we can become acquainted with the living conditions, social and economic relations, etc. of the people who spoke the proto-language. Nor could it be insensible that being in possession of the reconstructed vocabulary, we can know something sure and more about possible distant relations of our language family. The efforts directed towards the reconstruction of the proto-language are therefore useful and encouraging efforts accompanied by results, because the proto-language, like a mosaic hypothesized constitutes the object of further investigations.⁷¹

A re-establishment of the complete synchronic system of the proto-language cannot naturally be the goal of the comparison of the genetically related languages and the reconstruction of the proto-language,⁷² still less would be the useless construction and improvization of proto-language texts. But our knowledge which is sometimes scanty does not authorize us to suppose that the proto-language could have been so „primitive” that the prestigious part of the grammatical categories could have been formed in the separate lives of the single languages or language groups.⁷³

In the reconstruction of proto-language conditions and in clarifying language historical processes that took place, typological research, the discovery of universals, implicational connections, the application of general rules appearing in historical changes⁷⁴ can offer a great help.

In Finno-Ugric studies at home — as I already mentioned — reconstruction because of etymological dictionary work, and more of all because of the Uralic Etymological Dictionary has become an especially actual question. In connection with this, I must remind the reader of the practical use of the

⁶⁸ Cf. SZEMERÉNYI, *Einführung* . . . 28, NEHRING: *Lingua* 10:368, E. ITKONEN: *Tietolipas* 20:54–5.

⁶⁹ BUNyt. 80–4.

⁷⁰ Cp. note 55.

⁷¹ Cf. В. К. Журавлев, *Современные проблемы реконструкции праязыка* [In: *Проблемы языкознания. X Международный конгресс лингвистов. Москва, 1967. 255–60*]. 260.

⁷² Cf. NEHRING: *Lingua* 10:365, E. ITKONEN: *Tietolipas* 20:54–5, HAJDÚ, BUNyt. 40.

⁷³ This e. g. J. BERRÁR, *Magyar történeti mondatlan. Budapest, 1957. 43, 78–9, 175–6*, but cf. MEILLET, *Einführung* . . . 20–1.

⁷⁴ Cf. R. JAKOBSON, *Typological Studies and Their Contribution to Historical Comparative Linguistics*. In: *Proceedings of the VIII International Congress of Linguists. Oslo, 1958. 17–25*, in Hungarian: *A nyelvtipológia*. In: R. JAKOBSON, *Hang-Jel-Vers. Budapest, 1969. 175–85*, R. ANTILA, *Uusimman äännehistorian suunnasta ja luonteesta. Turun Yliopiston Fonetikan laitoksen julkaisuja no. 5. Turku, 1969. 51–2*, J. H. GREENBERG—CH. E. OSOODE—J. J. JENKINS, *Memorandum Concerning Language Universals* (in: *Universals of Language. Second Edition. Cambridge (Massachusetts) — London, 1966. XV–XXVII*). XXII–XIV, B. A. USPENSKIJ, *Strukturális nyelvészeti tipológia* (in: *A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 419–39*) 422–3, Б. А. Серебrenников, *Вероятностные обоснования в компаративистике. Москва, 1974, 5, 45–63*.

reconstructed proto-language forms, the proto-forms, but it will make possible an easily arranged publication of the dictionary material.⁷⁵ As a result of an arrangement of word-articles according to the proto-forms in alphabetical order the Uralic Etymological Dictionary will be incomparably more easily treatable, then COLLINDER's etymological dictionary⁷⁶ of a much smaller extent which was assembled according to other principles of editing. Perhaps it is not an exaggeration to assert that for the comparative-etymological dictionaries that treat the vocabulary of more languages the publication method based on the reconstructions is the ideal one.

LÁSZLÓ HONTI

⁷⁵ Eg. POKORNY, *IdgEtwb.*, Cf. also E. BERNEKER, *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg, 1908—14. 3.

⁷⁶ B. COLLINDER, *Fenno-Ugric Vocabulary*. Stockholm, 1955.

Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique: „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois”*

1. À fin de représenter plus clairement l'identité étymologique des mots hongrois avec des mots correspondants des langues apparentées, le dictionnaire étymologique portant le titre „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois” indique, entre autres, la forme phonétique reconstituée de l'antécédent de la famille de mots supposé appartenir à l'ouralien, au finno-ougrien ou ougrien primitifs. Sous forme de symboles concis, ces formes primitives servent à formuler le résultat que l'on obtient en tirant les conséquences possibles des correspondances entre les langues apparentées.

Dans les deux volumes du dictionnaire déjà parus, on peut trouver 336 formes primitives ayant à l'intérieur un élément consonantique (consonne simple, -gémignée, groupe de consonnes composé de deux ou, plus rarement, de trois consonnes). En comparant les représentations phonétiques du hongrois actuel avec leurs antécédents supposés appartenir à la langue primitive, on aboutit à un système compliqué, divergeant et en même temps entrelacé des correspondances phonétiques.

Ce système des correspondances phonétiques peut être analysé, du point de vue de la théorie de l'information, comme système statistiquement indépendant du temps, dont les caractéristiques sont déterminées par la fréquence des éléments qui y figurent. Autant que je sache, les relations de fréquence internes, c'est à dire les lois statistiques indiquant les correspondances phonétiques (ces dernières appliquées au cours des recherches étymologiques ouraliennes) n'ont pas encore été traitées. Pourtant, de semblables recherches pourraient contribuer à l'exploration des indices quantitatifs caractérisant tout le système, ce qui permettrait de mesurer le degré d'authenticité des types établis des correspondances phonétiques. C'est ce que j'essaie de démontrer en faisant des recherches sur un sous-système du système de correspondances phonétiques traité dans le dictionnaire, qui inclue deux tiers des correspondances consonantiques à l'intérieur du mot.

2. En partant de l'état actuel des langues apparentées pour explorer l'antécédent le plus possible, la mise en correspondance des sons a une structure et une démarche logique de sens invers par rapport aux processus réels de l'évolution de la langue. Donc le variable d'état «input» n'est autre chose que la représentation phonétique de la langue dérivée (en ce cas le hongrois), tandis que les signes «output» sont les sons hypothétiques de la langue primi-

* A magyar szókészlet finnugor elemei. I. Budapest 1967., II. Budapest 1971.

tive. La structure même du système est déterminée par le réseau de la relation des signes input et output, ainsi que par les fréquences relatives à cette relation.

Le degré d'authenticité des correspondances phonétiques est déterminé par les facteurs quantitatifs suivants:

1. Par la fréquence des représentations phonétiques input (c'est à dire par le pourcentage des représentations consonantiques — consonnes simples et géminées ou groupes de consonnes — dans l'ensemble des 336 mots analysés).
2. Par le nombre des représentations phonétiques output (cette fois par le nombre des représentations primitives possibles) correspondant à chaque signe input.
3. Par la répartition de la charge des types divers de correspondance phonétique, c'est à dire par la dispersion de chaque représentation input entre ses représentations output.

De ce qui suit, ces trois critères seront nommées

«fréquence», «nombre d'antécédents» et «indice de dispersion».

3. Le premier supplément offre l'illustration de la répartition réelle des correspondances phonétiques. Les 336 paires correspondants s'arrangent dans 118 types de correspondance d'après leurs signes input et output qui doivent différer au moins dans l'une des marques significatives. Le nombre des représentations phonétiques input est 39. On en peut distinguer 4 sous-groupes:

1. Consonnes simples: 20. Absence de *C*, *DZS*, *ZS*, *F* et de *TY*.
2. Consonnes géminées: les six suivantes; *NNY*, *TTY*, *GGY*, *GG*, *SSZ* et *LL*.
3. Groupes de consonnes: 12 groupes bipartits. Les groupes caractéristiques en sont les suivants (selon la présence ou l'absence d'un élément occlusif):
 - type 01: nasale, fricative ou liquide + occlusive
MB, *NG*, *NGY*, *JD* et *LGY*.
 - type 00: fricative, liquide ou trémulante + nasale ou fricative
JSZ, *LH*, *RM*, *RNY*, *RV*, *RS*.
 - type 10: occlusive + nasale
GYM
 - type 11: occlusive + occlusive
ce type n'est pas représenté.
4. Ø (manque de son): Toutes les représentations phonétiques de degré Ø dans la forme lexicographique du mot, même s'il y a des alternances thématiques où quelque consonne (*V*, *J*, *H*) est présente, appartiennent à ce groupe.

Il y a en somme 75 sortes de représentations phonétiques output. À cause de l'incertitude de la mise en correspondance des sons, on a obtenu 21 signes output doubles (donc deux antécédents pour un signe input) et un signe triple. Entre les 20 consonnes supposées de la langue primitive il y a 18 qui sont des représentations consonantiques simples; le *š apparaît dans une seule position, dans le groupe de consonnes *kš, alors que *γ apparaît ou bien dans des groupes de consonnes, ou bien comme variante facultative près de *k et de *w. Il y a trois consonnes géminées: *pp, *tt, *kk; 40 groupes de consonnes doubles et

trois groupes de consonnes triples. La plupart des groupes de consonnes doubles est de type 00 (23 groupes) il y a 11 groupes de type 01 et il n'y a que trois groupes qui sont de type 10 (*kš, *ks et *ps). Il y a également trois groupes de type 11: *kt, *tk et *pt. Il semble que les groupes formés de trois consonnes peuvent être décomposés en deux sous-groupes: en 2 + 1 (*'é|k) et en 1 + 2 (*'η|ks et *w|kk).

4. Les valeurs de fréquence des signes input se trouvent dans la première colonne du deuxième supplément. La distribution uniforme des 336 données entre les 39 représentations phonétiques donnerait une fréquence moyenne de 8,6. La fréquence de *R* est le quintuple, celle de *L* et de \emptyset est le quadruple et celle de *GY*, de *Z*, de *J*, de *K*, de *G* et de *P* est le double de cette valeur moyenne. En revanche il y a 13 entre eux (*TTY*, *DZ*, *H* et presque tous les groupes de consonnes) qui n'apparaissent qu'une fois.

Les nombres d'antécédents primitifs se trouvent dans la deuxième colonne du 2ème supplément. Les 39 représentations phonétiques input ont en somme 118 antécédents possibles. Le nombre d'antécédents correspondant à chaque représentation phonétique est en moyenne 3,0. *GY*, \emptyset et *L* ont un très grand nombre d'antécédents: plus que le triple; *Z*, *J*, *R*, *S* et *LL* ont un nombre d'antécédents près du double de la valeur moyenne; *T*, *SZ*, *M*, *NY*, *D* et *CS* ont un nombre d'antécédents proche de la valeur moyenne; *P*, *G*, *N* et *B* se distinguent des autres par leur nombre d'antécédents très petit par rapport à leur assez grande fréquence.

Sur la base de la proportion de charge des divers types de correspondance phonétique appartenant à chaque représentation phonétique input et déterminé par le nombre d'antécédents, nous pouvons obtenir les indices de dispersion par la méthode suivante:

Si la représentation phonétique n'a qu'un seul antécédent, la mise en correspondance a une univocité de 100%, donc l'indice de dispersion est 1,000. Mais si le signe input peut avoir deux ou plus de deux outputs possibles, la mise en correspondance aura certainement une dispersion positive: elle sera inférieure à un et sa valeur actuelle dépendra toujours de la fréquence du signe input et des proportions de distribution appartenant à chaque signe output.

La formule générale pour cette fonction est la suivante:
$$D = \sum_{i=1}^n \left(\frac{k_i}{B} \right)^2$$

où *D* = indice de dispersion

B = fréquence input

k_i = valeur de charge pour chaque signe output *k₁*, *k₂* ... *k_i* ... *k_n*

n = nombre des signes output

En traduisant cette formule au langage des calculs pratiques; nous devons faire l'addition des carrés des fréquences pour chaque output et diviser la somme obtenue par le carré de la fréquence input.

Voici un exemple concret de ce procédé. Supposons que la fréquence d'un signe input est 4. Dans ce cas, le nombre des signes output ne peut être en principe que 1, 2, 3 ou 4.

Si le nombre des outputs est 1 il n'y a pas de dispersion, *D* = 1,000.

Si le nombre des outputs est 2 les proportions de

distribution possibles sont 1:3 et 2:2

$$\text{si nous avons 1:3, } D = \frac{1^2 + 3^2}{4^2} = \frac{10}{16} = 0,625.$$

$$\text{si nous avons 2:2, } D = \frac{2^2 + 2^2}{4^2} = \frac{8}{16} = 0,500.$$

Si le nombre des outputs est 3 la proportion de distribution ne peut être que 1:1:2

$$D = \frac{1^2 + 1^2 + 2^2}{4^2} = \frac{6}{16} = 0,375.$$

Si le nombre des outputs est 4 la proportion de distribution ne peut être que 1:1:1:1

$$D = \frac{1^2 + 1^2 + 1^2 + 1^2}{4^2} = \frac{4}{16} = 0,250.$$

Les résultats des calculs pour les indices de dispersion se trouvent dans la 3ème colonne du 2ème supplément. Mais la dispersion seule ne peut pas servir de mesure d'authenticité pour les correspondances phonétiques. Car il est évident que, même avec des proportions de distribution output identiques, les fréquences des représentations phonétiques input peuvent être très différentes: par exemple les fréquences input 4 et 40 ayant une proportion de distribution 1:3 ont également un indice de dispersion 0,625 ce qui signifie dans le cas de la première 1 et 3 apparitions, tandis que dans le cas de la deuxième 10 et 30. Donc les facteurs de fréquence jouent aussi un rôle important dans le jugement du degré d'authenticité.

Les valeurs qui servent à démontrer le degré d'authenticité des correspondances phonétiques (faute de meilleur terme on les nommera «indices d'authenticité») peuvent être obtenus par la multiplication des indices de dispersion par les fréquences input (v. les résultats dans la 4ème colonne du 2ème supplément).

Avec des dispersions identiques, les écarts (réduits ou augmentés) de fréquence des correspondances phonétiques motivent l'écart (réduit ou augmenté) de l'indice d'authenticité, qui est proportionnel et conforme aux indices de dispersion.

Avec des fréquences identiques, les écarts (réduits ou augmentés) dans la proportion de distribution motivent l'écart de sens inverses des indices de dispersion et le changement des indices d'authenticité proportionnel à l'écart des indices de dispersion.

Nous pouvons donc constater que la fréquence est directement proportionnelle à l'authenticité, tandis que la dispersion y est inversement proportionnelle. Ceci est conforme à la thèse des étymologues, selon laquelle plus une correspondance phonétique a des pairs correspondant univoques, parmi des représentations phonétiques limitées autant que possible, plus elle est authentique.

5. Quelles conséquences peut-on tirer des calculs statistiques en ce qui concerne l'authenticité des correspondances phonétiques? Les lois statistiques qui déterminent le sous-système des correspondances phonétiques peuvent

être rendues visibles par la représentation graphique des paramètres internes, statistiques de ces correspondances (v. 3ème supplément). On y voit clairement que 5 catégories des correspondances phonétiques peuvent être distinguées sur la base des indices d'authenticité:

1. La première catégorie ne contient qu'une seule représentation phonétique, notamment *R*. **r* primitif se garde avec grande fréquence dans le hongrois, mais **k*, **w*, **j* et **γ* primitifs peuvent disparaître de son environnement.
2. *L*, *P* et *K* peuvent figurer dans cette catégorie. **l* primitif garde sa grande fréquence dans le hongrois, mais **k*, **w*, **j* et **γ* primitifs peuvent disparaître de son environnement, ces derniers montrant une plus grande fréquence dans cette position que dans l'environnement de **r*. Antécédents primitifs de *L* peuvent également être **δ* et plus rarement **wδ* ou **nt*. Malgré leurs fréquences presque identiques, l'indice d'authenticité de *L* est donc moins que la moitié de celui de *R*. Dans ce sous-système, c'est *P* qui a le correspondant le plus univoque: tous ses antécédents sont déductibles de **pp*. *K* aurait une pareille position, s'il n'avait pas, comme conséquence de l'influence modifiante des correspondances des langues apparentées, deux fois **wkk* au lieu de **kk* comme antécédent primitif. Donc *K* montre, malgré sa plus grande fréquence, un degré d'authenticité plus bas. Quant à *T*, on pourrait demander pourquoi il ne figure pas entre les autres occlusives *P* et *K*. La fréquence de *T* n'est pas moins élevée que celle de *P* et de *K*, mais à cause de son indice d'authenticité plus bas, il a trouvé place de deux catégories plus loin. C'est une conséquence de sa proportion de distribution très grande: il a comme antécédents **tt*, **kt*, **tk* et **pt*, donc tous les groupes: occlusive + +occlusive. Cette incertitude dans les correspondances de *T* est, jusqu'à nos jours, la source de nombreux points d'interrogation.
3. Dans cette catégorie nous avons déjà 6 représentations phonétiques diverses. *G* a deux antécédents primitifs: **ηk* et **η*. Ce qui est étonnant, c'est que le dernier est beaucoup plus chargé (11:4). La correspondance univoque de *N* est variée par l'antécédent **m* dans *indul*. Mais cette alternance de la consonne motivée par le suffixe ne fait écarter l'indice d'authenticité que de 0,8. L'influence modifiante des correspondances sporadiques dans le cas de *Z* est d'autant plus grande. Sur la base de ses antécédents **t* avec un indice d'authenticité de 11,0, il devrait figurer dans la 2ème catégorie, mais la dispersion des correspondants mène à une réduction de 3,8. Dans le cas de *D* c'est pareil: ici, c'était la dispersion des correspondants **nt* et **mt* qui a causé la réduction de valeur. La valeur d'authenticité de *M* est réduite par le fait que **l*, **l'* ou **δ'* peuvent disparaître de son environnement, ce qui rend ses correspondances plus incertaines. *Ø* (manque de son) a une fréquence et une dispersion également grandes. C'est grâce à ces deux facteurs que son indice d'authenticité approche de la moyenne de tout le système: même arrondi à deux chiffres, cela donne 5,8. *Ø* a 11 antécédents divers qui ont la caractéristique commune suivante: dans la plupart des cas, ils se trouvent près de *V*, *J* ou plus rarement de *H*: sons remplissant des hiatus. Conformé-

1er Supplément: Répartition des correspondances phonétiques

M	m	7	lm	1	lm-δ'm 1																	
N	n	9	m	1																		
NY	n	5	ń	4	δ'		1															
NNY	n	1	ń	2																		
P	pp	14																				
T	tt	4	kt	4	tk	1	pt		1													
TTY	tt	1																				
K	kk	13	wkk	2																		
B	mp	4																				
D	nt	8	mt	1	mt-nt		1															
GY	ńé	5	é	2	ńé-é	2	č	2	j	2	jη	1	ł	1	ł-δ'	2	δ'	1	l	1	n	1
GGY	ł	1	ł-δ'	1																		
G	η	11	ηk	4																		
GG	η	1	ηk	1																		
CS	č	1	é	1	čk		1															
DZ	tt-t	1																				
SZ	ś	5	é	2	é-ś	1	s		1													
SSZ	é	1	ńé-é	1																		
S	é	6	č	2	ńé-é	2	č-é	1	čk	1	sk		1									
H	kš	1																				
V	p	2	η	1																		
Z	t	11	č	2	é	1	é-ś	1	ś	1	s	1	ps		1							
J, LY	j	8	δ'	2	l	2	η	1	jw	1	łw	1	j-jγ		1							

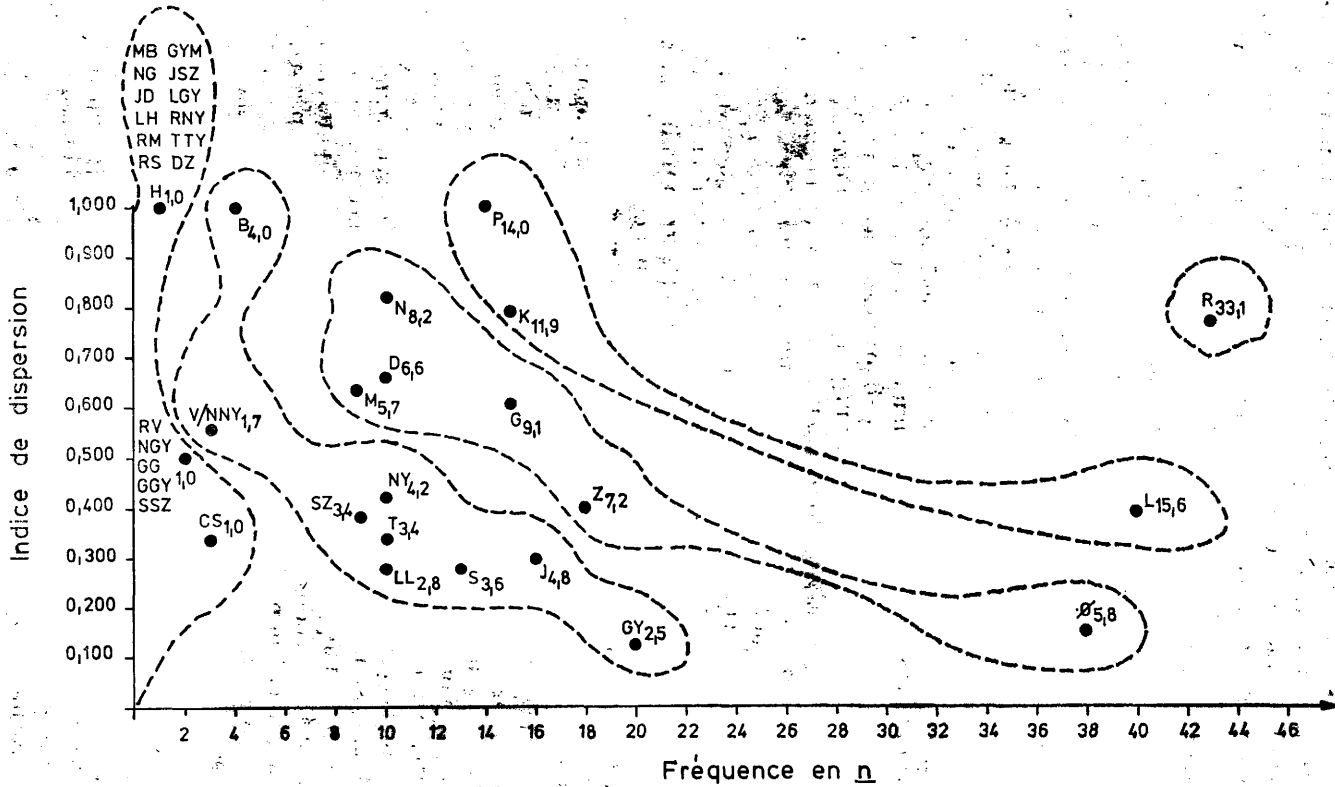
<i>L</i>	<i>l</i>	24	<i>δ'</i>	5	<i>lk</i>	4	<i>lγ</i>	1	<i>lj</i>	1	<i>wl</i>	1	<i>l-lk</i>	1	<i>l-lj-lk</i>	1	<i>wδ</i>	1	<i>nt</i>	1		
<i>LL</i>	<i>l</i>	4	<i>lk</i>	3	<i>lγ</i>	1	<i>lk-lγ</i>	1	<i>ηl-lη</i>	1												
<i>R</i>	<i>r</i>	36	<i>rk</i>	3	<i>r-rk</i>	1	<i>r-rw</i>	1	<i>r-rj</i>	1	<i>rw-ry</i>	1										
<i>ø</i>	<i>j</i>	11	<i>m</i>	5	<i>η</i>	5	<i>k</i>	5	<i>w</i>	3	<i>w-γ</i>	3	<i>w-η</i>	1	<i>k-γ</i>	1	<i>ks</i>	2	<i>jk</i>	1	<i>ηks</i>	1
<i>MB</i>	<i>mp</i>	1																				
<i>NGY</i>	<i>ñ</i>	1	<i>ńć-ć</i>	1																		
<i>NG</i>	<i>n</i>	1																				
<i>GYM</i>	<i>ém</i>	1																				
<i>JD</i>	<i>δ't</i>	1																				
<i>JSZ</i>	<i>jć</i>	1																				
<i>LGY</i>	<i>δ'w</i>	1																				
<i>LH</i>	<i>lw-lη</i>	1																				
<i>RM</i>	<i>lm</i>	1																				
<i>RNY</i>	<i>rñ</i>	1																				
<i>RV</i>	<i>rp</i>	1	<i>rp-rw</i>	1																		
<i>RS</i>	<i>ńćk-ćk</i>	1																				

2ème Supplément: Planches statistiques

Signe input	Fréquence	Nombre d'antécédents	Indice de dispersion	Indice d'authenticité
<i>M</i>	9	3	0,633	5,7
<i>N</i>	10	2	0,820	8,2
<i>NY</i>	10	3	0,420	4,2
<i>NNY</i>	3	2	0,556	1,7
<i>P</i>	14	1	1,000	14,0
<i>T</i>	10	4	0,340	3,4
<i>TTY</i>	1	1	1,000	1,0
<i>K</i>	15	2	0,791	11,9
<i>B</i>	4	1	1,000	4,0
<i>D</i>	10	3	0,660	6,6
<i>GY</i>	20	11	0,125	2,5
<i>GGY</i>	2	2	0,500	1,0
<i>G</i>	15	2	0,609	9,1
<i>GG</i>	2	2	0,500	1,0
<i>CS</i>	3	3	0,333	1,0
<i>DZ</i>	1	1	1,000	1,0
<i>SZ</i>	9	4	0,382	3,4
<i>SSZ</i>	2	2	0,500	1,0
<i>S</i>	13	6	0,279	3,6
<i>H</i>	1	1	1,000	1,0
<i>V</i>	3	2	0,556	1,7
<i>Z</i>	18	7	0,401	7,2
<i>J, LY</i>	16	7	0,297	4,8
<i>L</i>	40	10	0,390	15,6
<i>LL</i>	10	5	0,280	2,8
<i>R</i>	43	6	0,771	33,1
<i>ø</i>	38	11	0,154	5,8
<i>MB</i>	1	1	1,000	1,0
<i>NGY</i>	2	2	0,500	1,0
<i>NG</i>	1	1	1,000	1,0
<i>GYM</i>	1	1	1,000	1,0
<i>JD</i>	1	1	1,000	1,0
<i>JSZ</i>	1	1	1,000	1,0
<i>LGY</i>	1	1	1,000	1,0
<i>LH</i>	1	1	1,000	1,0
<i>RM</i>	1	1	1,000	1,0
<i>RNY</i>	1	1	1,000	1,0
<i>RV</i>	2	2	0,500	1,0
<i>RS</i>	1	1	1,000	1,0
Moyenne	8,6	3,0	0,674	5,8

ment à ceci, on pourrait énumérer ici les correspondances $V - *p$ ou $V - *ŋ$, $J - *ŋ$ et $H - *kš$. Mais cette hétérogénéité des correspondances nous conseille d'être prudent quant au jugement des antécédents possibles de la manque de son dans les mots hongrois.

4. Parmi les 10 représentations phonétiques de la 4ème catégorie, c'est B dont les correspondants sont tout à fait univoques; son bas degré d'authenticité est la conséquence de son apparition rare. Malgré sa plus grande fréquence, NY doit également figurer dans cette catégorie à cause de la dispersion de ses antécédents entre $*ŋ$ et $*n$. Comme c'est $*n$ qui domine entre les deux, il faut donc compter avec une palatalisation secondaire. La correspondance sporadique avec $*d'$ dans *enyv* modifie l'indice d'authenticité de NY seulement de 0,4. Quant à J , on n'a pas distingué les graphèmes j et ly ; mais leur distinction n'aurait pas changé la position de J ; pour deux antécédents de moins, il y aurait une fréquence de trois plus basse, donc l'hétérogénéité des correspondants de J ne changerait pas. La dispersion des correspondants de SZ est une conséquence de la présence de $*č$ alternant avec $*š$ et une correspondance irrégulière, sporadique de $*s$. Il est intéressant de voir que c'est $*č$ qui domine parmi les antécédents de S ; sa valeur est donc plus basse à cause des autres correspondances. GY semble être une sorte de réceptacle des antécédents primitifs divers: c'est lui qui a la plus grande dispersion dans tout le système. Par conséquence, son indice d'authenticité est très petit malgré la fréquence élevée qu'il a. Les deux domaines principaux de ses correspondances sont d'une part les affriquées ($*č$, $*č'$ et surtout $*ńč$) d'autre part les fricatives et les liquides palatales ou palatalisées ($*j$, $*d'$, $*l'$). En dehors de cela, et grâce à certaines palatalisations secondaires sporadiques, $*l$ et $*n$ appartiennent aussi au «champ d'attraction» de GY . L'apparition des consonnes longues dans la 4ème et la 5ème catégories mériterait une analyse à part mais je me contenterai de remarquer que l'allongement peut être expliqué seulement en partie par la supposition d'un groupe de consonnes comme antécédent; dans la plupart des cas, la raison de l'allongement est à chercher ailleurs. Il ne semble pas forcé de chercher des relations entre les mots *faggyú*, *hattyú*, *könnýű*, *hosszú* et peut être *holló* et *messze*. Quant aux mots *meggy*, *menny* et *könný* (arch. *könnýű*, *könnýv*) c'était peut être la volonté d'éviter l'identité phonétique avec des mots *megy*, *meny*, *könnýv* qui a pu jouer un rôle.
5. Des cas individuels et des apparitions uniques sont caractéristiques à la 5ème catégorie. Les groupes de consonnes plus rares en constituent une partie (GYM , JSZ , RNY , RV), tandis que les correspondances les plus problématiques s'y trouvent aussi: des mots comme *méh*, *felhő*, *edz*, *domb*. On y trouve également des groupes de sons comportant des consonnes «non-étymologiques».
6. À cause des possibilités techniques limitées, ces recherches ne pouvaient prendre en considération qu'une partie du système de correspondances phonétiques traitées dans le dictionnaire. Une analyse pareille de tout le système pourrait certainement donner davantage des conclusions utiles.

3eme Supplement: Représentation graphique des paramètres statistiques

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Arealógia és urálistika*

A Sprachbund fogalmát N. S. TRUBETZKOJ vezette be a nyelvtudományba 1923-ban „Vavilonskaja bašnja i smešenie jazykov” c. cikkében (Evrázijskij Vremennik, Berlin III. 107—124), s az ő nyomdokain R. JAKOBSON kezdte érvényesíteni a „nyelvi szövetség” szempontjait nyelvészeti kutatásaiban (R. JAKOBSON, K karakteristike evrazijskogo jazykovogo sojuza. Párizs 1931; Uő. Über die phonologischen Sprachbünde: TCLP 4 (1931): 234—240). Azóta főleg az indogermán nyelvek köréből, elsősorban a szlavisztika és a balkanisztika területén születtek a Sprachbund-tipológiai módszerek alkalmazásával oly eredmények, amelyek a történeti-genetikai nyelvtudomány művelői számára is érdekeseek lehetnek (vö. H. BECKER, Der Sprachbund. Berlin 1948; KR. SANDFELD, Linguistique Balkanique. Párizs 1930; a legújabb, egész Európára kiterjedő areális nyelvészeti összegezés DÉCSY GYULÁÉ: Die linguistische Struktur Europas. Wiesbaden 1973).

Az areális nyelvészet módszerei tanulságosak azonban az urálistika művelői számára is: ezt hangoztatta TH.A. SEBEOK „The Importance of Areal Linguistics in Uralic Studies” c. közleményében (MSFOu 98 (1950): 99—106) s erre mutatott példát ERNST LEWY „Der Bau der europäischen Sprachen.” (Dublin 1952) c. monográfiája is. Ezeknek a visszhangja azonban hamar elhalt, holott az uráli nyelvészet mint történeti aspektusú tudomány is hasznosíthatja ilyen irányú vizsgálatok eredményeit.

Mielőtt azonban a tárgyra térnék, szükséges néhány terminológiai és elvi kérdést tisztázni.

A „Sprachbund” kifejezés olyan állapotot jelöl, amely egy aránylag egységes, összefüggő földrajzi áréában élő szomszéd nyelvek csoportjára jellemző és amelyeket a nyelvi affinitások egész sora jellemez. Ezek a hasonlóságok általában nyelvi interferencia révén alakulhattak ki (vö. B. HAVRÁNEK, Zur Problematik der Sprachmischung: Travaux Linguistiques de Prague 2 (1966): 81). Az „adstratum” és „substratum” terminusokat ezzel kapcsolatban felesleges emlitenünk, mivel ezek a nyelvi érintkezések speciális megvalósulási formái (ezek jelentőségét a történeti nyelvészet gyakran túlértékelte).

Ezen az alapon természetesen nem oszthatom azt a nézetet, amely szerint a Sprachbund az adstratumnak erőteljesebb megjelenési formája volna (vö. E. ITKONEN, Kieli ja sen tutkimus 136). A Sprachbund-fogalom ui. a synchronia talaján jött létre, az adstratum, (ill. substratum) viszont éppen

* „Uralistik und areale Sprachforschung” címmel elhangzott előadás az 1970. évi tallinni III. Nemzetközi Finnugor Kongressuson.

ellenkezőleg : nyelvtörténeti folyamatot jelöl, melynek segítségével nem rokon nyelvek kölcsönös egymáshatásának különböző formáit különítik el. Sprachbund és adstratum tehát nem szinonimái egymásnak; az előző: státus; míg a második egy folyamat megnevezése. A Sprachbund-on belüli egyezések magyarázatában persze alkalmazható az adstratum jelenség, de ezen kívül még más magyarázó-elvek is szóba jönnek (pl. konvergencia, kétnyelvűség, nyelvkeveredés stb.), amelyek legtöbbször ugyancsak kapcsolatba hozható vagy az adstratummal, vagy a substratummal. A nyelvi affinitások keletkezésében azonban még mindig nincsen megnyugtató módon tisztázva e faktorok szerepe, noha erre vonatkozólag már bőséges irodalmat tarthatunk számon.

Véleményünk szerint a Sprachbund-tipológia olyan nyelvi hasonlóságokat tárt fel, melyeknek történeti kiértékelése általában még nem történt meg maradéktalanul. Ennek ellenére hasznos lehetne az urálistika számára is, ha az uráli nyelvek területén mutatkozó Sprachbund-jelenségeket összegyűjtenénk, még akkor is, ha ezek történeti háttere nem teljesen világos.

Ezt a konfrontációt persze nem nevezhetjük sem Sprachbund-tipológiának, sem adstratum-kutatásnak; kiindulási alapul az uráli és a velük szomszédos nyelvek affinitásai szolgálnak, de ezek nyelvtörténeti értelmezése is célja e kutatásnak. Éppen ezért jobban kifejezi e vizsgálatok lényegét az „areális nyelvészet” terminus: ezzel azt a kutatási irányt jelöljük, amely egy meghatározott földrajzi áréán belül a leíró-tipológiai konfrontálást összekapcsolja a genetikai-történeti nyelvészeti szemponttal.

Ez a módszer nem újdonság. E. LEWY egész munkássága szemléletesen példázza, hogyan kell a nyelvföldrajzot a tipológiával és nyelvtörténettel egybeötvözni. A zseniális mester a következőképpen fogalmazta meg 1933-ban ezt a nyelvészeti szemléletet: „Die uraltaische Frage habe ich nicht zu lösen versucht. Aber zu ihrer Lösung ist es nötig, auch die Sprachen zu betrachten, die auf uraltaischem Gebiet gesprochen werden, und doch nicht uraltaisch sind. Vereinigung der historischen, der komparativen und der Typenforschung ist auch hier nötig, eine ideale Forderung — wenn man auch bei dem Versuche, sie zu erfüllen, der eigenen Schranken sehr bewußt wird.” (UngJahrb 13: 309).

Ma már valamelyest konkrétan körvonalazható, hogy milyen teendői vannak az urálistikának az areális-tipológiai kutatásban és hogy milyen eredményekre juthat e téren. Ezt szeretnénk az alábbiakban néhány példán bemutatni.

Az uráli nyelvek hagyományos csoportosításában tisztán genetikai szempontok érvényesülnek. Emellett azonban érdemes volna az osztályozásban alkalmasint — kiegészítő faktorokként — a tipológiai affinitás jegyeit is tekintetbe venni. Először is néhány általános észrevétellel lehetne kiegészíteni a tradicionális osztályozást: mind a magyar, mind a finn nyelv tipológiailag meglehetősen eltávolodott a hozzá genetikai rokonság szerint legközelebb álló nyelvektől. Sőt, már-már szinte arról beszélhetnénk, hogy az említett nyelvek bizonyos vonatkozásban hozzáidomultak a szomszédságukban élő indogermán nyelvekhez. Másrészt azután érdekes tipológiai egyezéseket lehet megállapítani a szamojéd és a tőlük genetikailag távoli obi ugor nyelvek között. E jelenségek széles körben ismertek, LEWY is tárgyalja őket 1942-ben megjelent művében (Der Bau der europäischen Sprachen).

A részletekkel való megismerkedés végett az lenne legközelebbi tennivalónk, hogy az uráli nyelvek legfontosabb tipológiai jegyeit taxonómikusan

próbáljuk bemutatni. Példaként álljon itt egy vázlatos kísérlet annak illusztrálására, miként tesztelhetők a rokon nyelvek strukturális paraméterei (l. az alábbi táblázatot). Ez a kísérlet azonban csak egy a lehetségesek közül,

	szam	obi-ugor	magy	permi	mdv	csér	fi	lp
Palatalizáció	+	+	±	+	+	—	—	+
Kvantitás	—	—	+	—	—	—	+	+
Magánhangzóharmónia	—	—	+	—	+	+	+	—
Umlaut, Ablaut	+	+	—	—	—	—	—	+
Fokváltakozás	—	—	—	—	—	—	+	+
Duális	+	+	—	—	—	—	—	+
Alapalak funkcionális gazdagsága	+	+	±	—	—	—	—	—
Külső/belső helyi esetek	—	—	+	+	+	+	+	—
ś-Präteritum (+)								
j-Präteritum (—)	+	+	—	—	±	±	—	±
-ni Inf.	—	—	+	+	—	—	—	—
Determinált igeragozás	+	+	+	—	+	—	—	—
Passzívum	—	+	+	—	+	—	+	+
Konvertálható névszók	+	±	±	—	+	—	—	—
Negatív segédige	+	—	—	+	±	+	+	+
SVO-tendencia	—	—	—	zrj +	+	—	+	+
				vtj —				

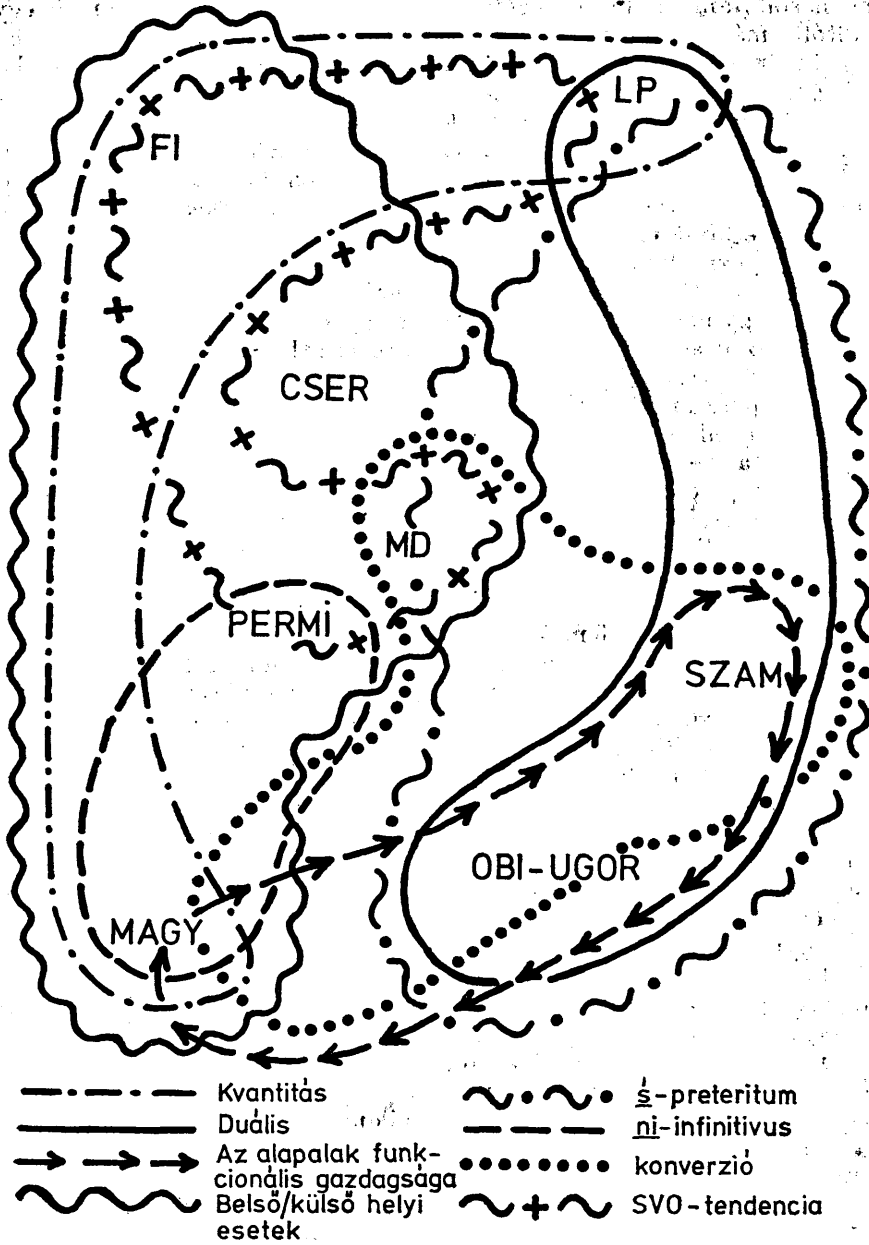
amelyet természetesen szükséges még tovább javítani és fejleszteni, s ennek során a paraméterek más szempontok alapján is kiválaszthatók. A 151. lapon a tipológiai affinitási-viszonyokat grafikusán szemléltetjük. A genetikai szétágazást ábrázoló módszerrel ellentétben a tipológiai szemléltetési mód talán komplikáltnak látszik, de a nyelvek közötti viszonyok szinte abszurd bonyolultságát — úgy érezzük — reálisabban kifejezi.

Nyelvi hasonulások nem-rokon nyelvek között is előfordulnak. Ha szomszédos népek hosszú ideje élnek egymás mellett, nyelvük elképesztő hasonlóságokat hozhat létre. Nemrégiben V. N. TOPOROV tárgyalt a ket és a szőlőkup között néhány párhuzamos nyelvi jelenséget, s a legfigyelemreméltóbbak közülük éppen a névszóragozás területén tapasztalhatók. Mindkét nyelvben előfordul, hogy egyes esetragokat nem a főnév nominativusához, hanem genitívusi alakjához kapcsolnak; mind a ket, mind a szőlőkup megkülönböztet két-két nemet (genus animatum—genus inanimum) stb. (l. TOPOROV in: Voprosy struktury jazyka. Szerk. VJAČ. VS. IVANOV. M. 1964. 117—129). Hasonló jellegű példákat B. A. SZEREBRENNYIKOV is említ a különböző finnugor, török és szláv nyelvekből (VoprJaz. 1957/4: 5—15).

Ha nem is mindig kielégítően, de mégis aránylag jól ismertek két szomszédos nyelv kisebb mikroáreájának efféle hasonlósági (affinitási) jegyei. Ezzel szemben egy nagyobb földrajzi egységen belül, pl. Észak-szibéria vagy Északkeurázsia makroáreájában a nyelvi interferencia jelenségei úgyszólván földerítetlenek, noha fontos eredményeket remélhetnénk ebben a vonatkozásban is az arealógiától. Néhány éve az NyK 71. kötetében tárgyaltam a szamojéd nyelvek ún. konnektív-reciprok képzőit. Ez a képző az illető szóval jelzett fogalom (legtöbbször személy) és a vele szoros kapcsolatban álló fogalom

kölcsönös viszonyára utal. Ez a képző leginkább rokonságnevekben jelenik meg és a bázis-fogalom szűkebb környezetére utal, azaz személyek összességére, akik kölcsönösen kapcsolatban vagy rokonságban állanak. Ez a képző olykor duális-, ill. többesjellel együtt is megjelenhet: (pl. nyeny. *nā-sa-xa^o* 'Zwei Kameraden untereinander'; *nā-s-^o* 'die Kameraden untereinander'; szölk. *iraqum-os-qāqī* 'Mann und Frau', *āmā-sī-t* 'die Mutter und ihre Kinder' stb. Arra is fény derült azután, hogy ez a képző — melynek megfelelői az obi ugor nyelvekből, sőt a lappból és valamelyes nyomai még néhány balti finn nyelvből is ismertek, — korábban nomen possessorisi funkciójú volt, eredetileg azonban egyszerű kicsinyítő képző lehetett. — A képző konnektív-reciprok használata — és kiegészülése különböző grammatikai számjelekkel — csupán a felsorolt nyelvek külön életében alakult ki. Az a konvergencia azonban, amely a konnektív-reciprok képző alakulásában a nyugatszibériai és az északkeleteurópai rokon nyelvek között mutatkozik, bizonyára nem véletlen jelenség. A konnektív-reciprok képző + számjel szerkezet-típust elsősorban azokban a nyelvekben lehet megfigyelni, melyek földrajzilag közeli kapcsolatban állanak egymással (obi ugor—szamojéd). A kérdéses szerkezetek elterjedését elősegítő areális feltételek éppen oly nyilvánvalóak, mint alkotórészeik genetikai összetartozása. Ez esetben tehát arról van szó, hogy több északi uráli nyelv genetikailag rokon grammatikai morfémaiban areális interferencia révén konvergens funkciófejlődést, ill. szerkesztésbeli azonosságokat figyelhetünk meg. Hogy valóban areális tényezők hatásáról van szó, ugyanezen área egyéb nyelvei bizonyítják. Az észak-szibériai (vagy északeurázsiai) nyelvtületről sikerült — főleg rokonságnevekben — konnektív képzőket kimutatnom, melyek materiálisan természetesen nem rokonok egymással, mégis tökéletesen megegyezik bennük a képző funkciója és melléknévképzői, kicsinyítőképzői, ill. nomen possessorisi eredete az obi-ugor és szamojéd morfémaival. E képzőt ki lehet mutatni a zürjénből (*-jan*), cseremiszből (*-māt*), mordvinből (*-de + Px, -me + s + t*), evenkiből (*-nan, -nasal, -til*), lamutból (*-nun, -nil, -til, -lqasāl*), nanajból (*-na, -molia*), korjából (*-inte*), csukcsból (*-nte*), giljából (*-xe, -xo, -xu*), jukagírból (*-né*). Egyelőre még tisztázatlan, hogyan kapcsolódik e jelenséghez a Hildebrandslied-ből ismert: *sunufatarungo* 'Vater und Sohn' — I. LEWY, KISchr62. — Valamennyi tárgyalt képző és képzőkapcsolat strukturálisan azonosnak fogható föl. Az a tény, hogy egy bizonyos speciális grammatikai kategória kifejezése hasonlszerű konstrukciókkal, azaz hasonló eredetű morfémaikkal történik, kétségtelenül egy nyelvi összetartozásnak a jele, amely az észak-szibériai Sprachbund övezetében — a Ochotszki tengertől Archangelszkig nyúló hatalmas területen — állt elő. Az említett észak-szibériai nyelvek között hasonló azonosságokat bizonyára szép számmal lehetne még igazolni, csupán grammatikájukat kellene tüzetesen tanulmányozni.

Ezzel kapcsolatban még az a kérdés is felmerül, hogy a nyelvi interferencia-jelenségek létrejöttében milyen szerep jut a két- vagy többnyelvűségnek. Ekkora kiterjedésű nyelvterületen általános érvényű többnyelvűségről természetesen szó sem lehet. Az adott nyelvek érintkezési pontjain fennálló kollektív és egyéni kétnyelvűség azonban minden kétséget kizáróan alkalmas talajt teremt azonosulások kialakulásához. A kétnyelvűségnek kell tehát — föltevésünk szerint — az interferáló jelenségek kiinduló pontjául szolgálni, ez lehet a kölcsönös nyelvi hatások közvetítője. A bilingvizmusnak ezen közvetítő szerepét metaforikusan az idegrendszer ganglionjainak működéséhez

lehetne hasonlítani: a külső ingereket ezek az idegdúcok közvetítik egyik idegszáltól a másikig, vagyis a kapcsolódási helyeken afféle váltóként biztosítják a különböző idegkötegek harmónikus együttműködését. A különböző nyelvek érintkezési pontjain ugyanez a szerep jut a kétnyelvűségnek: közvetít — vagy bizonyos körülmények között fékez — kétirányú nyelvi hatásokat. A nyelvfejlődés folyamatában ekképp néha beláthatatlan messzeségbe vivő utak nyílhatnak — többszörös átkapcsolások következtében. Egy-egy Sprachbund nyelvi szolidaritását a kétnyelvűségi érintkezési csomópontok egész rendszere hívja életre és huzamosan biztosítja.

Hangsúlyozni kívánom még ezzel kapcsolatban, hogy bilingvizmuson nem föltétlenül szükséges általános és kollektív kettős nyelvhasználatot érteni, amely egy népesség egészére, minden egyedére kiterjed. A kétnyelvűség egymás szomszédságában élő nyelvek közös érintkezési területein keletkezhet, elsősorban a beszélők kisebb közösségein belül érvényes, de elképzelhető részleges, sőt pusztán passzív adottság formájában is. Mindenesetre nagyon nehezen tudjuk elképzelni, hogy a bilingvizmus fogalmából az egyén kettős nyelvhasználatát teljesen mellőzni lehessen.

Areális kapcsolatok következtében nem csupán lexikális, fonetikai vagy szerkezeti egyezések keletkezhetnek, de ritkábban még a grammatikai morfématár anyagi hasonlásaival is találkozunk. A szőlőkup eszközhatározói ragról (-sá) köztudott, hogy genetikailag talán összefügg az -s melléknévképzővel. Nagyon figyelemre méltó jelenség, hogy a szőlőkuphoz feltűnően hasonlítanak a megfelelő ket morféma (vö. Instr.-Kcm. -as, -äs, Adj. -s, -sa l. TOPOROV, op. cit. 121; HAJDÚ, NyK 71 :65). További példa: a keleti osztják eszközhatározói ragja: -ta, -tâ/-a, -â; ugyanezen rag a csukcsban: -te, ta/-e, -a, l. H. KATZ, ALH 20 :59—61. Azt jelenthetik-e vajon a felsorolt példák, hogy nemcsak tipológiai affinitásokat, hanem rokonságszerű materiális egyezéseket is eredményezhet a nyelvi érintkezés? Felelhetnénk igennel erre a kérdésre, s ekkor tulajdonképpen Bubrih „kontaktus-elmélet”-ével találjuk magunkat szemben, amelynek korszerűsített változata alkalmas lehet arra, hogy fényt derítsen a nyelvcsaládok, nyelvrokoni viszonyok kialakulására. A magyarázat gyökereinek odáig kell visszanyúlniuk, hogy a paleolitikumban az emberi közösségek gazdasági és műveltségi tekintetben meglehetősen közel állottak egymáshoz, s e közösségek életében az areális érintkezések sokkal jelentősebb nyelvteremtő szerepet játszottak, mint a történeti időkben. E hipotézis segítségével a protouráli és más nyelvcsaládok (indogermán, török vagy altaji, jugakir stb.) között kimutatható rokonságszerű egyezéseket is történelem előtti areális hasonlásokként lehetne magyarázni. Természetesen nem ártatam magam azzal, hogy ezáltal most már minden talányt megfejtettünk. Ellenkezőleg: bevallom — mint ahogy azt LEWY is megtette E. ÖHMANN-hoz írt köszöntőjében (KISchr. 62) — „... daß der Spaß erst jetzt anfängt.”

HAJDÚ PÉTER

Areal Linguistics and Uralic Studies

This is the Hungarian version of a lecture given at the Third International Finno-Ugric Congress in 1970 in Tallinn. The original version will be published in German under the title „Uralistik und areale Sprachforschung” — in the Proceedings of this Congress

PÉTER HAJDÚ

Этимология коми слова *е́с* 'зерно'

Коми *е́с* (лузско-летский диалект) 'зерно', *šoj eš* 'почерневшее, неразвившееся зерно' (рукопись диалектологического словаря автора), *šoj 'труп'*; *ešs* L 'siemen, korn, frö, Korn, Same'. El. *eššis* (Wiśm., Syrjänischer Wortschatz); *öч*, луз. 'зерно' (Коми-рус. словарь Шахова); *ešs* Lu Le 'зерно, Korn, Kern(Lu); ein Korn (ein Stück: Korn, z. B. eine Erbse, eine Bohne) (Le)'. Instr.: *ešsen* Lu. (D. R. Fokos-Fuchs, Syrjänisches Wörterbuch). В сравнительном словаре коми-зырянских диалектов даются следующие сведения об этом слове: *öч* лузско-летск. 'зерно, зернышко; крупинка, крупинца; ягодка, ягода; капля', *ид öч* 'зерно ячменя', *пул öч*, *пув öч* 'ягода брусники', *öч коластöсь* лет. 'малозернистый, неполновесный (о колосе)', *няньыс öчын* лузско-летск. 'хлеб в зерне'; *šöр öч* лузско-лет. 'бородавка' (*šöр* 'овес'); *öча* лет: 'высокозернистый (о колосе), с тяжелым колосом (о хлебах)'; *öчасны* лузск. 'капать, крапать, накрапывать (о дожде)'; *öчасны* лет: 'собирать ягоды». Коми *öчöдны* удорск. 'отделить, отделять охвостье от зерна (после веянья)' *öчöтчыны* удорск. 'отделять, заниматься отделением охвостья от зерна (после веянья)' (ССКЗД).

Первоначальное значение слова *öч*, встречающегося на всей территории лузско-летских говоров, а также в удорском диалекте, было 'зерно', 'зернышко (ячменя, овса, гороха и т. д.)', а значения 'ягодка, капля (дождя)' являются вторичными.

В других пермских языках (диалектах) этого слова нет, поэтому трудно установить, какой гласный был в прапермском языке. Современное коми-зырянское *ö(е)* может восходить к трем прапермским гласным: **ö*, **ö*, **e*¹. Мы предполагаем для данного слова первую возможность: рассматриваемое слово в общепермском языке звучало **öč*. Прапермское **ö* образовалось чаще всего из допермского **ö²*, реже — из допермского **o³*.

Коми *öч (е́с)* < прапермского **öč* < допермского **öč* (или **oč*) мы имеем возможность сопоставить с прибалтийско-финскими словами, приведенными в Этимологическом словаре финского языка (SKES II, стр. 420), возводя гласный звук первого слога к праприбалтийско-финскому **ö* или **o*:

Финс. *ohra*, вост. диал. *otra* 'ячмень', кар. *odra*, *oära*, *oära*, вепсск. *ozr*, водск. *ezra*, эст. *oder*, диал. *odr*, *ödr*, *oher*, лив. *võ'ddärz*, *võ'o'dröz* 'ячмень' (SKES). Согласный этих слов (*h*, *ž*, *s*, *d*) восходит к аффрикату **č* (см. Той-

¹ См. В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков. М. 1964, стр. 140, 117 и 153.

² Э. Итконен: FUF 31 : 296.

³ Там же, стр. 297.

вонен — FUF 19: 19, 36, 37; о замещении финно-угорского *ĉ в прибалтийско-финских языках см. там же, стр. 226—227). В раннеприбалтийско-финском языке-основе данное слово, по-видимому, звучало *ōĉ-rz (или ? *oĉ-rz), где -rz является словообразовательным суффиксом, отсутствующим в сопоставляемом коми слове. Финно-пермское *ōĉ- (*oĉ-) означало 'какой-то вид злака, хлеба в зерне'.

Происхождение этого финско-пермского термина земледельческой культуры было до сих пор неясное. Авторы Финского этимологического словаря пишут, что это прибалтийско-финское слово (там нет сопоставления с коми ěĉ) представляет собой заимствование из какого-то протоарийского или древнеарийского языка (санскритск. *aṣtrā* 'стрекало, чем гонят скот', авест. *aṣtrā* 'плеть') или из балтийских языков (ср. литовск. *aštras*, *aštrūs* 'острый, колочий'), но оба объяснения являются невероятными (SKES).

Б. Коллиндер (FUV, стр. 133), кроме вышеприведенных, дает ряд параллелей из других индоевропейских языков, например: греч. *ἀκοστή* (*akoste*) 'ячмень', готск. *ahs* 'колос', латинск. *acus* 'ость колоса, высевки' и т. д. (FUV). С этими словами М. Фасмер сопоставляет рус. *ячмень* < праслав. **jeĉьmy*, где корень **jeĉь-* (< **ěĉь-*) и возводит к индоевропейскому **ank-* 'сгибать', т. к. у созревшего ячменя колос клонится к земле (REWb. стр. 510); Н. М. Шанский с рус. *ячмень* сопоставляет также греч. *onkos* 'крючок', лат. *ankus* 'имеющий кривые ноги' (см. Краткий этимологический словарь русского языка. М. 1961, словарные статьи: *ячмень* и *паук*).

Однако, сопоставление финско-пермского *ōĉ- с праславянск. **jeĉь-* (< **ěĉь-*) < и.-е. **ank-* встречает трудности фонетического характера: на финской почве носовой согласный (и.-е. **ank-* > праслав. **ěĉь-*) не получил отражения. Сопоставление с теми индоевропейскими словами, где нет носового элемента, не встречает затруднений. Оригиналом заимствования следует считать предполагаемое праиранское **aĉ-*, являющееся названием какого-то злака. Это праиранское слово (равно как и греч. *ak-*, готск. *ah-*, латинск. *ac-* (*ak-*), санскритск. *aś-*, литов. *aš-*) восходит к индоевропейскому **ak* оно означало 'вид какого-то злака'; и.-е. **ak-* закономерно давало праиранскую форму **aĉ-* > ф. -у. **ōĉ-* (**oĉ-*)⁴

Таким образом, мы устанавливаем еще одно название злака, существовавшее в финско-пермском праязыке и заимствованное из какого-то древнего иранского языка.

В. И. Лыткин

⁴ См., например, таблицу развития индоевропейского **k* в индоиранских языках (в частности, о переходе этого индоевропейского согласного в праиранское **tš*) в книге HERMANN JACOBSON "Arier und Ugrofinnen". Göttingen. 1922 г., стр. 160. Что касается гласного звука этого слова, то нужно сказать следующее: финно-угорское **ō* (**o*) в индоевропейских (и арийских) заимствованиях обычно отражает праиндоевропейское или праарийское **o* (ср. ф. *ora* 'колючка, шип', ф. *osa* 'часть', ф. *ostaa* 'купить', ф. *porsas* 'поросенок', ф. *orpo* 'сирота' — см. А. Локк "Uralier und Indogermanen". Helsinki. 1973 г., стр. 296, 298, 303, 297) — хотя в индоиранских языках мы имеем здесь гласный *a*. Однако имеются случаи, когда финно-угорскому **ō*(**o*) в индоевропейских (и арийских) заимствованиях соответствует индоевропейское (праарийское) **a* (ср. ф. *suola* 'соль' < и.-е. **sal-* см. А. Локк указ. сочинение, стр. 316). Не исключено, что некоторые из приведенных индоевропейских заимствований являются не праарийскими, а праиранскими, содержащими гласный *a*. Это праиранское **a* в отдельных случаях на финно-угорской почве могло давать **ō*(**o*). Ср. также: ф. *omena* 'яблоко'? < ир., скиф. *āmanā* см. Локк, 295 стр.; ф. *onki* < ? ар, ср. ав. *ankah* < и.-е. **anko-*, **onko-*, см. Локк, 296; ф. *orja* 'раб' < ? ир. **ar(i)ya*. см. Локк, 297.

A szófaji átcsapás egy esete az osztjákban

Sajátos jelenség az északi osztjákban a jelzői funkcióban álló verbum finitum. Ez a verbum finitum mindig jelen idejű, többnyire passzívumban van, de előfordulhat aktívumban is. Úgy tűnik, ez a jelenség leginkább a szigvai szövegekből, azaz REGULY gyűjtéséből adatható, de PÁPAY szövegeiben is előfordul: igen nagy mértékben az Osztják Népköltési Gyűjteményben, elenyésző mennyiségben az Északi-osztják nyelvtanulmányokban.

A) Passzív verbum finitum jelzőként

Példaként álljon itt a hősénekek egy gyakran ismétlődő fordulata: *ogeutlä sar älom il nyogolleu | sableutlä uzi älom il nyogolleu* PÁPAY: *oy-ëuatlä sár älm il-nyöällëu, | säbl | v. säbäl | ëuatlä uzi älm il-nyöällëu*. 'Fejet levágható igazi álmot alszunk, / nyakat levágható igazi álmot alszunk'. OH¹ 350/1623, 24. Tulajdonképpen 'a fej levághatik igazi álmot . . .', ill. 'a nyaka levághatik erős álmot' lenne a szerkezet szolgál fordítása. Ez a szorosan összeforrott, gyakori paralelizmus pedig valaha két mondat lehetett, mégpedig: (Olyan) igazi álmot alszunk, (hogy közben) a fejünket levághatják. Az *eutlä* (*ëuatlä*) passzívum jelen idő egyes szám 3. személyű igealak, melyben az *-l-* a jelen idő jele, az *-a* pedig a passzívum képzője egyes szám 3. személyben.

Ez a szerkezet korántsem ismeretlen nyelvészeink körében. Már SZABÓ DEZSŐ felfigyelt rá A vogul szóképzés c. tanulmányában (NyK 34 : 230): „Érdekes jelenség, de csak két-három esetben találtam, hogy a pass. alak jelzőül van használva: *jäkti* 'vág': *supi* — *sis jaktawe ossä sujrisät* tokhát módjára átszelt vékony ligetecskéjében . . .” SCHÜTZ JÓZSEF Az északi-osztják szóképzés c. tanulmányában (NyK 40 : 71–73) a deverbális névszóképzők között említi a *-läjen*, *-la*, *-lanen* formánsokat, eredetüket nem tisztázza, de egymás közötti összefüggésüket, valamint a passzívum egyes szám 3. személyű ragjával való kapcsolatukat fölveti. SZEPESY GYULA Az osztják *-la*-képzős szerkezet címmel kis fejezetet állított össze egyik tanulmányában (Az *isten-adta* féle szerkezetek a finnugor nyelvekben, Budapest, 1939, 28). Példáját az Osztják Népköltési Gyűjteményből, tehát a szigvai anyagból veszi: *qar nõyolla unt šaslna* (PÁPAY átírása). Így vélekedik: „Ennek a *-la*-s alaknak a magyarázatára nézetem szerint legvalószínűbb föltevés, hogy ez azonos a jelen idő egyes 3. személy szenvedő alakjával.”

Hasonló szerkezet van a magyarban is. PAIS DEZSŐ ekképp nevezi a szóban forgó szerkezetípust: összetétel, amelyben az „utótag tárgyas ragozású verbum finitum. Ilyenek: R. *isten adta, istenverte*, R. *eb adta* (OKISz): *káromló szó isten adta helyett*, R. *fene-ette, szüette*, R. *fereg ette, feregragta*,

madárlátta, mohlepte, porlepte, napégette, dércsípte” (Alak és mondattani gyűjték. Szerkesztette PAIS DEZSÓ és BENKŐ LORÁND Nytud.Ért. 46 :66). A 67. lapon részletesen kifejti az efféle szerkezetek keletkezésére vonatkozó nézetét, miszerint ezek „az alakulatok eredetileg önálló mondatok lehetnek ilyen fordulatokban: *Isten adta jókedvét, — nem veszi el soha . . . Madár látta kenyeret, — szereti a gyerek . . .* Ezekben az *Isten adta* stb. szókapcsolat alany-állítmányból jelzővé lett a mondata tárgyának, és így együttesen forrt hozzá a következő mondatot alkotó szókapcsolathoz.” Ily módon képzelhető el a fenti osztják szerkezet keletkezése is; vagyis a 'feje levágtatik' alany-állítmány szerkezet másik mondat tárgyának — 'erős álmodtunk' — jelzőjévé vált. Egy másik példa: *kár nyogolla pászsing unt süsselnä* 'A rénbika futotta fényes erdő hátán' OH¹ 248/732, azaz: (Ahol) a rénbika fut — intranszitiv igéknek is van passzívuma —, a fényes erdő hátán. (PAIS DEZSÓ az idézett tanulmányában a kérdés irodalmát, a különféle nézeteket is közli.)

Az alábbiakban megkísérlem bebizonyítani, hogy ezek az osztják szerkezetek valóban jelzős szerkezetek, nem pedig külön álló mondatok. Az utóbbit már csak azért sem lehetne tényyszerűen kimutatni, mert REGÜLY nem tagolta a szövegeket sorokra, mondatokra. Hogy valóban összeforrott jelzős szerkezetekről van szó, arra nyelvtani és stilisztikai bizonyítékaim vannak:

1. A szenvedő szerkezet logikai alanyáról eltűnik a locativus-instrumentalis ragja.

2. A passzív verbum finitum olyan képzőket vehet fel, melyek mellékevekhez vagy melléknévi igenevekhez járulhatnak.

3. Ezek a szerkezetek sztereotíp fordulatokban jelentkeznek.

1. Ismeretes, hogy az osztjákban a szenvedő szerkezet logikai alanya a locativus-instrumentalis ragot kapja, pl. *ort iki . . nyil kuspi änget nyälnä . . . pitemplä* 'fejedelmhős öreg . . nyole horgú (tkp. karmú) szarunyíltól . . van találva'. OH¹ 110/928. A jelzővé vált szerkezetekben jóval több az olyan példa, amelyben nincs locativus-instrumentalis rag; a locativus-instrumentalist tartalmazó szerkezetekre igen kevés példám van: *kesinä pogollä kull ko schidi vuertal* 'késsel átbökhető vastag (jég)kerget csinál íme' OH⁴ 158/1426 (2); *laimna seurlä likkärmas kuttileult* (PÁPAY: *läimna seurla*) 'A fejszével vágott sűrű (?) cserjés közepe táján' OH³ 92/613 (6); *nyormeskäp orten mäschnä jogottle kuleng saspi tarom jogol ischemne* (PÁPAY: *mäzaknä joyätlä*) 'Erős-öklű-fejedelmhősöd-öklével-nem éri-csengős-hátú-erős-íj öcsémtől' OH¹ 120/1017 (6); *nimelnä jächlä nimling ken ord ischem* (PÁPAY: *jäyla*) 'Hótalpon-járó-hótalpas-gyors fejedelmhős öcsém' ONGy 3/30 (8), de: *niml jächlä nimling ken ord ischem* (PÁPAY: *jäyla*) ONGy 3/497 (6). Megfigyelhetjük, hogy a locativus-instrumentalis raggal ellátott főnév mindig a passzív igealak előtt van, azaz a jelző állományában. Ez az eredeti szerkezet igen ritka, a nyelvhasználat fokozatosan eltávolodott tőle, ezáltal a mondat pedig egyre általánosabb jellegű lett. Több fejlődési fokozatot figyelhetünk meg: a) A logikai alany a jelző állományában van, de locativus-instrumentalis rag nélkül. b) A logikai alany a jelzett szó állományában van, azaz nem tartják szükségesnek megismétlését. c) Egyáltalán nincs logikai alany a mondatban. Ezek az általam általános jellegűen nevezett mondatok, ezek a leggyakoribb sztereotípiák.

a) Az itt szereplő példamondatok szerkezete a következő: a jelző állományában van a logikai alany és a passzív verbum finitum, a jelzett szó állományában pedig a jelzett szó, ami gyakran maga is birtokos jelző, névutós határozó stb.

aj kuji alomla johling almess jām oling alomlen (P.: *ālmlā*) 'Fiatalember (koromban) emelt íjas teher (tkp. emelés) jó végét emelem' OH¹ 224/506 (10); *pa mu ku ameslä torning mua luotittlaim* 'Más föld (vidék) embere lakta füves földre vetődöm' OH⁴ 39/321, 2 (4); *läu longi kohlä pänt schidi által* (P.: *χòχλα*) 'lópatának (?) járható (tk. futható) út van íme' OH³ 90/592 (4); *ma lailla i kurpi sägälltägi älyeng ura* 'a magam állta egy lábú deszkája ragyogó bálványsátorba' OH⁴ 17/122 (12); *schì kemi untlä kossne mennlä laolt kät eult* 'Ezenközben a húsz nő járta (tk. járó) őrző házból' OH⁴ 47/388 (29); *sem nilä kämet nyorom schidi seurem* (P.: *nilä*) 'a szemmel látható széles berek ím le van vágva' OH¹ 100/849 (4); *kär nyogolla päzsing unt sässelnä* (P.: *nöyällä*) 'rénbika futotta fényes erdő hátán' OH¹ 248/732 (18); *velykäschcho nyogorlä | nyälel vaj parreing vuoll kollnä ämesslem* 'A nőtlen ember faragó (v. faragta) nyílnyél forgácsos (?) helyén ülök még' OH⁴ 12/75 (4); *läu länghi ohlä pänt eult* (P.: *oχla*) 'a lópatának járható úton' OH³ 92/614; *nomes pittla säting kattlem ohtinä* 'észnek tetsző bűvös napomon' OH² 218/487; *lont kuri poremlä kolmas jēgi kutēuna* 'A lúd-láb taposta Hármás-Ob-folyónk közén' OH² 256/1,2; *ko poschlä laort nor ponnlem* 'férfi nem bírja nehéz gerendát helyezek' OH² 92/837 (8); *närochlä jeming jogan aul eult* 'a nőnek érinthetetlen szentséges kis folyó torkolatánál' OH⁴ 20/146 (8); *äl olti ajung go pogol teillä russ karti seming tel* 'Közönséges apródférfi szolgának való gyöngye vasból készült pikkelyes páncéloat' OH² 284/351. Az ONGy-ben van még 33 adatom, jobbára más verbum finitumokkal, az ONy-ben nagyon ritka ez a szerkezet, mindössze két mondatot találtam: *ēyi lila šuiān ohš jōyāil* 'leányevő bőséges halszállás megérkezik' 128 (2); *pā χuī āmesla pāmi moy lödriñdas* 'idegen ember lakta füves földön termett (?) 61 (8).

b) Az itt szereplő példamondatokban a logikai alany a jelzett szó állományában van.

juhung vuäs älngem ämeslä . . . ord ischen schidi ultal (P.: *āmeslä*) 'A fáváram végén lakó . . . fejedelemlős öcsém van ím' OH² 4/8 (11); *täui päitēt juutla nyiül kuspi āngēt nyäl lakemätäl* 'tavaszi hófajdot lövő nyolc horgos szaru nyilat ránt elő' OH⁴ 137/1229 (7); *ampen säss kattschellä inä endom* (P.: *χattšälä*) 'ebhát (tkp. ebed-hát) csapkodó egy asszony sincs' OH¹ 228/548 (6); *juhung vuäs älgem laulla | kareng nang pänttāp vuäs älngem laulla . . . jajem* (P.: *lavalla*) 'A fá városom végét őrző, | a kérges vörösfenyőből ácsolt városom végét őrző . . . bátyám' OH³ 16/15, 6 (28); *kolom schoper nochlä vuäs ti ämesleu* (P.: *noχlä*) 'három *šāβar* ducos (?) városban itt lakozunk' OH² 120/3. Az ONGy-ben még 30 adatot találtam, főleg az *ameslä* és *laulla* verbum finitumokkal, de előbukkantak egyéb érdekes szerkezetek is: *ānem ātāa, sōnem ātāa ajān χo poyēmān* 'tálam hordó, edényem hordó apródférfi szolgám' 249/36; *ma molχa ēvi kitla sāt Kalts nērān nāj* 'Én egykoron, mint leányölő bűvös Kalts haragos istennő' 268/14; *noyos kušla nēlān āmp lu āt kušlel* 'nyuszt kereső éhes (?) eb módjára ők hadd keressék' 274/60; *muwāl šānzān sašāl manla narān sgrñi ār poyem* 'földje háta hátát járó bűnhődéshozó aranyos sok fiamnak' 272/7; *nē-lil manla marān kartān* 'az asszony-lélek menesztő bűnhődéshozó vasat' 275/87; *χāt vērem taiāa külān χārp ār lēwem* 'a házi dolgom végző . . . sok szolgám' 256/295; *lu taiti juχ-vēr verla nōzān ār lēwālñ* 'Az ő famunkáját csináló . . . sok szolgája' 276/95.

c) Egyáltalán nincs logikai alany a mondatokban. Ezek a szerkezetek általános jellegűek, igen gyakran ismétlődő mondatfajták. Valószínűleg a gyakoriságuk miatt váltak általános jellegűvé.

mollti serek aittla lär kotäng koreng teel siken (P.: *al'atllä*) 'Néhanapján emlegetett Tavi-hattyú-ékitményű páncélocskád' OH¹ 266/879; *tom ämeslä muul senhlem jogol päll ar unt nyäll numbäl eult* (P.: *ämäslä*) 'az amott levő (tkp. ülő) földje megnőtt, fája magas sok hegyfok felső vége irányában' OH¹ 202/321; *ogeutlä sar uilt nyogolleu* (P.: *oy-ēuatla*) 'fejet levágható igazi szunnya-dásba merülünk' OH¹ 320/1359 (37); *sableutlä sar älom olleu* (P.: *säbäl-ēuatllä*) 'Nyakat levágható igazi álmot alszunk' OH¹ 320/1358; *sas jogotlä mällo m schidi pittlem* 'térdig erő mély vízbe jutok im' OH² 813/747 (14); *teutmel senhlä vas käri säch ichtä selem* 'tetünövesztő (v. tetve megnőtt) récebört aggatok' OH⁴ 18/126, 8 (18); *koi loss uittla saring lyälynä schi jogotmeu* (P.: *uōjätllä*) 'embere sűrűnek ismert zajgó ellenség jött im ránk' OH¹ 204/352; *aj kuji ultelä nyochs lanhmenng jä m äntep ultelaim* 'gyermek fektető (tk. kis ember) nyusztbörrel fedett jeles bölcsőbe fektet engem' (P.: *oltälä*) OH² 156/331, 2; *lyom vuoschlä kar juch vuonschlem* 'bogyója letarolt puszta zelnicefa módjára megtépem' OH³ 166/1309 (9). Az ONGy-ben 43 adatot találtam, pl.: *artälala pösän sät näl läbat jem pat mun ant artälaseu* 'irányzott hegyes nyíl búvós véggel mi nem irányozunk' 274/64; *tut juch jäuilla vuering kenntäs eult* (P.: *jäuolla*) 'A tűzifa tartó állványról' 4/731; *χär jerla lisən moṅgol neṅen jersa!* 'rénbika kötő hurkos csomóval neked kötöttük meg! 271/11; *pösälala kartən sät näl mun ant pösälaseu* 'hegyezett vasú búvós nyilat mi nem hegyezünk' 274/66.

2. A jelzőként álló passzív verbum finitumot a nyelvhasználat egyre fokozottabb mértékben nem érzi igének, ugyanis a) olyan képzőket vehet fel, amelyek eredetileg melléknévhez járulhatnak, vagy melléknévi igenevet alkotnak, b) a gondolatritmusban szabadon váltogatják a passzív igealakot és a *-ti* képzős igenevet.

a) *igető + l(a) + am* (a befejezett melléknévi igenév képzője):

kosne männlem lault kät minemen alyatn | kösne männlä lault kät minemen tüüti 'A húsz nő járta őrző házat nekünk mutassátok meg | A húsz nő járta őrző házhoz minket vezessetek el' OH¹ 358/1693, 4; *kärr nyogollem päzsing unt sässelä utn killä* (P.: *nōyällä*) 'A rénbika futotta fényes erdő hátára (= part-ra) kelek' OH¹ 68/583; *teutmel senhlem lont käri säch ehtesälem | sunzel senhlä vuas käri säch ehtesälem* 'tetvével megtelt kitömött lúdbört aggatok, bolhájával megtelt récebört aggatok' OH² 54/471, 2; *ort losi uitlem ohung kanti* 'fejedelem-hőse sűrűnek ismert . . . hadat' OH² 42/362.

igető + l(a) + η (adjektívum képző):

lyom voschla kar juch vuänschleu | anzäl vuänschläng kar juch vuonschleu 'Bogyója letarolt puszta zelnicefa módjára megszedjük (őket), csipkerózsa-bogyója letarolt puszta csipkerózsa módjára megszedjük.' OH¹ 150/284, 5; *ätlängn nyuri sech ätläli* 'Egybefűzött szij-gombolyag (módjára) kapcsolja (a sok csónakot egymás után)' OH¹ 16/120, 1; *pätlangen jengapi päsing songa* 'a be nem fagyó vizű fényes lékhez' OH² 152/302, 7. Az utóbbi két példában még egy determináló elem járul az adjektívum képzőhöz. Ezek a szerkezetek az ONGy-ben is előfordulnak: *kos kär kogolmang naring jeng schidi oltal* (P.: *χōyolman*) 'húsz rénbika futotta bűnhődéshozó víze az' 3/174; determináló elemmel: *ätlängen nyuri sech ätlesleu* (P.: *ätlängen*) 'egybefűzött szij-gombolyag gyanánt kapcsolódunk' 4/1133 (3); *pentlangen nyuri sech tal seleu* (P.: *pentlangen*) 'alámerülő szij-gombolyag módjára húzódunk' 4/1155 (2); *suitlangen mori keui suitlangen üla soiletäl* (P.: *šöitlangen*) 'süllyedő terméskő módjára alásüllyed' 4/1115 (4); *tall langen keli sech talesleu* (P.: *tällängen*) 'húzott kötél-

gombolyag módjára húzódunk' 4/1134; a determináló elem egyéb birtokos személyragból ered: *-em, tam tailanem nālāl kātlem ort-poyem* 'ennek az íját fogó egy fejedelemlős fiannak' 274/46; *-el, gual lāulanl* 'torkolatát őrző' 273/23; *pā-mū-χōjem tailanl muwaln narən mū* 'A más vidéki emberem lakta (tk. bírta) földjére (nézvést) bűnhődésthöz földhöz' 275/77; *lābat jenk-χo vantlanl Novi-Sgrni kul kinən* 'hét víz embere látó Fehér-Aranyos vastag kötővel' 276/112.

igető + l(a) + ən (determináló elem):

kuling uit kuttpel āmeslain . . . iki koschā (P.: *āmslāžen*) 'A halas rétioldalon közepén lakó . . . ipad öreghez' OH² 64/566; *ous sarisch āul laullain . . . ai limi* (P.: *lāuāllāžen*) 'Alvidéki tenger torkolatát őrző . . . kis felesége' OH¹ 244/702; *pon kul vellain mogol jūpoh* (P.: *uēllāžen*) 'kecével halászó több testvért' OH² 124/42, 4; *kesinā lārlain likkārmās kutt leult* (P.: *lortlāžen*) 'a késsel lenyesett . . . cserjés között' OH³ 90/593; Az ONGy-ben is találtam 10 adatot, közülük csak egyet idézek: *nomel takī jilain . . . iken* (P.: *jilājem*) 'felülről jövő . . . öregednek' 4/85. Előfordul, hogy REGULY *-ən*, PÁPAY pedig *-əm* determináló elemet ír, vagy pedig fordítva. Lehetséges, hogy csak a nazálisok felcsereléséről van szó, mint az alábbi példa igazolja: *pon kul vuellain ogol jūpoh* (P.: *vellājen*) 'kecével halászó több testvért' ONGy 3/56, 9; *pon kuli vellain mogol jiu poch* ua. OH¹ 8/29, 40, ugyanakkor az is lehetséges, hogy *-əm*, vagyis az első személyű birtokos személyragból származó determináló elem van a szó végén: *mul kāti schongem laullaim | mul kāti alngem āmeslaim . . . agem oltal* (P.: *laullājen, āmslājen*) 'vendég házam szögletét őrző / vendég házam elején ülő . . . bácsikám van' ONGy 1/8, 9, 12, 13 (8). Ez utóbbit indokolja, hogy több, első személyű birtokos személyragos szó van a mondatban.

W. STEINITZ és FOKOS DÁVID is ír a birtokos személyragok determináló használatáról (OVE, ill. Urali és altaji összehasonlító szintaktikai tanulmányok NyK 62 :213–241). FOKOS írja: „ . . . a szóban forgó személy vagy tárgy az elevenebb elbeszélésben vagy beszédben szereplő személlyel bizonyos kapcsolatba jutott, vagy azt (elsősorban a 2. személy személyragjának használata esetében) az eleven előadás kapcsán a megszólítottal bizonyos kapcsolatba, hozzá közel kerül.” (223. l.) Ilyen megfontolások alapján elképzelhető, hogy az analógia átterjed az első személyre is. Az alábbi esetekben is a mondatkörnyezet indokolja az egyes szám első személyű birtokos személyragból származó determináló elem használatát.

igető + l(a) + -əm (determináló elem):

jūhung vuās āngem āmeslaim | pontāng vuās āngem laullaim | vuāting lār nyārātnā ohlem | nyolach tār pāll kuriāt jajem schidi ultal 'A fa városom végét lakó / ácsolt városom végét őrző, / Szeles-áradvány-izzapjára-szálló (nyolc(!)-daru-magas láb íz bátyám van ím' OH² 180/7–10, 11; 13, 14: *laullain* (4); *nomeltāki mēnnlaim | togol belek nyorom kolāch ikem* 'a felülről jövő (v. fönt járó) félszárnyra (ereszkedett) réti holló öregemnek' OH⁴ 13/83.

b) Azt, hogy mennyire nem érezhette a nyelvhasználat ezeket a szerkezeteket külön álló igés mondatoknak, hanem egy nagyobb egység szerves részének, bizonyítja az a tény, hogy a paralelizmusban sokszor hasonló helyzetben igenevet, mégpedig folyamatos melléknévi igenevet használnak, tehát azonos funkciót tulajdonítanak a verbum finitumból lett jelzőnek és az igenevnek: *pa mu ku āmeslā torning mua luotittlaim | pa muku āmesi vuarsing mua tolain* 'Más föld (vidék) embere lakta füves földre vetődöm (?), más föld embere lakta vesszős (v. bokros) földre visz engem (ti. a vad)' OH⁴ 39/321, 2;

ma läillä i kurpi sägällaki elyäng urä | ma läilti partelki elyäng urä 'A magam állta (tk. álló) egylábu deszkája ragyogó, bálványsátorba' OH³ 92/605, 7 (5); *täm kär nyogollä posching unt sässnä | vuoj nyogolti lault unt sässnä* 'Ezen a rénbika futotta fényes erdő hátán | Ez állat futotta legelő erdő hátán' OH² 206/337, 8; *lyäm vuonschlä kar juch schidi vuonschlä | anzäl vuonschti kar juch schidi vuonschtel* 'zelnice szedő pusztá zelnicefa módjára meg van tépve, csipkerózsa bogóját szedő pusztá fa módjára meg van tépve' OH² 58/505,6.

Valószínű, hogy R^{EG}U^{LY} vagy gyűjtésének közzétevői olykor hibásnak minősíthették a jelzői passzív verbum finitumot, esetleg elírásnak tartották, mivel néha megkérdőjelezték. Lehetséges, hogy R^{EG}U^{LY} is bizonytalan volt a megítélésükben, egyszer pl. így ír: *noch läillä läilti al viili* (P.: *noxläilä (läilä?)*) 'föllállásra való lábszár erőre' OH¹ 96/816, tehát mind a verbum finitumot, mind az igenevet leírja. Az egyéb bizonyítokokon kívül az adatok sokasága is arra mutat, hogy egy sajátos nyelvi jelenséggel, nem pedig hibával állunk szemben.

3. A jelzővé vált verbum finitumok többnyire megcsontosodott kifejezésekben, sztereotíp fordulatokban jelentkeznek. Véleményem szerint a gyakori ismétlés, a közismert fordulat segítette elő a verbum finitum jelzővé válását. A hősénekekben ilyen fordulatokat alkalmaznak a szereplő személyek, a színhely bemutatásakor, az utazás leírásakor, az ellenség megpillantásakor stb. Ezek a sztereotípiák többnyire a) paralelizmusok, b) ezen belül figura etimologicák, továbbá c) tulajdonnevek.

a) A paralelizmusra már sok példát idéztem. A hősénekekben azonban bonyolultabb, hosszú szerkezetekkel is találkozhatunk, amelyekben több jelzővé vált verbum finitum van, pl.: *lu tating kät ängel ämesslä | rating kät ängel laulla . . . | ord pogoll* 'Az ő tüzes háza végén ülő (tk. tüzes háza vége ületik), tűzhelyes háza végét őrző / . . . fejedelemlős fia van' OH⁴ 7/34 (5) stb.

b) A paralelizmus gyakran kombinálódik figura etimologicával: *lyom vuoschlä kar juch vuonschlem* OH³ 166/1309 stb.

c) Különleges fajtáját képezik a sztereotípiáknak a tulajdonnevek. Olyannyira részletező, bonyolult és merész képzettársításokat tartalmazó metaforák, hogy stilisztikai szempontból is figyelmet érdemelnek. Véleményem szerint a tulajdonnevekben szereplő verbum finitum minden kétséget kizáróan bizonyítja a jelzővé válást, hiszen ezek sorosan összeforrott, elválhatatlan szerkezetek: *untnä étylälälä unt tulpäch seung jau kilem* (P.: *étylälälä*) 'Erdőben-termett-erdei-légylőgalóca-hajfonatos-*jäy*-öcsém' OH¹ 90/755; *keue nyäl jengitla jengit lonh iken* (P.: *iēntälä*) 'Ural (tk. kő v. szikla)—fokát-orszózó-orsó bálvány öreged' OH² 122/31 (2); *jelem sirko kogetlälä katt mongh siki* 'mennyei-fajta-ember-futó két vakond' OH⁴ 179/1610 (6); *nim sarisch äul laulla koräng or ko ai limi lohseil ällti* (P.: *läüällä*) 'az Alvidéki-tenger-torkolatát-őrző-rénbikás-szamojéd-ember-kis-felesége barátjának' OH¹ 478/2725; *jorlaruän mongellä toch mongol ischem* (P.: *mōngsällä*) 'Erős-lovat (tkp. lovatat)-csomózó-erős csomó öcsémet' OH¹ 126/1059; *kolom schäper nohlä orten* (P.: *noxlä*) 'a három-*säär*-hengerítő-rúd-fejedelemlősöd' OH² 162/395; *tohlong lonh ko porentla katt jätpti jätting jogol ischem schidi ulti* 'Szárnyas-bálvány-embertaposó-vas-izületű-izületes-*ij* öcsém van ime' OH³ 16/23 (14); *jel mäje ho seurlä nareng longh sikel* (P.: *sēyurlä*) 'Távoli-embert-levágó-szablyás-bálvány-öreg' OH¹ 130/1097; *kär sägätlälä jiuur kunytleim imen* 'Rénbika tépő (?) farkas hajnal asszonyod' OH⁴ 26/199 (2); *jorn kosch ko täilä koleim lell pös väj pälat ort sikell* (P.: *täilä*) 'A Nőtlen-szamojéd-ember-birta-háromöles-

dárdanyél-magasságú-fejedelemlhősnek' OH¹ 156/1311 (9); *posteilä niring nari ischem* 'Éles-hegyű-buzogányos-szablya-öcsém' OH⁴ 5/7 (51); *kü ila pälap ord* (P.: *jila*), ill. *kanyila pälap ord* (P.: *χū-nila*) 'Messze halló fülű fejedelemlhős' ONGy 3/65, 91, ill. 3/66, 67, 90.

B) Aktiv verbum finitum jelzőként

Szórványosan előfordul, hogy az aktív igealak egyes számban jelzővé válik:

1. személy: *täm end vantlem muzum labed tarom käim tagan* (P.: *üantläm*) 'Ezen a nem láttam (tkp. látom) két világtáj (tkp. földszöglet) két vésze érte helyen' OH¹ 46/377, 48/401, 50/416.
2. személy: *tam änd vuantlen nai li vuas alngelnä kischem . . . pokeluen* 'ezen a nem látod nő nélküli város végén maradt . . . szolgánk' OH³ 78/502; *taln katl iln (jilen) koing mäi siin* (P.: *jülen*) 'A téli napon jövő emberes lakodalmi nép zaja' (tk. zajod)' OH² 126/63, 5.
3. személy: *tam and vantleli labed muzung labed tarom käimal* (P.: *üantläli*) 'Ezen a nem látta (tkp. látja) hét földszöglet hét vésze érte helyen' OH² 346/1587.

A „Névszókul használt igealakok” (Nyr 7 :443) gyakoriak a magyarban is, bár SIMONYI szórványos jelenségnek tekintette őket, sőt egy másik tanulmányában (Nyr 36 :201) hamis analógiának, játszi, szórványos jelenségnek vélte őket. SZEPESY, PAIS a fentebb idézett műveikben sok példát említenek, ilyenek: *térjmeg utca, nekeresdi csárda, R. Én nem vagyok fia a te-mondád molnárnak, ti pedig ezer hízkelkedéssel s ti-tudjátok mesterséggel ostromoljátok, a magok mondják jóságokra ösztönöznek, be nem szeretem gyerek, ebkérdi csárda, találom felelet, eszem-iszom ember stb.*

Tanulságok:

1. Az adatok nagy száma, valamint elsősorban a nyelvtani és stilisztikai bizonyítékok mellett szólnak, hogy szófaji átcsapás történt, a szóban forgó szerkezetekben már nem verbum finitum van, hanem jelzői funkcióban szereplő verbum finitum eredetű szó. Ezen megállapítások lényegében a passzív verbum finitumból eredő jelzőkre vonatkoznak, az aktívumra egyelőre igen kevés adat áll rendelkezésünkre.

2. Az osztják nyelvi adatok, valamint az esetleges fejlődési vonal megrajzolása alátámasztják a magyar nyelvészek logikai elgondolásait a mondatból lett jelző kialakulásával kapcsolatban.

A. JÁSZÓ ANNA

A Case of a Part of Speech Conversion in Ostyak

This work deals with the application of the original verbum finitum used as attributes. These verbum finitum are present tense verbal forms most frequently used in the passive voice but also occurring in the active voice as well. The work proves that a part of speech conversion occurred; linguistic intuition no longer regards these words as verbs. A similar type of part of speech conversion can be found also in Hungarian. Regarding an explanation of their origin, however, only a logical notion is possible.

ANNA A. JÁSZÓ

A szamojéd rokonságnevekről

1. A rokonsági kapcsolatok vizsgálatán igen sok tudományág osztozik: erről a legutóbbi időben SZÉPE GYÖRGY nyújtott bőséges tájékoztatást.¹

Az alábbi dolgozatban szociolingvisztikai megközelítésben tárgyalom a címben jelzett kérdéskört. A szociológiai és a nyelvi tények egymásra épülnek, tehát még akkor is, ha a vizsgálat „kedvezőtlenül” nyelvészeti indíttatású, szakadatlanul szükséges a társadalmi relációk nyomon követése.

Az uráli nyelvek rokonság-terminológiájáról a magyar, a finn és az észti kivételével nem túl sokat tudunk. Néhány vitatható eredmény után² STEINITZ az osztjakokról írt³ — s ő ugyan nem beszélt róla, munkamódszere azonban mégis tisztán szociolingvisztikai volt.

A szamojédok közül eddig leginkább a nganaszánt (tavgi-szamojédot) kutatták. Jóllehet én csak a nyenyec és a szölkup rokonsági kapcsolataira fordítottam figyelmet — bár a címben az általános szamojéd megnevezéssel éltem — úgy hiszem, hogy az északi és a déli ágnek e két képviselője többé-kevésbé reprezentálhatja a szamojéd viszonyokat.

Előre kell bocsátanom, hogy különösen a szölkup esetében híján vagyunk a szükséges mennyiségű adatnak, tehát gyakran elesünk a tiszta, áttekinthető rendszerek megalkotásától.

2.1. E népeket még a XX. század kezdete is hallatlanul elmaradott társadalmi viszonyok közt találta.⁴ Az októberi forradalom hozta változást is hiba lenne úgy elképzelnünk, hogy máról holnapra eltűntek vagy megváltoztak a régi állapotok. A nyenyecéknél például olyan szilárdan fennmaradt az ősi nemzetségi rendszer, hogy még a kolhozokat is ennek alapján szervezték meg.

2.2. A nemzetségi hierarchia jelentősége tükröződik a rokonságnevek használatában is. A nemzetségi kötelékek lazulását — bizonyos fázis késéssel — érzékeltetik a rokonnevek is.

A nemzetségek exogám frátriákat alkottak. Ismerősek e fogalmak a néprajzból, de talán nem fölöslegesen megállunk egy pillanatra az értelmezésük-

¹ ÁNYT 8:181—200 l.;

² K. F. KARJALAINEN: FUF 13:207—95; UNO HARVA: FUF 26:21—120.

³ W. STEINITZ: NYIÖK 10:321—334.

⁴ L. A. FAJNBERG: Terminologija rodstva nganasan kak istoričeskij istočnik: Sibirskij Etnografičeskij Sbornik 4(1962):226—237. Moskva; B. O. DOLGICH: Rodovaja ekzogamija u nganasan i encev: Sibirskij Etn. Sbornik 4(1962):197—225.; L. V. HOMIČ, Nancy. 1966. 156—162. l.; G. J. PELICH: K voprosu o rodoplemennom stroe narymskich selkupov. Tomsk 1963. stb.

⁵ HAJDÚ PÉTER: Finnugor népek és nyelvek. 1962. Bp.

nél. Az unilaterális⁶ leszármazáson alapuló rokonsági csoportokat szokták nemzetségnek nevezni. Tagjait a közös őstől való származás tudata köti egymáshoz. Ha a házassági rend a csoporton kívüli párválasztást teszi kötelezővé, akkor szokás az exogámiáról beszélni. A két vagy több nemzetséget egybefogó, nagyobb csoport neve a frátria.⁷

Mind a nyenyec, mind a szölkup családban a nő alárendelt szerepet játszott. Örökösödési joga csak a férfinak lehetett. Jellemző volt továbbá, hogy régebben nem volt kötelező a monogámia.⁸

A szölkupoknál valamivel előbb jelentkezett a nemzetségi rendszer felbomlása (kb. a XVIII. sz. vége), s ez — úgy hiszem — valamelyest érezteti is hatását a rokoni terminológia alakulásában.

2.3. Mint majd a későbbiekben láthatjuk, a két nyelvből idézett példák etimológiai összetartozása vagy össze nem tartozása a mi esetünkben teljesen közömbös. Természetes, hogy szép számmal akadnak közös eredetű szavak, hiszen viszonylag közeli rokonnyelvről van szó, ám önmagában ez az egy tény még úgyszólván semmit sem árul el a mai viszonyokról. Ebből az is következik, hogy figyelmen kívül hagytam, mit jelentett eredetileg az alkalmazott terminus: azaz amennyire a szóanyag lehetővé tette, a mai szóhasználatból indultam ki.

A nyenyec rokonsági elnevezések láttán már az első pillantásra szembeötlők (a szölkupnál már kevésbé), hogy egyik-másik terminus nagyon sok (és sok irányba továbbterjeszhető) jelentést hordoz, míg mások egyetlen egy, pontosan meghatározható személyhez kötődnek.

- a) Nyenyec: *jiri* — apai nagyapa
anyai nagyapa
dédapa
apám bátyja
anyám bátyja
férjem bátyja
férjem apja
- b) Szölkup: *iča* — apai nagyapa
anyai nagyapa
apám bátyja
anyám bátyja

Szándékosan nem sorszámoztam a jelentéseket, hiszen a terminus egyik rokonsági relációt sem jelenti elsődlegesebben, mint a másikat. Hogy éppen melyik értelemben használják, azt a szituáció, ill. a szövegösszefüggés a legtöbb esetben egyértelművé teszi. Ezek a megnevezések osztályozó terminusok, szemben a jelölő terminussal, amely minden esetben egyetlen személyre vonatkozik.

- a. Nyenyec: *nise* 'apa'; *nebe* 'anya'

- b. Szölkup: *eszi* 'apa'; *emi* 'anya'

⁶ *unilaterális*: csak az egyik szülőhöz való tartozás alapján jegyzik a leszármazást.

⁷ BODROGI TIBOR: Ethnographia 68: 19. l.

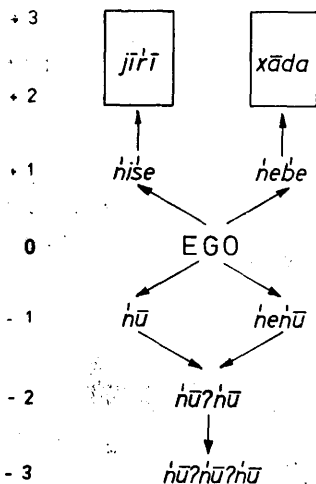
⁸ HAJDÚ PÉTER, i. m. 351., 376. l.

A továbbiakban a könnyebb áttekinthetőség kedvéért nem egymás mellett, hanem egymás után tárgyalom a két nyelv adatait.

3. A nyenyec vizsgálatához az alábbi műveket használtam fel: T. LEHTISALO: Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki, 1956; N. M. TERESČENKO: Nenecko-russkij slovač. Moskva, 1965; HAJDÚ PÉTER: Chrestomathia Samoiedica. Bp., 1968.; KUPRIJANOVA: Terminologija rodstva v ustnom narodnom tvorčestve nencev (Učenyje zapiski Ped. Inst. im. Gercena, 101, 159—179 l.)

Áttekintésünk a tundrai nyenyecre támaszkodik. Hangjelölésünk fonematikus, s követi a ChrSam.-ból ismert alapelvet.

3.1. Az egyenesági rokonság megnevezései

Az EGO-n⁹ kívül a megnevezések hat generációt, többé-kevésbé pontosan rögzítenek. Jelölő terminus csak a felmenő ág első fokozatában használatos az összes többi megnevezés már csoportokra vonatkozik.

Az apa és az anya számontartása az EGO számára minden tekintetből fontos volt (öröklés, párválasztás stb.) — a megkülönböztető név tehát magától értetődik.

A felmenő ág második és harmadik fokozatában a megjelölés már csak a korkülönbséget és a nemeket tünteti fel, függetlenül attól, hogy a rokonság az apai vagy az anyai ágról származik. A *jiri* és a *xada* ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy e személy az EGO egyenesági rokona, aki kettő (vagy több) generációval idősebb nála.

⁹ Az EGO az elkövetkezőkben az Én-pontot jelenti, amely a nem szempontjából általában meghatározatlan.

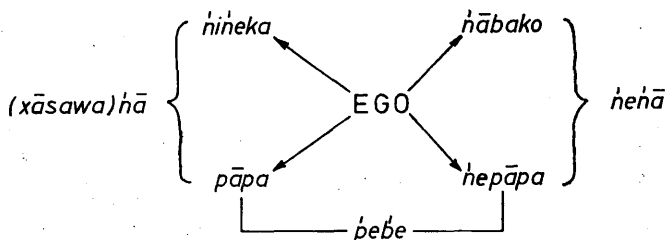
A lemenő ág első fokozata a *nū* és a *neñū* névvel megkülönbözteti ugyan a nemeket, és az EGO-hoz mért korkülönbséget, viszont több *nū* közt már nem tud különbséget tenni. Ehhez hozzá kell még vennünk, hogy a *nū* másik (nem második!) jelentése a 'gyerek' fogalom.

A nyenyec társadalmi viszonyok alapján könnyen belátható, hogy a családban gyerekek igazán csak a fiú számított, hiszen csak ő örökölhette, ő vitte tovább a nemzetségi fonalat. Így hát a lányt elég, ha úgy nevezik, hogy *ne-nū*, azaz 'nő-gyerek'. (Ez persze nem egészen egyedi jelenség. A finnben is találkozhatunk hasonlóval: a *Minulla on kaksi lasta* 'Két gyermekem van' mondat gyakran úgy értendő, hogy két *fiam* van.)

A lemenő ág második és harmadik fokozatában előkerülő terminusok már nem differenciálnak a nemek szerint: *nū* *nū*, azaz voltaképp a gyerekek a gyereke. Grammatikailag tehát birtokos esettel fejezték ki; ez a szerkesztés-mód elvileg még tovább vihető a -4, -5 stb. fokozatokra is, a valóságban viszont aligha léteznek ilyen alakzatok.

3.2. Az oldalági rokonság elnevezései

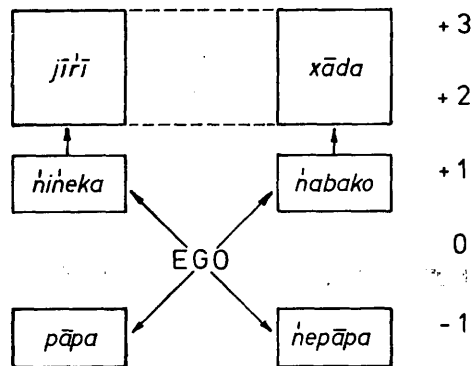
Az egyazon szülőtől származó testvérek közt nem és kor szerint egyaránt különbséget teszünk.

Érdekessége e rendszernek, hogy az EGO-nál kisebb testvéreket külön osztályozó terminussal is illették: *pebe*.

A *nā* szó jelentése általánosabb, mint a *xāsawañā* fivér, és a *neña* nővér, hiszen az EGO-val azonos nemzedéki szinten levő oldalági kategóriának valamennyi tagját összefoglalja, anélkül, hogy nemben, vagy az EGO-hoz képest korban differenciálna. A *xāsawa* 'férfi' és *ne* 'nő' jelen esetben prefixumként viselkedik, s jelentése $\langle +\text{férfi}, -\text{férfi} \rangle$. Ha a *xāsawa* nincs kitéve, akkor is lehet a jelentés $\langle +\text{férfi} \rangle$. Az oldalági rokonság kiterjedhet (az azonos generációs szinten maradván) a 2. fokozatra, illetve nemzedék(ek)kel fölfelé és lefelé.

E ponton kell visszatérnünk ahhoz, hogy a nyenyecben egyes terminusok nagyon sok mindent jelenthetnek. Kiderül ugyanis, hogy a *ñineka*, *ñábako* stb. rokonnevek valójában a rokoni kapcsolatok széles skálájára vonatkozathatók. Azaz:

A *jiri* mindazokat a férfi rokonokat jelöli, akik az EGO-nál több mint egy generációval idősebbek. Ez a megnevezés nem követi szigorúan a nemzetiségi láncolatot, hiszen az apai, és az anyai ágon egyaránt vannak *jiri* rokoni kapcsolatok! (L. a (déd)nagyapáról mondottakat!)

A *hineka* mindazoknak az EGO-nál idősebb, de az apánál fiatalabb férfi-rokonoknak a neve, akik az apa rokonságához tartoznak. Pontos, szimmetriai megfelelője a női oldalon — a *habako*.

A *papa* és *nepapa* az előbbi kettőnek nagyjából megfelelő tükörképe a lemenő ágon.

Az eddigiekben tehát láttuk, hogy a rokonsági relációk megítélésében a következők játszották szerepet: férfi-e, vagy nő; az EGO-nál idősebb-e, vagy fiatalabb; ha idősebb, akkor egy, ill. kettő (vagy annál több) generációval; egyenesági rokon-e, vagy oldalági.

	férfi (+) nő (—)	idősebb (+) fiatalabb (—)	1. fok (+) 2. v. több fok (—)	egyenesági (+) oldalági (—)
<i>hineka</i>	+	+	+	—
<i>habako</i>	—	+	+	—
<i>papa</i>	+	—	+	—
<i>nepapa</i>	—	—	+	—
<i>jiri</i>	+	+	—	±
<i>xada</i>	—	+	—	±

A fentiekből kiderül, hogy a generációs korkülönbség és az egyenesági/oldalági kapcsolat egymással szinte oppozícióba kerülhet. Ha ugyanis a fenti terminusok mögött egy generációnyi korkülönbség van, akkor oldalági kapcsolatról lehet szó. Ha viszont a korkülönbség kettő (vagy annál több) generáció, akkor az egyenesági és oldalági viszony közti szembenállás feloldódik.

Az anyai ág hasonló relációiról később szólunk még (vö. 3.4.).

3.2.1. Az oldalági rokonságnak távolabbi pontjaira utal a *mān* 'a nővér fia; az apa nővérenek a fia' és a *nemān* 'a nővér leánya; az apa nővérenek a lánya stb.'.

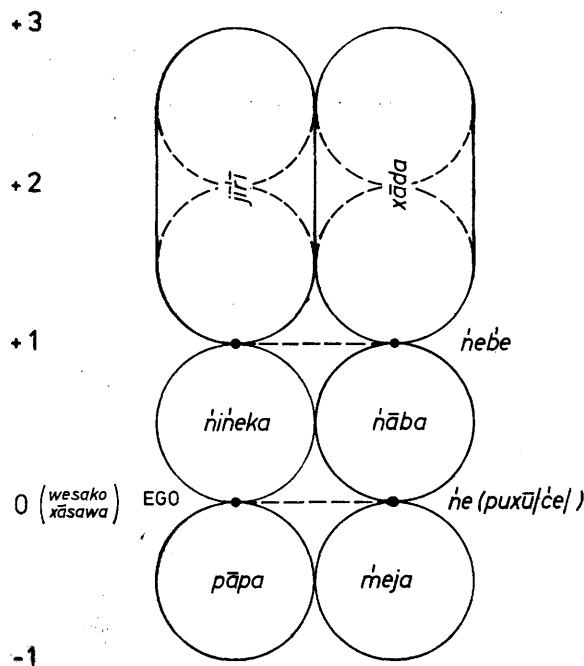
Ha homályosabban is, de él egy bizonyos „másod-unokatestvéri” kategória az anyai ágon is: *šūni* 'az anya nővérének a fia'; *néšūni* 'az anya nővérének a lánya'. LEHTISALO szerint (i. m. 455.) e nevek elsősorban szólító terminusként élnek (vö. még az 5.2. ponttal).

Láthatjuk most már, hogy az oldalági rokoni nevek kivétel nélkül több-kevesebb személyre vonatkozhatnak, azaz, mint korábban említettük, osztályozó terminusok.

3.3. A házasság révén létrejövő rokoni kapcsolatok

Bár az anya az EGO-nak mindig egyenesági rokona, tudni kell, hogy a patrilineáris elvű nemzetségi rendszerbe nem tartozhat bele. Az exogámia egyébként is eleve megszabja, hogy az anya (mint az apa felesége) más nemzetségből származzék.

A házassági rokonságban már nem közömbös az EGO neve. Az alábbi ábra a férfi-EGO szituációját mutatja.

A generációs fokozatokon végighaladva láthatjuk, hogy az EGO-val azonos nemzetségbe tartozó férfirokon feleségét az ÉN-pontból nézve milyen terminussal illetik. A megnevezések ezúttal is többnyire csoportra (és nem személyre) vonatkoznak. Az anya (*nebe*) jelölő terminussal való megkülönböztetése társadalmilag szükséges, hiszen az EGO és az anya közti kapcsolat maga is megkülönböztetett jelentőségű (vö. 3.1.).

A *nāba* általában valamennyi *nīnēka* rokon feleségét jelenti. Az EGO-hoz viszonyított korkülönbség alapján szabályosnak mondható, hogy az EGO-nál több mint egy generációval idősebb nem lehet.

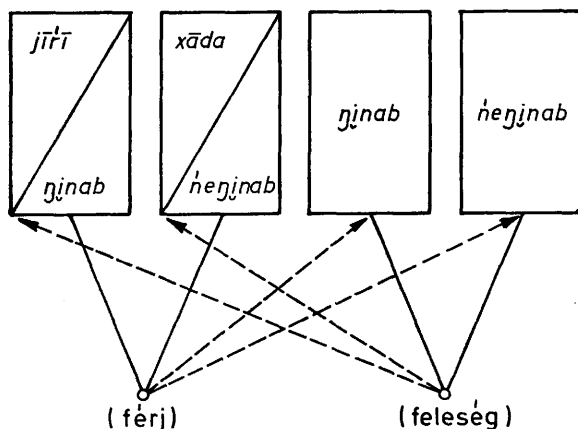
A *jīri* fokú rokon feleségét *xāda*-val nevezik meg.

A fiatalabb korosztályhoz tartozó férfiak feleségét a *meja* terminussal jelölik. A fiam felesége (azaz a menyem), és az öcsém (tehát a *pāpa*) felesége mellett ugyanez a *meja* név illeti meg — női EGO esetében — a férj öccsének a feleségét is. Ha viszont az EGO-nak lánya van, akkor annak a férje (tehát az EGO veje) a *jij* nevet kapja. Ugyanez a név vonatkozik azonban a húgom (tehát a *nepāpa*) férjére is.

A házasság révén létrejövő kapcsolatok láttán világosodhat meg, hogy miképpen lehet a *nāba* az EGO-nak akár a mostohaanyja is. A magyar megnevezés használata mindenképp erőtetettnek hat a nyenyec viszonyok közt: a mostohaanyává való „előlépés” a nyenyecéknél nem jelent olyan értelmű törést, vagy akár távolságot, mint ahogy ezt a szó magyar megfelelője sugallná, hiszen a *nāba* már korábban is tagja a családnak — ezúttal legfőljebb a „jogi helyzete” változik meg.

Megjegyzendő viszont, hogy a fent említett megnevezést több helyütt más alak helyettesíti: *nēbte* 'mostohaanya' — ez utóbbi viszont az anyánál fiatalabb szokott lenni.

A házasság révén létrejövő kapcsolatban a feleségnek a férj, a férjnek a feleség rokonai jelentik azt az új kört, csoportot, amit néven kell nevezni.

Az EGO nemzetségi rokonainak relációjában tisztázódott már, hogy a *jīri* és a *xāda*, valamint az EGO közt legalább két fokozatnyi a korkülönbség. Ezzel szemben, ha az EGO feleségétől indulunk ki, a korkülönbség egy fokozatnyira csökken. Hogyan lehetséges ez a közeledés? Megítélésem szerint ezúttal abból kell kiindulnunk, hogy a feleség (a szigorú társadalmi előírások alapján) más nemzetséghez tartozik, mint a férje. Ez a nemzetségbeli különbség adott esetben felérhet egy (azonos nemzetségen belüli!) generációs fokozattal. A következő fokozat már valóságos generáció-lépcsőt jelent. (Másként

fogalmazva: vízszintesen is egy lépcsőnyi, függőlegesen is egy lépcsőnyi a távolság!) Tehát a *jiri* és a *xāda* az EGO feleségéhez sem áll közelebb.

A *ninab* igen tág jelentéskörű: általában mindazon férfirokonokat megjelöli, akik a férj, ill. a feleség rokonságából valók, de a férjnél idősebbek. A *neninab* ugyanígy értelmezendő, azzal a különbséggel, hogy ez női rokonoknak a neve.

Megjegyzendő, hogy az egynejlőség nem volt kizárólagos és kötelező házassági forma a nyenyecéknél. Erre utal az az adat is, amely szerint — ha egy férfinak két felesége volt — az idősebb feleséget külön névvel is illették (*pudj*).

A házassági kötelékkel az oldalági rokoni szálak tovább gyarapodnak. Egyszerűbben áttekinthető kapcsolatra utal a *nādo* 'a feleség öccse; a férj öccse', vagy a *nenādo* 'a feleség húga; a férj húga', de még a *nūnedi* 'a nővér férje' is. Ezzel szemben meglehetősen távoli pontokat hoz közös rokonságba a *sel* 'a férj lánytestvérének a férje; a feleség lánytestvérének a férje', a *nesel* 'a feleség fivérének a felesége; a férj fivérének a felesége', a *jāne* 'a nővér férjének a fivére; a fivér feleségének a fivére; a fivér felesége nővérének a férje, a nővér férje nővérének a férje', *nejāne* 'a fivér feleségének a leánytestvére; a nővér férjének a leánytestvére stb.'

3.4. Külön kell szólni néhány sajátos terminusról. A sor élére kíváncsúnak az anyai ágról származó kapcsolatok. A *tidā* utal az anya öccsére, az anya fivérének fiára, ill. az apa húgának fiára; a *neje* viszont az anya húgára, az anya fivérének a lányára, ill. az apa nővérének a lányára. A *tidā* és a *neje* általában idősebb az EGO-nál.

Az anyai ág rokoni kapcsolatainak ez a megkülönböztetett részletezése nem lehet egészen a véletlen műve: úgy tűnik, hogy e nevekben valami hajdan fontos kapcsolatláncnak a nyoma maradhatott fenn. Végső fokon feltehető, hogy ezeknek a nyelvi adatoknak az eredete valahol az anyajogú¹⁰ társadalomban keresendő.¹¹ Az, hogy a jelentések közt az apai ág is képviselteti magát, egy fajta jelentésbővülésre mutat. Bizton mondhatjuk, hogy az apai ágra utaló jelentések relatíve újkeletűek. (Nem lényegtelen, hogy e jelentések mindig tartalmaznak valamilyen női relációt!)

Nehéz lenne pontosan megállapítani, hogy az említett társadalmi viszonyok közt mit jelentett a rokon halála a kapcsolat megnevezésében.¹² Tény, hogy az ilyen megszokadt kapcsolatnak csak kevés nyelvi dokumentuma van. Ilyen a házassági kötelékre utaló kifejezés: *sēra* (*xāsawa*) 'özvegy ember' és *sēra ne* 'özvegy asszony'. (Figyelemre méltó az utóbbi szórendje: a *ne* elem követi az alapszót, holott máskor mindig megelőzi.) Ide tartozik még a *jewako* 'árva' terminus is.

4. A szölkup rokonsági terminológiához két nyelvjárás adatait használtam föl.¹³ Még az így összegyűlt anyag is kevésnek bizonyult a teljes kép kialakításához. Mind a régiebb, mind az újabb névjegyzékből több olyan megnevezés hiányzik, ami a mi szempontunkból lényeges lehetne.

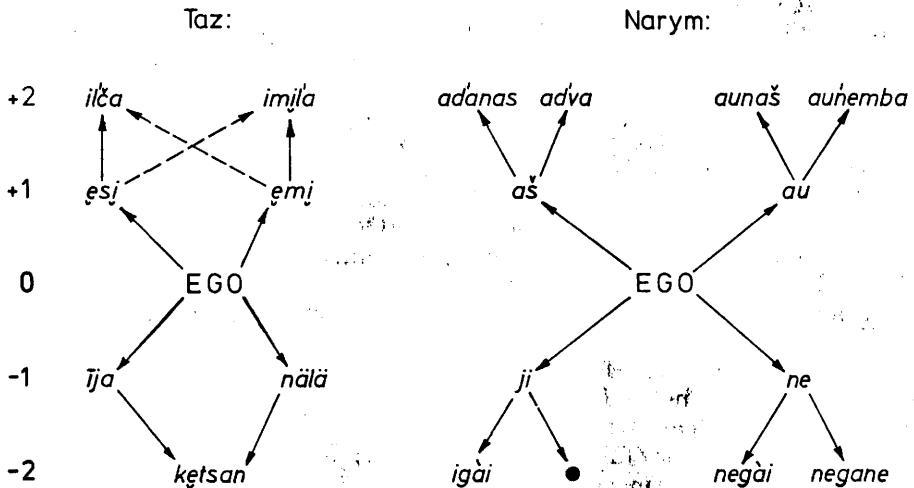
¹⁰ Egyes szerzők bírálják e szó használatát, viszont a helyette felkínáltak fölöt-több bonyolultak, és semmivel sem nyújtanak több eligazítást; így hát megmaradtam a hagyományos szóhasználat mellett.

¹¹ STEINITZ, W.: NyIOK 10:331.

¹² ANyT 8:197.

¹³ CASTRÉN—LEHTISALO: MSFOu 122; PÁPAI—HAJDÚ: NyK 54: 141—184.; ERDÉLYI, Selkupisches Wörterverzeichnis. 1969.

4.1. Az egyenesági rokonságnevek alkotta rendszer a tazi nyelvjárásban is, és a narymiban is másképp alakul.

A tazi nyelvjárásban az *esi*, *emi* jelölő terminusokon kívül csak olyan megnevezések vannak, amik több-kevesebb tagú csoportra utalnak. Analizálhatóbb típusú állunk szemben a narymi nyelvjárásban. Az EGO-n kívül itt is négy generációt jelölnek. A felmenő ág következetesen jelölő terminusokat használ, azaz a nagyszülők közt különbséget tesz aszerint, hogy az apa, ill. az anya szüleiről van szó. A lemenő ág is analizálhatóbb a tazinál (a nemek elkülönítésére), viszont a relatív korkülönbséget már nem tünteti fel, tehát ha egyazon szülőnek több *ji*-je vagy *igai*-a van (ami igen könnyen megeshet), akkor a rokonnevek máris csoportot jelölnek!

A tazi *ija* és a narymi *ji* egyformán használatosak 'fiú' és 'gyermek' értelemben (vö. a 3.1. pontban írottakkal!).

Ha kizárólag nyelvi szempontból közelítjük meg a narymi *adanas*, *adva*, *aunaš*, *auhembra* alakokat, látható, hogy összetett szavak. A szóösszetételből alakult terminusok vizsgálatában feltétlenül figyelembe veendő, hogy a megjelölés csak alkalmi jellegű-e, vagy pedig a használata állandósult. Nem lehet tehát egyformán értékelni a svéd *mormor*-t, ill. a magyar *anyám anyját*-t. Az utóbbi nem állandó tagja a rendszernek, hiszen csak a pillanatnyi szükség hívta életre egy másik terminus pontosítására.

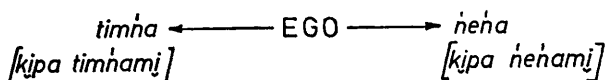
A narymi szölkup alakok az egyszerű szavakkal egyenértékű, állandósult terminusok.¹⁴

4.2. Az oldalági rokonság elnevezései

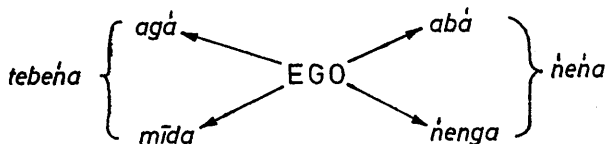
Elsőként itt is az EGO-val egyazon szülőtől származó testvéreket vesszük számba:

¹⁴ Megjegyzendő, hogy ismeretes egy *palda* (apám anyja, anyám anyja) szó is, de nem világos, milyen használati szabály alapján differenciálják a *palda* ↔ *adva* stb. formákat!

a. Tazi nyelvjárás:

b. Narymi nyelvjárás:

A tazi alakok alatt szögletes zárójelben egy-egy körülírásos alak szerepel. A *kɪpa tim'hami* jelentése voltaképp 'kis fivérem', azaz öcsém; *kɪpa né'hami* 'kis nővérem', azaz húgom.

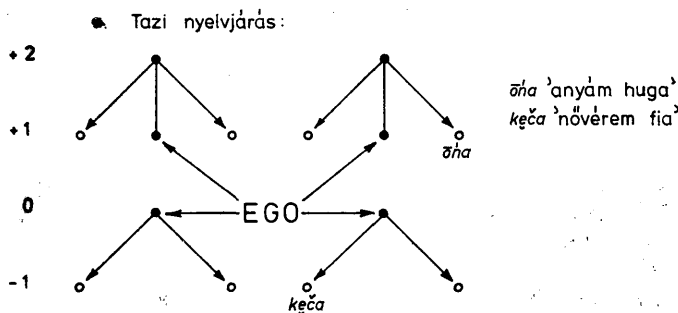
A narymi nyelvjárás nemcsak a nemeket különbözteti meg, hanem a relatív kort is.¹⁵

A kérdés nyilvánvaló: honnan ez a nagy eltérés?

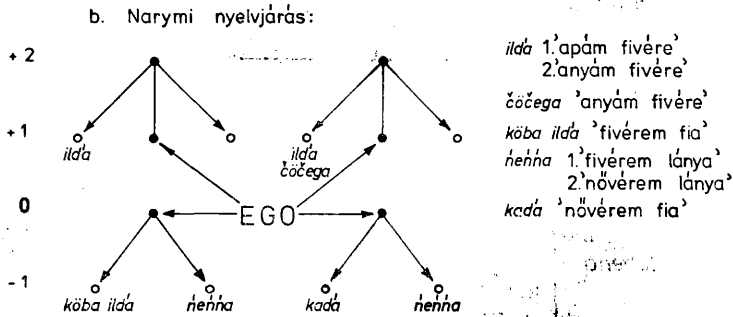
A válaszra sajnos még csak kísérletet sem lehet tenni, hiszen igen könnyen elképzelhető, hogy több „lappangó” rokonnév van még, csakhogy ez-ideig nem jegyezték fel.

Annak megítélése is roppant nehézségekbe ütközik, hogy ezek a terminusok valóban csak ezeket az eddig ismertetett relációkat jelentik-e? A rendelkezésünkre álló szótári anyag tanúsága szerint igen.

Az oldalági viszonyok a szölkupban is kiterjednek azonos generációs szinten is, és a fölmenő, ill. lemenő ág mentén is.

¹⁵ A narymi összefoglaló megjelölésben annak a szónak az etimológiai megfelelőjét találjuk, ami a taziban egyedüli terminusként szerepel!

Elméletileg azokon a pontokon is meg kell lennie a megnevezésnek, ahol most hiányos az ábra.

4.3. A házasság révén létrejövõ rokoni kapcsolatokra is csak meglehetősen foghíjas nyelvi adatok utalnak.

Taz : *qup* (*qumm̃*) + *ima* (*imam̃*)

Narym : *téd̃* + *ema*

[férj(em) + feleség(em)]

Miután a szölkupoknál az ősi társadalmi rend már korábban felbomlott, feltehető, hogy a többnejűség már régebben megszűnt, — így tehát az ifjabb (ill. második) feleség megjelölésére szükségtelemmé vált egy speciális megkülönböztető terminus.

A házastárs szüleinek megnevezésében közömbös az EGO neme. A narymi *ilda* jelenti a) a feleségem apját, b) a férjem anyját. A tazi *qeni ira* jelentése 'após'. Más adat nincs sem a narymiban, sem a taziban. Talán éppen azért, mert a megnevezéssel alapvetően nem is szándékoztak a nemek közt különbséget tenni. (A tazi elnevezés *ira* 'der Alte, муж' eleme is ezt sejteti).¹⁶ A lemenő ágban is lényegtelen az EGO neme. A narymi *em̃ñe/ind̃ima* 'meny/vó' párral szemben a tazi csonka, ti. csak a *am̃ñä* 'meny' terminusra van adat.

Mindkét nyelvjárásban föllelhető néhány szó, amely valamelyik (nem ritkán az idősebb) testvér házastársát stb. jelöli meg. Pl. : Taz : *õna* 'a bátyám felesége', *am̃ñä* 'a testvér házastársa', *kuenä* 'a nővér férje, a feleség fivére'; Narym : *kvõñek* 'sógor', *kvõrm̃e* 'a nővérem férje', *kõba kvõñek* 'a feleségem testvére [azaz a kis sógor]', *kada* 'a férj fivére'. A házasság révén létrejövõ rokoni relációkhoz tartozik a házastársak szülei közti kapcsolat is. Feltehetően idegen (orosz) hatásra honosodott meg az ún. *nász-* kategória :

Narym : *svadibaja* nászasszony
svadiéra nászuram

A voltaképpen összetételből keletkezett terminus előtagja (a *svadi-*) szinte prefixumként viselkedik, s az azonos generációs szinten levők közti

¹⁶ Természetesen nem kizárt az, hogy a fenti hiány csak a gyűjtések számlájára frandó.

műrokonságot jelenti, ami a szóbanforgó személyek gyermekeinek házasságát követően jön létre.

A *tazi emeku* és a narymi *ewegu* segítségével különbséget lehet tenni anya/mostohaanya között. A *-ku*, *-gu* elem révén válik jelöltté: az *emi* és az *au*, *ewe* elnevezésekkel szemben. Megjegyzendő, hogy a jelölt elemek nem hordoznak pejoratív töltést (vö. 3.3. ponttal is). Kérdéses viszont, hogy mennyire kiterjedt a *ku*-, *-gu* használata a rokonsági terminológiában.

5.1. A leszűrhető tanulságok összegezése

A rokonsági terminusok összevetésére nem vállalkozhatom, hiszen a szölkup anyag oly töredékes, hogy legföljebb csak bizonyos dolgokat sejtet. A szölkup közlésével éppen az volt elsősorban a célom, hogy felhívjam a figyelmet erre a fehér foltra.

Bizonyos terminusok használata nem jelent soha kizárólagosságot. Ha a rokonok valamely csoportját az EGO-hoz való meghatározott viszonya alapján megjelölték (pl. *xāda*), akkor az általános nyelvhasználat minden további szituációban nehézség nélkül alkalmazza a terminust.

Előfordulhat viszont, hogy ezen a csoporton belül egyetlen konkrét személyt kell a rokonsági reláció alapján megneveznünk. Ez esetben alkalmi kifejezés jön létre, ami szerkezetileg többnyire a meglévő terminusok láncszerű kapcsolata. A nyenyecben is gyakoriak az ilyen példák: unoka kategórián belül: *néñüni néñü* tulajdonképpen a 'lányom lánya'.

5.2. A rokonsági elnevezések sorában fontos szerepet játszanak az ún. megszólító terminusok, aminek a lényege közismert: az illető rokonhoz beszélünk, és közben a megfelelő rokonsági terminussal szólítjuk meg. Nem törvényszerű, hogy egybeessen a hivatkozó terminussal. (A rokon terminust használva beszélünk az illető személyről Sg3-ban valaki másnak).

Ilyen megszólító terminus a nyenyecben:

<i>abaʼulu</i>	'nagymama'
<i>mamako</i>	'anyuka' stb.

a szölkupban:

<i>mama</i>	'mama'
<i>apa</i>	'apuka' stb.

Az itt felsorolt példák gyermeknyelvek. Ebből egyúttal az is következik, hogy e szavak nem speciálisan szamojédok (legföljebb néhány képzővel a nyelvhez idomultak), habár ez a mi esetünkben elhanyagolható körülmény. (A narymi szölkup *ölga* már nem gyermeknyelvi alak: a feleségem hívja így a nővéremet.)

5.3. A nyelvi anyag alapján az a benyomásunk támad, hogy inkább a nyenyec őrzi az ősbibb társadalomtól kialakított rokonsági hierarchiát, míg a szölkup a maga töredékességével is inkább valami újabb rendszerre utal.

A rokonsági elnevezések nyelvi rendszere a meglévő társadalmi tényezőkre épül. Láthattuk, hogy a hozzávetőleg azonos társadalmi körülmények közt is egymástól erősen eltérő rendszerek alakulhatnak ki (Narym, Taz).

Mindenképpen lényeges mozzanata a feldolgozott anyagnak, hogy amennyiben az EGO és a szóbanforgó rokon kapcsolatát különféle szigorú társadalmi, erkölcsi, jogi parancsok, tilalmak (esetleg tabuk) irányítják,¹⁷ akkor

¹⁷ Vö. HAJDÚ PÉTER: NyK 71: 45–56.

a megnevezés pontosságra törekszik: a rokonnév igyekszik a személyt kiemelni az általános csoportból. Ugyanakkor viszont az EGO-tól generációs stb. fokokban távolabb eső relációk inkább az általánosításra, semmint az egyénítésre törekednek.

MÁRK TAMÁS

Zu den Verwandtschaftsbenennungen der Samojuden

Der Verfasser beschäftigt sich im Gegensatz zu dem Titel der Abhandlung mit dem Problem des Nenzischen und Sölkupischen, mit zwei voneinander stark entfernten Gliedern der Samojuden.

Während der Untersuchung hatte er nicht nur linguistische, sondern auch bestimmte soziologischen Standpunkte vor Augen gehalten.

Der Ausgangspunkt der Untersuchungen war, soweit das enge Material es ermöglichte, die heutige Benutzung und Funktion des Wortes. Eine Reihe der nenzischen und sölkupischen Benennungen hat auch noch heute sog. mehrgliedrige Bedeutung (d. h. ein Bedeutungssystem mit zahlreichen Bedeutungseinheiten, wie z. B. nenz. *ju'i*, sölk. *iča*). Manche Benennungen verknüpfen sich an eine konkrete Person (z. B. nenz. *niše*, sölk. *gšič*).

Der Verfasser analysiert die einzelnen Benennungen der Abstammung in gerader Linie oder in Seitenlinie, und des verwandtschaftlichen Verhältnisses durch die Ehe. Alle diese bilden ein ziemlich geschlossenes System, mit Deszendenz und Aszendenz im Mittelpunkt mit dem EGO. Je komplizierter die Verhältnisse sind, desto mehr Übertragung im Alter und Geschlecht zwischen dem EGO und den Verwandten sind.

Wir haben den Eindruck, daß das Nenzische eventuell eine Hierarchie der Urgesellschaft bewahrt hat, während das Sölkupische auf ein neueres System hinweist. Die Auflösung der Hierarchie des Geschlechts sind von den nenzischen und sölkupischen Benennungen in verschiedener Phase wahrnehmbar gemacht. Es muß unbedingt festgestellt werden, daß eine gleichartige Gesellschaft verschiedene Systeme der Verwandtschaftsbeziehungen ausbilden kann (s. die Mundarten von Narym und Tas).

Sind die Verbindungen zwischen EGO und den fraglichen Verwandten von strengen gesellschaftlichen, sittlichen, rechtlichen Ordnern, Verboten (eventuell Tabus) geregelt, strebt die Benennung nach Genauigkeit: die Person wird aus der Gruppe der allgemeinen Verwandtschaft herausgehoben (z. B. nenz. *neše* 'Mutter'). Ist aber ein Verhältnis zum EGO lockerer (infolge des Alters, des Geschlechts oder der Ehe usw.), werden die allgemeineren Eigentümlichkeiten zusammengefasst — so entstehen die Benennungen mit mehreren Bedeutungen. Diese Wörter sind aber im Kontext im allgemeinen eindeutig.

TAMÁS MÁRK

A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben

A természeti népek időszámításában igen nagy szerepet játszik a Hold megújulása. Nem véletlen, hogy az uráli nyelvek többségében a 'hold' és a 'hónap' szó azonos (MNYTK. 124 :19). A szamojéd nyelvekben is a következőt figyelhetjük meg:

1. Nyeny. (129a): *jirij* 'Mond, Monat'; eny. C Ch. *idio*, B. *jerie*; szelk. (Selk.Wz. 48) *irä* 'Mond, Monat'. E szavakat ERDŐDI JÓZSEF összefüggésbe hozza a nyenyec 'Grossvater' és szelkup 'Greis' jelentésű szóval (*jirī*, ill. *ira*) (MNYTK. 124 :27).

2. Ngan. C *ki-tadá* 'Monat'; kam. (30) *ki* 'Mond, Monat'; kojb. AP *kyii* 'Monat', *kuii* 'Mond'; mot. *ki-schit* 'Mond, Monat'; tajgi *kiu-tin* 'Mond'. Urali eredetű szó (MSzFE 2 : 228, TESz 2 :125).

A tundrai népeknél (a gyakori hóviharak, ködök miatt) lehetetlen a tiszta lunáris időszámítás. Ezért a szamojédok bizonyos periódikusan ismétlődő természeti jelenségekhez (pl. a madarak megjelenéséhez), az életmód szezonmunkálataihoz kötötték a hónapok megjelölését. SCHRENKnek is ez a véleménye: „Die Samojeden theilen wie wir das Jahr in vier Jahreszeiten oder 12 Monaten, die nach den verschiedenen periodisch in denselben Naturphänomenen, oder aber nach den Beschäftigungen, die sie für den Nomaden mit sich bringen, ihrer Namen erhalten” (Reise, 1 :535).

A szamojéd népek közül a nyenyec naptári rendszerét ismerjük legjobban; ez már a miénket követi. Az évet 12 hónapra osztják. Egy hónapnak több elnevezése is van, sőt ismeretesek az orosz nevek is.

A rendelkezésünkre álló források alapján ismerjük a nyenyec, (részben az enyec,) nganaszan, szelkup és kamassz hónapelnevezéseket.

Említettük, hogy a hónapok nevét az életmód és a természet ritmikusan ismétlődő jelenségeinek a megfigyelése alapján alakították ki. Ezeket figyelembe véve, a következő csoportosítást alkalmazzuk:

I. A halak életével és a halászattal kapcsolatos elnevezések

II. A vadak életével és a vadászattal kapcsolatos elnevezések

III. A réntenyésztéssel kapcsolatos elnevezések

IV. A madarak életével kapcsolatos elnevezések

V. Az évszakok nevéen alapuló elnevezések

VI. Az egyéb természeti jelenségekkel összefüggő hónapnevek

I. A halak életével és a halászattal kapcsolatos elnevezések

Halnevek szerepelnek a következő hónapnevekben:

nyeny. Schr. *halè-jirij* '(der April, wo man zuerst in Landseen zu fischen anfängt)'; ngan. (TIE 3 :15) *kob kiteda* 'рыбы месяц'. A hónapnév főnévi jelzős szerkezet mindkét nyelvben. Az előtag, a 'Fisch' jelentésű szó uráli eredetű (MSzFE 2 :250, SKES 1 :146).

Nyeny. Schr. *jáumgalè-jirij* '(der September; Seefischmonat, wo der Omylj samojedisch *jáumgale*, d. i. Seefisch an der Küsten gefangen wird)', (96b) *jāwη kal > jirij* '(Monat der Omul-Fische, Monat im Spätsommer)', Pyr-ter: *яв халы' upuū* 'аврыч'. *jāwη kālè* 'Omul; Seefisch' (< *jām* 'grosser Fluss, Ob, Meer' + *χālè* 'Fisch') két tagja között birtokviszony van, legalábbis a gégezárhang, illetve a genitivus ragját a morfémakapcsolat határán helyettesítő nazális erre utal. Az omul (Coregonus omul) a marénafélékhez tartozik, és igen gyakori hal az Obban, a Jeniszejben, s a lefolyástalan tavakban (pl. a Bajkálban) is előfordul. SCHRENK a lazacfélék családjába sorolja az omult (*Salmo omul* Pall.). Ezt átvéve, N. SEBESTYÉN IRÉN (NyK. 49 :17) a fi. *juominki* '„laxhane som ej far hake i nedra kaken och haller sig röd i köttet hela sommaren (tejes lazac, melynek az alsó állkapcsa nem lesz kampós és amelynek húsa egész nyáron vörös marad)'' és a zrz. *juman, jumai* '„Elritze, Cyprinus Phoxinus'' szavakkal egyezteteti. Az egyeztetés azonban nem helyes, mert mindkettő az 'ívni' jelentésű szóból származik: fi. *juo*; zrz. *ju* (SKES 1 :124). A *χal'* és a *халле'* adatok többes genitivusban állnak.

Szelk. Pápai *kvögeri-éred* '„szeptember (tokhahónap)'''. A *khövöger* '„ocerpa» (tokhal)' jelentésű szó ósszamojéd eredetű: nyeny. *jehena, wehana* 'Stör'; eny. *behana*; ngan. *bakunu* 'ua.' (KSz 14 :23, 17 :26–7, MSFOu. 49 :45).

Szelk. Pápai *köri-éred* '„október (tokhahónap)'''. A *khör* 'мукусун (muk-szun)' szó minden valószínűség szerint uráli eredetű: kam. *kuru* 'Salmo lenoc. Pall.'; kojb. *churrū* 'salmo coregonides'; fi. *kuore* 'norsyngel, nors'; karj-aun. *kuoris* 'osmerus eperlanus'; lüd. *kuoreh* 'ua.'; zrz. *guri-na* 'gründling, cyprinus gobio; vog. *chori* 'salmo muksun' (JSFOu. 30 :50, SKES 2 :240, NyK. 49 :12–3).

Szelk. (MSFOu. 122 :26) B. *muendsel-iräd* '(Njelmamonat; Juli)', C. *muenšel-ireäd, wuenše-(wuenšel-) ireäd* 'der Njelmamonat (Juli), Pápai *vqndzsi-éred* 'augusztus (nyelmahónap)'. A *wandšə* 'Stör, Njelma' (egyes nyelvjárásokban a -l subst. denom. képzővel) szó uráli eredete valószínű: eny. Ch. *jiddu*, B. *adde* 'Njelma'; ngan. *jintu* 'ua.'; lp. *váitse'k* 'kleiner Lachs'; zrz. *ùdž* 'Ber'; osztj. *ùntš* 'ua.'; vog. *qš(kōl)* 'nyelma' (JSFOu. 30 :49, FUF 12 :90–1, NyK. 55 :75).

Szelk. Pápai *köba-pečatkuj-éred* 'november (a kis csuka bőségének a hava)'. A hónapnév első része három szóból áll: *köba* 'малинкой (kicsi)', *peča* 'чука (csuka)'; *ke, kwe, kue* 'остаток | Rest; лишний | überflüssig (Selk. Wz. 88.)

Szelk. Pápai *warghe-pečatkuj-éred* 'december (a nagy csuka bőségének a hava)'. A *warghe* szó ósszamojéd eredetű: nyeny. *ñarka* 'gross'; eny. Ch. *ašikeo*, B. *arikeo*; kam. *urgo*; kojb. *urga*; mot. *orga*; tajgi *urgo*; karag. *opzö* (KSz. 13 :274, NyK. 55 :73).

Az ivással és az ikrázással is kapcsolatos néhány hónapnév:

Nyeny. (389b) erd. *púbš jī.īi* 'Monat, in dem Fische laichen'. Az előtag:

pu- 'laichen', a hónapnévben a *-ptš*, az erd.-ben *bš* subst. denom. képző (vö. szelk. *-psa*, *-pse*, *-psj* verbalnomen illetve nomen instrumenti; MSFOu 72 :529). Íváshó. Tudjuk, hogy a halak egyes fajtái tavasszal, ritkábban nyáron, még ritkábban télen ívnak, így a *pubš jī.šī* pontos idejét nem lehet megadni.

Szelk. (MSFOu 122 :33–4) N *kuelet-tiril-irüd*, 'Fischrogenmonat', C *kuelet-tiril-ireäd* 'der Monat, wenn die Fische Rogen legen; April'. A szelk. *tirap*, *tiram*, *tyrem* 'Rogen' megfelelője több szamojéd nyelvben megvan: nyeny. *tiribeä* 'Rogen'; eny. Ch. *tisē*, B. *tirē*; ngan. *tirimī*; kam. *thürüma* 'ua.'; kojb. *turme* 'Kaviar'; mot. *turme*; tajgi *türme*, *türmüde* 'ua'. Valamennyi szamojéd nyelvben jövevénytörzs < mongol *türi(sün)* 'Fischrogen, Kaviar'; tung. *türu-m*, *türəm* 'ua.' (MSFOu 103 :344–5).

Szelk. Pápai *kvölet-pötēi-éréd* 'május (halikrás hónap)'. C *peł* 'Fischsuppe' szón a *-i* adj. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72: 55–60).

A halászásra két hónapnevet tudunk adatolni a szelkupból: Pápai *öččö-kvqđčebi éréd* 'június (kis vízrekeszték hónap)' és *varge-kvqđčebi-éréd* 'július (nagy vízrekeszték hónap)'. A folyórekeszték (*kvqđčētē*; *kvqđčētēbi* 'rekesztékú') a halászat egyik formája a szelkupoknál.

Ezekből a hónapnevekből világosan látjuk, hogy a halászat a szamojédok (különösen a szelkupok) életében igen fontos szerepet játszik.

II. A vadak életével és a vadászattal kapcsolatos elnevezések

Nyeny. (290a) *nōši talwa jirj* 'Monat des Polarfuchsfangs, October'. (*noxo* 'Polarfuchs', Pl. Acc. *nōši*; *talla* 'schliessen, zumachen' + *-wa* igenév-képző). Hogy a sarki rókát nemcsak fogták, hanem vadászták is, azt a Pyr-Terban található hónapnév bizonyítja: *носиндалава ириү* 'октябрь'. Pl. Acc. vagy Gen. + *-nz* = valamilyen állatra vadászni (Inf.). Ennek az igének a *-dalawa* képzős alakja a szokásos cselekvés helyét jelöli > *nōšindalawa* (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. (192a) *χōr' jirj* 'Herbstmonat, in dem die Brunstzeit der Renntierbullen beginnt, September' (erd. is). A *χōra* 'Stier, Ochs' szó uráli eredetű: eny. Ch. *kuša*, B. *kura* 'Stier, Hengst'; ngan. *kuru* 'nicht verschnittenes Renn-tier'; szelk. *kor* 'Stier, Hengst'; kam. *kora* 'Ochs, Männchen'; vog. *χār* 'Renn-tierochs'; osztj. *χōr* 'ua.'; magy. *here* 'Drohne, Hode'; zrj. *kjr* 'männlicher Hund'; fi. *koira* 'Hund'; észt *koer* 'ua.' (MSzFE 2 :281–2, TESz 2 :95–6, SKES 2 :207). A *χōra* szó a hónapnévben Pl. Gen.-ban áll.

Nyeny. Schr. *Marēmbade-jirij* '(d. i. der Brunstmonat, in welchen die Brunstzeit der Rennthiere fällt; September)', vö. *маренба-сь* (inf.) 'быть похотливым' + *-da*, a part. imp. képzője (Chrest. Sam. 51).

Nyeny. Schr. *Hanjálowa-jirij* '(d. i. der Jagdmonat, wo die Jagden der Pelzthiere ihren Anfang nehmen, der Oktober)'. A *χānje* szó jelentése 'Wildjagen'. A *-lawa* a cselekvés szokványos helyének a képzője (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. Dun. *немцай ирj* 'сетевој месец'. Vö. *натсахаej* 'Netz'. A nyugati nyelvjáráásokban (itt gyűjtött DUNIN-GORKAVIČ) kontrakció történt. Ez a hónapnév nem tartozhat a halászatához, hiszen a halászat ideje a szamojédoknál csak ritkán esik őszre, viszont ekkor van a vadászat főidénye. Mivel a szamojédok igen gyakran fogják be a vadakat hálóval; ez a vadászati forma (tehát a vadak hálóval való foglyul ejtése) könnyen válhatott hónapnévvé.

Nyeny. (143b) *sawo junolawa* 'Name eines Monats'. *sawwo* 'gut', *junuja* 'wilde Renntiere jagen' (a hónapnévben a *-lawa* igenévképzővel). Ez az a hónap, amelyben a nyenyecék a vadrénekre vadásznak — igen fontos szerepet játszik életükben a vadrénekre való vadászás.

Ngan. (TIÉ 3 :16) *kau kiteda* 'месяц сохатого (лося)'. РОПОВ jelentésmegadásából világosan látszik, hogy a hónapnév első tagja nem lehet azonos a C *kau* 'Sonne' szóval. Igen valószínűnek tartjuk, hogy jeneszeji átvétel: ? < ket *ko'a* 'Horn'; kott *hau* 'ua.'

Szelk. Pápai *košpai-éred* (április). НАЈДУ ПÉТЕР a hónapnév előtagját a C *kās* 'Sibirischer Feuermarder (*Mustela sibirica*)' szóval hozza kapcsolatba (ezt átvéve csoportosítottuk a vadászó hónapok közé). ERDÉLYI ISTVÁN hívta fel a figyelmemet arra, hogy nem valószínű, hogy a *-paj* elhomályosult szuffixum, hanem a *naü* 'Teil, Anteil' jelentésű szóval azonos (Selk.Wz. 154).

Szelk. (MSFOu 122 :107) Tas. *taŋes-süri-iräd* 'März, wenn die Sommer-tiere ankommen'. A *tagi* 'Sommer' szóval a későbbiekben folyamán még foglalkozunk. A hónapnév második tagja *surm* 'wildes Tier' összamojéd eredetű: nyeny. *sarmik* 'Wolf, wildes Tier'; eny. *same* 'Wolf'; karag. *sarma* 'Tetrao bonasia' (KSz. 23 :234—5, 16 :21), valamint ide kell vennünk a kojb. (JSFOu 59 :45) *суме* 'олень' szót is.

Szelk. (MSFOu 122 :27) B. *kalán-iräd* 'Abgabenmonat (November) d.h. wenn die Abgabe (das Wild) gefangen wird'. Tudjuk, hogy a cári birodalomban a nomádok prémes állatok bőrrel fizették az adót, tehát a *kalán* 'Jassak' szó eredeti jelentése is valamilyen prémes állat neve lehetett.

Kam. (56) *ňeŋaj, ñeŋajzñ* (zweiter Frühlingsmonat). A *ňeŋa* 'Tamias striatus' szó nem valószínű, hogy összamojéd eredetű, mivel csak a kojbálból tudunk analógiát hozni: *noggae* 'Sciurus striatus' (Pallas Zoogr. A 112).

Kam. (56) *säŋärbäŋ* (letzter Wintermonat). A hónapnévnek semmi köze sincs a *säŋär* 'schwarz' szóhoz (< tatár), ez is tatár jövevényszó; vö. kojb.-tat. *sagareben* 'verjagen'. *-bak* < tat. *-maq* melléknévképző (jelentése: 'zu etwas geneigt, zu etwas dienend'). A hónapnév jelentése: a vadászatra szolgáló hónap. Nemcsak a vadállatokra vonatkozott, hanem a madarakra is: vö. csag. *sayarčik* 'Falke', újg. *sayyrčug* 'ein Vogel' (MSFOu 103 :259—60).

III. A réntenyéztéssel kapcsolatos elnevezések

Ebben a csoportban túlnyomórészt nyenyec hónapneveket találunk. A szamojéd népek közül a nyenyecék azok, akiknek az életében a réntenyéztés igen fontos meghatározó.

Nyeny. Dun. *ты ирй* 'олений месяц'. A szamojédok még az összamojéd korban megismerkedhettek a réntenyéztéssel. Ezt a következő összefüggés világítja meg: nyeny. *tü* 'Renntier'; eny. *tia*; ngan. *ta*; kam. *tho*; tajgi *to* ua. (FUF 12 :49). Valamint ide tartozik a szojót (Samojedis Monticolis [ad Jeniseam]) *tah* 'Cervus Tarandus (domesticus)' szó is (Pallas, Zoogr. A 119).

Nyeny. Pур-Тер. *ты саполана ирй* 'апрель'. A *sappä* szónak kétféle jelentését ismerjük: 'mit der Axt hauen', illetve 'straff zugezogen sein', ezért a hónapnév jelentését pontosan meghatározni nem tudjuk. Ha az első jelentést fogadjuk el, akkor csak a rénszarvasok vágásáról

lehet szó. A Pyr-Ter. meghatározása szerint ez a hónapnév az április szinonimája. A rének vágása viszont ősszel történik, tehát az első jelentés nem látszik helyesnek. A rének lasszózására vonatkozhat a második jelentés, ezt a műveletet nemcsak áprilisban alkalmazzák a nyenyecék. Így a kérdést nem tudjuk véglegesen eldönteni. -*lana*: képzőbokor (MSFOu 72 :174–6).

Nyeny. C *suju jirj* (der Kälbermonat). *suju* 'Kalb des zahmen oder wilden Renntiers'. Borjúhónap.

Nyeny. (293b) *hawdi jirj* 'Monat, in dem die Renntiere „Bankerte“ werfen'. A *hawdi* 'uneheliches Kind, Bankert; kleines Kalb einer einjährigen Renntierkuh' egyes erdei alakjaiból (*namti*) arra következtethetnénk, hogy összetett szó (*namé* 'szopni' + *ti* 'rén'). Ez azonban népetimológia lenne, mert éppen az erdeiben ilyen alakja is van: *nammat*. LEHTISALO is igazolja állításunkat: alapszó: *nam* 'heimlich', ehhez járul a *-ta + j* subst. denom. képző (MSFOu 72 :267).

Nyeny. (381a) *pi nadelawa* 'Monat im Spätwinter, wenn die Nächte hell werden und die ersten Renntierkühe kalben'. A hónapnév első tagja összamojéd eredetű: nyeny. *pi* 'Nacht'; eny. (NyK. 66 :41) *pi*; ngan. (NyK. 72 :76) *hin*; szelk. (MSFOu 49 :93) *pān*; kam. *p'i*; kojb. *pō*; mot. *inde*; tajji *hinde* 'ua.' (MSFOu 49 :93, 101–3, 105). A második szó: *nade* 'Renntierkalb, das einige Wochen später als normalerweise geboren ist (es ist beim Anbruch des Winters schwächer und hat schlechtere Haare als die anderen Kälber)'. E szó igei alakjához járult a *-lawwa* képző (Chrest. Sam. 50). A hónapnév jelentése: az éjjeli szülés helye.

Nyeny (486a) *te' nice jirj* 'Monat, in dem die meisten Renntierkühe kalben'. A *nice* 'kalben' szó a hónapnévben ugyan infinitívusban áll: itt névszói funkciót tölt be. SCHRENK is közli ezt a hónapot (*te'* nélkül!): *nitsé-jirj* (der Mai, d. i. der Kalbmonat, wo die Rennthiere kalben)'.
Nyeny. (445a) *šijānīce jiri* 'März, Falschkalbmonat, einige Renntiere kalben schon dann'. A hónapnév első tagja összetett szó. *šije-* 'lügen', SETÄLÄ és PAASONEN a következő szavakkal egyeztetni: szelk. *šijep-tak* 'lügen'; kam. *šajā* 'schlau'; lp. *šajade-* 'sich verirren'; vepsze *šidelen* ua. (JSFOu 30 :92, KSz. 15 :83, 17 :14). A kojbal és motor megfelelők is ide tartoznak: kojb. (JSFOu 59 :42) *caj* 'лгу'; mot. (JSFOu 59 :79) *шая* 'лукавый'. E hónapnév volt az eredeti, s a későbbiek folyamán még két jelzőt kapott, bizonyítva, hogy a *šijānīce jiri* 30 napnál hosszabb időtartam jelölője lehetett. (Az összetett szó utótagja: *nice* 'kalben'). (445b) *narika šijenīc* 'vierter Monat, grosser Falschkalbmonat' (A *narika* 'gross' szóval már előbb foglalkoztunk), ill. (445a) *nude šijānīc* 'dritter Monat im Winter, „kleiner Falschkalbmonat“'. A *nude* 'klein' szó megfelelőjét megbízhatóan csak az enyecből tudjuk adatolni: Ch. *judea*, B. *urea* (FUF 12 :69, KSz. 16 :32), a szájáni szamojéd adatok bizonytalanok. Az említett jelzőkkel való megkülönböztetést a nganaszan is alkalmazza: (TIÉ 3 :15) *anija tuoju kiteda* 'первых телят месяц'. Az *Cani'e* 'gross' (a hónapnévben a *-ja* a középfok képzője) szó talán uráli eredetű (vö. FUV 10). A *tuoju* jelentése Renntierkalb'. A másik hasonló nganaszan hónapnév: (TIÉ 3 :15) *sielaku tuoju kiteda* 'последних телят месяц', ahol is *sielaku* 'klein'.

Nyeny. (328a) *nenaj nice jiri* 'der eigentliche Kalbmonat; April'. Vö. *nenaj* 'richtig, echt'. Ez tehát a borjazás szokásos időszaka. Feltűnő, hogy az ettől eltérő időpontú borjazásra még három elnevezés van. Ennek okát abban látjuk, hogy a különlegesre, a kevésbé megszokottra jobban reagáltak; ez a hónapnevek adásában is megmutatkozott.

nyeny. Schr. *málsnyn-jirij* (der August, d. i. der Malizenmonat, weil die jetzt von den Rennthieren genommen Felle zu Malizen verwandt werden). Vö. *mäl'ce* 'Malitza', a hónapnévben a *-n* subst. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72 :122).

Nyeny. Schr. *námdozi-jirij* (der Februar, d. i. der Monat ohne Geweihe, woran das deutsche Hornung in entsprechender Weise erinnert). A *namt* 'Horn, Geweih' szó összamojéd eredetű :eny. Ch. *eddo*, B. *naddo*; ngan. *namta*; szelk. *āmd*; kam. *amnu*; kojb. *amna*; mot. *amde*; ?vog. *ānt*; osztj. *ōnet* 'ua'. (JSFOu 30 :56—7, NyK. 55 :80). A hónapnévben a *-si* (*-seda*) fosztóképzőt találjuk (Chrest. Sam. 49).

Az agancs nélküli állapotra mind a nyenyecben, mind a nganaszanban van hónapelnevezés. A nyenyecben melléknévi jelzővel tették pontosabbá. erd. (240b) *narakajōm markūseā* 'der Monat, wo die älteren Renntierstieren das Geweih verlieren', erd. (240) *huceājōm markūseā* 'Monat, in dem die kleineren Renntierochsen ihr Geweih abwerfen'. A nyenyeczek tehát megkülönböztetik azt is, hogy az idősebb és a fiatalabb rének mikor veszítik el agancsaikat; a nganaszan elnevezés általánosabb: (TIÉ 3 :17) *melkumsa kiteda* 'комолого (оленья) месяц'. nyeny. *markūseā*, ngan. *melkumsa* 'durchgehauener od. durchsägter Rosenstock des Geweihs'. Mindkét nyenyec hónapnév jelzői előtagján a *-jum* kiválasztó képző szerepel (Chrest. Sam. 48).

Nyeny. (95a) *jāra jiri* 'Monat im Winter, Januar'. A *jāra* jelentése: 'Krätze am Kopf'. A hónapnév tehát a rénbetegségre vonatkozik, noha a *jāra* szó „eredeti jelentése 'Sand, sandige Stelle' lehetett” (NyK. 64 :74).

IV. A madarak életével kapcsolatos elnevezések

A hónapnevek az egyes madarak megjelenésével, illetve élettani funkcióikkal foglalkoznak.

Nyeny. (234b) *limbe jiri* 'Adlermonat'; szelk. (MSFOu 122 :54) Jel. *limbi-iretd* 'Adlermonat'. Az előtag: nyeny. *limbe* 'Adler', szelk. *limb* 'ua'. Megfelelői az enyecben és a nganaszanban vannak: eny. C *libe*; ngan. C *lunfe* 'ua'.

Nyeny. C *japtu-jirij* 'der Gänsemonat'; ngan. (TIÉ 3 :16) *depu kiteda* 'гусей месяц'. A nyeny. *japtu* 'Gans'; ngan. *depu* szó megfelelője megvan az enyecben is: (NyK. 66 :281) *đutu* 'ua'. (KSz. 14 :72).

Nyeny. erd. (48b) *warŋi ji.Āi* 'Krähenmonat, im Spätwinter, wenn die Krähe ankommt'; szelk. C B. *kuere-ireād* 'Krähenmonat, wenn die Krähen kommen; Januar; kam. (8) *bārīki* 'erster Frühlingsmonat'. A nyeny. *warŋi* 'Krähe', szelk. *kuere*, kam. *bārī* 'ua'. szó uráli eredetű: kojb. *bepe*; mot. *barē*; lp. *vuoraš*; fi. *varis*; mordÉ *varaka*; vog. *uri*; osztj. *varŋāi*; magy. *varjú* (JSFOu 30 :47, KSz. 17 :26, 23 :276).

Nyeny. (190a) *xoχōraj jiri* 'Name eines Monats'. A hónapnév első tagja: *xoχōraj* 'Schwan' jövevényyszó < gold *kókkarao* 'Kranich'. Ha a *-raj* végződést képzőnek fogjuk fel (*-ra-* + *-j*), akkor is jövevényyszó az alapalak < gold *kūkū* 'Schwan' (MSFOu 103 :206).

Ngan. (TIÉ 3 :16) *konunem kiteda* 'гусиных птенцов месяц'. A hónapnév idetartozása bizonytalan, mivel a *konunem* szó pontos jelentését nem ismerjük; valószínűleg összefüggésben van a nyeny. (171b) *χānni* 'junger

Vogel, Vögelchen' szóval. Ebben az esetben a *-nemə* képzős alapalak egy madár neve lehet.

Nyeny. Schr. *jěptoma-jirij* (der Juni, d. i. Gänsemonat, in dessen letzten Tagen die Gänse zu mausern anfangen, mithin deren Jagd beginnt). A hónapnév első tagja: (84a) *japtā* 'sich mausern, die Federn wechseln (z. B. Gans, Ente, Schwan)', ehhez járult a *-ma* képző (Chrest. Sam. 50).

Nyeny. (84a) erd. *japćeä* 'Monat, in dem die Gänse, Ente, Schwäne die Federn wechseln'. Nem a *japtu* 'Gans' szó származéka (erre céloz a fenti jelentésmegadás is), hanem az ezzel összefüggő *japtā* 'die Federn wechseln' igéé, akképp, hogy felteszünk egy deverb. noment: *japtacé*, amelyben kont-rakció történt.

Nyeny. (76b) erd. *wiγeäΛepć* 'der Monat, in dem die jungen Enten auskriechen (russ. Mai)'. *wiγeäΛēms* 'aus dem Ei kriechen' (< osztj.). A hónapnévben levő képző subst. deverb. *-pć* (MSFOu 72 :259—60).

Nyeny. (255a) *māηkatī jiri* 'Monat, in dem die Vögel brüten; Mai; Brutmonat der Vögel'. Vö. *māηkattā* 'brüten, Eier brüten'. A *-ttā* végű igék Sg. 3. sz. alakjában az *-a* ~ *-i*-val váltakozik. Nemcsak verbum finitum, hanem participiális jelentései is lehet, mint például itt is.

V. Az évszakok nevéen alapuló elnevezések

A szamojéd nyelvekben az évszakok elnevezéseiként általában olyan szavak használatosak, amelyeknek egy eredetibb konkrét jelentésük is kimutatható. NYÍRI ANTALnak is ez a következtetése: „Az ősidőkből származó évszak-elnevezések tehát nem vonatkozhattak eredetileg az egyes évszakok általunk ismert elvont fogalmaira vagy tárgyakra, melyek az egyes évszakokban jelen voltak” (MNY. 60 :418).

Tél:

Nyeny. (335a) erd. *poṃ maχae jīΛi* 'Mittwintermonat'. A hónapnév első tagja: *pō* 'Jahr' ósszamojéd eredetű: eny. (NyK. 66 :41) Kar. *poa*, ngan. (TIÉ 3 :15) *fuō*; szelk. (Selk. Wz. 189) *po*, *pō*; kam. (15) *p'ie*; kojb. (Atl.) *pe*; mot. (Atl) *chaa*; tajgi (Atl) *apha*; karag. *xa* 'ua'. (FUF 12 :45, JSFOu 30 :41, MSFOu 49 :185—6). A SETÄLÄ említette fgr. megfelelők (fi. *vuosi*, *vuote*- stb.) nem tartoznak ide. A hónapnévben a *pō* nem az év, hanem a tél jelölője, s egy ősbib kifejezést rögzített. LEHTISALO erről a következőket írja: „Die Juraksamojeden verstehen unter diesem Wort wenigstens nicht in allen Fällen dasselben Jahr wie wir; wenigstens manche rechnen auf unser Jahr zwei sam. Jahre und z. B. mein T₁ Sprachmeister erklärte, dass dem russischen Jahr zwei Zeiträume entsprechen, von denen der eine *pō* 'der Winter', und andere *ta* 'der Sommer' ist” (355a). Ugyanezt a megosztást tapasztaljuk a nganaszanban is: „Наш год унганасанов считается за два года (*fuō*): летний и зимний” (TIÉ 3 :15). A tundrán tehát az év két részre oszlik: téli, illetve nyári évre, s a kettő együtt felel meg a mi évünknek. A téli év a hosszabbik, s ezért talán ez ment át a teljes év jelölésébe a nyenyecéknél és a nganaszanoknál. Ez az ún. pars pro toto időszámítás. Más népek viszont nyarakat számolnak, például: mordM (Juhász, 63a) C V G A *kizä* '1. nyár; 2. év'. A *poṃ maχae jīΛi* hónapnév második tagja, a *maχa* 'Rücken, waagrechter Balken' szó

összamojéd eredetű: eny. *maha* 'Rücken'; ngan. *moku*; szelk. *моу*; kam. *бэгдэл*; mot. *baggada*; tajgi *bagáda*; karag. *baháda* 'ua'. (FUF 12 :73). Valamint ide tartozik még a kojb. (JSFOu 59 :48) *бягалъ* 'спина' szó is.

Nyeny. Sehr. *sywy-jirij* 'der Januar, d. i. der Mittelmonat'. A hónapnév első tagja: *siwi* 'Anfang des Winters', erd. *χiw* 'kälteste Zeit des Winters'. Megfelelőjét csupán az enyeből tudjuk kimutatni: Str. *kiwa* 'Winter'.

SCHBENK jelentésmegadása az erdei nyelvjárásokra utal.

Szelk. (MSFOu 122 :48) *kečondšil-ireäd* 'Monat in der Mitte des Winters, Dezember'. Az előtag összetett szó. Első része: (Selk. Wz. 87) *ke* 'зима | Winter', megfelelője több szajáni szamojéd nyelvben megvan: kam. (28) *kē*; kojb. AP *kōa*; mot. (AP) *kōa* 'ua'. Mivel ez az évszak-megjelölés csak a déli szamojéd nyelvekben fordul elő, ezért fennáll annak a lehetősége, hogy jövevényszó: < ket *kēte* 'Winter'; kott *kēti* 'ua'. (FUF 29 :211–2, MSFOu 103 :132). Az átvétel ténye még bizonyításra szorul (AOH 3 :77–8). Az összetett szó utótagja: *conž* 'das Innere, die Mitte', rajta a -l subst. denom. képző (MSFOu 72 :147–8).

Kam. (28) *keñdērki* 'Mittwinter, Mittwintermonat'. Az előtag az előbb említett *kē* 'Winter' (gen-ban) + *đer* 'Mitte', amelynek megfelelőit több szamojéd nyelvben megtalálhatjuk, így összamojéd szó lehet: nyeny. *jēr*; eny. *jere*; ngan. *jer* 'ua.'; kojb. *pin-žiar* 'Mitternacht'; mot. *indin-žer* 'ua.'.

Tavaszi:

Nyeny. (283a) *nāraej jiri* Name eines Monats im Spätwinter'. A hónapnév első tagja: *nāra* 'durch die Frühjahrskälte nach Tauwetter hart gefrorene Oberfläche des Schnees; Frühjahr, Frühling'. Az erdeiben a két utóbbi jelentés nincs meg. A tundrai nyelvjárásokban is másodlagos a 'Frühling' jelentés, bizonyítják a rokonyelvi megfelelők: Ch. *nádeo*, B. *náreo* 'das spätereFrühjahr'; ngan. *noru* 'Schneekruste' (KSz. 13 :274). Így igen valószínű, hogy a *nāra* (+ *j* melléknévképző) eredeti jelentése 'Schneekruste, Nachwinter' volt.

Nyeny. (64b) *wenu jiri* 'Monat im Frühsommer'. 'Tavaszi' jelentésben a *winu* szót csak az erd. ismeri, itt is csak másodlagos. Az eredeti jelentése: 'die ersten stromaufwärts ziehenden Fische (im Frühling)'. Az évszak-elnevezés alapjául a tavaszi halvonulás ideje szolgált. *Wenuj* *χälte* jelzős szerkezet lehetett: az első tag felvette a második tag jelentését is. Mivel az első szó -j vel végződik, a második j-vel kezdődik, a *wenu* szóban ezért nincs -j (C adatában: *wuenui-jirij* 'der Frühlingsmonat' még jelölt).

Nyár:

Nyeny. Pyr-Ter: *тангы уриү* 'август'. A hónapnév első tagja: *tā* 'Sommer' uráli eredetű szó: eny. C *to*; ngan. C *tana*; szelk. (Selk. Wz. 251) *tāni* 'лето | Sommer'; kam. (68) *tānp*; kojb. (AP) *ta*'; mot. (AP) *da'gan* 'ua.'; fi. *suvi* 'summer, mild weather, thaw; southwind'; lp. *ságná* ~ *sáná* 'be thawed, get rid of athering ice or snow, become icefree (subj.: utensils, implements, window-panes, clothes, shore of river or lake); *sánás* attributive *ságná* thawed, free from ice or snow (of utensils etc.); free from frost (of ground); vog. *tuw*, *tuw*, *tuj* 'summer'; osztj. *jön*, *lőη*, S *tőη* 'ua.' (FUV. 59). A fgr. megfelelők azt mutatják, hogy a nyeny. *tā* nem egy

évszak jelölője volt az uráli korban, hanem egy természeti jelenség (a hóolvasás) lehetett a meghatározó, így igaz NYÍRI ANTAL megállapítása: „Az olvasás vehette fel a hó és jég olvasására vonatkozó szó a 'nyár' jelentést is” (MNY. 60 :419). Az előtagon a *gi*-, *ki* (nazális után!) adj. denom. képzőt találjuk (MSFOu 72 :342).

Nyeny. (458b) *tāj-jēr' jirij'* 'Monat des Hochsommers'. A hónapnév minden tagjával már foglalkoztunk.

Kam. (68) *tāḡan-dēr'* 'dritter (letzter) Sommermonat, Mitte des Sommers, (Mittsommer)'. Csaknem teljesen azonos a nyeny. hónapnévvel.

Ősz:

Nyeny. (24b) *ḡeŋoj jirij'* 'September, wenn es schon kalt wird'. A *ḡeŋo* (a hónapnévben a *-j* melléknévképzővel) szó minden valószínűség szerint uráli eredetű: nyeny. *ḡeŋo* 'Herbst'; eny. Str. *narra*; szelk. (Selk. Wz. 23.) *ara* 'осень | Herbst'; kam. (17) *ere*; kojb. (AP) *ire*; mot. (AP) *iriu*; karag. (PallV.) *урью* 'ua'; vog. *āram*, *ārm* 'Zeit'; zrzj. *ar* 'Zeit, Jahr, Herbst': vtj. *ar* 'Zeit' (MSFOu 65 :354, MNY 55 :70). A finnugor megfelelők alapján feltehető, hogy a szamojéd kifejezések nem egy meghatározott évszak, hanem egy nagyobb időegység jelölői voltak.

Nyeny. Pyr-Ter. *сельбе ириу'* 'сентябрь'.

A (437a) *śel'be* 'Herbst' szónak eredetibb jelentését tünteti fel TEREŠČENKO szótára (545): '1. период очистки рогов (олений) 2. осенняя пора'. Képzett szó; alapszava: *śela* 'das Geweih von der Haut reinigen (durch reiben an einem Baum; von einem Renntier); die Rinde von einem Baum reiben (das Renntier mit seinem Geweih)', csupán a lappban van megfelelője: lpN. *čallat* 'de rangiferis dicitur, dum fructibus et arboribus cornua adfricant autumnum, ut languine, quae aestate abducta sunt, cornua denuderunt' (FUF 12 :31, JSFOu 30 :74, FUV 7). Egy fiziológiai funkcióhoz kötötték tehát a nyenyeczek az évszak elnevezését. A nyár végére, illetve az ősz kezdetére esik az a folyamat, amikor a rének agancsuk hámrétegét levedlik azáltal, hogy a fához dörzsölik agancsukat. A hónapnévben szereplő *-be* azonosítható azzal a deverb. és denom. képzővel, amely a *śūda-be* 'óriás', *tādi-be* 'sámán' szavakból ismeretes (NyK. 62 :55–6, MSFOu 72 :257 8).

Ngan. (TIE 3 :16) *ngutu kiteda* 'осени месяц'.

A *ngutu* (= *ḡutu*) jelentése: 'Herbst'. Megfelelőjét csak az enyecből tudjuk kimutatni: C *otoruo* 'Herbst', (NyK. 66 :282) Kar. *otuznoju* 'ősszel'. Csak 'Herbst' jelentésben adatható. Eredete ismeretlen.

VI. Egyéb természeti jelenségekkel összefüggő hónapnevek

Igen változatos kifejezések tartoznak ide. Mi a következőképpen csoportosítottuk őket: a nyári vérszívó rovarok inváziója, a világosság és a sötétség, a hideg, az árvíz, a lombhullatás. A fő probléma a nganaszban adódik, mert több hónapnevet csak POPOV közlése alapján ismerünk.

A szúnyogok, a bögölyök és egyéb rénélósdiek megjelenésével több hónapnév függ össze a nyenyecben:

Nyeny. (320a) *ḡeḡanḡ' jiri* 'Mückenmonat, Juni'. Az előtag: *ḡeḡanḡ* 'Mücke' szó valószínűleg ősszamojéd eredetű: eny. *nenoggo*; ngan. *ḡannenka* 'ua'; kam. *neneg* 'Moschka' (NyK. 24 :260), valamint ide tartozik a szelk.

megfelelő is (Selk. Wz. 151) *neniqa, neniika* 'комар | Mücke' és a kojb. (JSFOu 59 :41) *нинянь* 'комаръ' szó is.

Nyeny. (236a) *ńiberu jiri* 'Monat gegen Ende des Sommers, wo diese Insekten auftreten'. A *ńiberu* szónak 'nach der Stechmücken auftretendes Insekt, Thrips (Moschka)' csak a szelkupban van megfelelője: C *ńimarā* 'eine Mückenart'. LEHTISALO a *-ru* végződést képzőnek véli (MSFOu 72 :282—3).

Nyeny. Pыр-Тер: *пилю' уриу'* 'август'.

A *пилю* 'комар' szó megfelelőit csak az obi-ugor nyelvekben (?) és a nganaszban találjuk meg. Ngan. *filti* 'Bremse'; vog. *pālem*; osztj. *pētem, pēdem* 'ua.' (JSFOu 30 :50, KSz. 14 :59).

A világossággal kevesebb, a sötétséggel kapcsolatban jóval nagyobb a hónapnevek száma.

Nyeny. Dun. *яле таралма иры* 'месяц подытия солнца'. DUNIN-GORKAVIČ lejegyzése nem egészen pontos: *яле таралма иры* lenne a helyes. A hónapnév első tagja: *jāle* 'Licht, Sonne, Tag' ósszamojéd eredetű szó: eny. (NyK. 66 :38) Kar. *dere* 'nap'; ngan. (NyK. 72 :73) *dāli* 'nap, день'; szelk. (Selk. Wz. 234.) *čeli, čeli* день | Tag; солнце | Sonne'; kam. (14) *džā-lā* 'Tag'; kojb. (Atl.) *dschiala* 'ua.' (FUV. 17). A nyenyec adatban LEHTISALO jelentésmegadása nem mutatja pontosan a fejlődés menetét: Sonne > Licht > Tag a valószínű sorrend. A hónapnév második tagja: (463a) *tarppā* 'hinausgehen, herauskommen'; képzőbokor található rajta: *-l* inchoativ verb. deverb. (Chrest. Sam. 67) és a *-ma* nomen actionis képző (50).

Szelk. (MSFOu 122 :35) N *kuecebel-(tjebel)-irād* 'der Juni Monat („da fisken är torkad")'. Az előtag: (Selk. Wz. 71) *geči* 'жар | Hitze' ósszamojéd eredete bizonyos, de az uráli eredet sem kizárt (a MSzFE a magy. 'hajnal' szó analógiájaként kérdőjelezi a sham. adatokat): nyeny. *χājēr* 'Sonne'; eny. C *kaija* ngan. C *kau*; kam. C *kuja*; mot. (Atl.) *kain* 'Tag'; taigi (AP) *chajā* 'Sonne'; fi. *koi* 'hajnal, virradat'; zrj. *kya* 'hajnal'; osztj. *chunty*; vog. *kuj* 'ua.'; magy. *haj-nal* (JSFOu 30 :41, SKES 2 :206, TESz 2 :26, MSzFE 2 :246—7). Kiegészíthetjük még az alábbi szajáni szamojéd adatokkal: kojb. (AP) *kuja* 'Sonne'; mot. (AP) *koje* 'Sonne'; tajgi (AP) *chaja* 'Tag'. A szelk. hónapnevben levő *-bel* elhomályosult szuffixum lehet.

Szelk. (MSFOu 122 :98) B., Tas., Kar. *tjumbetjeele-ireād* 'September; die Tage sind noch lang'. Az előtag összetett (?) szó: *tjumba* 'lang' (vö. nyeny. *jāmp*; eny. *jabu* 'ua.') és *čeli* 'Tag'.

Eny. (TIÉ 66 :186) *nāzu* 'декабрь' Az egyetlen szóból álló hónapnév azonos a C *feide* 'dunkel' szóval, amely valószínűleg uráli eredetű: nyeny. *pāewde* 'dunkel'; ngan. *faemei* 'ua.'; szelk. *pām-na* 'es ist dunkel geworden'; mot. *in-de* 'Nacht'; tajgi *hin-de* 'ua.'; fi. *pimeä* 'finster, dunkel'; zrj. *pemid*; vtj. *peimēt* 'ua.' (KSz. 13 :239, 14 :60, SKES 3 :566—7). A nyenyecben a hónapnevet már jelzőkkel látják el, így az időpontot is meg tudjuk féltreírhatetlenül állapítani: (16b) *ńarka pāewde jiri* 'grosser Dunkelmonat', (334a) *ńude pāewde* 'Monat im Vorwinter, „kleiner Dunkler"'. A hónapnevekben szereplő *-de* a participium praesens képzője; a jelentés itt nem participiumi, hanem adjektívális.

Szelk. (MSFOu 122 :31) Tas., Kar. *kākal-ireād* 'Daumenmonat, wo die Weiber wegen der Kürze des Tages nur den Daumen eines Handschuhs fertig machen'. CASTRÉN magyarázata igen szellemes, de az a változat is szóba jöhet, hogy olyan hosszú a nap, mint egy hüvelykujj. 'Daumen' a jelentése a hónapnév előtagjának (< ket *kagal* 'ua.').

A hideggel, a faggyal is kapcsolatos néhány hónapnév:

Nyeny. (509a) erd. *tšestše jīLi* 'Monat in der Mitte des Winters, wo es am kältesten ist'. A kamasszban a jelzőkkel pontosabbá tették az időmeghatározást: (81) *uryo-šiššōi-ki* 'erster Wintermonat, eig. "grosser Kälte-Monat"' (82) *uduge-šiššōi* 'dritter Wintermonat; eig. kleine Kälte'. A nyeny. *tšestše-* (a tundraiban: *tšetše-*) 'kalt sein' és a kam. *šiššōi* 'kalt' összefügg, és összamojéd eredetű: eny. *teŋi* 'kalt'; ngan. *tāši-ti* 'ua.'; szelk. *tāš* 'Forst'; kojb. *syzte* 'ua.'; mot. *deite* 'kalt'; tajgi *deide* 'ua'. (FUF 12 :69, KSz. 15 :99).

Nyeny. (489b) *tubkam-bea jiriŋ* 'Monat nach dem Dreikönigstag, der kälteste im Jahr, „Axtstielmonat“'. A hónapnév első tagja: *tupka* 'Axt, Beil' összefügg az alábbi szavakkal: eny. *tuka*; ngan. *tovoka* 'ua.'; ? fi. *kirves-tukka* 'Axthammer' (FUF 12 :60, JSFOu 30 :84). HAJDÚ PÉTER a lp. *doppá* 'sheath, skjede, slire' szóval egyezteteti (AOH 3 :81). Nem valószínű az uráli eredet. A nyeny. *tupka* egyébként képzett szó: *-kka* subst. denom. (MSFOu 72 :367). A *-m* mondatfonetikai helyzetben keletkezett hang. A *tupka* hangszalag-zárhangra végződik, és ez nazálissal váltakozhat. Ez a nazális *-m*, ha a következő szó *p*-vel kezdődik, mint például itt is. A hónapnév második eleme: *pa* 'Baum, Holz, Stock, Klotz' uráli eredetű (SKES 3 :664, TESz 1 :822, MSzFE 1 :171).

Az árvízzel, az áradással is van hónapnevük a szamojédoknak:

Nyeny. (402a) *sawwa jiri* 'Hochwassermonat im Frühjahr'. A *sawwa* 'Hochwasser, Überschwemmung' csak a ngan. *tawu* 'Flussmündung' szóval rokon, a SETÄLÄ által említett fgr. megfelelők bizonyítalanok (JSFOu 30 :38).

szelk. (MSFOu 122 :25) NP *ytelquedšel-iräd* 'der Monat, wo es in den kleinen Bächen Wasser gibt; Mai'. A hónapnév első része összetett szó: *üt* (a hónapnevekben a *-l* melléknévképzővel) 'Wasser' uráli eredetű szó (JSFOu 30 :38, MSFOu 49 :33–4) + *kuež* (*-l* melléknévképzővel) 'Flüsschen, Abfluss'.

A lombhullatással az alábbi hónapnevek kapcsolatosak:

Nyeny. (67b) *wəba jiri* 'Monat, in dem die Blätter von Bäumen abfallen; August'; szelk. (MSFOu 122 :94) B., Tas., Kar. *tjaabegedil iređd* 'August, „da löven falla" (a hónapnévben szereplő *-gedil* képzőbokr lehet: MSFOu 72 :342, 273); eny. (TIÉ 66 :129) *дэвэда урио* 'сентябрь' (a *-sede* ~ nyeny. *-ši* [*-seda*] fosztóképző). A nyeny. *wəba*; eny. *дэвэ* (C *déwe*); szelk. *tjab* 'Blatt' összefüggnek egymással (és a szajáni szamojéd megfelelőkkel), azonban mind-egyikben jövevényező, mégpedig jéniszeji átvétel < kott *dipi* 'Blatt'; ket *eaf* (< **dap*) 'ua.' (FUF 29 :209, MSFOu 103 :116).

Felsorolásunk ezzel véget ért. A szamojéd népek jóval több hónapnevet ismernek, mint amennyi ebben a dolgozatban szerepel. A szajáni szamojéd nyelvek közül csak a kamassz hónapneveket ismerjük, és ezek már nem élő elnevezések. CASTRÉN említ ugyan kojbal és karagasz hónapneveket, de ezeknek már az eredeti szamojéd nyelvhez semmi közük, egy-egy tatár nyelv szókincsét gyarapítják már.

Igazolva látjuk azt az állítást, hogy a hónapnevek tükrözik a különböző természeti jelenségeket (ezek hatását tartjuk elsődlegesnek, főként állandóságuk miatt) és a jelenlegi meg az ősi életmódot is (halászat, vadászat).

Elmondhatjuk azt is, hogy nemcsak a szamojéd népekre vonatkoznak fenti állításaink, hanem a finnugorokra (pl. osztjakokra), vagy a környezetükben élő vagy élt más népekre is (például: kojbal-tatár, ket).

Names for Months of the Year in the Samoyedic Languages

On the basis of observations concerning the rhythmically repetitious occurrences of nature and the style of living, the names the Samoyedic peoples have given to the months of the year have been elaborated upon. These month-names can be divided into groups: 1. Names connected with fish life and fishing (almost all the Samoyedic languages use month-names belonging to this group.) 2. Names connected with wild animal life and hunting (almost all the Samoyedic languages use month-names belonging to this group.) 3. Names connected with reindeer breeding (characteristic mainly for Nenets and to a smaller extent of Nganasan.) 4. Names connected with bird life (we find Nenets and Nganasan names here.) 5. Names based upon the names of seasons (they originally had concrete meanings, the season designation being secondary.) 6. Month-names connected with natural phenomena (a large amount of names from almost every Samoyedic language belongs here.)

Most of the month-names we are familiar with are from Nenets and also from Selkup. We find only three in Enets. We cannot regard the Kamassian month-names to be productive. We cannot justify month-names from the remaining — dead — Sayan Samoyedic languages.

The names reflect a more ancient way of living, and there are fine examples of the concrete to abstract meaning change.

We are acquainted with month-names that have become official only in Nenets; the number of these (including the ones used as synonyms) is much more than the usual twelve used in the European languages.

LAJOS MIZSER

Ung. *katona* 'Soldat'

Nach TESz 2 :409 geht ung. *katona* auf ein byz.-griech. *κατοῦνα* 'Gepäck, Troß, Lager' zurück. Das Wort wird somit zu einer Gruppe von Lehnwörtern griechischer Herkunft gestellt, deren genauer Weg ins Ungarische schwer auszumachen ist (MNYT 303). Für einige dieser Wörter (etwa für *paripa* 'Roß' aus griech. *παρίππη*) wird direkte byzantinische Herkunft erwogen (MNYT a.a.O.), — für *katona* gilt sie als wahrscheinlich (TESz a.a.O.). Um die Schwierigkeit des Bedeutungsunterschiedes 'Lager'/'Soldat' zwischen dem ungarischen Wort und seiner vermeintlichen griechischen Entsprechung zu beheben, setzt das TESz mit HORGER (MNY 38 :335) ein altes Kompositum **katonaszolga* 'tábori szolga, Lagerknecht' o.ä. an, aus dem sich das erste Element mit Bedeutungsattraktion verselbständigt habe. Diese Annahme läßt sich aus Mangel an Beweismaterial nicht widerlegen. Auf die lautliche Seite der Herleitung geht das TESz nicht ein. Setzt man wie HORGER (a.a.O.) eine Form *katona* voraus, so bedarf das *o* der zweiten Silbe gegenüber griech. *u* einer Erklärung. HORGER glaubt die Diskrepanz so deuten zu können, daß er als Argument benutzt, was er in seinem Aufsatz gerade nachweisen möchte: Da es sich bei *katona* um ein byzantinisches Element handele, müsse es eine sehr frühe Entlehnung sein und wäre somit noch der ins 13. Jh. zu datierenden Tendenz der Öffnung *u* > *o* unterlegen.

Nun gilt aber seit jeher — vgl. etwa MELICH NyK 34 :321 — als ältere Form unseres Wortes ein *katana*. In der Tat nötigt nichts zur Annahme eines ursprünglichen *katona*. Der mit dem in Rede stehenden Appellativum zu identifizierende PN *kathona* (1394) — neben dem ON *kathana* (1327) und dem mit lateinischer Endung versehenen Appellativum *katanam* (1436) — kann als erster Beleg eines durch die Parallele *palata* > *palota* (letzteres seit 1421 belegt, s. KNEZSA SzJSSz 379) bezeugten Wandels *a-a* > *a-o-a* in unserem Wort aufgefaßt werden. Die weite Verbreitung eines früheren *katana* ist gesichert durch anklingende Wörter mit der Bedeutung 'Soldat' in dem Ungarischen benachbarten Sprachen, die aus sachgeschichtlichen Gründen und ihrer Verbreitung nach aus dem Ungarischen stammen müssen und sich schwerlich sämtlich aus einer Vorlage *katona* erklären lassen¹ (s. angeg. Lit.): skr. *kātana* 'miles equestris' (ältester Beleg von 1527 — Rječnik hrv. ili srp. jez. 4 :893), rum. *cătană* 'Soldat' (belegt seit 1605 — TAMÁS UngElRum. 181), bulg. *katana* 'едър кон, visoka žena' (Бълг. тълк. речник; zur Bedeutungsentwick-

¹ Ein ukr. *katana* geht nach ASBÓTH (NyK 26 :484) auf ung. *katona* zurück. Mißverständlichkeit sekundär ist ukr. *katuna*, wie *puhar*, *bi'zruš* (ung. *pohár*, *biztos*) zeigen (ASBÓTH a.a.O.).

lung s. DÉCSY ULwBulg. 40), čech. *katan* 'Soldat, Henker' (SULÁN StudSlav. 66 :281), čech. Argot *katanak* 'Soldat' (HORVÁTH MNy 66 :47; vgl. aus dem 'Ungarischen Simplizissimus' von 1693: 'weil er ein gutter Katanak oder Soldat war' — Ausg. Konstanz 1923, 233).

Der urkundliche Beleg 'Nostrum *clientem* et *katanam* mutilarunt' (1436) legt nahe, den Ursprung unseres Wortes im Bereich des mittelalterlichen Lebenswesens zu suchen. Nach KERTÉSZ (NyK 50 :165) war die ursprüngliche Bedeutung des Wortes 'schwerbewaffneter Untergebener eines Ritters', woraus in der Folgezeit 'schwerbewaffneter Reitersoldat' — im Gegensatz zum leichtbewaffneten *huszár* — wurde. KERTÉSZ (a.a.O.) folgert aus dem Inhalt der Urkunde von 1436, daß der *katona* des 15. Jh.s nicht zu den Privilegierten gehörte. Von diesem Umstand abgesehen entspricht dem ung. *katona* genau der schwerkgepanzerte berittene Gefolgsmann des mittelalterlichen Italiens, der *capitaneus*, dessen leichtgepanzertes Pendant *valvassor* hieß (vgl. ERNST MAYER, Italienische Verfassungsgeschichte, Leipzig 1909, 1 :11, 450). Neben dem lateinischen *capitaneus* der italienischen Urkunden findet sich die volkssprachliche Variante *cattano* (mit Synkope und Assimilation aus einem altromanischen **capitanu*, vgl. WIESE, Altitalienisches Elementarbuch II 75, 77, 104), belegt in latinisierter Form etwa in einer Urkunde aus Parma vom Jahre 1255: 'cives, *catanios* et *vavaso*res' (Glossario Latino Emiliano 83). Später wurde es in der speziellen Bedeutung 'Kastellan' gebraucht.² Semantisch steht einer Herleitung des als ursprünglich anzusehenden *katana* aus einem italienischen *cattano* nichts im Wege. In sachlicher Hinsicht ist darauf zu verweisen, daß es eine Reihe ungarischer Wörter italienischer Herkunft aus dem Bereich des Militärwesens gibt (MNyT 298), etwa *pajzs* 'Schild' < it. *pavese* (SzófSz 232), *lándzsa* 'Lanze' < it. *lancia* (TESz 2 :716), *trombita* 'Trompete' < venez. *trombeta* (SzófSz 319). Was die lautliche Seite der Herleitung angeht, so läßt sich das Fehlen der Geminata im ungarischen Wort am ehesten mit oberitalienischer Herkunft erklären (vgl. altlomb. *scritura*, *tuti*, 13. Jh., ROHLFS Hist. Gr. it. Spr. 1 :382 und oben *catanios*); auch andere italienische Lehnwörter des Ungarischen zeigen ein oberitalienisches Gepräge (vgl. oben *trombita* und MNyT 298). Zur Vertretung ung. *a* für it. *o* im Auslaut kann man auf *pályá* 'Bahn, Strecke, Kampfplatz u.a.' (aus it. *pallio* — SzófSz 234) und *bandita* 'Bandit' (aus it. *bandito*³ — TESz 1 :238) verweisen.

Das Fehlen der Doppelkonsonanz liefert einen terminus post quem für den Zeitpunkt der Übernahme des Wortes: Nach ROHLFS (Hist. Gr. 382) war die oberitalienische Degemination im 12. Jh. noch nicht abgeschlossen. Das Wort müßte demnach im 13. Jh. oder Anfang des 14. Jh.s. entlehnt worden sein, was im Einklang mit der Tatsache steht, daß gegen Ende des genannten Zeitraumes enge dynastische Beziehungen zwischen Ungarn und Italien entstanden.

² Vgl. s.v. *cattano*: Grande Dizionario — 'signore di un castello, piccolo vasallo', Dizionario garzanti d. Ling. It., Milano 1965 — '1. signore che vive in un castello; 2. variante di *capitano* nelle magistrature e nelle cariche militari antiche'.

³ Falls *bandita* direkt aus dem Italienischen stammt (s. TESz 1 :238). Auch *spárga* 'Spargel' aus it. (*a*)*sparago* (SzófSz. 274) ist in diesem Zusammenhang nur bedingt beweiskräftig.

Zu erwähnen ist noch, daß die Herkunft des ung. *katona* aus dem afranz. *cataigne* 'chef militaire' (s. WARTBURG FEW 2 :1, 255) aus lautlichen, semantischen und historischen Gründen unwahrscheinlich ist.

Die im vorhergehenden vorgeschlagene Etymologie des Wortes *katona* kommt gegenüber der Herleitung aus dem byz.-griech. *κατόνα* ohne die Annahme einer komplizierten Bedeutungsentwicklung aus und scheint auch in lautlicher Hinsicht zufriedenstellender. Zu prüfen bliebe, ob die Vermutung der italienischen Herkunft des Wortes von der ungarischen Militär- und Lehensgeschichte her erhärtet werden kann.⁴

RALF-PETER RITTER

⁴ Auch das Verhältnis zu dem von der Mitte des 15. Jh.s an belegbaren *kapitány* 'Anführer, Hauptmann' wäre zu klären. Das TESz (359) leitet es vom it. *capitano* (mit der späteren Bedeutung 'Hauptmann') her, ohne jedoch die Möglichkeit der Herkunft aus dem Mittelhochdeutschen ganz auszuschließen.

Structura verborum

Szóknak [zép öfzve-illetések

A rendszerezés iránti igény olyan emberi tulajdonság, amely minden művelt, tudományt gyakorló emberfőben benne leledzik, érthető BALOGH LÁSZLÓ több éve kísérletező óhajában is.

Gondosan tanulmányozott dolgozatainak eredményeivel nem is kívánok vitába, perbe keveredni. Azonban néhány olyan megállapítást óhajtok tenni, amelyet haszonnal alkalmazhat további munkájában. Magam is örömmel látom a helynévadás elméletének kutatását, bővítését, csiszolgatását; közben tapasztalom, hogy legszorgalmasabb művelői sem értenek még mindenben egyet. Helyneveink végleges rendszerezésére, bizonyos elméleti törvényszerűségek megállapítására az időt azonban még nem látom elérkezettnek. Ebben SZABÓ T. ATTILÁVAL, BENKŐ LORÁNDdal értek egyet. Nem tagadhatom, mindketten foglalkoztak ilyen részproblémákkal is. Mint gyakorló gyűjtő és kutató, szeretném azonban néhány tényként felhasznált megállapítását a szerzőnek megkérdőjelezni. Eddigi tapasztalataimmal nem mindenben egyeznek kategorikusan hangzó feltételezései. Tapasztalt lektora, PAPP LÁSZLÓ is vizsgálatot igényel, vizsgálatot javasol (NyK 72 :115, 15. jegyz.). Én feltétlenül megfogadtam és elvégeztem volna BALOGH LÁSZLÓtól is leírtakat: „A névstruktúra érdeke és nézetünknek a h i v a t a l o s [én emeltem ki — R. C.] állásfoglalással való ellenkezése igényelné az idetartozó földrajzi nevek a l a p o s [kiemelés szintén tőlem — R. C.] fölülvizsgálatát.”

Az egyszerű, sőt fagyos h i v a t a l o s szóval fedett állásfoglalás mögött nyelvészetünk olyan — csak elhunytakat említve — nagyjainak megállapításai vannak, mint MELICH JÁNOS, PAIS DEZSŐ és KNEI ZSA ISTVÁN. Méltó ellenfelek, akikkel szemben igazolni valamit szép feladat, valóban alapos fölülvizsgálatot igénylő munka. Gondolok ezzel olyan műre, mint KÁZMÉR MIKLÓS „Falu”-ja. Megjelenése óta végzem — kezembe kerülő adatokkal — kiegészítést, s örömmel állapítottam meg, hogy szaporítani lehet adatait korábbiakkal, de megállapításai ezzel nem változnak, legföljebb a jelenséget — ott ahol ő ezt területileg kifejti — korábbról keltezhetjük. Jelentős és elismert, fennálló törvényszerűséget csakis nagy és hiteles adathalmazzal, a nagy számok törvényszerűsége alapján szabad kérdésessé tenni.

BALOGH LÁSZLÓnak a NyK-ben most harmadik tanulmánya jelent meg (75 :407—418) a helynevek vizsgálatáról. Bizton vártam, hogy az általa is szükségesnek tartott „idetartozó földrajzi nevek a l a p o s fölülvizsgálatát” végezte el. Sajnálattal olvastam soraiban, hogy az előbbi szűk körben mozgó (4 község) helynévanyagából ismétlésekkel operál. Kívánatos ezért is, hogy a legutóbbi dolgozatában szemetszűrő hibákat — már a szakközönség érdekében, a magyar helynévkutatás és a NyK reputációja végett is — helyesbítsem.

Bakonazygethe > *Bakonya*. A NyK 72 :104. lapján KNIEZSA ISTVÁNRA hivatkozva [!] így ír: 1425 :*Bakona zug* > *Bakonya*. Pedig Kniezsánál — sajtóhibásan — ez áll: *Bakona-zyg*. A forrásban (MAKSAI, Szatm. m. 182) egyik sem, hanem *Bakonazygethe* ~ *Barkzygethe*! A tudományos kutatásban előírtak szerint erre az olvasó figyelmét feltétlenül fel kell hívni. Nem ez történt, hanem a NyK 75 :414. lapján: *Bakona zygethe* szerepel, a *Barkzygethe* névváltozat megemlítése nélkül. BALOGH LÁSZLÓ gyűjtötte *Bakonya* helynév valószínűsítheti a *Bakonazygethe* olvasat helyességét. De a másik hibás (?) adatot is meg kell említeni! Már csak azért is, mert ismerünk *Bark* személynevet (GYÖRFFY 1²:281), másrészt ugyanezen oklevél Nábrád határából *Kysbabana* helynevet is említ. Ilyen — kétféle olvasat, összecsengő helynevek — esetben (ha lehetséges) eredetiben, fényképben kell megvizsgálni, hogy mit mond a kérdéses oklevél, nem történtek-e hibás olvasatok. De elhallgatni nem szabad.

KNIEZSA (Ecsed 24. sz.) *Bakona-zyg[ethe]* nevet, helyesebben annak első tagját a szláv *Bukovina* 'bükkös'-ből > **Bukouna* > **Bokóna* > *Bakona* fejlődésen vezeti le. Sajnos BALOGH LÁSZLÓ sem ad támogatást, hogy a névfejtésnek megvan-e az alapja. Vagyis az említett erdő *bükkös*-e? Ugyanis a Túr árterében ez igen különös jelenség lenne (ha nem is egyedülálló: 1257: „arbor que dicitur *bykfa*” Sámód (Drávamente) határjárásában GYÖRFFY 1²:375; ma Páprád határában: *Bükkhát* helynév él). BALOGH LÁSZLÓ domb-szerűnek írja le, így a páraigényesebb bükk relictumként — a dombon — fentmaradhatott (vö. *Bükk-hát*!). Az 1886/900 évi 75 000-es térkép *Bakonya erdő* néven mint mocsárerdőt jelzi Nábrádtól északra (4769. szelv.), s egyben igazolja az 1966-ban gyűjtött *Bakonya* névváltozatot.

Az a véleményem, hogy a *Bakonazygethe* > *Bakonya*, szerzőtől feltételezett név rövidülés is érdemelt volna bővebb vizsgálatot. Nem is olyan szilárd lábón áll, nem is olyan biztos, hogy „A lakosság (= elnevező) azonban a strukturális változás szabályai szerint járt el, elhagyta az anakronisztikus *-zygethe* bázisnevet, és önálló lokalizátort alakított a névből: *Bakonya*.” Bizonyára örömmel látja a szerző a *Bakonya erdő* helynevet, amelyet **Bakonya erdeje* alakban íel is tételezett. Persze a *Bakonya erdő* néven is egy kis térképész-névadás íz érződik. Ilyenkor elő a régi kéziratos térképekkel (ha vannak) a XIX. századból, lássuk mit mondanak.

Súlyosabb tévedést látok az *Eegur* > *Nagyéger* névadási magyarázatában. Közismert a finnugor nyelvekben, így a magyarban is, hogy *fanév* egyes szám alanyesetben jelentheti az abból álló erdőt is! (N. SEBESTYÉN IRÉN, Fák és fáshelyek régi nevei az urali nyelvekben. Bp., 1943. passim). Tehát *bükk* > *Bükk*, *nyír* > *Nyír* stb. Az *Eegur* bizony égerfákból álló erdőt jelentett, nem volt szükséges nyelvi törvényszerűségeinek szerint hozzá az *erdő* szó kitétele. Ha azután tulajdonosa nyomán lenne neve az erdőnek, megszületnek a különböző *-fája* összetételű helynevek (~ helységnevek), például *Gergelyfája*. Az erdő kiirtása ezeken nem változtat! Az *erdőnév* (= helynév) attól, hogy egyetlen (vagy néhány) fa helyben és megmarad, nem tűnik el, mert területi elnevezés. Így lehet *erdőnév* → *helységnév* fejlődés (villa THUL GYÖRFFY 1²:396). Számos fanévből alakult erdőnevet ismerünk, amely ma már más művelési ágban van, legtöbbször *erdő* → *legelő* → *szántó* a változás, s ma is *Liponya* (< *Lipovina* 'hársas', Kárász, Baranya m.), *Bükkös* (Hosszúhetény, Baranya m.) stb. a neve. A néhány vagy egyetlen megmaradt fa azután új nevet kap(hat), amely név területileg nem fedi a régi erdőnevet:

Öregtölgy, Héthárs stb., a területen belüli tüzetesebb helymeghatározás végett. Ilyenkor fordulhat elő, hogy *Éger* > \emptyset , míg a szűkebbkörű *Nagyéger* elnevezés kiterjeszkedik a régi elnevezés területére (vagy annak csak egy részére). E lehetőségtől eltekintve a *Kiscser, Nagyéger, Öregtöl* erdőnevek szabályszerűek és szinte gyakoribbak az előzőnél. Azonban az 1357 → 1864 közötti időtávolság áthidalása felettébb kívánatos lenne adatokkal, vagy legalább is (az esetleges) határjárás menetével igazolandó. Ugyanis amíg a területen égerfafaj és magyar lakosság lesz, *Éger, Nagyéger* helynevek újra keletkezhetnek, függetlenül az írásbeli 1357 évi adattól.

Ha forrást forgatunk, szerkesztési adottságaival tisztában kell lennünk, másrészt szabatosan (valamennyi névváltozatával) idézni kell. A NyK 75 :412. lapján így idéz a szerző: MAKS. 1425. *Welche, Welcherethe*, holott MAKSAI művében más áll! Ez: 1425: *Welcherethe* (*Wewche-*; *Welche*: szláv), amely feloldva azt jelenti, hogy az 1425. évi adatnak *Welcherethe* ~ *Wewcherethe* változatai vannak az említett írásos emlékekben. A „*Welche*: szláv” tömör kifejezés azt jelenti, hogy MAKSAI munkájában KNIEZSA (aki a hely- és személyneveket determinálta) a *Welcherethe* ~ *Wewcherethe* helynév első tagját szláv eredetűnek minősítette! De semmi esetre sem azt, hogy a helynévnek lett volna egy **Welche* változata. Sokkal értékesebb Balogh László elméleti fejtegetéseinél azonban az általa feljegyzett *Vöus réti* helynév, amely nyilvánvalóan az 1425. évi *Wewcherethe* élőnyelvi módosult folytatása. Kívánatos lenne azonban itt is az eredeti oklevél vizsgálata (ha lehetséges).

Nagyon kézzelfogható a szerző magyarázata (NyK 75 :413) a szamoskéri *Dessewffy tanya* > *Derzsőüfi tanya* nevének változásával kapcsolatban. Itt csak azt említeném meg, hogy Nyírcsaholytól északnyugatra, a Gönczy-féle atlasz (1883—1890) *Derzsofi t.[anya]* (így!) nevet ismer. Eltekintve az ismert *nyás* > *nyárs* stb. változástól, bizonyára közrejátszhatott a közelben fekvő *Derzs* falu neve is, mint népetimologikus tényező. A baranyai Kárász község egyik helyneve hasonló párhuzamos változatot mutat: *Derzső* ~ *Derzsó*.

A Szamoshat helyneveivel nem foglalkozhatunk CSÜRY BÁLINT SzHSz.-ra nélkül. Nem kételkedem a *Küsszeg* (olv. *Küs-szeg*) BALOGH LÁSZLÓtól Szamoszegen történt feljegyzésében. S ha felcspajuk a SzHSz.-t, abban is megvan *Küsszeg* (*Küssz-szeg* hn. Olcsvaapáti)! E feljegyzésben — CSÜRY BÁLINTÉban — sem kételkedem. Annnyiból is inkább említeni kéne, mert közelben fekvő helységekben bukkan fel, így esetleg BALOGH LÁSZLÓ feltevését még erősítené. A népetimologikus magyarázat a *küzdeni* igéből igen jellemző. Magyaregregy *Szakadás* helynevét is „szakadásig lehet ott dolgozni” mondással értelmezték előttem. A *küsz* halnév — balatonvidéki lévén — itt aligha jöhet szóba. A vidék nyelvallapotának változására jellemző jobbágynevek: 1359: *Keesded* (Bátor), 1505: *Keez* (Cseke, Kölcse), 1509: *Kyz* (Cseke), 1512: *Kypes* (Károly). Gyönyörű feladat lenne e nevek (és a helynevek) alapján a történeti tájnyelvi változást bemutatni! Ezenfelül itt is a régi kéziratok térképek vizsgálata és névanyaga nyújthatna még támogatást.

Már elgondolkoztatóbb BALOGH LÁSZLÓ következő gondolatmenete (NyK 75 :414): MAKS. 1425. *Borsou* [~ *Borsen* változat is van!] > 1966. *Borsóus* (Nábr.) és MAKS. 1279. *Deusteluk* [recte: *Deusteluke*!] ~ 1966. *Dijóubereg* (Szkér.). Amíg az első adat — ha az azonosítás a határjárással is igazolható — elfogadhatónak mutatkozik (vö. KNIEZSA, Ecsed 16. lapján elmondottakat), a második olyannyira nyilvánvaló lehetetlenség! Az 1279. évi — he-

lyesen — *Deusteluke* névben a régi magyarban használt *Deus* > *Dés* ~ *Dézs* személynév alkalmazása a helynév előtagjaként. A *-teluke* itt 'terra fimata' értelemben vélelmezhető (utalok csak a *telek* szó legújabb bő etimológiai irodalmára és GYÖRFFY GYÖRGY „A tatárjárás pusztításainak nyomai helyneveinkben” dolgozatára. Kny. a Túrkevei múzeum tízéves fennállására készült emlékkönyvből. Túrkeve, 1961.). Megerősítenek ebben az ÁUO. 4 :208. lapján írtak: „quod porcionem in quadam terra sua hereditaria *Mok uocata* [erre lásd HO. 6 :253–5], . . . que porcio *Deusteluke* apellatur, sitam iuxta terram comitis Mycealis filii Vbul memorati et uicinam *Neugrad* [másként *Marcellfalva*] uocatam”. A *Deusteluke* helynévnek tehát semmi köze nem lehet a *Dióberek* helynévhez. Azonban a forrás szabatos idézése itt sem ártott volna. Egyébként „MAKS. 1279. *Deusteluk[e]*” idézet (eltekintve a hibás voltától) nem is elégséges, így MAKSAI munkájához sem; a többi hivatkozása fel nem kereshető (csupán véletlen, hogy a mai helynév nyomán a jelenlegi községnév alatt fellelhetők voltak). Én is csak úgy találtam meg *Makkod* címszó alatt, hogy R. VARGA MÁRIÁTÓL MAKSAI művéhez készített helynévmutatót használtam. *Deus* > *Dézs*-re (lásd EtSz. 1 :1342–3) bővebb megjegyzés nem kell; még legfeljebb annyit, hogy az OklSz. 154 alatt jól tanulmányozható *dió* szónkból alakult helyneveink sora és hangtani alakulása, de ajánlhatók a TESz. 1 :641 alatt elmondottak is, és BÁCZI, A m. szókincs eredete. Bp., 1958², 60–78 lapjain leírtak, mielőtt a *Deusteluke* és *Dijóybereg* közé egyenlőséget rajzolnánk. *Deus* személynév jobbágyok nevéként is előfordul. Szatmárból — MAKSAI jobbágyneveinek feldolgozása során (készültsége kb. 80%) — eddig még nem került elő.

További fejtegetésekbe nem is kívánok bocsátkozni. Csak Páriz Pápai nyomán — mint a címben is — még azt jegyzem meg, hogy a *structura verborum* a 'szóknak ízép öfzve-illetések' érzésem szerint nem sikerült.

REUTER CAMILLO

Structura verborum

Der Verfasser beschäftigt sich mit dem Teil der Arbeit von L. BALOGH (NyK 72 :114–7, 75 :407–17), der diejenige Fähigkeit der typisch ungarischen geographischen Namengebung untersucht, ob der Personennamen ungarisch in Nominativ Ortsname sein kann. Es weist darauf hin, dass BALOGH die Angaben der grundlegenden Werke von Gy. GYÖRFFY, I. KNEZSA und F. MAKSAI teilweise mißversteht, ihre Verkürzungen fehlerhaft auflöst und die historischen Angaben deswegen irrig angibt. Andererseits kann er den aus Personennamen zusammengesetzten Ortsnamen nicht erkennen (1279 : *Deusteluke* > *Désteleke*, Bedeutung : Fronhof von einer Person mit ungarischem Namen *Dés*, aus lateinisch *Deus*. Ursprüngliche Bedeutung von *telek* (Grundstück) 'terra fimata'. Er identifiziert irrtümlicherweise den Ortsnamen mit einem heutigen Ortsnamen, daraus für das Gebiet charakteristischen Pflanzennamen gebildet wurde (*Dióberek* 'Nußhain')

Der Verfasser empfiehlt BALOGH den Anleitung seines Lektors L. PAPP zu folgen und er soll versuchen, die geographischen Namen aus Personennamen in Nominativ gründlich zu überprüfen.

CAMILLO REUTER

Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához

(Az /r/ → [j] hanghelyettesítés)

„Nem jó — jó!” — válaszolja a gyerek, és arra céloz, hogy ő nem a *jó*, hanem a *ló* szóra gondolt. Mivel szó kezdetén az /l/-t is [j]-nek ejti, a kérdéses tartalmú szavak szemantikai különbségét tanácstalan kézmozdulatok kíséretében igyekeznek szüleivel érzékeltetni.

1. A gyermeknyelvi hanghelyettesítés a nyelvi fejlődés meghatározott szakaszának kényszermegoldása. A kisgyerek kezdeti szűk szókincsének elemeit is beszédelemek, hangok releváns különbözőségei alapján különbözteti meg, azaz fonémákat használ, amelyek — a felnőttekéhez viszonyítva korlátozott számú — rendszert alkotnak (vö. TRUBETZKOJ 1939/1958.). A bevezetőben említett példa azonban nemcsak azt mutatja meg, hogy a kisgyerek hangok különbözősége révén jelentéseket különít el, hanem azt is, hogy a saját maga által alkalmazott (az /l/-t [j]-vel megjelenítő) rendszere mellett tisztában van a felnőttek nagyobb rendszerével. Tudja, hogy az ő kérdéses szavában a [j] egy /l/ fonémának felel meg.

A hanghelyettesítés jelensége két okkal van összefüggésben: a kisgyerek anatómiai és egyéb beszédképességet meghatározó adottságai a fejlődési szakasz elején lényeges tekintetben eltérnek a felnőttekétől; továbbá, szintén ezzel kapcsolatban: distinkció-igénye is kisebb, hiszen közlendőit nagyobb mértékben van módja egyéb, metakommunikációs megoldásokkal értésre adni.

Mindazonáltal az a tény, hogy a kisgyerek — hangzása szerint — ugyanarra a hangsorra „javítja” saját hibásan ejtett szavát, a fonémarendszer ún. pszichológiai realitásának egyik ritka bizonyítéka.

A kisgyerek nyelvi tevékenységében tehát két hangrendszer működik egyidejűleg: a beszédjelenség percepcióját anyanyelvének teljes fonémarendszere (S_r) alapján végzi el, saját beszédprodukciójában ezzel szemben olyan hangrendszert alkalmaz, amely ennek általa lesűkített változata (S_r'), s amelynek „fonémarendszer” mivolta bizonyos értelemben kétséges.

S_r és S_r' viszonya a kisgyerek beszédében a következő fontosabb szabályszerűséget mutatja.

(1) $S_r > S_r'$, S_r tehát nem tartalmaz olyan (fonemikus) elemet, amely S_r' -ben ne lenne meg.

(2) S_r egy egysége megjelenítheti S_r' két vagy több egységét is (Asztalos Réka ejtésében például mind az /r/, mind az /l/, mind pedig — természetesen — a /j/ is [j]-ben van képviselve).

(3) $S_r \neq S_r'$. Vagyis a kisgyerek által használt hangrendszer nem azonos valamiféle variánsrendszerrel. Először is határozottan fonemikus megkülön-

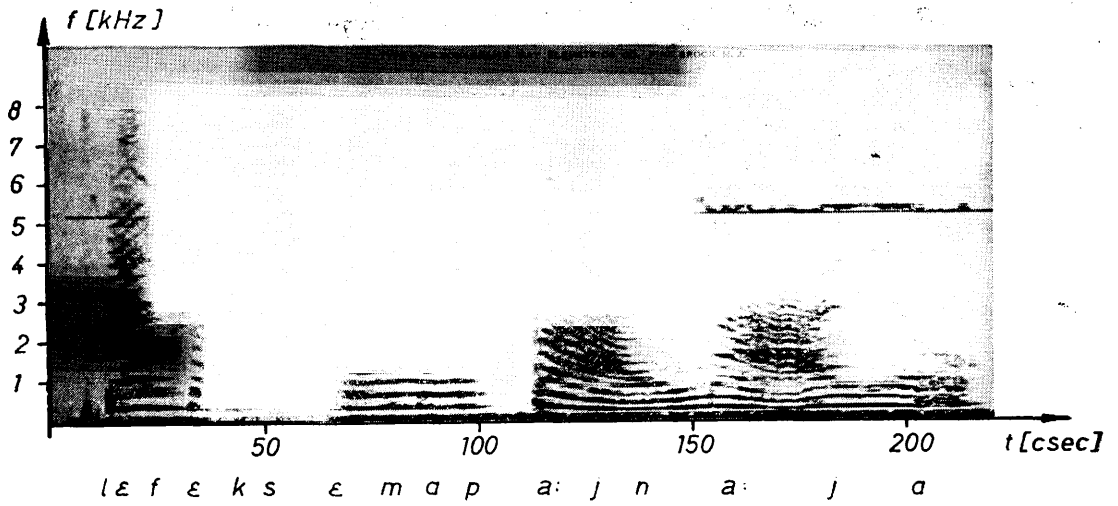
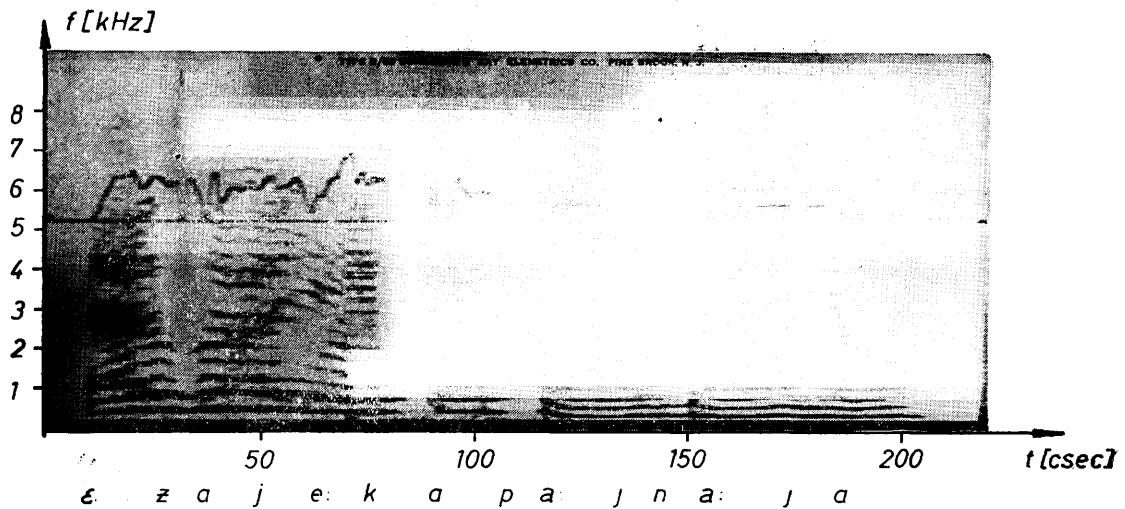
böztetésre szolgáló elemek rendszere, másfelől pedig egyes elemeinek aktualizálása ugyanúgy variánsokat eredményez és ejtésingadozásokat mutat, akárcsak a felnőttek nyelvének bármelyik fonémarealizációja.

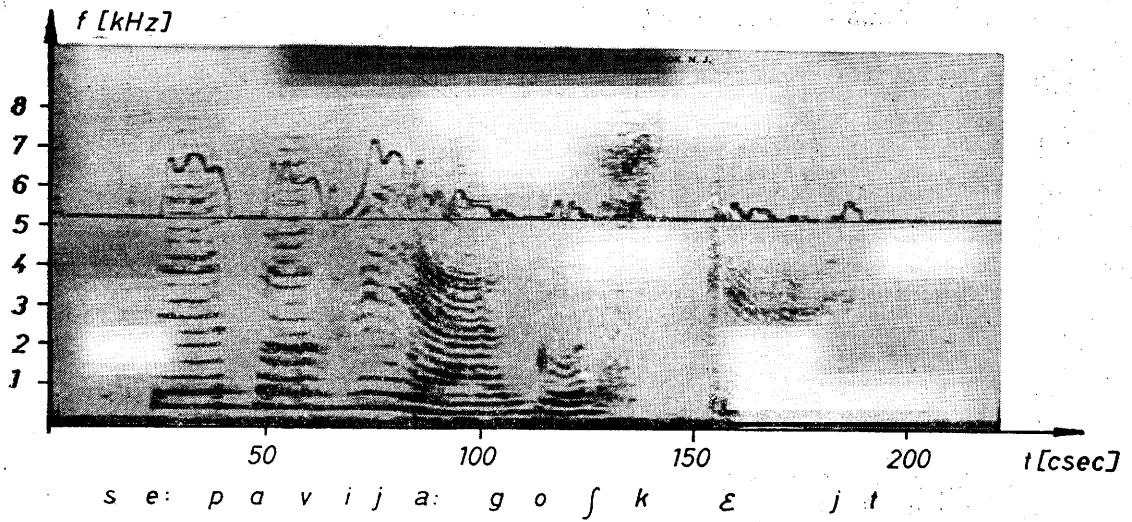
Az előbbi (3) értelmében S_r voltaképpen differenciálatlanabb, „archi-fonémarendszer”, a későbbi teljes rendszer — a nyelvképzés fejlődésének egy korábbi szakaszán kialakult — limitált állománya.

2. A gyerek által fokozatosan az S_r irányában bővített S_r állományában egyik legkésőbbi hangként az /r/ jelenik meg. A gyermek hangrendszerével foglalkozó szerzők következetesen „késői” hangnak minősítik (a magyar /r/ kialakulására vonatkozólag vö. VÉRTES JÓZSEF 1905. 13—7; BALASSA 1893. 134; VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 16; S. MEGGYES 1971. 11). A PONORI THEWREWK (1871.) és mások, majd SCHULTZE által megfogalmazott, és a „Schultze-törvény” néven ismertté vált elv szerint (vö. VÉRTES O. ANDRÁS 1955. 13) az /r/ viszonylag késői megjelenése a gyerek hangrendszerében (vö. JAKOBSON 1949/1969. 80) annak következménye, hogy a z /r/ „nehéz” hang. Lássuk, mit jelent ez!

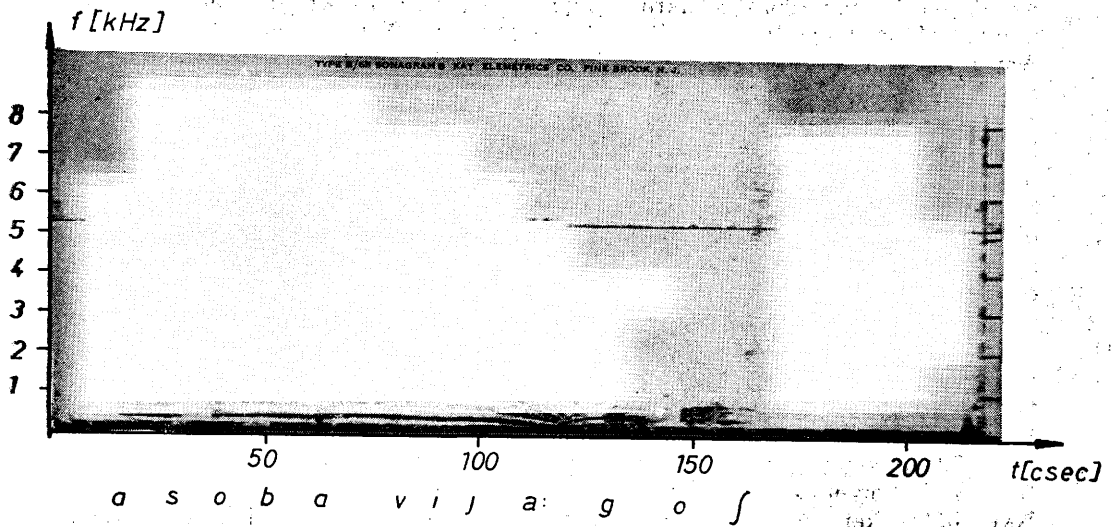
2.1. A nyelvi funkció ellátásának szempontjából voltaképpen értelmetlen a beszédhangok „nehéz”ségéről beszélni, hiszen a jelentésmegkülönböztetéseket ezek egymással egyenrangúan végzik el, függetlenül képzésük sajátosságaitól. Az aktuális beszéd folyamatban a beszélő az egyes beszédhangokat automatizált képzésmozzanatokkal sorakoztatja egymás után, így ezek — nyelvi szerepkörük megvalósításában — ejtéstényezőik diverzióit elrejtik, s csupán funkciójuk egyneműsége dominál. A teljes hangrendszer gyermekkori kialakulásának szakaszában viszont, tehát amikor a beszédhangok ejtése szükségképpen lényegesen kevésbé automatikus, az ejtési sajátosságok nagyon is előtérben vannak. Olyannyira, hogy egyes beszédhangok — képzésmozzanataik összetettsége miatt — nem is jelennek meg, hanem másokkal helyettesítődnek. Különösképpen áll ez az /r/-re.

2.2. Az /r/ fonéma realizációja valamennyi mássalhangzó közül a legváltozatosabb ejtési arculatot mutatja az egyes nyelvekben. Az ajkaktól a glottisig úgyszólván bárhol kialakulhat. Lehet zöngés és zöngétlen, perdüléseinek száma változhat (a magyarban rendszerint egy, a finnban három vagy több), kiegészülhet réshangszerű mozzanatokkal (mint a csehben vagy a törökben), van palatalizált és kakuminális változata és így tovább (vö. LAZICZIUS 1944. 86—8). Egyes nyelvekben több fajtája is normatív (így például a németben). A magyarban az összes mássalhangzó közül a „leggyorsabb” hang: egyetlen perdülését 0.02—0.03 másodperces megszakítás jelzi a spektrumon. Mindez azonban még nem sokat magyaráz meg az [r] nehéz voltából, hiszen egy-egy nyelv általában egy változatát használja, emellett például a zöngétlen zárhangok is meglehetősen rövid hangok a többihez viszonyítva, használatuk a gyerek számára mégis egyszerűbbnek mutatkozik. A valóságos ok az [r] ejtésének egy kivételesen egyedi momentumában keresendő. Arról van szó, hogy míg valamennyi egyéb hang pontos beidegzések által előidézett izomműködés nyomán keletkezik, az [r]-ben az izmok kontrakciója csak a képzés egyik része, amelyet az ejtés egész folyamatától némileg idegen tényező követ. A nyelvhegy elpattintása a szájpadlásról az izomtevékenység pillanatnyi kikapcsolásával, aerodinamikai — tehát mechanikus — hatások érvényesítésével egészül ki (jól követhető ez az ejtési szerkezet a többperdüléssel változatokban). Az [r] ejtését az [l]-étől éppen az különbözteti meg, hogy az utóbbiban a nyelvhegy visszacsapódása a szájpadlásról idegileg irányított izommoz-

1. ábra. A *Lefekszem a pájnája* mondat hangszíneképe2. ábra. Az *Ez a Jéka pájnája* mondat hangszíneképe

3. ábra. A Szép a vijágojekt mondat hangszíne

4. ábra. Az A szoba vijágojekt mondat hangszíne

dulatként jelenik meg. Az [r] ilyenformán a beszédtevékenység (a beszédhangok folyamatos képzése) egészének szempontjából rendszeridegen öszszetevőt tartalmaz.

2.3. Asztalos Réka (3 év 10 hónapos) ejtésében három fonéma, az /r/, az /l/ és a /j/ egy beszédhangban, [j]-ben esik össze. Az említett fonémák szóbeli helyzetétől függetlenül, egyformán [j]-ként jelennek meg. Az egyes fonémák realizációi között releváns ejtésbeli különbségek nincsenek (l. 1. és 2., illetőleg 3. és 4. ábra). Minden [j] — akár /j/, akár /r/ vagy /l/ megvalósítása — ugyanolyan variánstípusokat mutat, tehát például elől képzett magánhangzók között az ajkához közelebb eső nyelvállással, hátul képzettek között a vélumhoz közelítő nyelvállással alakul ki. Mindezek arra mutatnak, hogy a kislány számára S_r teljesen szuverén rendszer.

Észrevehetően ugyanez a helyzet az említett fonémák hosszú megfelelőivel kapcsolatban. /j:/ egyértelműen [j:]-t eredményez, s Réka a hosszú /r:/-t is következetesen [j:]-nek ejti, az /l:/-nek [j:] felel meg, amint ezt /l/ → [j] alapján várjuk.

3. Az /l/, /r/ → [j] hanghelyettesítés tárgyalt gyermeknyelvi esete két további, általános tanulsággal szolgál.

3.1. JAKOBSON mind a nyelv, mind a nyelvet beszélő egyed fonológiai rendszerének kifejlődésében azt a közösen érvényes törvényszerűséget véli felfedezni (l. JAKOBSON 1949/1969. különösen 88—90), hogy ez a fejlődés egy differenciálatlan kezdőponttól a differenciált végpontig (a teljes rendszerig, S_r-ig) haladva először az élesebben ellentétes oppozíció, majd a fokozatosan kisebb mértékű kontrasztot képviselő oppozíciók kifejlesztésével következik be. Ebből egyébként az a szabályszerűség is szükségképpen adódik, hogy minden nyelvben először meg kell lenni bizonyos alapvető oppozícióknak ahhoz, hogy ugyanabban a nyelvben egyéb oppozíciók is előfordulhassanak. Mármost, ha ez így áll, akkor természetesnek kell tartanunk, hogy minden nyelvben — éppen a legnagyobb kontraszt, vagyis a különbözőségek kvantitatív maximumai alapján — elsőként, illetőleg mindenképpen meglegyen az alapvető magánhangzó-háromszög: /a/—/i/—/u/ és az alapvető mássalhangzó-háromszög: /p/—/t/—/k/ (vö. JAKOBSON—HALLE 1968/1969. 51—3). Ami a magánhangzókat illeti, az újperzsa példája (amelyben egy /a/—/e/—/o/ rövid és egy /a:/—/i:/—/u:/ hosszú magánhangzórendszerrel van dolgunk) cáfolja ezt a — mind megokolásában, mind érvényesülésében igen, de kizárólagosságában nem helyes — elméletet. Másfelől, ha egyes mássalhangzók, mint az /r/ is, nehéz vagy perifériális hangnak minősülnek, s emiatt későig nem jelennek meg a kisgyermek hangrendszerében, akkor ezek miért nem olyan elemekkel helyettesítődnek, amelyek — Jakobson terminusával — alapvetőnek számítanak? Nyilvánvalóan arról van szó, hogy a jakobsoni elv mellett a teljes fonológiai rendszer kialakulásának folyamatában egy másik meghatározó tendencia is érvényesül, a nyelvhasználat korai szakaszának az a ténye, hogy a beszédprodukciónak kevésbé automatizált, a beszélő — nem tudatosan — fokozatosan számol az egyes hangok ejtésének összetett vagy kevésbé összetett voltával, nehézségi fokával.

3.2. A kisgyerek nyelvi tevékenységében saját rendszert használ, az S_r helyett S_r-t, a két rendszer meglétének azonban tudatában van. Nyelvi tevékenységének törvényszerűen meglévő szociális jellege mellett kifejleszti annak egyedi szféráját is, amelynek döntő szerepet ad.

E két szféra állandó megléte és szükségszerű egymásraultaltsága a nyelv más szintjein is megvan, azonosan fontos résztényezőként. Enélkül elképzelhetetlen lenne egybek mellett nyelvi normáról beszélni.

ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS

Hivatkozások

- BALASSA JÓZSEF, A gyermek nyelvének fejlődése. NyK. 23:1893, 60—73 és 129—44
- JAKOBSON, R., A gyermeknyelv hangtörvényei és helyük az általános fonológiában: Jakobson, R., Hang — jel — vers. (Szerk.: Fónagy Iván és Szépe György) Budapest, 1969. 74—90; eredetije: Les lois phoniques du langage infantin et leurs place dans la phonologie générale: N. Trubetzkoy, Principes de phonologie. Párizs, 1949. 367—79.
- JAKOBSON, R. — HALLE, M., Fonológia és fonetika: R. Jakobson, Hang — Jel — vers. (Szerk. Fónagy Iván és Szépe György) Budapest 1969, 11—65; eredetije: Phonology in relation to phonetics: Manual of phonetics. (Szerk.: B. Malmberg) Amsterdam, 1968. 411—49.
- LAZICZIUS GYULA, Fonétika. Budapest, 1944.
- S. MEGGYES KLÁRA, Egy kétéves gyermek nyelvi rendszere. NytudÉrt. 73. sz. Budapest, 1971.
- PONORI THEWREWK EMIL, A gyermeknyelvről. Pest, 1871.
- TRUBETZKOY, N., Grundzüge der Phonologie. Göttinga, 1958. (első kiadása: 1939.).
- VÉRTES JÓZSEF, A gyermeknyelv hangtana. NyF. 22. sz. Budapest, 1905.
- VÉRTES O. ANDRÁS, A gyermek nyelve. Budapest, 1955.

Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkindesalter

Lautersatz im Kleinkindesalter (wie z. B. //, /r/ → [j]) führt zur Entwicklung von zwei souverän und simultan wirkenden Lautsystemen. Das volle System (Sf) wird bei Perception, das durch Lautersatz reduzierte (S_f) bei Sprechproduktion verwendet. /r/ als 'schwierig artikulierbarer' Laut wird oft durch [j] vertreten. Die Reduktion erfolgt also durch Anwendung eines Elementes gleichzeitig für mehrere Phoneme. Die Art und Weise des Ersetzens mancher Sprechlaute im Kleinkindesalter stellt das JAKOBSONsche Prinzip der Hierarchie aufgrund der Polarität einzelner Oppositionen im Aufbau des vollen phonologischen Systems von Sprachen bzw. bei Individuen der Sprachgemeinschaft, in Abrede.

GÁBOR ASZTALOS—TAMÁS SZENDE

Jelentés, világkép és teljes világ

It is apparent that for the most part responses are not made to unorganized masses of stimuli or to stimuli in isolation, but rather to patterns or groups of stimuli. This patterning of stimulus input is not dictated by physical properties of the stimuli themselves but is imposed upon physical events by both innate and learned properties of the organism.

OSGOOD—SEBEOK: Psycholinguistics p. 51—52.

1. A jelentés elsajátításának folyamata

1.1. A beszélni még nem tudó kisgyermek, miután először kinyitotta a szemét s kezdetleges látása lassan fejlettebbé vált, színes pontok — esetleg foltok — folyamatos, számára elemezhetetlen összességét érzékeli. Számára a külvilág (vagy inkább: a világ, hiszen magát nem különbözteti meg a környezettől) mindenek előtt: egységes. Élményében a struktúra annyira új és sokértelmű, hogy eleinte meg sem próbálja értelmezni. Számára a világ tarkaságában is egységes, egységbe foglalja a színes ponthalmaz két alapvető tulajdonsága: az érzékelhetőség és értelmezhetetlenség.

Azzal párhuzamosan, hogy a gyermek megpróbálja a térben vagy időben egymás mellett előforduló valóságreszeket pusztán érzékszerveivel kielemezni, megjelenik egy tényező, amely az elemzés, értelmezés sokféle lehetősége közül egynek készít medret, s az értelmezést egy bizonyos mederbe terelvé meggyorsítja lefolyását, elvéve cserébe az értelmezési mód szabad¹ kiválasztásának lehetőségét. Vizsgáljuk meg, mi ez a tényező.

A gyermek számára addig nagyrészt elemezhetetlen, egységes világ szituációsorozatában olyan szituációképek kezdenek előfordulni, melyekhez egy hangsor érzékelése járul. Lassanként a gyermek ezeket kitüntetett szituációképekként tartja számon. Fokozatosan — talán a kitüntetett figyelem gyömlöcsésként — felismeri, hogy egy bizonyos hangsorhoz, bármilyen sokszor fordul is elő, mindig olyan szituációképek tartoznak, amelyek egymásra többé-kevésbé hasonlítanak. Ekkor, valószínűleg öntudatlanul, igyekszik kiemelni a szituációképekből azt a mozzanatot, amely minden esetben együtt

¹ Tulajdonképpen teljesen szabad kiválasztásról már nem is lehetne szó, mert a gyermek érzékelő-apparátusa (érezékszerveinek együttese) ezt a szabadságot akkor is szűk határok közé szorítaná, ha az új tényező (a jelentés) nem lépne be. Csakhogy a szűk határok közt mégis maradna valamelyes szabadság; az emberi világ bonyolult belső tagozódását a jelentés bevezetése nélkül az újonnan jött ember érzékelőapparátusa nem tudná pontosan meghatározni. Ezzel részletesen a 2.2.2. pontban foglalkozom majd

jár a hangsorral, azaz azt a mozzanatot, amely a megragadott részleges hasonlóság alapjául szolgál. Ezt a mozzanatot a keresésére beállítódott érzékelő-apparátus fölerősíti, a többit pedig, mint irrelevánsakat, visszasüllyeszti a még elemzetlen „háttérbe”. Ily módon a hangsor mintegy kiszóltotta a tömegből denotátumát. A sokféleképpen csoportosítható ponthalmaz (esetleg: folthalmaz) csoportosításának problémáját a hangsorral való egyeztetésre törekvő gyermek — bár tudtán kívül olyan módon, amely már a nyelvben hallgatólagosan adva volt — megoldotta.

A főnti folyamatot úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a gyermek addig szűri ki az irreleváns valóságélemeket, míg fönnt nem marad a hangsor jelentésének megfelelő. A végtelenszámú szobor lehetőségét magábarejtő kötőmböt (a valóságot) addig faragja, míg a hangsor jelentésének megfelelő szobrot (denotátumot) ki nem alakítja. (Miután pedig az eredmény néhány ellenőrzést sikeresen kiállt, a hangsor és a „megfejtett” valóságdarab közti asszociációs kapcsolat „abszolutizálódik”, azaz annyira elmélyül, hogy a hangsor és a denotátum kölcsönösen fölidézik egymást a tudatban akkor is, ha a másik nincs jelen: egy konkrét denotátum a megfelelő hangsor pszichikai lenyomatát, egy konkrét hangsor pedig a megfelelő denotátum pszichikai lenyomatát. A pszichikai lenyomat mindkét esetben osztály-jellegű, egy hangsor pszichikai lenyomata például az illető hangsor több-kevesebb eltéréssel kiejtett változatainak általánosulása, osztályá szerveződése, egy denotátum pszichikai lenyomata pedig az illető denotátum több-kevesebb eltéréssel előforduló változatainak általánosulása, osztályá szerveződése.)²

A jelentést, azaz a jel alkalmazhatóságának szabályát tehát a gyermek a többször hallott hangsor és az azt kísérő szituációképek szembesítése alapján — a főnt vázolt szűrőfolyamat során — sajátítja el.

1.2. Ugyanakkor a főntiekben csak egyik oldalról vázoltuk a szűrőfolyamatot, amely pedig kétirányú. Egyfelől — mint vázoltuk — a részleges hasonlóság élményétől sarkallt gyermek fokozatosan kielemezi a külvilágból az ismétlődő hangsnak megfelelő denotátumot. Másfelől viszont ugyanazon szituációképekhez járulhatnak olyan hangsorok, amelyek összefolyó érthetlenségéből valamilyen részleges hasonlóság csendül ki. Így a gyermek fokozatosan megkeresi a hangsorok közti részleges hasonlóság alapját képező nyelvi elemeket, s a nem mindig kísérő nyelvi elemek kiszűrése után asszociációs kapcsolat jön létre az ismétlődő szituációkép és az azt m i n d e n e s e t b e n kísérő nyelvi elemek között.

Mindezekből következik, hogy a szituációképek és hangsorok (nyelven túli valóság és nyelv) találkozásának fényénél nemcsak a szituációkép színes folthalmazza tisztul véges részek könnyen kezelhető struktúrájává, hanem az összefolyó, önmagában értelmezhetetlen hangsor (mondat) is jelentéssel bíró részek (szavak) tagolt láncolatává. A jelentés elsajátításával, azaz a nyelvnek a kisgyermek életében való megjelenésével a nyelven kívüli valóság illetve a nyelv belső szerkezete egymással kölcsönhatásban bontakozik ki. Az egyén fejlődésében ez adja konkrét vetületét annak az elméleti megfelelésnek, amelyet F. DE SAUSSURE tételezett föl a nyelv rendszerében: szerinte az önmagában ködszerű gondolat és az önmagában ködszerű hangsor kölcsönösen egységekre

² A hangkép pszichikai lenyomatáról l. F. DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe 92.

tagolják egymást.³ Ezzel összhangban másutt⁴ azt írja, hogy a fogalmak nem létezhetnek a nyelv előtt. (A két gondolat szerves összefüggése világos: a nyelvben kifejezett gondolat fogalmakra tagolódik, a nyelv megjelenése előtt a ködszerű, tagolatlan gondolat éppen a fogalmakat, azok tagoló hatását nélkülözte.) Ugyanakkor F. DE SAUSSURE két kérdésre nem ad választ. Egyrészt arra, hogy a nyelv a fogalmak és hangsorok határait milyen szempontot — vagy szempontokat — követve szabja meg. Másrészt nem válaszol arra a filozófiai szempontból még jelentősebb kérdésre, hogy a fogalmakat — azaz a világ konkrét részeinek pszichikai osztályokba való szerveződéseit — egyedül lehetséges terjedelműeknek fogjuk-e föl vagy sem. Már itt előre bocsátom választomat erre a kérdésre: nem kell elméletileg is minden más lehetőséget kizáró érvényűnek tartanunk a világnak a fogalomrendszerben adott belső tagolását. Mint a filozófiai következmények között látni fogjuk, a nyelv a világban rejlő elméletileg végtelenszámú — noha nem *akármilyen!* — szerkezetlehetőség közül *egy*et hív elő, nevezetesen a maga — részben a nyelven kívüli valóságtól, részben az emberi biológikumtól meghatározott — szerkezetének megfelelőt.

2. A folyamat filozófiai következményei

2.1. A — még az érzékelőapparátus által meghatározott tartományon belül is — sokféleképpen elemezhető és éppen ezért a gyermek számára nagyrészt elemezhetetlen világ, amely elemezhetetlenségénél fogva kezdetben egységesnek látszott, éppen a fönt vázolt kétirányú „szűrőfolyamat” egyik eredményeként kezd véges, kontúrokkal bíró részek struktúrájává átváltozni. A gyermek számára a struktúra olyan mértékben lesz egyre rendezettebb, ahogy mind több és több hangsor választja ki, „teremti meg” a neki megfelelő valóság-részt. A hangsorok rendező munkájának hatására a világ lassanként egy bizonyos megnyugtató, a gyakorlatban könnyen kezelhető értelmezést kap. A gyermek számára tehát nem úgy játszódtott le a folyamat, hogy bizonyos valóság-részek (tárgyak, cselekvések stb.) nyelvi címkét kaptak egy hangsortól,⁵ hanem a hangsor mintegy megszültette a valóságdarabokat a gyermek számára — a káoszból.

Természetesen a „teremti meg” és „megszülte” kifejezéseket nem szabad materiális értelemben venni. Világos, hogy a hangsor képtelen lenne valamely valóságdarabot felmutatni ott, ahol ennek anyagi feltételei nem lennének adva, a hangsor nem a semmiből teremt. A hangsor hatására mintegy kiemelkedő valóságdarab addig is **b e n n e v o l t** a gyermek által érzékelt valóságban, csak hogy mint kielemezetlen mozzanat. A hangsor — a gyermeknek az 1.1. pontban vázolt egyeztetési törekvésén keresztül — ezt mint részt határolja körül, környezetéből mintegy kihasítva mutatja föl. A jelentés elsajátításának folyamata tehát a valóságdarabokat nem egzisztenciális értelemben teremti meg, de megteremti őket **m i n t r é s z e k e t**, amelyekből az ember világa fölépül. Az emberi világban kijelöli határaikat s — a jelentések kialakuló rendszerében elfoglalt helyén keresztül — helyüket és szerepüket ebben a vi-

³ F. DE SAUSSURE: Bevezetés az általános nyelvészetbe 144—146.

⁴ F. DE SAUSSURE: Ibid. 91.

⁵ Ez az egyed fejlődésében konkrét vetülete lehet annak a F. DE SAUSSURE-i tételnek, hogy a nyelvet nem szabad a világ dolgaira vonatkozó névjegyzéknek tekinteni, mert a szavak előtt nem léteztek kész fogalmak. F. DE S.: Ibid. 91.

lágban.⁶ A nyelv jelentéseiben az ember által érzékelt világ adva van. A nyelvet és a világot egyszerre tanuló kisgyermek két nagy feladata egymást könnyíti, mert a nyelvben húzódik meg az az emberiség készítette térkép, melynek segítségével az új ember a világ tájaira ráismerhet, a világ labirintusában eligazodhat. B. L. WHORF⁷ hasonló gondolatnak adja tömör megfogalmazását: „... we dissect nature along lines laid down by our native languages.”

2.2.1. A színes pontok halmazára a hangsorral való egyeztetés érdekében a gyermek mintegy „kénytelen” olyan fókusz távolságból tekinteni és a színes pontokat olyan nagyságrendben csoportosítani, mint amilyen a denotátumok fölismeréséhez szükséges. Kevés tehát azt mondani, hogy a gyermek a világ leírásának eszközhöz jutott a fogalmak, a nyelv elsajátításával. A nyelvvel a gyermek a világ értelmének eszközt kapta, eszközt, amellyel a teljes világból⁸ kihatja az emberi világot. Ezen kívül a nyelv az értelmezésnek olyan eszköze, mely az értelmezés módját is magába zárja hallgatólagosan. Hogy ezt belássuk, elég arra gondolni, hogy a szavak elfogadása máris megköveteli tőlünk, hogy a világ részeinek nagyságrendjét a szavak denotátumai által képviselt nagyságrendekben lássuk. Tulajdonképpen a jelentés elsajátításával a gyermek — legalábbis alapvonásaiban — elődei világértelmezését vette át. A világ elvben végtelenszámú struktúralehetőségéből a jelentés elsajátítása a gyermek számára kizárólagos érvénnyel kihatja egy bizonyos struktúrát: az emberi világot.

2.2.2. Ugyanakkor természetesen igaz, hogy ezt a fókusz távolságot, a pontok csoportosításából nyert részek nagyságrendjét, valamikor régen az ember érzékszerveinek szerkezeti sajátosságai szabták meg. Ezek a biológiai sajátosságok ma is képesek lennének egymagukban, tehát a jelentés segítségével nélkül megtalálni az embernek való nagyságrendeket, de az ember világának értelmes belső határait, az egész emberi világkép aprólékosan bonyolult belső szerkezetét a magárahagyott emberi biológikum nem tudná rekonstruálni.

Az emberi érzékelőapparátusnak (az érzékszervek együttesének) három fő tevékenységi formája van arra, hogy szerkezetbe szervezze, amit érzékel: (1) csoportosítás, (2) bezárás, kiegészítés, (3) azonosítás, tapasztalatáttevés.⁹ De a pontos, mindenre kiterjedő tagoláshoz — a jelentés segítségével nélkül — mindez kevés lenne. Ezt bizonyítandó elég arra gondolni, hogy számunkra ismeretlen nyelvet hallás után nem tudunk szavakra tagolni, pedig a fülünk ugyanolyan hangközöket érzékelhetne, mint egy ismert nyelv esetében, amely szinte magától részekre tagolódik. Világos, hogy a hangközők érzékelése, a fiziológiai aspektus, csak járulékos és önmagában elégtelen segítség a tagolásban, míg a tagolás munkájának lényegesebb részét a jelentés végzi. Hasonlóképpen a világ „hangközői”, érzékelhető határvonalai sem lennének elégségesek ahhoz, hogy segítségükkel a világot az emberi világképnek megfelelő részekre bontsuk, ehhez már hozzájuk kell adnunk valami emberit, a jelentést, amelyben évezredek tagolási erőfeszítése rakódott le. A jelentés belépése nélkül az emberi érzékelőapparátus (a nagyon tiszta, (1)–(2)–(3)-al megoldható

⁶ A rendszeren belüli helyre és szerepre F. DE S. az összefoglaló é r t é k terminust használja. F. DE S.: Ibid. 142.

⁷ B. L. WHORF: Language, Thought and Reality. New York. 1956. 212.

⁸ A teljes világ és az emberi világkép viszonyáról a 2.4. pontban lesz szó.

⁹ Ezek részletes leírását I. OSGOOD—SEBEOK: Psycholinguistics 51—53.

„biológiai” esetek kivételével) számtalanszor nem tudna dönteni a tagolás mikéntjét illetően, mert a különböző, de egyformán önkényesnek tűnő megoldási lehetőségek közt nem vezetné semmi. De ahol az ember pusztá érzékszervei számára megszűnik a tagolás eldönthetősége, ott az emberi értelem még részletes tagolásra képes. Az évezredekén áthúzódó emberi értelem tagolási munkája a jelentésben összpontosul, s a kisgyermeknek ez mint szerszám áll rendelkezésére, amellyel mintegy öntudatlanul kidolgozhatja az elődök által kitapogatót emberi világot.

Összegezve: a teljes világ végtelen struktúralehetőségéből az emberi érzékelőapparátus kihasítja a struktúralehetőségeknek egy sokkal kisebb csoportját, amelyet egy bizonyos struktúrává szűkíteni önerejéből már nem lenne képes. A struktúralehetőségeknek e kisebb csoportjától az egy bizonyos struktúráig, az emberi világhoz struktúrájáig az embert már csak a jelentés elsajátítása viheti el. A jelentés elsajátításával minden új ember az emberiség szokásos elemzési erőfeszítésének eredményét kapja meg.

2.3. Mire a gyermek a nyelvet jól megtanulja, mire felnőtt lesz belőle, már végérvényesen az emberi világ, az ember által érzékelt világ számára a világ. Már föl sem vetődik benne, hogy a világot máshogyan, másféle fókusz-távolságból is lehetne értelmezni. Számára a világ már végérvényesen véges részek megmerevedett struktúrája. A nyelv mindennapi sikeres használatával a csak egyféleképp értelmezhetőségnek ez az előitélete a túl gyakorlatias szemléletű emberben a világ attributumaként fogalmazódik meg vagy él megfogalmazatlanul a tudatban. A látott kép tulajdonságait kizárólag a külvilág egyértelműnek, abszolútnak elképzelt tulajdonságiból vezeti le, holott részben a szemlélet eszközeiből (érezkiszervek, jelentés) kellene, mert ezek valamelyes szabadság meghagyásával a szemlélet módját is megszabják. Persze az ember önnön szemléletének módjával nem találkozik olyan közvetlenül, mint szemléletének tárgyaival, így tévedése érthető: p u s z t á n a szemlélet tárgyának tulajdonít olyasmint, ami r é s z b e n a szemlélet módjából és az azt képviselő eszközéből fakad. Azok a tulajdonságok, amelyeket egy tárgy szemlélésekor érzékelünk, mindig az érzékelt tárgy tulajdonságainak és az érzékelő szubjektum tulajdonságainak egymásrahatásából jönnek létre. Már most előre bocsáthatjuk e gondolatnak a 2.5. pontban sorra kerülő általánosítását: az érzékelt világ az objektum és a szubjektum összegeződése.

2.4. A valóságot nem a nyelv teremti, de a nyelvben kifejezett valóságot részben igen. Mint ahogy a kép, amelyet látunk, a külső valóság és szemünk tulajdonságainak összegeződése, úgy a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és a nyelv tulajdonságainak összegeződése. Vagyis a nyelvben kifejezett valóságot részben a nyelven kívüli valóság teremtette, részben pedig maga a nyelv. A nyelv azonban maga is két elem összegeződéséből jött létre: egyfelől a nyelven kívüli valóságnak, másfelől a szubjektum, az ember biológiai tulajdonságainak összegeződéséből.

Végelemzésben tehát a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság tulajdonságainak és az ember tulajdonságainak egymásrahatásából, összegeződéséből születik meg.

Mindebből két következtetés adódik.

2.4.1. Egyrészt, ha a nyelvben kifejezett valóság a nyelven kívüli valóság és az ember tulajdonságainak összegeződése, akkor az emberen kívüli

valóságnak nem adhatjuk olyan nyelvi leírását, amelyből az embert teljesen kiküszöböltük: a nyelvben az emberen kívüli valóságnak csak az emberi biológikumon átszűrt képe jelenhet meg. Az emberen kívüli valóságról nem beszélhetünk úgy, hogy egyben magunkról is ne beszéljünk. Az emberen kívüli valóságról adott beszámolóinkban szükségszerűen van egy szubjektív elem. Filozófiai értelemben tehát minden mondat hiányos, amely nem így kezdődik: „Azt érzékelem, hogy...”¹⁰

2.4.2. A másik következtetés a kanti Ding an sich-hel kapcsolatos. IMMANUEL KANT szerint létezik egy magában való világ, mely el van zárva az emberi megismerés elől, s az érzékeink adta világtól kifürkészhetetlen lényege szerint különbözik. Szerinte tehát az érzékelt és a magánvaló világ metafizikailag is különböző, a kettő között semmilyen átvezetés, kapcsolat vagy részleges azonosság nincs: a magában való világ transzcendens.

Értelmezésemben a magában való világ fogalmára szükség van, de módosított értelemben: a magában való világ a teljes valóság, melynek végtelen struktúralehetősége nincs még egy bizonyos struktúrára leszűkítve. Ez a valóság végtelen oldalú, végtelen szempontból kellene egyszerre nézni ahhoz, hogy leírassuk. De a nyelvben csak egyetlen szempont határozza meg a szemléletet: a nyelvben a sokezeréves gyakorlati tapasztalatok rakódtak le a világ értelmezésének eszközévé. A nyelvi leírásban tehát a végtelenoldalú „Welt an sich”-et egyetlen szempontból ábrázolja a nyelv. Igaz tehát, hogy a magánvaló világot nem tudja kimeríteni ábrázolni, de nem igaz, hogy amit ábrázol, az nem a magánvaló világ része. A nyelvben ábrázolt világ benne van a magánvaló világban, annak egy mozzanata. Ennélfogva a magában való világ metafizikailag nem különbözik a nyelvben ábrázolt világtól, szubsztanciájában azonos vele, nem transzcendens. Transzcendenciáról csak abban az értelemben beszélhetünk, hogy valóban vannak tartományok az emberi világképen túl, mivel az nem meríti ki a teljes világot, hiszen a teljes világ végtelenszámú struktúralehetőségéből az emberi világ egy lehetőség megvalósulása. Ebben az értelemben beszélhetünk transzcendenciáról, amely kiválthatja csodálatunkat a létezés végtelen gazdagsága előtt. De a teljes világ már ebben az értelemben is kizárja a transzcendencia fogalmát: a teljes világot semmi sem haladhatja túl, a teljes valóságon kívül semmi sem létezhet. S mert a nyelvben a valóságnak csak az emberi biológikumon átszűrt képe jelenhet meg, arra kell következtetnünk, hogy a teljes valóság nagy része a nyelvben nem fejezhető ki.

2.5. A teljes világ végtelenszámú — noha korántsem *mindenféle!* — szobor lehetőségét magábarejtő kőtömb. A teljes világ egy részecskéjének érzékelőapparátusában a teljes világ mint egy bizonyos szobor képeződik le. Az érzékelt világképek tulajdonságai tehát részben a teljes világ tulajdonságainak, részben pedig érzékelőapparátusunk tulajdonságainak teremtményei. Az érzékelt világ a végtelen objektum és a véges szubjektum összegeződése.

¹⁰ A pszichikai jelenségről számot adó ún. modalitás keretmondatoknak a nyelvi rendszerben elfoglalt helyéről. l ZSILKA JÁNOS: Nyelvi rendszer és valóság 215—218.

Nincs szó arról, hogy az ember által érzékelt világképnek nincs való-ságértéke. Arról sincs szó, hogy az ember által érzékelt világkép kevésbé lenne valós a teljes világnál, azért mert annak csak töredéke. Nagy és kicsi egy-forma fokon létezik, a valóságnak csak egy fokozata van. A nyelvben kifeje-zett emberi világ valóságosan létezik, b e n n e v a n a k ö t ö m b b e n , m i n t e g y b i z o n y o s s z o r o r , a m e l y a t e l j e s v i l á g é s a z e m b e r é r i n t k e z e s i p o n t j á n j ö n l é t r e . A z é r z é k e l t v i l á g v a l ó s á g o s , c s a k n e m k i z á r ó l a g o s é r v é n n y e l a z , v a l ó s á g o s , c s a k n e m m e r í t i k i a t e l j e s v a l ó s á g o t . V a l ó s , m i n t a t e l j e s v i l á g é s a z e m b e r é r i n t k e z e s i p o n t j á b ó l f a k a d ó v i l á g k é p , d e v é g t e l e n s z á m ú m á s é r i n t k e z e s i p o n t i s v a n , v é g t e l e n s z á m ú m á s v i l á g k é p p e l . E z e k m i n d e g y i k e v a l ó s á g o t í r l e é s e z e k ö s s z e g e z ő d é s é b ől é p ű l f ő l a t e l j e s v i l á g ö n a r c k é p e , a m e l y n e k a z o n b a n c s a k k i s t ö r e d é k é t , a z e m b e r i v i l á g k é p h a t á r a i n b e l ű l h ű z ő d ő v o n á s a i t k é p e s m e g r a j z o l n i a z e m b e r i n y e l v .

DÁVIDHÁZI PÉTER

Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe

The process of acquiring the lexical meanings of words constitutes the subject-matter of this study. This process — in the course of which the so far uninterpreted external world is articulated by delimiting certain constituents, on the one hand, and the portions of so far uninterpreted sets of phonemes are established, on the other — is analyzed and the analysis leads to various philosophical conclusions. The acquisition of the words' meanings has a determining role in the shaping of the conception of the universe. The acquisition of meaning, so to say, cuts out the segment of man's world from the infinite number of the structural possibilities of the entire universe. This entire universe in contrast to the Kantian „Ding an Sich" does not differ metaphysically from the human world, only it is *more* that that: man's world is a real world because it is contained in the complete universe, being a fragment of it. The reality expressed by the language is an external reality which comes into existence as a summary of the infinite objective and the finite subjective. The portrait of the entire universe is built up from the conceptions of the universe, thus portrait, however, cannot be expressed in language, unless in a very fragmentary way.

PÉTER DÁVIDHÁZI

A szibériai sámánizmus

A *sámán* szó és a *sámánizmus* elnevezés Szibériából terjedt el világszerte, ma talán ez a legszélesebb körben ismert szibériai fogalom, mégsem tudunk eleget róla. Különösen az utóbbi fél évszázadban kiderült, hogy a szibériai sámánizmus hiedelmeihez és szokásaihoz tartozó jelenségek a világ más tájain is előfordulnak. Ismerjük az afrikai megszállottság-vallásokat, az indiai *yogikat*, az eksztázis világszerte megtalálható jelenségeit, minden kontinens varázslóit és törzsi papjait, akiknek tevékenysége sokban hasonlít a szibériai sámánokéhoz. Az Észak-amerikai eszkimók, Kanada és az Egyesült Államok számos indián törzsének varázslói és *medicine man*-jei sokban hasonlítanak a szibériai sámánokra, és mivel e népek Ázsiából jutottak Amerikába, életmódjuk is hasonló körülmények között zajlik, lehetséges, hogy az ázsiai sámánizmus közvetett módon kapcsolatba hozható velük. Azt pedig történelmi és nyelvi adatok egyformán bizonyítják, hogy délen és keleten a buddhizmussal és lámaizmussal, délen és nyugaton az iszlámmal, a kereszténységgel pedig szinte minden oldalról is kapcsolatba került a szibériai sámánizmus. Ez a kapcsolat évszázadoknál, sőt akár évezrednél is nagyobb idő óta tart, és mind a múltban, mind a jelenben átmeneti formákat hozott létre: Belső-Ázsia mohamedánjainak vallásában (például Khorezm környékén) a korábbi sámánizmus nyomait találjuk meg; a lappok, de akár a svédek és finnek nem is olyan régi protestáns szektáinak nem egy extatikus szokásában a régebbi sámánizmus maradványait vélhetjük. Mindezeket azonban csak azért említettük, hogy rögtön hangsúlyozzuk: a szibériai sámánizmus egy viszonylag jól körülhatárolt jelenség, és éppen azt sajnálhatjuk, hogy még ma is keveset tudunk erről a centrális területről, különösen a sámánizmus társadalomtörténetét illetően hiányosak forrásaink, sőt talán már helyrehozhatatlanul tűntek el a régi adatok.

A sámánizmus körülbelül a 40. szélességi körtől északra egész Szibériában megtalálható. Történetileg ide sorolhatjuk az európai finnugor népek hasonló hitvilágát is: viszonylag gazdag ismeretanyagunk van a lappok, permi és volgai finnugorok régi hitvilágáról, de még a finnek és észtek, sőt a magyarok néphagyományai között is kimutatták a sámánizmus maradványait. Noha nem minden kétséget kiálló bizonyítékok szerint, mégis arra gondolhatunk, hogy az ókor több keletről jött európai népe (a szkiták, hunok, talán az avarok is) ismerték a sámánizmust. Mivel több ázsiai török nép sámánizmusa vitathatatlan tény, azt is biztosra vehetjük, hogy a keletről nyugatra törő mongol és tatár csoportok is ismerték a sámánizmust. Rögtön hozzá kell tenni azonban ehhez azt, hogy nem sokkal az iszlám kialakulása után Belső-Ázsia

altáji népei már mohamedánok, ezért a középkortól kezdve a sámánizmus nem általuk terjedt tovább.

Időben nehezebb körülhatárolni a sámánizmust. Egyes kutatók egyébként pontos évszámokkal nehezen datálható szibériai sziklarajzokon sámánok és sámántárgyak képét látják, s mivel a sámánok felszerelésében fontos szerepe van a fémeknek, arra gondolnak, hogy a szibériai bronzkor óta beszélhetünk sámánizmusról is. Ez a lehetőség nincs kizárva, de bizonyítva sem. Közvetlen történeti adataink ugyan elég régiak, mégsem nyúlnak vissza évezredek mélyére. Feltűnő, hogy a régi kínai írásos források általában hallgatnak a sámánizmusról északi szomszédjaik említésekor, de ez mégsem nevezhető *argumentum ex silentio* érvnek. A legrégebb uigur könyv, az 1069-re datált *Kudatku bilik* már említi a sámán nevét (*kam*), és amikor 1254-ben Willelmus de Rubruk ferencesrendi pápai követ Möngge mongol nagykán udvarában jár, részletesen leírja a *chan* (minden bizonnyal ugyakcsak *kam*) néven nevezett sámánok tevékenységét. Beszámolójából úgy tűnik ki, mintha ekkor a sámánizmus lenne a mongol világbirodalom hivatalos „vallása”. Később mongol és Belső-ázsiai mohamedán források tartalmazznak szórványos adatokat, de csak a sámánizmus déli szegélyéről.

Megnő forrásaink száma, amikor viharos gyorsasággal, az 1600-as évek első felében jószerivel az egész Szibériát keresztüljárják az orosz felfedezők és hódítók. Leírásaikban előbb csak elszórt megjegyzések vonatkoznak a tajgák és lápok lakóinak hitére, később szinte monográfiák születnek erről. Több korszakra oszthatjuk a sámánizmus megfigyelésének eredményeit és módszereit, aszerint, hogy a kutatók — egyre inkább szakképzett etnográfusok — milyen szempontokat hangsúlyoznak.

Legelőször a misszionárius szemlélete uralkodik, a sámánizmust az ördög művének tekintik. Már 1715-ben, az osztják sámánizmusról szólván Grigorij Novickij ezt vallja, és a múlt század végén is akadtak követői. A 18. század racionalizmusa adja a második korszak elméletét: a sámánizmus babona, tévelygés, amelyet a felvilágosult értelem fénye megszüntet. A nagy leírók, mint Gmelin, Pallas és mások műveiben sok-sok nép sámánizmusáról nyerünk ilyen szemléletű adatokat. Ugyanekkor formálódik ki a sámánizmus vallástörténeti értékelése. 1777-ben Georgi vallásnak nevezi a sámánizmust, az irányzat képviselői később összevetik a sámánhitet a buddhizmussal, lámaizmussal, és a sámánizmus kezdetlegesebb voltát átvétellel és „elkorsosulással” magyarázzák. A múlt század végén bontakozik ki a sámánizmus evolucionista felfogása, amely a klasszikus orosz vallástudományi iskola művelőinél jut diadalra. Szibériába igen sok a cárizmussal elégedetlenkedő értelmiségi kerül száműzetésbe, és szellemi érdeklődésük fenntartására is foglalkoznak a sámánizmussal. Egész sor leíró monográfia, sőt vallástudományi kézikönyv születik műveikből, ezek érdeme az, hogy a pontos beszámolókon kívül megkísérik a primitív vallások és a régészet adataival magyarázni a szibériai sámánizmust.

Századunkban azután túlságosan is tarka egymásutánban következnek a szibériai sámánizmust értelmező tudományos teóriák. Az úgynevezett „kultúrákör”-irányzatok hívei diffúzióval magyarázzák a sámánizmus elterjedését, és hol a primitív erdei vadászok, hol a füves sztyeppék déli nomádjai találmányának tartják. A svéd Ohlmarks az éghajlati és táplálkozási viszonyokra visszavezethető labilis idegállapotot, az úgynevezett „arktikus hisztériát” tartja magyarázatnak, az orosz származású Shirokogoroff mindehhez a társadalmi-szociológiai szempontokat kapcsolja. Eliade az arhaikus extázistech-

nikák (főként gomba-alapanyagú hallucinogén szerek fogyasztása, monoton dobolással való transzba esés) meglétét tartja döntő elemnek, és ennek okán délről eredeztetni az egész sámánizmust. Andreas Lommel az őstörténethez fordul, és a korai vadásztársadalmak egyetemes jegyének tartja a sámánizmust, amelynek segítségével magyarázza a préhisztórikus európai sziklarajzokat is. A birtokon belül levő szovjet kutatás sem egységes: egyesek a legrégebb vallásnak tartják a sámánizmust (Sternberg), mások (Zelenin) arra hivatkoznak, hogy ezt már megelőzte az őskultusz, újabban törzsi vallásnak nevezik (Tokarev). Legújabban az etnikus és ökológikus szempontok kerültek előtérbe. A finn Harva, az észt Paulson és a magyar Diószegi a sámánizmus helyi és népesoportokhoz kötődő változatait hangsúlyozták, utaltak a történeti fejlődés tényeire is. A mai skandináv vallástudomány (Hultkrantz) a környezet meghatározó voltát hangsúlyozza.

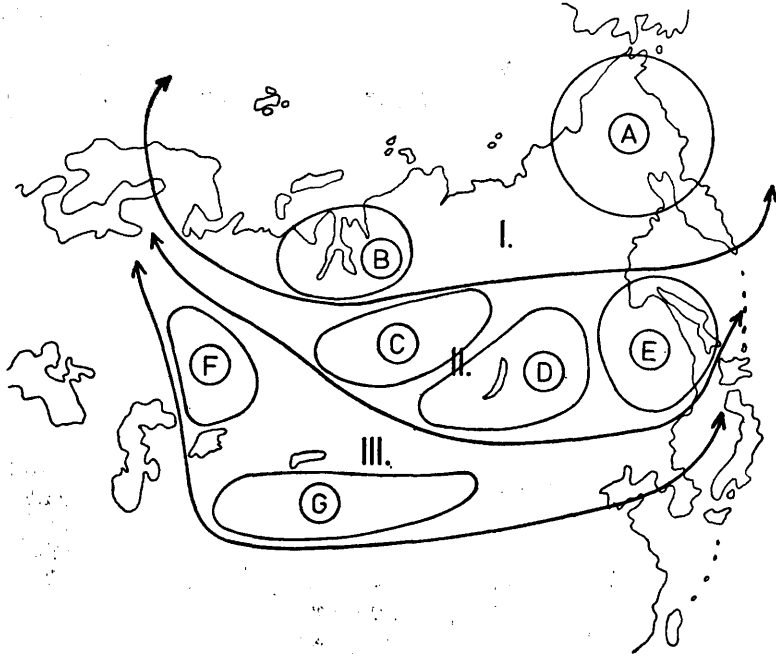
Könnyű lenne azt mondani, hogy mindezek a nézetek egymást kiegészítve érvényesek: mindmáig hiányzik azonban a szibériai sámánizmus szintetikus szemléletének kialakulása. Erre azért is szükség volna, mert az előbb felsorolt sokféleség nem véletlen, ma már tudjuk, hogy a szibériai sámánizmus területileg is különböző szférákra bomlik, és ezt valószínűleg történeti és társadalmi körülmények is magyarázzák.

Általában három szférát szokás megkülönböztetni: a magas észak tundráit, az erdős tajgát, és az ettől délre elterülő sztyeppét.

Az arktikus területen az életmód a legkezdetlegesebb, a társadalmi viszonyok a legfejletlenebbek. Az alapvető egység a gyűjtögető-zsákmányoló család és nemzetség, a törzsnél kisebb fokozatok. A nélkülözések következtében is szinte általános az idegbetegség, férfiakra és nőkre egyformán hat. Itt minden családban van sámán, általában férfiak. A sámánok nem vezetői a törzseknek vagy nemzetségnek, elvileg mindenki lehet sámán. A sámánok viszonylag kevés bódító szert fogyasztanak, elhivatásuk a szellemek által történik, a sámán nem tanul, hanem mintegy annak születik. A sámánszeánszok ugyanakkor vadabbak, a transzba esett sámán „lelke” mind a felső, mind az alsó világot bejárja. Igen határozott a szekszuális neurózisok nyoma a sámánoknál, de ez társadalmilag nem intézményesül. A sámán általában részt vesz a mindennapi gazdasági tevékenységben.

E területen belül is különbséget láthatunk keleti és nyugati népek között. A palco-szibériai népeknél (csukcsok, korjások, kamsatkaiak) körében a legegyszerűbb társadalmi formák találhatók, a sámánokat aszerint osztják csoportokba, fokozatokba, hogy milyen módon érik el a révületet, milyen szellemutakat tesznek meg, milyen céllal esnek transzba (gyógyítás, halottakról megemlékezés, vagy a holtak lelkének vezetése [*psychopompos*]). Tipológiailag ehhez a legrégebbi sámánizmushoz kapcsolhatjuk az eszkimó sámánizmus alapjait is. A nyugatibb népeknél (leginkább az Ob és Jenniszej közti szamojédok körében) a sámánok fokozatait az szabja meg, hogy milyen eszközökkel rendelkeznek, a tanulásnak is fokozatai ezek. A kezdő sámánnak dobverője, majd dobja, sámánöltözete van, és végül szerzi meg a fejdísz, ami teljes jogú sámánná teszi. Itt a sámánok már egy fejlettebb nemzetségi, olykor törzsi szervezetbe kerülnek, de ezen belül társadalmi funkciójuk még nincs. Nem tudjuk biztosan, nem függ-e össze ez a különbség e területen a 16–17. századtól kezdve végbement társadalmi mozgással, de mindenképpen az arktikus sámánizmus keleti válfajától eltérő változatot jelent.

Közvetlenül összefügg ezzel a szubarktikus sámánizmus néhány

A szibériai sámánizmus régiói

- I. Arktikus terület
 - A) Keleti csoport (paleo-ázsiaiak)
 - B) Nyugati csoport (szamojédok)
- II. Szubarktikus terület
 - C) Nyugati csoport (obi-ugorok, tunguzok)
 - D) Keleti csoportok (burjátok, altaji törökök)
 - E) Amur-vidék (paleo-ázsiaiak és keleti tunguzok)
- III. Átmeneti terület
 - F) Európai finnugorok
 - G) Belső-ázsiaiak

vonásának kérdése. E területen a specializálódott erdei vadászat, sőt a rénszarvas- és ló-tartás is ismert, bár természetesen az ide sorolt népek egyike sem nomád jellegű állattartást folytat. A társadalom alapvető egysége a patriarchális család, a nemzetség, a frátriák, nem egy esetben az ennél is nagyobb egységek, a törzsek. A sámánizmus kapcsolatba kerül a nemzetségi kultuszokkal. Az extázis eléréséhez rendszerint hallucinogéneket szednek, a népesség kisebb része szenved az „arktikus” hisztériától, inkább csak az ideggyenge asszonyok köréből kerülnek ki a sámánok. Különösen a férfisámánok valóságos iskolát járnak ki, előbb a sámán segítői, majd tanítványok. A sámánok legalizált „nemi kapcsolatba” lépnek segítőszellemeikkel. Az egyes családokon belül csaknem örökletessé válik a sámánkodás, a sámán szinte hivatássá válik. A szubarktikus szférán, amely a 60. és 45. szélességi kör között húzódik, belül legalább két nagy, eltérő zónát különböztethetünk meg.

Az obi-ugoroknál és a tunguzoknál (bizonyos fokig a szamojédoknál és a keteknél is) megfigyelhető a törzsi szervezet nyoma. Azt is tudjuk e népek tör-

ténetéből, hogy délebről, ahol állattartással foglalkoztak, kerültek északra. Mindez sámánizmusukat összetett, a későbbi periódusban visszafejlődött jelenséggé teszi. A sámánszeánszok poétikai értékben gazdagok, kapcsolódnak az archaikus dráma és szokások egész sorához, hősköltészet és ezzel összefüggő mitológia meg némi ábrázolóművészet kapcsolódik hozzájuk. A helyi változatok természetesen itt is bőségesen megtalálhatók. Keletebbre, különösen a burjátoknál, de általában is az altaji török népeknél igen erősnek nevezhető a sámánizmuson belül is a déli (elsősorban tibeti) hatás. Mindazáltal e népeket is a szubarktikus sámánizmus területéhez sorolhatjuk.

Külön csoportot alkotnak az Amur-vidék és Szahalin népei, amelyek sámánizmusa szubarktikus jellegű, mégis igen kezdetleges: keveredik a nemzeti kultuszokkal. Valószínűleg a sajátos társadalmi szerkezettel (az apajogú nemzetség nem következetes kifejlődése) és a nem-mozgó, nem-állattenyésztő életmóddal függ össze mindez. Népenként és helyenként különböző a sámánizmus gyakorlata, különösen a segítőszellemek számát és a sámánkodás célját tekintve.

Ezzel már el is értünk a sztyeppevidékre, általában az átmeneti sámánizmus területére. Ide sorolhatjuk (a lappok kivételével) az európai finnugor népek sámánhitét, a mongolok, mandzsuk, kazahok, kirgizek és más Belső-ázsiai török népek sámánizmusát. Itt a sámánizmus nomád állattartással, sőt némi földműveléssel kapcsolódik, a társadalmi szerkezet a törzs, sőt a törzsek szövetsége, majd az állam. A sámánok hivatásos papokká válnak, a sámánizmus vallássá fejlődik. Persze e folyamat csak mintegy a végén ér el ide, akkor is csak időnként, mint például a gyorsan felépülő, de hamar szét is porló nagy nomád birodalmak esetében. Nem is pontosan tudjuk időhöz kötni e folyamatot. Annyi valószínű, hogy a népvándorlások idején már ismert a sámánizmus a füves síkságokon, de ugyanakkor mind a különböző mongol, mind a különböző Belső-ázsiai török népeknél megtalálhatók a sámánizmust megelőző hiedelemrendszerek (animizmus, őskultusz) nyomai is.

Sok vita folyt arról, hogyan ment végbe az átmenet. Főleg nyelvi adatok segítségével azt bizonyították, hogy először buddhista vándormissionáriusok ismerték fel a sámánizmus felhasználhatóságát, és fejlesztettek ki a szubarktikus hiedelmekből vallást. Ezt igazolná maga a „sámán” szó is. Ez a szanszkrit *gramana*, páli *samana* 'buddhista szerzetes' szóból származna, és amint a tochar *samāne*, a szogd *šmn* = *šaman*, sőt a kínai *ša-men* szavak bizonyítják, széles körben vált ismertté. A szó a tunguzban *šaman*, *saman*, a mandzsuban *sama*, a nanáj (gold) nyelvben *s'aman* alakban ismert, innen jöhet a szamojéd *sāmpā* szó is, vagyis elterjedési útvonala jól nyomon követhető. Időben már jóval nehezebb elhelyeznünk, hiszen tudjuk, hogy a mongolok Dzsingisz kán idején főként a kínai vallás, Kublai kán alatt, vagyis a 13. század végén már a buddhizmus felé fordultak, a 16. századtól pedig a lámaizmus hatol északra, és kiszorítja a sámánizmust, mint vallást. (Mellékesen hadd jegyezzük meg, mivel Belső-Ázsiában már a 8. században arabok közvetítésével megjelenik az iszlám, ezért is itt a sámánizmus sosem jut a vallás fokára.)

Valamilyen módon azonban már korábban is nagy területeken függtek össze a sámánizmus jelenségei. Nem is annyira a több nyelvben megtalálható, egymással egyeztethető szavak (dél-szibériai török népek közt *kam*, a különböző mongoloknál *bö*, a jakutoknál *ojun*, szamojédoknál *tadibe*, mind 'sámán' jelentéssel) utalnak erre, hanem maga a sámánizmus gyakorlata.

Igaz ugyan, hogy az az elképzelés, amely szerint a sámán extázisa során

elveszti a maga lelkét, illetve elküldi azt a lelkek (vagy lélekalakú segítői) társaságába, ez a lélek bejárja a másvilágot, megküzd a rossz lelkekkel (betegséget vagy szerencsétlenséget hozó démonokkal), jövődőt mond, útvjáról beszámol; és amely szerint mindez szorosan összefügg a világ szerkezetéről és a lélek vagy lelkek milyenségéről alkotott nézetekkel, nagyjából általános egész Szibériában, és ez még csak a sámánizmus tipológiai azonosságát bizonyítaná, de ennél több, apróbb-nagyobb vonás is egyezik. A sámánnak gyakorlatilag kivétel nélkül mindenütt dobja van, ez a segítőszellem megtestesülése. A sámán öltözete, tárgyai, „nevelődése” is igen hasonlít. Külön érdemes felfigyelni arra, hogy a sámánhoz tartozik az állatok egész régiója: inkább a vadászat és halászat szempontjából fontos állatok, bár a szubarktikus sámánizmusban a sámán gyakran az állattartás szempontjából fontos állattá változik, a sámándob és a fejdísz pedig általában rénszarvast jelképez. A sámánizmus átmeneti területein jelenik csak meg a „jó” és „rossz”, vagyis a „fehér” illetve „fekete” sámán ellentéte. Csak itt válik a korábbi természeti meghatározottságból egy társadalmi oppozíció a sámán megítélésének alapjává. Csak a sámánizmus kései, széthulló, vagy a tételek vallásoktól befolyásolt szakaszán bomlik meg az az összhang, amely az animisztikusnak, totemisztikusnak nevezhető hiedelmeket, a kezdeti mitológia és epika, a színjátszás és művészet tényeit éppen a sámán alakja köré vonja. Szibériában a sámán volt a vallásos rendszerek centruma, bár a sámánizmus a szó szoros értelmében még nem vallás.

A nagy helyi és időbeli különbségek ismeretében is nagyjából így jellemezhetjük a sámánizmust. Az arktikus területeken egyszerűbb társadalmi körülmények között látványosabb, de mindennapibb jelenség. A szubarktikus övezetben a törzsivé fejlődő zsákmányolás eszmevilágát adja, végül az átmeneti területeken a vallás és ideológia küszöbére ér el. Időben is így alakult ki e folyamat: az egyes népek társadalmi evolúciója során. Sok külső hatás érte a sámánizmust, természetszerűen délről olyan hatások, amelyeket még magába olvaszthatott. A mohamedán majd a keresztény vallás legyőzte, és századunk társadalmi változásai végképp elmulasztották. 1917 után lehetett még sámánokat és áldozati helyeket, sámánsírokat találni. A legjelesebb sámánok utódai azonban vagy magukba vonult, gyakran idegromcs emberekké váltak, vagy éppen akrobatikus ügyességüket, nem mindennapi érzékenységű idegzetüket felhasználva tudósok, művészek, tanítók lettek. Egy fejezete zárult le a szemünk előtt az emberi vallások történetének, egyszersmind Szibéria etnográfijának is. Megszűnt az extázis útján a közösség érdekében a természetfeletti szellemekkel kapcsolatba lépő közvetítők és gyógyítók világa. Nem mondhatjuk, hogy a sámánizmus megismerése kulcsot ad az őskorok vadászmagiájához (annál későbbi), vagy megmagyarázza a dél-szibériai világhódítók eszmevilágát (annál korábbi, egyszerűbb). De e két pólus közti szellemi életről világméretben is érdekes képet nyújthat.

*

Természetesen a szibériai sámánizmusról adott kép még nem nyitja egyszersmind a finnugor (és a magyar) sámánizmus kérdéseinek. Önmagukban is eléggé bonyolult problémák a lapp, a permi vagy a volgai, de legkivált a balti-finn és a magyar sámánizmus kialakulásának és megmaradásának kérdései. Mégis szükségesnek látszik az, hogy ezek megoldásakor is a Szibéria

egészére felvázolt vallástörténeti helyzetképből induljunk ki. Éppen a legújabb időkben jelentek meg ugyanis azok a társadalomtörténeti, domesztikációtörténeti, historiográfiai és vallástörténeti, régészeti munkák, amelyek végre lehetővé teszik a szibériai sámánizmus szintétikus szemléletének kialakítását. Külön tanulmány feladata lenne a fentiek finnugrisztikai és magyar szempontból való értékesítése, amelyről annyi már előre látszik, hogy legalább időrendben módosítaná, értelmezésben pedig gazdagítaná mai elképzeléseinket.¹

VOIGT VILMOS

- Анисимов, А. Ф., Этапы развития первобытной религии. Москва—Ленинград, 1967
 Анисимов, А. Ф., Общее и особенное в развитии общества и религии народов Сибири. Ленинград, 1969
 БУНАН, ARTHUR., Die Polarvölker. Leipzig, 1909
 Чернецов, В. Н., Наскальные изображения Урала. (I—II.) Москва, 1964—1971
 DIÓSZEGI VILMOS, A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967
 DIÓSZEGI, VILMOS, Tracing the Shamans in Siberia. Oesterhout, 1968
 DIÓSZEGI, V(ILMOS) (ed.), Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia. Budapest, 1968
 DIÓSZEGI VILMOS (szerk.), Az ősi magyar hitvilág. Budapest, 1971
 DIÓSZEGI, VILMOS, Hungarian Contributions to the Shamanism. Műveltség és Hagyomány 13—14 (1971): 553—566
 EDSMAN, CARL-MARTIN (ed.), Studies in Shamanism. Stockholm, 1967
 Формозов, А. А., Очерки по первобытному искусству. Москва, 1969
 Гурвич, И. С.—Долгих, Б. О. (ред.), Общественный строй у народов Северной Сибири. XVII — начало, XX в. Москва, 1970.
 HAAVIO, MARTTI, Suomalainen mytologia. Porvoo — Helsinki, 1967
 HOFFMAN, HELMUT, Symbolik der tibetischen Religionen und des Schamanismus. Stuttgart, 1967
 HONKO, LAURI, De finsk-ugriske folks religion. In: Illustreret religionshistorie, redigeret af Jens Peter Asmussen og Jørgen Laessøe. I. København, 1968. 147—191
 HONKO, LAURI, Uskontotieteen näkökulmia. Porvoo—Helsinki, 1972
 HULTKRANTZ, ÅKE: Type of Religion in the Arctic Hunting Cultures. In: Hunting and Fishing. Ed. Harald Hvarfner. Luleå, 1965. 265—318.
 ИВАНОВ, С. В., Орнамент народов Сибири как исторический источник. Москва—Ленинград, 1963
 Иванов, С. В., Скульптура народов Севера Сибири. Ленинград, 1970
 Кетский сборник. Мифология, этнография, тексты. Москва, 1969
 KNOLL-GREILING, URSULA: Rauschinduzierende Mittel bei Naturvölkern und ihre individuelle und soziale Wirkung. Sociologus 9 (1959).
 LATTIMORE, OWEN, Inner Asian Frontiers of China. New York, 1951 47—60.
 LEEDS, ANTHONY—VAYDA, ANDREW P. (ed.): Man, Culture, and Animals. Washington, 1965
 LEWIS, I. M. Ecstatic Religion. Harmondsworth, 1971

¹ A megszabott terjedelmű fenti írás nem póthatja a téma részletes kifejtését. 1965-ben a NyK hasábjain (387—390 lapokon) módomból felsorolni a sámánizmusra vonatkozó legfontosabb művek bibliográfiáját. Némi bibliográfiai kiegészítésnek tekinthető a Világirodalmi Lexikon (II. Bp. 1972. 1025) hasábjain az eksztázisirodalmakról adott rövid áttekintés. Az alábbi irodalomjegyzék mindezek következtében csak az 1965-ben még nem idézhetett műveket sorolja fel, régebbi munkákra csak kivételesen utal. Nem állt módomból felsorolni mindazt a kultúra-ökológiai és vallás-ökológiai irodalmat, amely az utóbbi időben Szibéria területeivel kapcsolatban megjelent. Az ökológiai szempontnak a sámánizmus kutatásában való érvényesítése amúgy is külön tanulmány feladata lenne. A sámánizmusra vonatkozó viszonylag teljes bibliográfiát ad: *Glauben und Bedeutung* (Budapest, 1975) című tanulmányom. Az alábbi bibliográfia egységesen a latin betűs abécé sorrendjét követi. Technikai okokból a bibliográfia 1972 őszével zárult.

- LOMMEL, ANDREAS, *Die Welt der frühen Jäger. Medizinmänner, Schamanen, Künstler.* München, 1965. = *Shamanism. The Beginnings of Art.* New York — Toronto, 1967. (A könyv vitája *Current Anthropology* 11 (1970): 39—48 néhány tanulmányos szempontot vetett fel.)
- MICHAEL, H. N. (ed.), *Studies in Siberian Shamanism.* Toronto, 1963
- MÜHLMANN, WILHELM E., *Chiliasmus und Nativismus.* Berlin, 1961
- Неклюдов, С. Ю. (сост.), *Ранние формы искусства.* Москва, 1972
- Окладников, А. П., *Древние шаманские изображения из Восточной Сибири.* Советская Археология 10 (1948): 203—225
- Окладников, А. П., *Утро искусства.* Ленинград, 1967
- Потапов, Л. П.—Иванов, С. В. (ред.), *Религиозные представления и обряды народов Сибири в XIX.— начале XX века.* Ленинград, 1971. (Сборник Музея Антропологии и Этнографии 27)
- PRINCE, R. (ed.), *Trance and Possession States.* Montreal, 1967
- The Problem of the Arid Zone.* Paris, 1960
- ROUX, JEAN-PAUL, *Faune et flore sacrées dans les sociétés Altaïques.* Paris, 1966
- СЕВЕРЕК, ТОМАС А., *Texture and Structure. Selected Essays in Chermis Verbal Art.* The Hague, 1972
- Снесарев, Г. П., *Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма.* Москва, 1969
- VAJDA, LÁSZLÓ, *Untersuchungen zur Geschichte der Hirtenkulturen.* Wiesbaden, 1968
- WALEY, ARTHUR, *Die Neun Gesänge. Eine Studie über Schamanismus im alten China.* Hamburg, 1957
- WASSON, VALENTINA P.—WASSON, R. GORDON, *Mushrooms, Russia, and History.* New York, 1957

Shamanism in Siberia

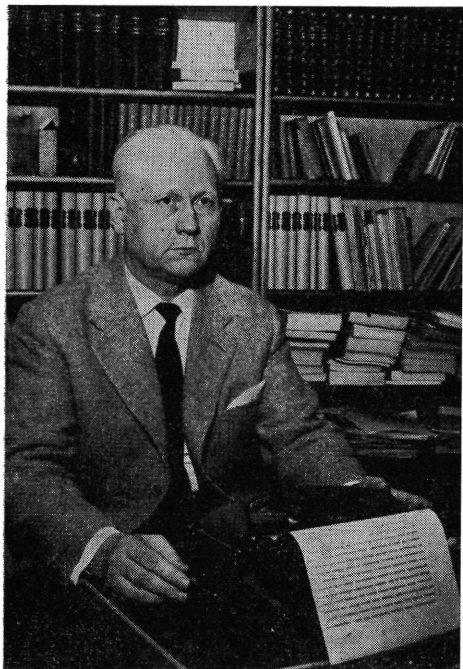
In a previous article published in *Nyelvtudományi Közlemények* 67 (1965): 379—390 the author dealt with some major ethnological problems of shamanism in Siberia, such as the historical stratification and religious complex of shamanism. In the present article further considerations are made concerning the geographical distribution of proto-shamanism and shamanism, the ecological circumstances of shamanism and the role-taking of the shaman. The author expresses, that in his view, there are remnants in Siberia of a pre-shamanistic belief system in the cult of the ancestors and in the cult of the ongons. The first form of proper shamanism exists among the northern hunting and gathering peoples, while a more developed form of shamanism is typical of pastoral nomadic peoples further south. The great nomadic empires in Central Asia, however, represent a late form of shamanism, where shamanistic belief system was absorbed into a more developed religious system. To obtain a complex insight of shamanism, one has to combine phenomenological, typological and socio-historical studies of shamanistic belief and ritual.

The bibliographical references complete the bibliography of the previous article (pp. 387—390) with further and more recent publications.

VILMOS VOIGT

Paavo Ravila

1902–1974

1974. április 16-án elhunyt PAAVO RAVILA, szaktudományunk egy rendkívül sokoldalú s nemzetközi viszonylatban is nagy tekintélynek örvendő tagja. Halálával nemcsak a finnországi, hanem a nemzetközi finnugrisztikát is súlyos veszteség érte.

PAAVO ILMARI RAVILA 1902. július 5-én Közép-Finnországban, azon Laukaa nevű községben született, amely egy ideig finn nyelv-tanulmányai során a mi REGULY ANTALunknak is otthont adott. Középiskolai tanulmányait a finn művelődés történetében oly jelentős szerepet játszó Turku városában végezte, amelynek finn nyelvű líceuma csak néhány évvel korábban fogadta tanítványai sorába LAURI HAKULINENT és a nemrég elhunyt folkloristát, MARTTI HAAVIOT. Egyetemi tanulmányait a fiatal turkui finn egyetemen kezdte meg, s ennek növendékei közül elsőnek nyerte el

a „filozófia kandidátusa” címet. A tudományokkal való ismerkedést a helységi egyetemen folytatta. Itt a finnugor nyelvészetbe YRJÖ WICHMANN vezette be, de – s ez további tudományos fejlődése szempontjából jelentős körülmény – a szlavista JOOSEPPI MIKKOLÁNAK és a fonetika tanárának, FRANS ÄIMÄNEK az előadásait is hallgatta. Alighogy megkapta a magisteri címet, már 1929-ben módja nyílt olyan helyszíni kutatások végzésére, amelyenkről a finnugor nyelvészek túlnyomó többsége az időben nem is álmodhatott; eljutott ugyanis a Finnugor Társaság ösztöndíjasaként az erzá-mordvinokhoz. Ezen kiküldetéséhez az a körülmény adta az indítékot, hogy a mordvin nyelv nagyérdemű kutatójának, Heikki PAASONENNAK 1919-ben történt elhalálozása után nem volt Finnországban olyan mordvinista, aki a PAASONENTÓL és másoktól gyűjtött nagymennyiségű népköltészeti és szótár

anyag kiadására vállalkozhatott volna, s ezért szükség volt arra, hogy egy fiatal kutató kiképezze magát a mordvin nyelv szakértőjévé.

Az alig kéthónapos tanulmányút nem elégítette ki a tetterótól feszülő, lelkes tudományművelőt: nyelvi ismereteinek bővítése és egy korábban ismeretlen lapp nyelvjárás sajátosságainak feltárása céljából mordvin földi tanulmányútjának a befejezése után — még ugyancsak 1929-ben — a petsamói Maattivuonóba utazott. Itt a halászó-lappok nyelvével foglalkozott, s e tanulmányait a következő évben is folytatta. A későbbiek folyamán — 1931-ben, illetőleg 1933-ban — alkalmá nyílt kiterjeszteni tanulmányait az Inariban és Enontekióban lakó hegyi-lappok nyelvére is, s így szilárd alapra tett szert mind leíró, mind pedig történeti lappológiai kutatásaihoz.

RAVILÁnak e tanulmányúti szövegkiadványok, értekezések alakjában hozták meg gyümölcsüket, melyek tekintélyt, megbecsülést hoztak számára hazájában és hazája határain kívül egyaránt. 1932-ben a helsinki egyetem doktorrá fogadta, majd pedig ugyanezen egyetem docensévé nevezték ki. 1934-ben a turkui egyetem „a finn nyelv és rokonai” tanszékére hívta meg professzornak. 1942—43-ban egy berlini tudományos intézetben végzett szakértői feladatokat, 1947—48-ban pedig az uppsalai egyetemen mint Björn COLLINDER helyettese a finnugor nyelvészet tanárának a feladatait látta el. 1949-ben turkui katedráját a helsinki egyetem finnugor nyelvészeti tanszékével cserélte fel, s ennek vezetőjeként 1956-ig működött. 1956-ban a Finn Akadémia tagjává nevezték ki, s ezzel egyidejűleg ezen Akadémia alapszabályai értelmében katedrájáról lemondott. Megelőzőleg, 1951-ben, a bloomingtoni egyetemen, 1962-ben pedig a New York-i Columbia egyetemen tartott előadásokat.

Irodalmi munkásságát RAVILA helyszíni tanulmányaival párhuzamosan, velük szoros kapcsolatban kezdte meg s folytatta tovább. Első dolgozatát „Über eine doppelte Vertretung des urfinnischwolgaischen *a der nichtersten Silbe im Mordwinischen” (FUF. 20) a mordvin nyelvi, második szótagi vokalizmus kérdéseinek szentelte, tehát olyan témával foglalkozott benne, melyet a kutatók előtte csak felszínesen érintettek. A második szótagi végmagánhangzó abszolút szóvégen megfigyelhető megmaradása, illetőleg lekopása, úgyszintén a zárt szótagi magánhangzó minőségének alakulása megállapításai szerint az ősmordvin nyelvi hangsúly helyétől függött. Dolgozatában tehát döntő jelentőséget tulajdonít az egykori hangsúlyviszonyoknak, s ezzel egy olyan tényezőnek a szóalakformáló hatására hívja fel a figyelmet, melyről SETÄLÄ fokváltakozási elméletében csak nagyvonalú következtetéseket olvashatunk. Dolgozatának eredményeit ma is elfogadja a szakirodalom.

A mordvin nyelv kutatása szempontjából RAVILA legnagyobb jelentőségű munkája az az anyagközlés, amelynek keretében „Mordwinische Volksdichtung” címen napvilágot láttak PAASONENNAK a múlt század végén és századunk első éveiben gyűjtött szövegei (SUST. 77, 81, 84, 91). A kiadással kapcsolatos munkáját csak akkor tudhatjuk igazán értékelni, ha figyelembe vesszük a következő tényeket: az általa feljegyzett mordvin szövegekhez PAASONEN nem készített fordítást, a szövegek lefordítása tehát RAVILA műve volt; az első kötet 1938-ban, az utolsó pedig 1947-ben jelent meg, a fordítás és a sajtó alá rendezés munkája tehát — a háború miatt kisebb-nagyobb megszakításokkal — nagyjából kilenc évig vette igénybe RAVILA (és munkatársai) idejét és képességeit; a kiadott szövegek, fordításuk és a hozzá fűzött aránylag kis mennyiségű magyarázatok együttes lapszáma kb. 2320. A szövegek tudo-

mányos értékét növeli egyrészt az a körülmény, hogy a korábban kevésbé ismert moksa nyelv is bőségesen képviselve van bennük, másrészt az a tény, hogy műfaji szempontból is változatosak: dalokon és meséken kívül vannak

A PAASONEN-féle szöveganyag kiadásán kívül számos kisebb értekezésével is gyarapította RAVILA a mordvin nyelv jelenére és múltjára vonatkozó ismereteinket. Közéjük tartoznak a következők: „Zum Einfluss des Russischen auf das Mordwinische” (AASF. B. 27.), „Ein Beitrag zur Geschichte der Vokalharmonie im Mordwinischen” (NyK. 50), „Lisä mordvan äännehistoriaan” (Vir. 1944), „Der Akzent im Erza-Mordwinischen” (FUF. 40), „Zur Kritik der mordwinischen Substrathypothese des russischen Akanje” (SUST. 150). 1929-ben feljegyzett, saját gyűjtésű szóanyagát is közzétette egy kis erzä-mordvin szójegyzék alakjában (SUSA. 61/3). Megindította továbbá egy nagy, tudományos mordvin szótár munkálatait. Sajnálatos, hogy több érdemes munkatársának időközben bekövetkezett halála miatt e szótár megjelenése valószínűleg még hosszabb ideig várat magára.

A másik finnugor nyelv, amelynek kutatása terén RAVILA legjobban kitüntette magát, a lapp. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány szempontjából igen kedvező körülmény volt az, hogy a finnségi nyelveken és mordvinon kívül épp a lappot választotta kutatásai tárgyául. Nincs ugyanis a finnugor nyelvek között még egy olyan hármass csoport, amelynek tagjaiban annyi közösen megőrzött, ősi nyelvtani és szókincsbeli elem lenne, mint a finnben, a mordvinban és a lappban, s így e három nyelv összehasonlítása útján több és biztosabb következtetésre juthatunk, mint egyéb finnugor nyelvekre támaszkodva.

RAVILA lappológiai érdeklődésének első nagyobb eredménye egy szöveggyűjtemény: „Ruijanlappalaisia kielennäytteitä Petsamosta ja Etelä-Varangista” (SUST. 61. 1931.). Anyagát 1929-ben és 1930-ban tett tanulmányútján jegyezte fel. Ugyancsak hegyi-lapp anyagot tartalmaz „Reste lappischen Volksglaubens” című kötete (SUST. 68. 1934); túlnyomó része egyetlen lappnak, az inari kerületből származó Juhani Nuorgamnak a közléseit foglalja magában. Kiadása által már feledésben levő, nagyobb részben a néphit és a mitológia, kisebb részben a néprajz körébe tartozó ismeretanyagot mentett meg az utókorok.

RAVILA doktori értekezése, „Das Quantitätssystem des seelappischen Dialektes von Maattivuono” (SUST. 62 és külön: 1932), azon az anyagon alapul, melyet a szerző maga gyűjtött nyelvmestereitől petsamói útján és Helsinki-ben. Célja elsősorban a szóban forgó nyelvjárás hangrendszerének kvantitatív szempontú leírása, de könyve végén kitér megállapításai történeti hátterének a vizsgálatára is. Mindezek alapján arra az eredményre jut, hogy a maattivuonói nyelvjárást — figyelembe véve szóképzésének és morfológiájának a tanulságait is — a Dél-Varangerben beszélt egyéb nyelvjárásokkal együtt a (norvégiai) finnmarkeni dialektusokhoz, közelebről ezek keleti csoportjához tartozónak kell tekintenünk, de e nyelvjárás hangrendszerében, különösen pedig konzonantizmusában több olyan sajátosság figyelhető meg, amely elválasztja a finnmarkeni hegyi dialektusoktól, és azon nyelvjárásokhoz közelíti, amelyeket Norvégia legészakibb részének a partvidékén az úgynevezett tengeri-lappok beszélnek. Ezen lappológiai részleteredményekén kívül szép számban vannak RAVILA értekezésében olyan megállapítások, amelyek az egész finnugor hangtan szempontjából érdeklődésre tarthatnak számot. Noha SETÄLÄ fokváltakozási elméletét immár elég régen meghaladottnak tekintjük,

RAVILA értekezésének a megjelenése idejében még lényeges megállapításként volt értékelhető a szerzőnek az a következtetése, hogy a maattivuonói és egyéb dél-varangeri nyelvjárások ismeretében egy olyan feltevés, amely szerint a magánhangzók az őslappnál régibb korszakban kvantitatív váltakozásnak lettek volna alávetve, nem valószínűsíthető.

RAVILÁnak kisebb lappológiai tárgyú dolgozatai közül egyebek közt a „Die Lappen und Fennoskandien” (Festschrift für Herman Hirt. II. 1936), a „Probleme des Stufenwechsels im Lappischen” (FUF. 33), különösen pedig a „Die Stellung des Lappischen innerhalb der finnisch-ugrischen Sprachfamilie” (FUF. 23) tarthatnak számot szélesebb körű érdeklődésre. Az utóbbi kérdés bonyolultságát nem is kell hangsúlyoznunk; elég, ha utalunk arra a szép-számú megoldási kísérletre, amelyről értekezése elején RAVILA számot ad. Ő maga hangtani és morfológiai jelenségekre korlátozódva keresi a választ a feltett kérdésre. Kiemelve a lappnak a balti-finn nyelvekkel szemben való önállóságát, arra a következtetésre jut, hogy a lapp nyelv lényegében két forrásból magyarázható meg: egyrészt egy olyan protofinn nyelvformából, amelynek a balti-finn nyelvek ősét a többi finnugor nyelvtől való elválása után, de még önálló életének kezdetén képzelhetjük, másrészt a már jellegzetesen ősfinnnek mondható nyelvből. Ami a protolapp kérdést illeti, csak valószínűnek jelzi azt a felfogását, amely szerint a lappok eredetileg egy arktikus nép volt. Egy ilyen nép kultúrájának nyomai Eurázsia legészakibb szélességi fokai alatt az Atlanti-Óceántól a Bering-szorosig megtalálhatók.

RAVILÁnak a lapp nyelv eredetéről vallott, itt ismertetett nézetét a lappológusok túlnyomó többsége ma is magáénak vallja.

Mint vérbeli komparatistának több olyan értekezése van RAVILÁnak, amely legfeljebb csak célja vagy címe alapján sorolható be egyik vagy másik finnugor nyelv irodalmába, a benne tárgyalt kérdések összetett volta és a felhasznált anyag mineműsége alapján azonban több finnugor nyelv bibliográfiájába kívánkozik. Egyik ilyen dolgozata, az „Eräitä varhaiskantasuomalaisia analogiatapauksia” (Vir. 1939), azon finn és lapp szavak egymáshoz való viszonyát igyekszik tisztázni, amelyek végmagánhangzója az általánostól eltérő megfelelést mutat, vö. például fi. *järvi* ~ lp. *jaw're*. Hogy ezen szavakban nem a szabályosnak tekinthető finn *-i* (< ősfinn **-e*) ~ norvég-lapp *-á* megfelelést találjuk, annak okát RAVILA az ősfinnben keresi (bővebben l. LAKÓ: NyK. 51, 26–41). Noha címe szerint finn nyelvi jelenséget tárgyal, bizonyító anyaga alapján RAVILA lappológiai értekezéseihez áll közel „Adjektiiviattributin kongruenssin synty suomen kielessä” (Sananjalka 2.) című dolgozata is, melyben azt a kérdést tárgyalja, hogy miként keletkezett a finnben a melléknévi jelző kongruenciája, azaz egyike azon mondattani sajátságoknak, amelyek tekintetében a finnségi nyelvek feltűnően különböznek a többi finnugor nyelvtől. Rámutatva a lappban olyan kongruenciajelenségekre, amelyekre számos évtizeddel korábban már WIKLUND is felhívta a figyelmet (SUSA. 10 :207–9), arra az eredményre jut, hogy a finn kongruencia kiindulópontja olyanféle lehetett, mint amelyen a kongruencia a mai lappban, ahol a 'jó' és a 'rossz' jelentésű melléknéven kívül csak a névmási és a számnévi jelző kongruál főszavával.

Összefoglaló jellegű RAVILÁnak „Lainasanamme” című dolgozata (Tietolipas 51); ebben a balti-finn nyelvek, elsősorban a finn nyelv régi és új jövevényszavait tárgyalja röviden. E munkája kitűnően szolgálja például az egyetemi oktatás céljait.

Foglalkozott RAVILA a finn-volgai nyelvcsoporthoz eddig még nem említett tagjának, a cseremisznak, meg a vele szoros kapcsolatba hozott, kihalt merja nyelvnek néhány problémájával is. Amíg a „Das Merja-Problem im Lichte der Ortsnamenforschung” (FUFA. 24) és a „Merjalaiset, sukupuuttoon kuollut suomalais-ugrilainen kansa” (Länsi 1938) inkább tájékoztatásul szolgál a merja kérdéshez, addig „Merja und Tschermissen” (FUFA. 26) című cikkében MAX VASMER azon nézetével polemizál, amely szerint a merják neve etimológiai kapcsolatban áll a cseremiszek *mari* nevével. Elutasítja azt a nézetet is, amely szerint a merjához földrajzilag legközelebb álló finnugor nép a cseremis lett volna. — Tisztára nyelvészeti jellegű „Über die Entstehung des tschermissischen Konjugationssystems” (FUF. 25) című értekezése. Azzal a BUDENZTŐL származó s utána meglehetősen általánosan elfogadott magyarázattal száll szembe benne, amely szerint az úgynevezett cseremis *-em* konjugációhoz aktív, tranzitív jelentésű, az *-am* konjugációhoz pedig többségükben intranszitiv, passzív és reflexív igék tartoznak, s hogy az utóbbi igék jelentésüket egy bennük valaha megvolt, de lappangásba jutott reflexív képzőnek köszönhetik. RAVILA véleménye szerint az *-em* konjugáció igéi eredeti *-a/-ä* tövű igéket képviselnek, az *-am* konjugációhoz pedig olyan igék tartoznak, amelyek tövégi magánhangzója eredetileg *-e/-e* volt, illetőleg amelyek tövéhez valamilyen képző járult.

Hazánkban legismertebbek RAVILÁNAK azok az értekezései és kisebb cikkei, amelyekben az uralisztika egészét érdeklő kérdésekkel, az uráli alapnyelv mineműségével, az uráli nyelvek többségében meglévő nyelvi elemekkel, illetőleg jelenségekkel s ezek keletkezésének problémáival foglalkozik. Néhány évtizeddel ezelőtt például a fokváltakozási elmélet híveire még bizonyos mértékig az újdonság ingerével hatott az a nézete, hogy finnugor kori vagy pláne régibb fokváltakozásról még csak szó sem lehet, ami pedig a szamojéd nyelvek fokváltakozását illeti, az keletkezhetett a finnségi nyelvek némelyikéből és a lappból ismert fokváltakozástól függetlenül („Astevaihtelun arvoitus”: Vir. 1951). A finnugor vokalizmus kérdéseivel alig foglalkozott, viszont annál több figyelmet szentelt az úgynevezett alaktan, különösen pedig a mondatban kérdéseinek. „Über das finnisch-ugrische Komparativsuffix” című dolgozatában (FUF. 24) azzal a régi nézettel száll szembe, amely szerint a magyar *-b*, *-bb*, finn *-mpa-* (nom. *-mpi*), lapp *-b*, *-bbo*, illetőleg *-mp* középfokképző fgr. **-mp3* előzménye már az alapnyelvben e funkciót töltötte volna be. Rámutat, hogy az uráli nyelvek többsége a középfokot és a felsőfokot szintaktikai eszközökkel fejezi ki, ennek a kifejezőmódnak az ősiségét valószínűsíti, s azt a véleményét nyilvánítja, hogy az említett finnugor nyelvek középfokképzője másodlagosan jutott mai funkciójához.

„Suomalais-ugrialaisten kielten ordinaalit” című cikkében (Verba docent. Juhlakirja Lauri Hakulisen 60-vuotispäiväksi. 1959) a mordvinből ismert *kolmoŕse* és a finnből ismert *kolmante*-típus sorszámnev-képzőjének rokon nyelvi megfelelőit igyekszik megállapítani. Arra az eredményre jut, hogy a mordoin *-ŕse* végső soron a finnugor **-ŕc-* kicsinyítő képzőre megy vissza, a finn *-nte-* típus képzőjének pedig — szemben a korábbi nézettel — nem fgr. **-nte-*, hanem fgr., illetőleg esetleg uráli **mt3-* az előzménye. E nézete támogatására egy 1669-ből származó Manuale Lapponicumra utal, amelyben a korábban ismeretlen *-bd* (< **-mt-*) képzőre hívja fel a figyelmet.

Kedvenc témája RAVILÁNAK a finnugor, illetőleg az uráli névragozás kialakulásának kérdése. E témakörbe tartoznak, illetőleg vele többé vagy

kevésbé kapcsolatosak „Zur Geschichte der Deklination der Personalpronomina in den uralischen Sprachen” (SUST. 98), „Die Entstehung der exozentrischen Nominalkomposita in den finnisch-ugrischen Sprachen” (FUF. 29), „Nomen verbale suomalais-ugrilaisissa kielissä” (Vir. 1945), „Zur Geschichte des finnisch-ugrischen Nominalsatzes” (CIFU. 1960), „Nominaalilause ja finiittimuodot” (Vir. 1960) című értekezései. A számjelölés kérdéseivel előbb egy kisebb dolgozatban (Vir. 1938) foglalkozik, majd pedig terjedelmes tanulmányt (FUF. 27) szentel nekik. Mindkettő ragyogó bizonyítéka RAVILA széles körű tájékozottságának, gazdag anyagismeretének és kombináló képességének. Noha több feltevése jogos ellentmondást váltott ki, utóbb említett tanulmányát világos okfejtésével s azon következtetéseivel, melyek révén évezredekkel korábbi nyelvformákra, illetőleg nyelvi folyamatokra vet fényt, az uráli összehasonlító nyelvészet egyik remekéeként könyvelhetjük el.

RAVILÁNAK ehhez a hosszabb tanulmányához, főképpen pedig ennek „Über den ursprünglichen Bau des uralischen Satzes” című fejezetéhez kapcsolódik egy kis cikke, melyben az uráli mondat eredeti szerkezetére vonatkozó feltevéseit tette közzé, s azt a kérdést taglalja, hogy miképpen alakult ki a két- és többtagú mondat („Uralilaisen lauseen alkuperäisistä rakenteista”: Vir. 1943). „Suomalais-ugrilaisten kielten taivutuksen historiaa” című dolgozatában (Vir. 1945) azt a kérdést veti fel, hogy miből keletkezettek az uráli, illetőleg a finnugor alapnyelvre rekonstruálható ragok és képzők. E téma fejtegetése persze nem járt olyan egzakt eredményekkel, amilyeneket az úgynevezett modern nyelvtudomány némely híve a „mai” nyelvészektől általában elvár. Így merész témaválasztása folyamánaképpen RAVILA és mindazok a kutatók, akik az ő nyomán e kérdéssel bátorkodtak foglalkozni, a hazai irodalomban fölényes leintésben részesültek. Pedig RAVILA világosan megmondja, hogy nem bizonyosságokat, hanem csak sejtéseket, feltevéseket kíván olvasói elé tárni abban a meggyőződésben, hogy az efféle nem tilalmas dolog. Hasonló értelemben fűztek gondolatokat RAVILA fejtegetéseihez a hazai kutatók közül is néhányan. Továbbra is az a nézetem: kár volna a RAVILÁÉHOZ hasonló gondolatok nyilvánosságra hozatalát — hagyományainktól eltérően — nem éppen tárgyilagos bírálatok útján meggondolást kívánó cselekménnyé avatni s így finnugrisztikánkat egyetlen ízlésnek alárendelni.

Abból, hogy RAVILA figyelmet és időt szentelt az uráli mondat eredeti felépítése kérdéseinek, szinte önmagától következik, hogy érdeklődése kiterjedt az uráli nyelvek igeragozásának, elsősorban ezen igeragozás keletkezésének problémáira is („Om konjugationens uppkomst i de uraliska språken”: Kungl. Humanistiska Vetenskaps-Samfundet i Uppsala Årsbok 1948; „Über die Tempusstambildung der finnisch-ugrischen Sprachen”: SUSA. 59/4, finnül: Vir. 1957). Különösképp az úgynevezett alanyi és tárgyias igeragozás előzményei izgatják fantáziáját. Hangsúlyozza, hogy az uráli és az altaji nyelvek igeragozása keletkezésének megmagyarázásához a „posszesszív elmélet” nem elegendő. Úgy véli, hogy az uráli nyelvekben az igék finit alakjai két különböző szemléletmód, mégpedig a „szubjektív” és a „posszesszív” szemléletmód érvényesülése folytán alakultak ki, azaz keletkezésük mögött végső soron olyanféle különbség húzódik meg, amilyenre a német *ich bin gewesen* és *ich habe getan* szolgálhatnak például. Rámutat továbbá a lappban olyan jelenségekre, amelyek arra utalnak, hogy korábban e nyelvben is kétféle: alanyi és tárgyias igeragozás volt.

A mondatannal szoros kapcsolatban állnak RAVILA azon dolgozatai,

amelyekben a szavaknak szófajok szerinti osztályozásához fűz gondolatokat („Die Wortklassen, mit besonderer Berücksichtigung der uralischen Sprachen”: SUSA. 59; finnül: Vir. 1953). Ezeket is figyelembe véve talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy RAVILA mondattani vonatkozású dolgozataiból egy uráli összehasonlító mondattan alapvonalai rajzolódnak ki. Ennek magvát összefoglalva is megtaláljuk BJÖRN COLLINDER „Comparative Grammar of the Uralic Languages” (Stockholm, 1960) című művének a szintakszist tárgyaló fejezeteiben (vö. Preface 6).

Amint a fentiekből kiviláglik, sokat foglalkoztatta RAVILÁT egyebek közt az a kérdés, hogy mondattani szempontból milyennek képzelhetjük a finnugor, illetőleg az uráli alapnyelvet. Hogy ilyen jellegű fejtegetéseit elvi állásfoglalása ismeretében értékelhessük, tisztázta nézeteit mind az „alapnyelv” fogalmát illetően, mind pedig a mondattan elvi kérdéseivel kapcsolatosan. Felőlük „Die Ursprache als Grundbegriff der Sprachgeschichte” (SUSA. 60/6; finnül Vir. 1959), illetőleg „Lauseopin periaatekysymyksiä” (Vir. 1944) című cikkeiből tájékozódhatunk. Fő vonásaiban felvázolta élénk a finnugor nyelvtudomány eredményeit és feladatait is — úgy, ahogyan századunk első felének végén látta őket („Suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen saavutuksia ja tehtäviä”: Suomalainen Suomi 1943), egy évtizeddel korábban pedig ismertette azt a tevékenységet, amelyet a Finnugor Társaság az uráli nyelvtudomány és a vele rokon tudományok érdekében az alapítása óta eltelt fél évszázad alatt kifejtett („Suomalais-ugrilainen Seura 1883 — 1933”: SUSA. 46/1; megjelent ugyanezen kötetben franciául is). Mindenkor elismerve és hangoztatva a történeti nyelvtudomány létjogosultságát, az uráli etimológiai kutatások eredményeinek alapos ismeretében gyarapította tudásunkat a finn nép és a finnugorság múltját illetően, de felvetette azt a kérdést is, hogy milyen jövő vár a finnugor nyelveket beszélő népekre. Erről egyebek közt „Suomen suku ja Suomen kansa” (Suomen historian käsikirja I. 1949), illetőleg „Suomalais-ugrilaisten kansojen tulevaisuus” (Valvoja — Aika 1943) című közleményei tanúskodnak. Tudománytörténeti szempontból értékesek azok a megemlékezései, melyekben tudományunk néhány nagy alakjának munkásságát ismertette és értékelte, egyben kegyelettel adózva emléküknök. Közülük különösen az „E.N. Setälä kielentutkijana” (SUST. 135; ugyanitt franciául is) és „Heikki Paasonen und sein Forscherwerk” (SUSA. 66/1) címűk nyújtanak sokat tudományunk múltjának megismeréséhez és helyes értékeléséhez.

Eddig ismertetett munkásságával RAVILA — összefoglalóan azt mondhatjuk — főleg az uráli nyelvek és népek történetére meg jelenére vonatkozó ismereteinket gazdagította. Fontos azonban az a tevékenysége is, melyet szaktudományunk megújulása, korszerűsítése érdekében fejtett ki. Mindenkor azt vallotta, hogy a finnugrisztika nem zárt terület s nem öncélú tudomány, hanem része annak a nagy tudománynak, amelynek tárgya az ember és az emberi társadalom. Éppen ezért a finnugrisztikának figyelnie kell azt, ami a nemzetközi tudományban történik, mert másképp nem fejlődhetik. A finnugrisztika, illetőleg uralisztika legkiválóbb képviselői nem mulasztották el figyelemmel kísérni és saját munkásságuk javára kamatoztatni azt, ami az indoeurópai kutatásban a múltban történt. Ámde — ezt RAVILA az 1950-es évek elejétől ismételtlen hangoztatja — ma már ez nem elég, mert a nyelvészeti alapkutatások súlypontja már nem az indoeurópai területen van. A világ egyéb nyelveinek a kutatása új problémák felvetésével járt együtt s tágította a látókört. Ennek folytán az általános nyelvészet is, amely a legutóbbi időkgig szinte azo-

nos volt az összehasonlító indoeurópai nyelvészettel, alapjaiban megváltozott. Ezért a finnugrisztikai kutatásoknak minden okuk megvan arra, hogy ezt az új fejlődést nyomon kövessék, s ami belőlük a maguk számára hasznosítható, azt a továbbiak során alkalmazzák.

RAVILA ezen új orientációja természetesen nem véletlen dolga, s nem hazai előzményekből fakadt. Az Egyesült Államokba tett tanulmányútjain – 1951-től kezdve – bőségesen volt alkalma megismerkedni azon új nyelvészeti irányokkal, amelyekre a fentiekben utalt, s így meggyőződését közvetlen tapasztalatok alapján alakíthatta ki. Eltérően az itt-ott észlelt gyakorlattól, saját tevékenysége nem abban merült ki, hogy az új nyelvészeti irányzatok figyelmen kívül hagyásának bűnében másokat elmarasztalt, hanem mindjárt hazatérte után maga hozzáfogott a tanulmányútjain megismert új irányok mivoltának, alapfogalmainak és alapelveinek megismertetéséhez. Az új világ nyelvtudományáról először 1952-ben adott rövid, átfogó képet (Uuden maailman kielitiedettä”: Vir. 1952), később pedig külön cikkeiben tárgyalta a struktúra fogalmát (Vir. 1959), a morfémat (Vir. 1962), a kvantitás és a fonológiai elemzés összefüggéseit (Vir. 1961, ill. Proceedings of the Fourth International Congress of Phonetic Sciences. 1962), valamint a transzformációs elméletet (Vir. 1963; SUSA. 64/1; SUSA. 68/1). Az amerikai és egyéb modern irányzatok megismerése azonban nem járt együtt RAVILANÁL kritikátlan hajbókolással mindaz előtt, ami amerikai, illetőleg ami új, vagy legalább is annak látszik. Nem rejti véka alá azt a nézetét, hogy BLOOMFIELD „Language” című műve (1933) nem olyan eredeti, amilyennek az amerikai nyelvészek még az 1950-es években hitték; nem tartalmaz ugyanis szerinte semmi olyat, amit mások másutt és korábban már meg nem irtak volna. Rámutat arra is, hogy lényegükben az úgynevezett strukturális nyelvészeti eredményei sem mind újak; az újdonságukba vetett hitet csak a strukturális nyelvészeti eredményeinek a bemutatására használt technikai eszközök szokatlansága váltja ki főleg a régiebb nyelvészeti irodalomban nem eléggé járatos kutatók körében. Általában RAVILA állásfoglalásait erősen befolyásolja az a körülmény, hogy ő az úgynevezett „hagyományos nyelvészet” bírálatát ezen tudomány alkotásainak ismeretében, nem pedig tőlük függetlenül gyakorolja, s az új nyelvtudományi irányzatok értékelése során sem hagyja figyelmen kívül a nyelvészeti korábbi eredményeit. Nézetei kialakításában tehát része van egy olyan tényezőnek, amely nem minden mai kritikust szokott „zavarni”. A másik fontos tényező, amely magával hozta az általános nyelvészeti iránti érdeklődését és hozzájárult általános nyelvészeti nézeteinek kialakításához, filozófiai műveltsége volt, melyet mint egykori filozófia szakos hallgató még a turkui egyetemről hozott magával, illetőleg folytatólagos önképzéssel mélyített el.

RAVILA gazdag munkásságáról, különösen pedig a nyelvtudomány elvi kérdéseit illető nézeteiről lehetetlen egy megemlékezés keretében részletesen számot adni. Az utóbbiak lényege egy mondatban talán így sommázható: a nyelvek leírásában a formalizmus kizárólagos érvényesítése nem vezethet ki-elégítő eredményre; a nyelvtörténet a nyelvtudomány fontos és nélkülözhetetlen része. Általános nyelvészeti nézeteiről és módszertani felfogásáról részletesebben egyrészt „Johdatus kielihistoriaan” című, tankönyv jellegű művéből (Helsinki. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Tietolipas 3. Első kiadása 1946-ból, harmadik és eddig utolsó kiadása 1966-ból), másrészt azon tanulmánygyűjteményéből tájékozódhatunk, amely „Totuus ja metodi” címen 1967-ben jelent meg, s amely túlnyomó részben különféle folyóiratokban már

korábban kiadott, elsősorban általános nyelvészeti tárgyú, kisebb dolgozatait tartalmazza. Hatvanadik születésnapja alkalmából kollégái, barátai és tanítványai emlékkönyvvel tisztelték meg, melyet „Commentationes Fenno-Ugricae. In honorem Paavo Ravila” címen a Finnugor Társaság adott ki 1962-ben (SUST. 125). Benne 1962-ig megjelent munkáinak bibliográfiáját RAIJA JOKINEN állította össze (681—692. l.).

Hazájában RAVILA mint a turkui, majd a helsinki egyetem bölcsészettudományi karának dékánja, mint a helsinki egyetem rektora, később kancellárja meg sok egyéb minőségben jelentős tudományos szervezői és közéleti tevékenységet fejtett ki. A nemzetközi uralisztika művelői külön köszönettel tartoznak neki azért a munkáért, amelyet a Finnugor Társaság elnökeként 1954-től 1968-ig végzett. Széleskörű tudása, biztos ítélőképessége további megnyilatkozásait szaktudományunk munkásai sajnálattal fogják nélkülözni a jövőben.

LAKÓ GYÖRGY

Matti Liimola

1903–1974

Nemrég üdvözölték a finnugor nyelvtudomány művelői MATTI LIIMOLÁT 70. születésnapja alkalmából. Most pedig szomorúan értesültünk arról, hogy a nagy tudós, a derék ember és jóbarát távozott sorainkból.

MATTI LIIMOLA tudományos életpályáját röviden vázoltam jubileumi megemlékezésemben (NyK. 75 : 438–40). Hämei földműves családból származott. Szülőföldjétől sohasem szakadt el, noha élete nagyobbik részét Helsinkiben és Turkuban töltötte. Szülei egykori tanuján továbbra is megtartotta örökségét, egy egyszerű kis faházat szauzával. Oda járt vissza évenként többször is, ott töltötte szabadságát, ott is dolgozott, nyugdíjas korában pedig többet tartózkodott vidéki magányában, mint Turkuban. Külföldi barátait is meghívta a dimbes-dombos, sziklás, erdős, tavas tipikus finn tájra, ahol élvezhették a természet csendjét, nyugalmát.

Nem volt világjáró típus. Magyarországon járt fiatal kutató korában, egy évet töltött ösztöndíjasként az Eötvös-Collegiumban a 30-as évek elején. Ezután már nem is igen hagyta el hazáját, még a nemzetközi kongresszusokra sem ment el.

Külső életében alig volt esemény. Egyetemi tanulmányai után KANNISTO professzor mellé került, hosszú ideig szinte családtagnak számított, náluk lakott. Ott tanult meg vogulul. KANNISTO több mint öt évig (1901–1906) tanulmányozta a vogulok nyelvét a helyszínen és csodálatosan gazdag anyaggal tért vissza : minden eddiginél terjedelmesebb, hangtanilag pontos átírású és néprajzi szempontból is hallatlanul fontos, ellenőrzött, és a helyszínen finnre fordított szöveganyaggal, az eddig legnagyobb szótári följegyzésekkel, nyelvtani paradigmákkal, szinte teljes helynévi és személynévi adatokkal. KANNISTO

jól érezte, hogy ezt a páratlan gazdagságú gyűjtést egymaga nem tudja fel-
dolgozni és közzéteni. Szüksége volt egy jó képességű, nagy munkabírású,
puritán jellemű fiatalemberre, akit beavathat gazdag anyagának titkaiba,
akinek átadhatja tudását, tapasztalatait. Jól választott. Keresve sem talált
volna alkalmasabb embert mint MATTI LIIMOLÁT. Benne megvolt a tehetség
és áldozatkészség, hogy erre az egyetlen célra tegye föl életét.

Így lett belőle KANNISTO halála után a vogul nyelv legnagyobb tudósa,
ismerője az egész világon, beleértve a vogul anyanyelvű kutatókat is. Annál
különösebb ez a tény, mert 1965-ben a Helsinkiben tartott második finnugor
kongresszuson találkozott először eleven vogullal, E. I. ROMBANGYEJEVÁVAL.
Egész életét KANNISTO hagyatékának feldolgozására szentelte. Ez volt az a
mag, amely köré vonódott egész tudományos munkássága.

Már az egyetemen fölvette a német szakot is, hogy az akkoriban főleg
németül megjelenő irodalmat tanulmányozhassa, és a vogul szövegek németre
való fordítását ellenőrizhesse; megtanult magyarul, mert a vogulra vonatkozó
irodalom (főleg Munkácsi) magyarul jelent meg. A kellő jártasságot az orosz-
ban is elérte, hiszen KANNISTO helyszíni magyarázataihoz erre is szüksége volt.
Behatóan foglalkozott az osztjákkal, zürjénnel és tatárral, hogy ezeknek nyelvi
kapcsolatait a vogullal felismerje. Így lett belőle a legjobb vogul etimológus,
ezen a területen túlszárnyalva mesterét is. Szinte az egész vogul szókinés
a fejében volt, majdnem kapásból meg tudta mondani, vajon az illető szó elő-
fordul-e KANNISTO anyagában vagy nem, melyik nyelvjárásban milyen alak-
ban van meg. Teljesen otthonosan mozgott az obi-ugor nyelvek néprajzában is.
Hogy etimológiái milyen megbízhatók, azt az is mutatja, hogy a finnugor eti-
mológiai munkálatokban nélkülözhetetlen az ő véleményének figyelembe vé-
tele, sőt szinte alig akad etimológiai cikkei közül cáfolható vagy akárcsak meg-
kérdőjelezhető.

Mint ember, szinte a félszepségig szerény volt. Már az egész világon elis-
mert tudósnak számított, az obi-ugor nyelvek területén ő volt a legnagyobb
szakteknitély, mikor még mindig szerény albérleti szobában lakott, a Finnugor
Társaság ösztöndíjasaként egy igen mérsékelt összegű ösztöndíjból élt cím és
rang nélkül. Barátainak szinte erőszakos unszolására sikerült csak rávenni,
hogy 60 éves korára beadja doktori értekezését. Rögtön utána el is foglalhatta
tanszékét a turkui egyetemen. Szerénysége és igénytelensége szinte legendás
volt, számos kedves anekdóta járta róla, és ezek többségének megvolt a
valóságos magja.

Puritán életmódja azonban nem tette világtól elzárt magányos emberré.
Mindazok, akik személyesen ismerték, tudják, hogy végtelenül kedves, ven-
dégszerető ember volt, akinek sok-sok barátját ismerem, de ellenségét egyet
sem, sőt még olyat sem, aki ne tisztelte és becsülte volna.

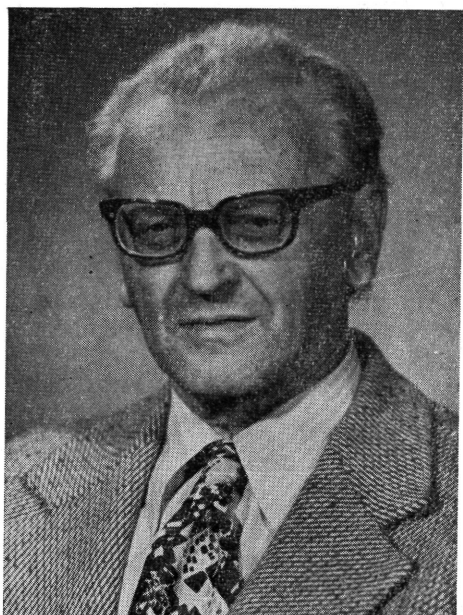
Már említettem, mennyire ragaszkodott szülőföldjéhez, a kis hämei
tanyához. Itt, ahol megpihent a városban végzett munka és közéleti tevékeny-
ség közben, hajtotta fejét végső nyugalomra. Amilyen csendes, magányos volt
az élete, olyan csendes volt a halála is. Nővére talált rá holtan a házához
vezető ösvényen. Már néhány évvel korábban akadozva működött a szíve,
ez mondta fel hirtelen a szolgálatot. Ott nyugszik teste is a vidéki kis temetőben
rokonsága mellett.

LIIMOLA MATTI örök érdeme, hogy egész életét a KANNISTO-féle páratlan
gazdagságú és hitelességű gyűjtés mintaszerű közzétételének szentelte. Kiadta
hat kötetben fordítással és jegyzetekkel ellátva mestere szövegeit, néprajzos

szakemberrel társulva néprajzi feljegyzéseit, nyelvtani gyűjtését feldolgozva, és megkezdte egy fiatal munkatársával KANNISTO szótárának sajtó alá rendezését. Amíg a világon az obi-ugor nyelvekkel foglalkoznak, LIIMOLA munkásságát nem hagyhatja egyetlen kutató sem figyelmen kívül.

KÁLMÁN BÉLA

Paul Ariste 70 éves

Tíz éve, hogy e folyóirat hátsólapján a 60 éves PAUL ARISTE-t köszöntöttük. Beszámoltunk róla, hogy az évforduló az egész észak-kulturális élet jelentős eseménye volt. Az elmúlt évtized során PAUL ARISTE a rá annyira jellemző lankadatlan energiával folytatta sokirányú tevékenységét. Tavaly ősszel volt harminc éve, hogy nehéz, háborús időkben átvette a Tartui Egyetem Finnugor Tanszékének vezetését. A tanítványok száma az elmúlt évtized során tovább gyarapodott, s az első nemzedékből többen már a tudományok doktora fokozatot is megszerezték. Tíz évvel ezelőtt még csak mint kezdeményezésről számoltunk be, hogy PAUL ARISTE az obiugor és a szamojéd nyelvekre is egyekszik specialistákat nevelni. Ez a szándéka mostanra jórészt valóra is vált.

ARISTE 60. születésnapjára tanítványai és kollégái szerkesztésében Sõna sõna kõrvale (Tallinn, 1965) c. kiadvány az ünnepelt tudományos munkásságát ismertetve mintegy 400 címet sorolt fel. Munkái közül több tucat jelent meg önálló kiadvány, könyv formájában. Az azóta eltelt időt tekintve nem támaszkodhatunk hasonló összegezésre, de a futólagos felmérés azt mutatja, hogy a tíz évvel ezelőtti szám időközben megközelítőleg százszal gyarapodott.

Tovább folytatta a vót nyelv kutatását, amelynek régóta ő a legkiválóbb ismerője. Vót nyelvtanának új, javított kiadása jelent meg ezúttal angol nyelven A Grammar of the Votic Language (Uralic and Altaic Series, Volume 82, Indiana University, Bloomington, 1966) címmel. Ezt követte a Vadja rahvakalender (Tallinn, 1969), melyben az egyes hónapok jeles napjaihoz fűződő vót népszokásokat gyűjti egybe. A közelmúltban látott napvilágot Vadjalane kätikist kalmuni (Tallinn, 1974) című kötete, melyben bölcsőtől a koporsóig kíséri a vót embert, aprólékosan leírva az emberi élet minden változásához

fűződő szokásokat, hiedelmeket. ARISTE mindkét könyve nagy hasznára van nemcsak a finnségi nyelvek, de e népek néprajza kutatóinak is. A tallinni Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetben régóta tartanak egy nagy méretű vót szótár összeállításának munkálatai. A 200 000 cédulát tartalmazó szótári anyag sajtó alá rendezése most van folyamatban. A munkálatokat PAUL ARISTE irányítja. A helyszíni anyaggyűjtésből ő maga is nagyban kivette a részét.

Az utóbbi évek terméséhez tartozik WIEDEMANNRÓL az emberről és tudós-ról írott monográfiája, mely két kiadásban is megjelent Ferdinand Johann Wiedemann (Tartu, 1971) címen először sokszorosítva, majd két évvel később csaknem változtatás nélkül Tallinban nyomtatásban.

PAUL ARISTE tudományszervezői munkássága is töretlenül folytatódott az utóbbi tíz év során. Továbbra is főszerkesztője az Észt Anyanyelvi Társaság Emakeele Seltsi Aastaraamat című folyóiratának, amely már húsz kötettel dicsekedhet. A 60. születésnap alkalmával a Советское Финно-угроведение c. folyóiratnak még még csak az indulásáról adhattunk hírt, ma már a 10. év-folyam utolsó füzeté is elhagyta a sajtót. A folyóirat tíz év alatt a nagy múltú finnugor folyóiratok rangjára emelkedett, amiben nagy része volt a kiváló tudós és szervező főszerkesztőnek, PAUL ARISTENEK.

Tudományos munkássága valamint az észt-magyar kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett tevékenysége elismeréseképpen a Magyar Tudományos Akadémia 1967-ben tiszteleti tagjává választotta PAUL ARISTET, a szegedi József Attila Tudományegyetem pedig 1971 őszén díszdoktorává avatta.

Szívből köszöntjük a 70 éves PAUL ARISTET, s jó egészséget kívánunk neki, hogy még számos éven át a mostanihoz hasonló szorgalommal és energiával tevékenykedhessék tudományszakunk javára.

BERECZKI GÁBOR

Tamás Lajos 70 éves

TAMÁS LAJOS, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének igazgatója (1966–1973), a budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Román Filológiai Tanszékének professzora 1973-ban oktató és tudományos szervező posztjairól nyugdíjba vonult. Hetvenedik életévében a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa az Állami Díj II. fokozatának magas kitüntetésében részesítette.

TAMÁS LAJOS munkás életét könyvek és tanulmányok jelzik, nem látványos ünnepi események. (Bár soha sem riadt vissza semmilyen állami vagy társadalmi feladattól, azokat közmondásszerű humanizmussal intézte.)

Nyugállományba vonulása alkalmával a Nyelvtudományi Intézet kollektívája — a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának, a Nyelv- és Irodalomtudományi Osz-

tály vezetőinek és más akadémikusoknak, régi munkatársaknak a részvételével — baráti fogadáson búcsúzott direktorától. Azóta TAMÁS LAJOS a tudományos üléseken részt vesz, egyébként visszavonultan él, s dolgozik. Amilyen szerényen vezette a rábízott intézmények sorát, ugyanolyan szerényen él azóta is.

Ebből az alkalomból azonban munkatársai, volt tanítványai úgy látják, hogy időszerű munkássága ideiglenes bibliográfiájának közzététele. Ez nagyon tanulságos a nyelvészetben dolgozó különböző nemzedékek számára. (Azért ideiglenes ez a bibliográfia, mivel TAMÁS LAJOS a rá jellemző szerénységből soha sem fáradt azzal, hogy nagyon számontartsa, mit is publikált és hol. Csak kényszernek engedve készített el annak idején ilyen listát, mintegy harminc évvel ezelőtt. Az azóta megjelent írások összeállítása tehát részben az ő följegyzései alapján történt, részben a kollegák kiegészítése alapján.

A bibliográfia közzététele után természetesen megkezdődik annak elemzése. Úgy tervezzük többen — volt munkatársai, volt tanítványai —, hogy a következő években szükséges volna TAMÁS LAJOS műveiből egy magyar nyelvű válogatást közreadni szakmabelieknek és a nagyközönség számára egyaránt. Ennek a válogatásnak a végére kerül majd TAMÁS LAJOSnak addigi teljes és könyvészetileg, filológiaiilag véglegesített bibliográfiája.

Sz. Gy.

TAMÁS LAJOS MŰVEINEK BIBLIOGRÁFIÁJA

I. Könyvek, tanulmányok, kisebb cikkek

- Une illusion de la linguistique roumaine. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 375—378.
- Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen I. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 25—51.
- Périodiques linguistiques roumains. *Revue des Études Hongroises* 6/a (1928): 390—400.
- Siebenbürgische Ortsnamen. *Ung. Jahrb.* 8 (1928): 395—397.
- Aveszál. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 55—56.
- Falcsa, falka. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 139—140.
- Legrégibb oláh kölcsönszavunk kormeghatározásához. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 47—48.
- Siria, Anjou. *Magyar Nyelv* 25 (1929): 79.
- Die ungarischen Lehnwörter im Rumänischen II. *Ung. Jahrb.* 9 (1929): 274—317.
- Di un probabile calco linguistico nella Paliia di Orăştie. *Studi Rumeni.* 4 (1930): 105—107.
- Magyar bákány < oláh pogan. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 310.
- Magyar csók ~ oláh țuc. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 393—394.
- Oláh ag ~ ómagyar ay? *Magyar Nyelv* 26 (1930): 207—208.
- Az oláh chipeș: magyar képes jelentéstani viszonyához. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 208—209.
- Az oláh nyelv magyar jövevényeinek másodlagos l-jéről. *Magyar Nyelv* 26 (1930): 125—126.
- Burduguósza. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 322—323.
- A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól. *Nyelvtud. Közl.* 48 (1931): 93—106.
- Két román regényíró. *Magyar Szemle* 12 (1931): 343—350.
- Magyar cire < oláh țără. *Magyar Nyelv* 27 (1931): 323.
- Oláh felhort < magyar feljártat. *Magyar Nyelv* 27 (1931): 199—189.
- A románság őshazája és a kontinuitás. *Jancsó Benedek—Emlékkönyv* (Szerk.: Asztalos Miklós), Bp., 1931, 81—96. *KIny. A Jancsó Benedek — Társaság Kiadványai* 1. Bp., 1931, 20 l.
- Über die rumänischen Zeitwörter ungarischen Ursprungs. *Archiva* (Iași) 38 (1931): 310—315.
- Básgulubás. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52.
- Bezerő. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 52—52.
- *Brók ~ *brók. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 53.
- Szaun. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 173—174.
- Cu nechimurluita. *Magyar Nyelv* 28 (1932): 248—249.

- L'âme roumaine et la Transylvanie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 25—1/a (1932): 435—443.
- Bándoc. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 310.
- Bödölő. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 182—183.
- A háború utáni román nyelvészet magyar vonatkozásairól II. *NyK* 48 (1933): 297—310.
- A magyarországi latin s-ezés az oláhban. *Magyar Nyelv* 29 (1933): 25—37.
- A románok nemzeti nevééről. *EPhK* 57 (1933): 45—58.
- Sur l'unité de la nation roumaine. *Nouvelle Rev. d. Hongrie* 26—2/a (1933): 471—474.
- Leopold Petz als Polyhistor und Schriftsteller. In: *Festschrift für Gideon Petz* (Német Philologiai Dolgozatok 60 1933): 67—76.
- Chelteu. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 55—56.
- Der dynamische Wortakzent der ungarischen Lehnwörter im Rumänischen. *Bulletin Linguistique Paris—Bucureşti* 2 (1934): 34—66, Klny.: uo. 35 l.
- Az oláh *ev* és a magyar *év* összevetéséhez. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 243.
- Piscina Rotunda. *Magyar Nyelv* 30 (1934): 186—188.
- A román történetírás régi és új arca. *Magyar Szemle* 22 (1934): 265—271.
- Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Bp., 1935. 234 l.
- Zur begrifflichen Entwicklungsgeschichte von lat. Romanus. *Ung. Jahrb.* 15 (1935): 593—597.
- The Balkan origin of the Rumanian People and the problem of its settlement in Transylvania. *Danubian Review* 4/6 (1936): 3—9.
- Belecreală. *Magyar Nyelv* 32 (1936): 126—127.
- Az erdélyi oláhság. [megjelent az] *Asztalos Miklós* (szerk.) *A történeti Erdély*. Bp., 1936. [c. kötetben] 417—455.
- Az ősgermán Erdély tudományos meséje. *Magyar Szemle* 27 (1936): 281—284.
- Romains, Romans et Roumains dans l'histoire de la Dacie Trajane. *Études sur l'Europe Centro-Orientale*. Ostmitteleuropäische Bibliothek. [c. sorozat] 1 (1936): 277. (Vö. *Archivum Europae Centro-Oientalis*. 1. kötet 1—96. 2. kötet 46—83, 246—374.)
- Erdély és az oláh őstörténet. *Ethnographia—Népélet* 48 (1937): 1—10.
- Csüdőtelek Cusţelnic. *Magyar Nyelv* 33 (1937): 255—257.
- Sur la méthode d'interprétation des cartes de l'Atlas Linguistique Roumain. *Arch. Europae Centro—Oientalis* 3 (1937): 228—243.
- Zur Phonologie des Lateinischen und des Balkanromanischen. *Arch. Europae Centro-Oientalis* 3 (1937): 340—346.
- Zum rumänischen *cotatoăre*. *Arch. Europae Centro-Oientalis* 3 (1937): 346.
- Az aknaszlatinai bányászok szókincséből. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 265—269.
- Állandó szociális értékű hangkülönbségek a nyelvi ábrázolásban. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 8—12.
- A Besztercei és Schlägli Szójegyzék néhány latin-magyar szópára. *Magyar Nyelv*. 34 (1939): 48—53.
- Legrégibb latin-magyar szójegyzékeink es szaváról. *Magyar Nyelv* 35 (1939): 117—120.
- Magyar középkor a Dunamedencében. *Magyar Szemle*. 36 (1939): 289—296.

- Roumanie—Hongrie. *Nouvelle Rev. d. Hongrie*. 32 — 8/a (1939) : 22—28.
- Hungarians, Rumanians (Vlachs) and „Latinity”. *Documents on Hungary* published by the Hungarian Information Office. 3. Bp., 1940. 24.
- La romanità dell’Oriente europeo. *Corvina* a/3. Bp., 1940. 447—458.
- Randbemerkungen zu einer Rezension von E. Gamillscheg. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1940) : 340—347.
- Rumänen (Wlachen) : Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 66—76.
- Siebenbürgen und die Anfänge der rumänischen Kultur : Siebenbürgen. *Ung. Hist. Ges.* Bp., 1940. 204—215.
- Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1940. 28.
- Ungheresi, rumeni (valacchi) e la latinità. *Pubblicazioni sull’Ungheria* Bp., 1940. 29.
- Vorgeschichte der Entwicklung des rumänischen Volkes und seiner Sprache bis zum X. Jahrhundert n. Chr. : Die Siebenbürgische Frage. *Ostmittel-europäische Bibliothek* 24 (1940) : 7—19.
- Magyar-román közigazgatási szótár. Az Erdélyi Tud. Int. kiadása. 8. Bp.—Kolozsvár, 1941. 176 l.
- Az oláh műveltség magyar gyökerei. Bp., 1941. 10 l. (Klny. az „Erdély” c. munkából).
- Le radici della cultura rumena in Transilvania. Bp., 1941. 10 l. (Klny. a „Transylvania” c. munkából.)
- Az Erdélyi Tudományos Intézet. Kisebbségi Körlevél. 6 Pécs, 1942. 175—178. l.
- Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből. Kolozsvár, 1942. 139 l.
- Miscellanea hungaro-rumenica. *Emlékkönyv Melich János 70. születésnapjára*. Bp., 1942. 440—448.
- Az olasz nemzeti nyelv kialakulásáról. *Olasz Szemle (Studi Italiani in Ungheria)* 6 (1942) : 837—846. l.
- A román nép és nyelv kialakulása. Kolozsvár, 1942. 16 l.
- Ungarn und Walacho-Rumänen. Bp., 1943. 28 l.
- Erdély és a romanizmus. [megjelent a] *Vas Károly* (szerk.) : *A magyar lélek szolgálatában*. Bp., 1943. [c. kötetben.], 128—143.
- Randa, rantie* (erdélyi román tájszó). *Magyar Nyelv* 39 (1943) : 389—390.
- La formation de la langue et du peuple roumains. Bp., 1943. 45 l.
- Formazione del popolo e della lingua rumena. Bp., 1943. 14 l.
- A magyar eredetű rumén kölcsönszavak művelődéstörténeti értékelése. *Az Erdélyi Tud. Int. Évkönyve*. Kolozsvár, 1943. 349—394.
- Das Volkwerden der Rumänen. Danubia, Bp.—Leipzig—Milano, 32 l.
- Ugocsai magyar-romén kapcsolatok. Kolozsvár, 1944. 48 l.
- Az erdélyi román népnyelv magyar elemeihez. *Magyar Nyelvőr* 71 (1947), 46—49.
- A nyelvi hang közösségi és egyéni sajátosságai. *Archivum Philologicum* (1947), 75—89. l.
- Tudatosak-e a hangváltozások? *Magyar Nyelv* 43 (1947) : 92—102, 161—172.
- Les recherches linguistiques slaves et roumaines en Hongrie (1939—1946). *Etudes Slaves et Roumaines* (1948), 49—54, 118—122, 186—190, 244—251.
- Linguistique Hongroise (1942—1946). *Lingua* 1 (1948) : 252—257.

- A „fordulat éve” a nyelvtudományban. *Magyar Nyelvőr* 74 (1950): 327—332.
- A szókincs kérdése a sztálini elmélet megvilágításában. *Nyelvtud. Közl.* 53 (1951): 3—13.
- Albán-magyar szótár. Bp., 1953. 379 l.
- Albániai tanulmányutam. Az albán nemzeti és irodalmi nyelv kérdése. *MTA I. Osz. Közl.* 3 (1953): 265—293.
- Általános nyelvészet és a magyar nyelvtudomány. Előadás a II. Országos Nyelvész Kongresszuson. [megjelent a] *Knieszsa István* [szerk.] *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*, Bp., 1956. [c. kötetben], 9—47.
- A „signe linguistique” vitájához. *Pais-Emlékkönyv*, Bp., 1956. 35—39.
- A román nyelv fonémarendszeréről. *Filológiai Közöny.* 3 (1956): 95—111. (Romániul: *Studii și Cercetări Lingvistice.* 7 (1956): 171—190.
- Franciául: [megjelent a] *Recherches sur les diphtongues roumaines*, București-Copenhague, 1959. [c. kötetben].)
- A román *borcan* eredetének kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 53 (1957): 227—228.
- A román irodalmi nyelv eredetének kérdéséhez. *Filológiai Közöny* 4 (1957/1958): 415—426. (Olaszul: *Annales Universitatis Scient. Budapestinensi Sectio Philologica* 2. Bp., 1960.)
- Aventurile brânzei* in limba română populară și maghiară. *Foaia Noastră* 18 (1958): 6.
- Beszámoló az Albán Népköztársaságban tett tanulmányutamról. *Akad. Ért.* 1952. 59. köt. 496. füzet, 320—321.
- Cîteva etimologii de cuvinte dialectale. *Studii și Cercetări Linguistice* 9 (1958): 93—99.
- Despre originea cuvîntului „sfat”. *Foaia Noastră* 22 (1958): 6.
- Din viața cuvintelor „mașina” curiosă. *Foaia Noastră* 10 (1958): 7.
- Ein ostmitteleuropäisches Wanderwort. Zur Ursprungsfrage von ung. *tüsző*. *Cercetări de Linguistică, Petrovici-emlékszá.* 1958. 491—496.
- Hungaro—Slavo—Rumenica (A magyar—szláv és a román—szláv nyelvi kapcsolatok). *MTA I. Osz. Közl.* 13 (1958): 289—308.
- În jurul „pămîntului”. *Foaia Noastră.* 12 (1958): 6.
- Magyar eredetű román tájszavak. *Magyar Nyelv* 54 (1958): 85—99.
- A román népnyelv néhány magyar eleméről. *Nyelvtud. Közl.* 59 (1958): 177—81. l.
- Zum ungarischen Wortgut des Rumänischen. [megjelent az] *Omăgiu lui Iorgu Iordan*. Bucuresti, 1958, [c. kötetben], 843—854.
- Zur Frage der slawisch-rumänischen und ungarisch-rumänischen sprachlichen Beziehungen. *Studia Slavica* 4 (1958): 385—394.
- Almar si dulap. *Foaia Noastră* 8 (1959): 6.
- Cocotoare și oglindă. *Foaia Noastră* 5 (1959): 6.
- Du système phonologique de la langue roumaine. [megjelent az] *A. Rosetti* (szerk.) *Recherches sur les diphtongues roumaines*. București-Copenhague, 1959. [c. kötetben], 67—92.
- Zahăr și țucur. *Foaia Noastră* 1 (1959): 6.
- Zum ungarisch-slawisch-deutschen Wortgut des Rumänischen. *Acta Linguistica* 9 (1959): 241—260.
- Varia etymologica. *MTA I. Osz. Közl.* 15 (1959): 73—85.
- K voproszu o proiszhozhdenii romünszkogo literaturnogo jazüka. *Annales*

- Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae.*
Sectio philologica. 2. tom. Bp., Tankönyvk. 1960. 81—95.
- A román *hamuş, amuş* és családja. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (Kolozsvár) 2 (1958/1960): 59—61.
- Über den Ursprung von rumän. *hârşie, hîrşie*. *Studii și Cercetări Linguvistice* 11 (1960): 751—753.
- Notes d'étymologie roumaine. *Beiträge zur romanischen Philologie* 1 (1961): 209—219.
- Cum vorbim-cum scriem. Cum să ne adresăm femelior? *Foia Noastră* 20. (1963), 6. l.
- A román *cea* és *hais* állatterelő szavak történetéhez. *Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből* (Bárczi-émlékkönyv). *Nyelvtud. Értekezések* 40. Szerk.: Benkő Lóránd. Bp., Akad. Kiadó. 1963. 360—363.
- Földrajzi nevek gyűjteménye Zala megyéből. *Magyar Nyelv* 59 (1964): 273—277.
- Dictionnaire étymologique des éléments hongrois en roumain. [Megjelent az] *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Strasbourg, 1965. [c. kötetben], 869—873.
- A román nyelv magyar jövevényszavainak feldolgozásáról. *Magyar Nyelv* 61 (1965): 12—18.
- Sur un problème de structure de la langue hongroise. [megjelent az] *Omagiu lui Alexandru Rosetti*. București, 1965. [c. kötetben], 891—893. l.
- Étymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. (Unter Berücksichtigung der Mundartwörter.) Bp., Akad. Kiadó. 1966. 936 l.
- A magánhangzók mennyiségének és a hangsúlynak összefüggése a román nyelv magyar elemeiben. *MTA I. Oszt. Közl.* 23 (1966): 27—39.
- Zur Geschichte von ung. *szorog, sűrög* und rum. *sîrgui*. *Studia Slavica* 12 (1966): 413—414.
- Észrevételek Láng István „A tudományos kutatók nyelvtudása — megoldhatatlan probléma” c. cikkéhez. *Magyar Tudomány* 12/1 (1967): 45.
- A nyelvtudomány a haladásért. [bevezetés a] *Tanulmánykötet a Tanácskörtársaság 50. évfordulója alkalmából*. (Szerk.: Király Péter) Bp., Akad. Kiadó. 1969 [c. kötethez], 1—3. l., és *Nyelvtud. Értekezések* 65.
- Nyelvtudomány. *Magyar Tudomány* 15 (1970): 209—216.
- Discours de clôture. [megjelent a] *Theoretical Problems of Typology and the Northern Eurasian Languages*. Bp., Akad. Kiadó. 1970. [c. kötetben], 177—182.

II. Ismertetések, bírálatok

- Pașca, Ștefan: Glosar de cuvinte alcătuit după material cules de corespondenți din diferite regiuni. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 459.
- Pascu—Jordan—Roșculeț: Alexandru Philippide la șeptezeci de ani. Iași. 1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 315.
- Tzenoff, Gantscho: Die Abstammung der Bulgaren und die Urheimat der Slaven. Berlin—Leipzig, 1930. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 316.
- Bologa, Valeriu: Începuturile medicinei științifice românești. Cluj, 1930. *Ung. Jahrb.* 12 (1932): 151—152.

- Göbl László : A magyarországi szótáirodalom hatása az oláhra. (Der Einfluß der ungarländischen Wörterbücher auf die rumän. Lexicographie.) Bp., 1932. *E. Phil. Közl.* 56 (1932) : 146—147.
- Kisch, Gustav : Germanische Kontinuität in Siebenbürgen. in *Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 52. *Századok* Bp., 64 (1932) : 446.
- Veress, Andrei : Bibliografia română-ungară. Vol. I—II. Bucureşti, 1931. *Ung. Jahrb.* 12 (1932) : 359—360.
- Giurescu, C. C. : O nouă sinteză a trecutului nostru. (Eine neue Synthese unserer Vergangenheit.) Bucureşti, 1931—1932. *Ung. Jahrb.* 13 (1933) : 390—391.
- Predescu, Lucian : Diaconul Coresi. (Der Diakon Coresi.) Bucureşti *Ung. Jahrb.* 13 (1933) : 375.
- Drăganu, Nicolae : Români în veacurile IX—XIV. pe baza toponimiei și a onomasticeii. (Die Rumänen im IX—XIV. Jahrh. auf Grund der Orts- und Personennamen.) Bucureşti, 1933. *Századok* 68 (1934) : Klny. uo. 11 l. és *E. Phil. Közl.* 59 (1935) : 217—219.
- Giurescu, C. C. : Istoria Românilor I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel Bun (1932). Bucureşti, 1935. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 1 (1935) : 269—277.
- Yrjö Wichmanns Wörterbuch des ungarischen Moldauer Nordcsángó- und des Hétfaluer Csángódialektes nebst grammatikalischen Aufzeichnungen und Texte aus dem Nordcsángódialekt. Herausgegeben von Bálint Csűry und Artturi Kannisto. Helsinki, 1936. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937) : 275—278.
- Gáldi, Ladislav : Contributions à l'étude des lexiques latins-hongrois du moyen âge. Bp., 1938. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 3 (1937) : 348—354.
- Bulletin Linguistique publié par A. Rosetti. *Literaturblatt f. germ. und roman. Philologie* 3 (1938) : 199—201.
- Kniezsa István : Pseudorumänen in Pannonien und in den Nordkarpathen. in *Arch. Europae Centro-Orientalis* I. *Magyar Nyelv* 35 (1939) : 127—129 és *Zeitschr. f. Namenforschung* 00 (1938) : 200—201.
- Leotti, Angelo : Dizionario italiano-albanese. Pubbl. dell'Inst. per l'Europa Orientale. Grammatiche e Dizionario III. Roma, 1937. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 4 (1938) : 533—536.
- Tagliavini, Karl : Rumänische Konversationsgrammatik. Heidelberg, 1938 ; Bp., 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939) : 339—340.
- Enquêtes linguistiques du Laboratoire de phonétique expérimentale de la Faculté des Lettres de Bucarest. VI. District de Nasaud, par D. Şandru. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 6 (1939) : 338.
- Bulgarisch-deutsches Wörterbuch von Prof. Dr. Gustav Weigand unter Mitwirkung von Dr. A. Doritseh. Leipzig, 1939. *Arch. Europae Centro-Orientalis* 5 (1939) : 348.
- Gáldi, Ladislav : Le romanisme transdanubien. in *Biblioteca dell' Accademia d'Ungheria di Roma.* 3 (1937). *La Nuova Italia* 11 (1940) : 37.
- Gáldi, Ladislav : Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des Phanariotes. Bp., 1939. *Archivum Philologicum* 64 (1940) : 244—247.
- Gáldi László : Samuelis Klein Dictionarium Valachico-Latinum. Bp., 1944. *Archivum Philologicum* 69 (1946) : 116—120.
- Laziczius Gyula : Fonetika. *Archivum Philologicum* 69 (1944) : 121—126.

- Dictionarul Limbii Române. București, 1937. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 60—61.
- Bogdan, Damian : Glosarul cuvintelor românești din documentele slavo-române. București, 1946. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 61—62.
- Rosetti, Alexandru : Scrisori românești din Arhivele Bistriței (1592—1638). București, 1944. *Études Slaves et Roumaines* I (1948) : 123—124.
- Karinthy Ferenc : Olasz jövevényyszavaink. Bp., 1947. *Magyar Nyelvőr* 72 (1948) : 139—140 és *Italia* 1 (1948) : 43—46.
- Tagliavini, Carlo-val közösen : Lingua e letteratura. Recensionii. Bp., 1930. 16. (Klly. : Corvina).
- Roques, Mario : Les premières traductions roumaines de l'Ancien Testament. *Palia d'Orăștie*. Paris, 1925 és *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 473—474.
- Pușcariu, Sextil : Studii Istroromâne în colaborare cu M. Bartoli, A. Belulovici și A. Byhan. București, 1926. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 470—471 és *Deutsche Literaturzeitung*. 1928 : 369—371.
- Bena, Augustin : Limba română la Sașii din Ardeal. Studiu filologic. Cluj. 1925. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 464—465.
- Drăganu, Nicolae : Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII. în Dacoromania IV. *Ung. Jahrb.* 7 (1927) : 465—466.
- Rásonyi László : Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'État des Roumains. L'Origine des Basarabas. in Arch. Europae Centro-Orientalis. I. *Zeitschr. f. Namenforschung* (1928) : 281.
- Bocănețu, A. : Terminologia agrară în limba română. (Die landwirtschaftliche Terminologie in der rumän. Sprache.) Cernăuți, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 183—184.
- Drăganu, Nicolae : Etimologii, Elemente ungurești. in Dacoromania. IV. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 465.
- Miletić, L. : Sedmogradskite Bălgari i texnijat ezik. (Die siebenbürgischen Bulgaren und ihre Sprache.) Sofija, 1926. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 185—186.
- Ortiz, Ramiro : Medievo Rumeno. in Studi Rumeni. I. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 212.
- Rásonyi Nagy, Ladislaus : Valacho-Turcica. Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin. Berlin, 1927. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 187—188.
- Papahagi, Tache : Graiul și folklorul Maramureșului. (Sprache und Volkstum von Máramaros.) București, 1925. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 223—224.
- Nandriș, G. : Răzeș despre cuvânt și instituție. in Revista Filologică. I. Cernăuți, 1928. *Ung. Jahrb.* 8 (1928) : 186.
- Pașca, Ștefan : Terminologia calului : părțile corpului. (Pferdeterminologie : Körperteile.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 337—338.
- Pop, Sever : Câteva capitole din terminologia calului. (Einige Kapitel aus der Pferdeterminologie.) in Dacoromania. V. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 338.
- György Lajos : La vie intellectuelle des Hongrois de Transylvanie. in Revue des Études Hongroises. 1928. *Ung. Jahrb.* 9 (1929) : 365.
- Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul 1918—1919. București, 1920. *Ung. Jahrb.* 10 (1930) : 491—494.
- Studi Rumeni a cura del Dott. Carlo Tagliavini. I—III. Roma, 1927., 1928. *E. Phil. Közl.*, 53 (1929) : 138—139 l.
- Csüry Bálint : Néprajzi jegyzetek a moldvai magyarokról. (Ethnographische

- Notizen über die Ungarn der Moldau.) Erdélyi Múzeum. 35 *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 487.
- Diculescu, Constantin: Dacia Română în oglinda înscricțiilor și a limbei de azi. (Das römische Dazien im Spiegel der Inschriften und der heutigen Sprache.) Cluj, 1926. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 455.
- Tagliavini, Carlo: Il „Lexicon Marsilianum” Dizionario latino-rumeno del sec. XVII. Studio filologico e testo. București, 1930. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 457—458 és *Corvina*, Budapest, 10 (1930): 247—249.
- Dragomir, Silviu: Documente nouă privitoare la relațiile Țării Românești cu Sibiul în sec. XV. și XVI. București, 1928. *Studi Rumeni*. Roma 4 (1930): 209—210.
- Adamescu, Ch.: Contribuțiune la bibliografia românească. Fasc. I—III. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 10 (1930): 300. és *Magyar Könyvszemle*. 37 (1930): 188—189.
- Colan, Jon: Viața și opera lui Ioan Barac. București, 1928—1929. *Ung. Jahrb.* 11 (1931): 463.
- Herczeg Gyula: Olasz-magyar szótár. 1—2. köt. Átnézte: Tamás Lajos. Bp., Akad. Kiadó. 1952.
- Bírálat az Albán Értelmező Szótárról (Fjalor i Gjuhës Shgipe). *Nyelvtud. Köz.* 57 (1955/1956): 320—321.
- Opponensi bírálat Domokos Sámuel „A román betyárballadák” c. kandidátusi értekezéséről. Az értekezés tételeit közreadta a Tudományos Minősítő Bizottság. Bp., 1956. 7 l.

III. Hozzászólások, nyitó- és záróbeszéd

- Nyelvkarakterológia és hangszimbolika. (Sprachkarakterologie und Lautsymbolik.) Hozzászólás Gáldi László cikkéhez. *Athenaeum*. Bp., 1940. 376—379.
- Hozzászólás az „Elvek, gondolatok” c. körkérdéshez: *Termés. Nyár*. Kolozsvár, 1943. 119—122.
- Hozzászólás Zsirai Miklós „Sztálin cikkei és a történeti-összehasonlító nyelvtudomány” c. korreferátumához. *MTA I. és II. Oszt. Köz.* 1 (1951): 49—51.
- Hozzászólás Németh Gyula „A kevert nyelvrendszer kérdéséhez” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Köz.* 2 (1952): 343.
- Az orosz szókincstanítás problémái és módszerei. Tankönyvkiadó. 1953. — *Felsőoktatás kérdései* 5: 42—44.
- Hozzászólás L. N. Satyernyikova „A nyelvfejlődés belső törvényeinek kérdéséhez” c. előadásához. *Előadások Sztálin nyelvtudományi munkái megjelenésének második évfordulóján*. Bp., 1953. 138—142.
- Hozzászólások Trencsényi Waldapfel Imre „Az irodalmi nyelv és forma kérdései Sztálin nyelvtudományi munkásságának megvilágításában” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Köz.* 2 (1953): 358—363.
- Előadás az Írószövetségben a legújabb albán irodalomról. 1954. nov. 30.
- Hozzászólás az I. Osztály titkári jelentéséhez. *MTA I. Oszt. Köz.* 6:(1954), 34—37.

- Hozzászólás Sulán Béla „Egyetemi nyelvészeti oktatásunk helyzetéről és feladatairól” c. előadásához. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 83 (1954): 104—105.
- A „Nyelvművelésünk főbb kérdései” c. tanulmánygyűjtemény vitája. Bárcei Géza megnyitójával és zárszavával, Rác Endre vitaindító beszámolójával és Tamás Lajos, Temesi Mihály stb. hozzászólásával. *Magyar Nyelvőr* 78 (1954): 129—165.
- Hozzászólás az I. Osztály vezetőségének beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 214—216.
- Hozzászólás Iorgu Iordan „A román nyelv kialakulása és alkotó elemei” c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 7 (1955): 387—391.
- Hozzászólás a „Készülő leíró nyelvtanunk vitás kérdéseiről” c. Tompa József referátumhoz. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 325.
- Hozzászólás Petrovici Emil „A román fonémarendszer rövid vázлата” c. akadémiai előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 9 (1956): 12.
- Hozzászólás Petrovici Emil „Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban” c. munkájához. *Magyar Nyelv* 52 (1956): 15.
- Hozzászólás Gáldi László „A szlavisztikai jövevényszó kutatás néhány problémája” c. munkájához. *MTA I. Oszt. Közl.* 12 (1958): 125—159.
- Y a-t-il une parole collective? Hozzászólás A. Llorach és A. Rosetti előadásaihoz. *Actes du colloque International de civilisations, littératures et langues romanes*. Bukarest, 1959. 230—232.
- Hozzászólás Sötér István beszámolójához. *MTA I. Oszt. Közl.* 14 (1959): 235—236.
- Hozzászólás Telegdi Zsigmond előadásához a MTA Nyelvtudományi Intézete és a Művelődésügyi Minisztérium nyelvtudományi munkaközösségi értekezletein. *MTA I. Oszt. Közl.* 17 (1961): 70—73.
- Elnöki zárzó. *ÁNyT*; A matematikai nyelvészet és a gépi fordítás kérdései. Szerk.: Kalmár László és Telegdi Zsigmond. Bp. 1964. 311—312.
- Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály vezetőségének beszámolója a kibővített osztályülésen. Előadó: Mátrai László. Ember Győző, Tamás Lajos és mások hozzászólásával. *MTA Filoz. Tört. Oszt. Közl.* 15 (1966): 141—163.
- Elnöki megnyitó: A magyar nyelv története és rendszere. (Szerk.: Imre Samu és Szathmári István. Akad. Kiad. Bp., 1967.) 7—9.
- Hozzászólás az MTA I. Osztálya vezetőségének beszámolójához. Előadó: Ortutay Gyula. *MTA I. O. Közl.* 25 (1968): 325—326.
- Elnöki megnyitó: Névtudományi előadások *Nyelvtud. Értekezések* 70 (1970): 5—16.
- Felhasználás az Országos Honismereti Konferencián. *Honismeret, helytörténet. A Hazafias Népfrent Bizottság és az Országos Helytörténeti Bizottság kiadványai.* 2 (1970): 67—70. 1.
- Elnöki megnyitó az MTA Nyelvtudományi Intézete megalakulásának 20. évfordulója alkalmából. *MTA I. Oszt. Közl.* 27 (1972): 197—199.
- Hozzászólás Szabolcsi Miklós: Tudományos feladatok és társadalmi igény c. előadásához. *MTA I. Oszt. Közl.* 28 (1973): 377.
- Búcsú O. Nagy Gábortól. Társszerző: Szathmári István. *Magyar Nyelv* 69 (1973): 371—374.

IV. Tamás Lajos szerkesztette művek

- Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 1. szám. Bp., 1940.
- Erdélyi Tudományos Intézet: Erdély magyar egyeteme. Szerk.: Tamás Lajos. Kolozsvár, 1941. 409—416. l.
- Monumenta Transilvanica. Szerk.: Tamás Lajos—Kniezsa István stb. Kolozsvár, Erdélyi Tudományos Intézet, 1944.
- Budapesti tudományegyetemi romanisztikai dolgozatok. (Études de philologie romane de l'Université de Budapest.) Szerk.: Tamás Lajos. Új sorozat 2. szám. Bp., 1948.
- Albán költők antológiája. Szerk.: Somlyó György—Tamás Lajos. Bp., Szépirod. Kiadó. 1952. 159.
- Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyve 1955. Fel. szerk.: Tamás Lajos. Bp., 1956. 570 l.
- Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi jegyzet. Budapest, 1963. Tankönyvkiadó, 108 l.
- Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba. Egyetemi tankönyv. 2., átdolg., bőv. kiad. Bp., 1969. Tankönyvkiadó, 130 l.

V. Interjúk Tamás Lajossal

- Interviu vu academicianul Lajos Tamás. (interviu realizat de T. Meszei.) *Foia Noastră* 4. 15. februarie 1971.
- A Nyelvtudományi Intézetben. Riporter: Szekrényessy Júlia. Társszerző: Imre Samu. *Élet és Irodalom* 16/1, (1972): 7.
- Dr. Tamás Lajos, a Nyelvtudományi Intézet igazgatója. *Közalkalmazott*. 26 (1973): Július 8. 3.
- Milyen lesz az új nyelvészet? Beszélgetés a hagyományos és a forradalmi módszerek szintéziséről. *Magyar Nemzet* 28 101 (1972): 8.
- Látogatás Tamás Lajosnál. 1973 szept. 22-én félórás műsor a TV-ben. [Megemlékezést írt] Illés Jenő: A tudomány titkai [címen] *Filmvilág* 1973/2: 1.

Összeállította VERESS FRUZZINA

Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában

A pisai CNUCE, az olaszországi Nemzeti Kutatási Tanács intézete és az IBM tudományos központja 1974. augusztus 12 és szeptember 6 között nemzetközi számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyamot rendezett. Az idei a harmadik hasonló jellegű tanfolyam volt Pisában; megszervezésére kétévénként kerül sor.

A tanfolyamon körülbelül kétszázötvenen vettek részt a világ minden tájáról, zömmel fiatal egyetemi oktatók és posztgraduális képzésben részesülő diákok. Magyarországot öt ösztöndíjas képviselte, egyetemi hallgatók és oktatók, négy nyelvész és egy matematikus.

A tanfolyam célja az volt, hogy a hallgatóság többnyire egyoldalú, számítógéptudomány-központú vagy nyelvészet-központú ismereteit koncentrált általános nyelvészeti, illetve számítógéptudományi és logikai alapképzéssel egészítse ki, majd ismertesse a legújabb, formalizálható, számítógépre alkalmazható szintaktikai és szemantikai elméleteket, s bemutassa a számítógépes nyelvelemző és nyelvmoddelláló kísérleteket.

A tanfolyam tizennégy 10–12 órás kurzusból, valamint számos 1–2 órás előadásból állott. Az előképzés jellegű első héten az általános nyelvészet fontosabb irányairól (ezen belül elsősorban a transzformációs generatív grammatikáról), a logika alapjairól, valamint a nyelvészeti programok készítésére különösen alkalmas LISP programozó nyelvről hallottunk bevezető előadássorozatokat.

A második héttől, a tanfolyam érdemi részében az általános nyelvészet és alkalmazott számítógéptudomány vezető tudósai ismertették kutatási eredményeiket. A nyelvtudomány különböző részterületeit átfogó kurzusok közös tanulsága az volt, hogy a legújabb kutatások legalábbis feszegetik a szemantika problémáit kielégítően megoldani nem képes generatív grammatika kereteit, sőt olykor teljes egészében túllépnek rajta. Egyesek, mint például EMMON BACH, csupán bővíteni kívánják a generatív grammatika eszköztárát, mások, mint BARBARA HALL PARTEE, alternatív lehetőségeket vizsgálnak, a legfiatalabbak pedig, mint TERRY WINOGRAD, tudatosan és öntudatosan szembefordulnak vele. A kurzusok vezetői közül csupán a kontinentális nyelvészet két képviselője, KIEFER FERENC és CH. MULLER (Strasbourg) kerülhetett el, tárgyánál fogva, a generatív grammatikával kapcsolatos állásfoglalást. KIEFER F. szövegelméleti kérdésekről, CH. MULLER a nyelvtatisztika elemeiről tartott előadássorozatot.

JOHN LYONS (University of Edinburgh) maradt a leglojálisabb a generatív grammatikához. LYONS egészen új, a modális logika megközelítésmódján és terminológiáján alapuló angol igeidő- és igemódszert állított föl, de ezt végül J. ANDERSON lokalisztikus esetfelfogásának kereteibe illesztette bele. EMMON BACH (Amherst, University of Massachusetts) kurzusa „A szemantika helye a generatív grammatikában” címet viselte. BACH kritikai analízisnek vetette alá a generatív grammatika mindhárom uralkodó irányát, a CHOMSKY Aspects-je és KATZ 1972-es Szemantikája által képviselt standard (transzformációs generatív) elméletet, ennek úgynevezett kiterjesztett, interpretáló szemantikának is hívott változatát, majd az 1968 után kibontakozott, többek között J. D. McCAWLY, G. és R. LAKOFF, J. ROSS és P. M. POSTAL nevéhez fűződő generatív szemantikát, és két matematikus, S. PETERS és R. W. RICHIE automataelméleti bizonyítása alapján megmutatta, hogy a három elmélet csaknem ekvivalense egymásnak. BACH végül a legkorábbi változat, a standard generatív grammatika módosítását, resztrikciós szabályokkal való kiegészítését javasolta, melyek leszűkítenék a transzformációs generatív grammatikától generált mondatok halmazát, s közelítenék a természetes nyelvekben generálható mondatok köréhez. Talán CHARLES FILLMORE (Berkeley, University of California) előadássorozatát előzte meg a legnagyobb érdeklődés. FILLMORE egy szemantikaelmélet céljának és határainak kijelölését kísérte meg, ellentmondásosabbnál ellentmondásosabb, a generatív grammatika szemantikai értelmezéseinek ellenálló mondatok elemzésével. Ez a rendkívül aktív hallgatóságot, különösen annak a zárt, formalizált elméletekhez szokott matematikusabb részét azonban nem elégítette ki. A meg-

megújuló kérdésostromot FILLMORE azzal háritotta el, hogy még nem áll rendelkezésünkre elegendő nyelvi tény, megfigyelés magán egy szemantika-elméletnek a felállításához, de az eddigi adatok a FILLMORE-féle esetgrammatika és a komponentiális szemantikai elemzés egyfajta integrálásának lehetőségére utalnak. BARBARA HALL PARTEE (Amherst, University of Massachusetts) a mások előadásain is gyakran idézett Montague-grammatikát mutatta be és interpretálta. RICHARD MONTAGUE, a nemrég meggyilkolt amerikai logikus a logika technikáját alkalmazta a természetes nyelvekre, anélkül, hogy a természetes nyelveket hasonlónak akarta volna tenni a logika ellentmondásmentes nyelvéhez. Grammatikája az angol nyelv szintaktikai szabályait fordítási szabályok egy halmaza segítségével az intencionális logika szintaktikai szabályaivá alakítja át, s így a logika szemantikai interpretációs szabályaihoz rendeli hozzá. A Montague-grammatikában egy adott mondatlevezetés (azaz fordítási szabályok meghatározott egymásutánja) csupán egyetlen szemantikai értelmezést tesz lehetővé, így benne föl sem merül például a generatív grammatika azon problémája, hogy a *Mindenki szeret valakit* mondat milyen szinten, a mélystruktúra, valamely közbülső struktúra, vagy a felszíni struktúra szintjén értelmezhető kétféleképpen, hiszen a Montague-grammatikában mindkét lehetőség $((\forall x)(\exists y); (\exists x)(\forall y))$ eltérő fordítási szabályokat, s így eltérő szemantikai interpretációt von maga után.

A tanfolyam legnagyobb hatású, gyökeresen új szemléletmódot és új módszereket hozó kurzusait a mesterséges intelligencia programokon dolgozó TERRY WINOGRAD (Stanford University) és WILLIAM WOODS (Harvard University) tartották. A felhasznált grammatikai rendszer hasonlósága alapján talán az automatikus morfológiai és szintaktikai analízissel foglalkozó MARTIN KAY (San Francisco, University of California) is rokonítható velük. WINOGRAD nem kis igénnyel kezdte előadássorozatát. THOMAS KUHN tudományfejlődés-elméletének alapján a nyelvtudomány mai helyzetét úgy értékelte, hogy a nyelvészetnek a transzformációs generatív grammatika megjelenésével kezdődött korszaka hanyatló stádiumát éli. Ez az a minden tudományban visszatérő periódus, amikor a standard elmélet már át meg áthatotta a tudomány egészét, megválaszolta azokat a kérdéseket, amelyekre képes volt, képviselői már vezető szerephez jutottak a tudományos életben, a tudományos intézetekben. Az elmélet igazán új eredményeket már nem tud hozni, legfeljebb részletkérdések megválaszolására alkalmas. WINOGRAD és WOODS munkássága már új korszak, a számítógépes nyelvészet kezdete, mely forradalmian átalakítja a nyelvészet szemléletmódját, módszereit és terminológiáját. Ez a fajta számítógépes nyelvészet nem, vagy nemcsak eszköznek tekinti a számítógépet, hanem szemléletmódjában számítógépi: a beszélő és a beszédet megértő emberi elme működését úgy akarja megérteni, hogy a beszédet és a megértést számítógéppel, számítógépre vihető algoritmusokkal modellálja. Ennek a korszaknak az az alapkérdése: mi történik az emberi elmében? WINOGRAD négy évvel ezelőtt, huszonnégy éves korában készített beszédtevékenység-modelláló, úgynevezett mesterséges intelligencia programjáról, a SHRDLU-ról kisfilmet is mutatott be. Programja azon a feltevésen alapul, hogy a beszédtevékenység alapját az ember fejében a világról kialakult modell képezi. A mondatok, amiket hallunk, módosítják ezt a világméretet, beépülnek a fejünkben elraktározott struktúrák közé. A SHRDLU program a számítógép memóriájában egy különböző színű és nagyságú kockákból, hasábokból, piramisokból álló, egy tv-képernyőn grafikusán is megjelenő kis világ képét

helyezi el. A számítógép természetes nyelvi utasításokra átrendezi ezt a világot, s hibátlan angolsággal válaszol a mindig változó szituációra vonatkozó kérdésekre. Ha például azt az utasítást kapja, tegye a szürke kockát a zöldre, először leveszi a szürke és a zöld kocka tetején levő tárgyakat, helyet keres nekik, s azután helyezi a szürke kockát a zöldre. Ha az utasítás nem egyértelmű, vagy lehetetlenséget kíván, a számítógép maga is kérdéseket tesz fel. Emlékszik korábbi cselekedeteire is. Ha ismeretlen szavakat hall, rájuk kérdez, és a magyarázó mondat kontextusából kikövetkezteti s memóriájában elraktározza jelentésüket.

WINOGRAD, WOODS és KAY a transzformációs generatív grammatika rendszerét, ágrajzait új nyelvelemző és -generáló rendszerrel, a *transition network*-kel, illetve ennek különböző változataival váltották föl. Ők nem különböztetnek meg mély és felszíni szerkezetet; mint mondják, a mélyszerkezet nem használható egzakt kutatási alapként, nem vihető számítógépre, hiszen nincsenek róla megbízható ismereteink. A transition network előnye az a transzformációs generatív grammatikával szemben, hogy amellett, hogy egyaránt alkalmas a természetes nyelvek elemzésére és generálására, egységes morfológiai-szintaktikai-szemantikai megközelítést tesz lehetővé, s pszichológiailag is hívebben modellálja az emberi elme működését (bár ezt a transzformációs generatív grammatika hívei nem fogadták el bizonyított tényként). WOODS transition networkje teljes, részleteiben is kidolgozott, egységes rendszer benyomását keltette. Mint WOODS elmondta, nem egy amerikai egyetemen nemcsak az alkalmazott számítógéptudomány szakos, hanem a nyelvészet szakos egyetemi hallgatóknak is már ezt tanítják munkaelmélet és -módszer gyanánt.

A naponta 6–8 órát kitöltő előadássorozatok mellett szinte minden nap egy-két órás külön előadásokat is hallhattunk, többek között P. SCALLTÓL, E. HAJIČOVÁTÓL, D. HAYSTÓL, B. VAUQUOIS-TÓL, E. COSERIUTÓL, R. SIMMONSTÓL stb. A legnépszerűbb előadók, WINOGRAD, WOODS és KAY (a zsúfolt program miatt többnyire késő este kezdődően, az éjszakába nyúlóan) szemináriumokat is kénytelenek voltak tartani, hogy a kérdések özönére válaszolhassanak.

A résztvevő egyetemi oktatók számára igen tanulságos volt az előadók döntő többségének világos, meggyőző, színes előadásmódja és rendkívüli pedagógiai gondossága is. WINOGRAD például olykor tucatszámú hatalmas előre elkészített ábrával jelent meg, hogy ne kelljen az időt táblára írással töltenie, s előadása előtt a terem minden pontjáról ellenőrizte, hogy ábrái láthatók-e, olvashatók-e.

Nem hiányozhat a beszámolóból A. ZAMPOLLINAK, a Pisai Egyetem professzorának, a CNUCE nyelvészeti osztálya vezetőjének neve. Mind a tanfolyam tudományos irányításának, mind gyakorlati szervezésének gondja jórészt az ő vállán nyugodott; energikusságának, bölcsességének, humorérzékének nagy szerepe volt a tanfolyam sikerében.

É. KISS KATALIN

Schlachter, Wolfgang — Ganschow, Gerhard: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft 1800—1970. Redaktion: István Erdélyi und Christoph Gläser. Bd. I. Ungarisch. 1—2. Lieferung. München, 1974, Wilhelm Fink Verlag. 1. Lieferung: XLVII, 192 p.; 2. Lieferung: 193—432 p.

Hosszú előkészítési, adatgyűjtési és szerkesztési munka után örömmel vesszük kézbe az Uráli nyelvek bibliográfiája c. vállalkozás szép nyomdai kivitelű részköteteit. Immár két füzet (Lieferung) megjelenését nyugtázhatjuk, de 1975 elejére várjuk egy harmadik, és a Budapesten 1975-ben rendezendő IV. Nemzetközi Finnugor Kongresszus időpontjáig, amennyiben minden a tervek szerint valósul meg és nemvárt akadály nem lép fel, még további két rész megjelenését, úgy hogy az adott időpontra már a teljes magyar nyelvészeti anyag remélhetőleg elhagyja a nyomdát. Jóleső érzéssel vesszük kézbe a köteteket azért is, mivel — a gyorsütemű megjelenés örömein túlmenően — egy rendkívül gazdag és alapos segédkönyv birtokosai lettünk, illetve leszünk a vállalkozás teljes befejeződésével.

Tekintsünk vissza röviden a szóban forgó mű előkészítésére. Az 1. füzet előszavában W. SCHLACHTER részletesen foglalkozik a vállalkozás történetével. Teljesen személyes vallomással kezdve rámutat arra, hogy a régóta tartó szembetetsége milyen nagy hátráltató erőt jelentett éppen az általa élethivatásszerűen folytatott finnugor nyelvészeti kutatások vonatkozásában, mivel a szakirodalom szétszórtsága felett egy gyengén látó kutató különösen nehezen tud úrrá lenni. Ám ez a körülmény nagyon határozottá tette benne a meggyőződést aziránt, hogy a finnugor, és általában az uráli nyelvészeti kutatások szakirodalma olyannyira szétszórt, hogy minden kutató közös érdeké-ként, valóban itt az ideje egy idevágó összefoglaló bibliográfia összeállításának. 1960 ban, Göttingába való kinevezésekor e meggyőződése már teljesen kiforrott volt, de akkor még nem indulhatott meg a munka. 1964-ben Göttingában járt id. KOZOCSA SÁNDOR, aki, mint ott kifejtette, maga is gondolt egy ilyen jellegű bibliográfiai munka szükségességére. Ez újabb buzdítást jelentett W. SCHLACHTER számára a vállalkozás beindítása felé. FUTÁKY ISTVÁN segítségével kapott áttekintést a már eddig megvalósult idevágó bibliográfiai vállalkozásokról. Az 1965-i II. Nemzetközi Finnugor Kongresszusra dolgozták ki, W. SCHLACHTER és munkatársai, az egész bibliográfiai vállalkozás tervezetét, s ezen tervezetet egy sor érdekelt kutatóval ismertették meg Helsinkiben. A kutatók nagy megértéssel vették tudomásul a tervezetet, s jónak találták, úgy hogy a tervezetet nem kellett különösebben módosítani. Utal W. SCHLACHTER arra a kapcsolatra is, ami őt BAKÓ ELEMÉRhez, a Library of Congress finnugor osztálya vezetőjéhez fűzi. BAKÓ azt javasolta, hogy az összeállítandó bibliográfia kövesse a Library of Congress szakrend-szerét. Ez utóbbi a gazdag nyelvészeti anyag bemutatására nem bizonyult teljesen alkal-masnak, így a szerkesztőbizottság végülis saját szakrendszer kidolgozása mellett döntött, de BAKÓ ELEMÉR — ettől függetlenül — elküldte a finnugor osztály könyvanyaga már addig elkészült összes katalóguscéduláinak másolatát, ami igen nagy segítség volt a szerkesztői munka folyamán.

1967 májusában — részben a társkiadó GERHARD GANSCHOW professzor személyé-nek köszönhetően — sikerült elnyerni a Deutsche Forschungsgemeinschaft anyagi tá-mogatását. G. GANSCHOW a könyvészeti adatok összegyűjtése során az obi-ugor nyelvekre vonatkozó szakirodalom összegyűjtését és feldolgozását vállalta.

A különféle országokból, s országonként több kutatótól beáramló bibliográfiai cím-leírások egyeztetését, koordinálását dr. HIU LIE, az egész mű szerkesztési feladatait pedig ERDÉLYI ISTVÁN és CHRISTOPH GLÄSER vállalta.

12 ország együttműködése, ezen országok kutatóinak adatgyűjtése révén valósult meg tehát a vállalkozás. Az érdekelt országok a következők: 1. A Német Szövetségi Köztársaság, 2. A Német Demokratikus Köztársaság, 3. Anglia, 4. Finnország, 5. Jugosz-lávia, 6. Hollandia, 7. Norvégia, 8. Lengyelország, 9. Románia, 10. Svédország, 11. Ma-gyarország, 12. Az Egyesült Államok.

Az előszóból részletesen értesülünk a munkában résztvevő adatgyűjtők nevééről is. Magyar részről 25 kutató segített az adatgyűjtésben, az egyes bibliográfiai tételek szakozá-sában, s ezek adatainak kontrollálásában (a közreműködők közül W. SCHLACHTER külö-nös súlyal emeli ki KISS JENŐ Göttingában tartozkodó lektor szerepét). E nevek felsoro-lásába azonban itt nem bocsátkozhatunk, pusztán annyit jegyzünk meg, hogy magyar részről a különféle kutatóhellen végzett adatgyűjtő munka összefogásának nehéz felada-tát, s ezen kívül az egész vállalkozás számos hasznos tanáccsal való ellátását VÉRTES O. ANDRÁS vállalta, kinek — de mellette a csoport más tagjainak is — a vállalkozás vezetői-

vel való folyamatos szakmai kapcsolatáról egész kis irattári anyag tanúskodik. A magyar munkatársak munkájukat 1968 első felében kezdték meg.

Miként ismertetésünk címében szereplő címlírásunk tanúsítja már két füzet jelent meg a vállalkozásból. Nézzük röviden e két rész fejezeteit, tehát azt, hogy mit is találhatunk meg az eddig megjelent részekben! Az egész anyag két részre bontható: 1. Az egész uráli nyelvtudományra általánosan vonatkozó könyvészeti információk, adatok. 2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiája. Ez utóbbi még nem fejeződött be; mint említettük még 3 Lieferung várat magára teljessé válásához. Nézzük azonban a két említett részt; alfejezetekre bontva külön-külön is!

1. Az uráli nyelvtudományra, az összes uráli nyelvre együttesen vonatkozó művek bibliográfiájának alfejezetei: 111: Bibliográfiák; 112: Az egyes nyelvtudósokra vonatkozó biográfiai adatok, és emlékkönyvek; 113: Hírek, társulati ügyek; 114: Tudománytörténet, módszertan; 1151: Az őshaza kérdése; 1152: Rokonsághipotézisek; 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; 1154: Határterületi kérdések.

2. A magyar nyelvtudomány bibliográfiájának eddig megjelent alfejezetei: U 1151: Őstörténet. Az őshaza kérdése; U 1152: Rokonsághipotézisek; U 1153: Általános nyelvészeti vonatkozások; U 1154: Határterületi kérdések. Társtudományok kérdésfelvetései.

U 12: Áttekintések

U 121: A magyar nyelvről általában; U 122: A magyar népről és etnikumról általában. Statisztikai vonatkozások; U 131: Nyelvtanok, grammatikák; U 141: Nyelvtörténeti áttekintések; U 142: Nyelvjárási áttekintések.

U 21: Szövegek

U 211: Nyelvelméletek; U 212: Irodalmi szövegek; U 213: Nyelvjárási szövegek; 214: Egyéb szövegek; U 215: Hangszalagfelvételek.

U 31: Hangtan

U 311: Általános hangtani áttekintések, megjegyzések; U 312: Fonetika, fonológia; U 313: Prozódia; U 314: Hangváltozások; U 3141: Általános áttekintések és megjegyzések a magyarban jelentkező hangváltozásokról; U 3142: A mássalhangzók spontán megváltozása; U 3143: A magánhangzók spontán megváltozása; U 315: Egyéb hangtani kérdések.

U 4: Szótan

U 41: Etimológia

U 411: Az ősi szavak, a belső keletkezésű szavak etimológiája; népetimológiák. Ezzel lezárul a 2 füzet anyaga, de mi, az előszó alapján tovább tudjuk folytatni a sort a fejezet végéig:

U 412: A kölesőnszavak etimológiája; U 4121: Az egyéb uráli nyelvekből származó kölesőnszavak etimológiája; U 413: Az altáji nyelvekből származó kölesőnszavak etimológiája; U 4131: A török és tatár nyelvekből származó szavak etimológiája; U 4132: Az egyéb altáji nyelvekből származó szavak etimológiája.

Az eddig megjelent részek tartalma még nem teljesen elegendő az egész bibliográfiai vállalkozás értékének meghatározásához; e részek elegendőek mégis ahhoz, hogy a mű használhatóságáról — legalábbis a könyvtárosi bibliográfiai nézőpont oldaláról — véleményt alkossunk.

Nézzük — első lépésként — a bibliográfiai feltárás formai vonatkozásait! — Egy-egy mű leírása a következő adatokra (adatsorokra) épül: 1. A mű tételszáma. 2. A szerző neve (esetleg annak megadása, hogy milyen értelemben szerző az illető: szellemi közreadó, összeállító stb.). 3. A mű címe. 4. (Ferde vonallal történő elválasztás után) a cím fordítása. 5. Forrásközlés. 6. Annotáció. 7. A recenziók felsorolása.

A szerzők nevével kapcsolatban annyit jegyünk meg, hogy a bibliográfia — egy-egy szakon belül — a nevek betűrendjében közli az anyagot (a német abécé sorrendjében, de különös tekintettel egyes, a németben meglevő hangzókra is, melyek egymásutánja a következő: a (magyar a és á), á, ä, c, cs (č), ... e (magyar e és é), ... o, ö, ő, (ész) ő, ø, ... s, sch, dz, š, u (magyar u és ú), ü, ú, v, w, ... z, zs (ž)). Egy adott szerző neve alatt több mű ezek megjelenési idejének sorrendjében szerepel. Ez a rendezési elv eltér a hazai könyvtárak gyakorlatától, ahol az egyes művek a címkezdő szavak betűrendjét követik egyazon szerzőnél. A nemzetközi szakirodalmi bibliográfiákban egyre szélesebb körben a megjelenési év szerinti felsorolás vált általánossá, gyakran az évszámnak a cím elé való kivetítésével, így a jelen bibliográfia anyagfeltárási sorrendjét korszerűnek és az általános nemzetközi gyakorlattal egybevágónak tekinthetjük. A szerzők keresztnevére, az esetek nagy többségében, csak a keresztnév kezdőbetőjének megadásával történik utalás. E keresztnév-mellőző eljárásnak az az alapja, hogy igen sok forrásban (különösen az orosz nyelvű kiadványokban) csak a keresztnév kezdőbetőjét lehet megtalálni,

s e nevek pontos kiegészítése rendkívül megterhelő lett volna a szerkesztők számára. E rövidítő névközlés-formának vannak előnyei, de vannak hátrányai is. Előnye az, hogy rövidebb, frappánsabb, s így a szem, amint kereső céllal gyorsan fut át a bibliográfiai tételeken, könnyebben megtalálja a kívánt szerzőt, mintha 8—10 betűből álló keresztnéveket kellene összehasonlítani. Hátránya az, hogy egyes esetekben nehéz a differenciálás. Nem arról az esetről beszélünk, amikor két szerzőnél a keresztnév kezdőbetűje azonos (pl. *Benkő L[oránd]* és *Benkő L[ászló]*), mivel ilyenkor nincs differenciálási nehézség, a bibliográfia ugyanis az egyik (a több bibliográfiai tétellel szereplő) szerzőt teljesen kiírja, hanem azoknál a szerzőknél merül fel ez a differenciálási nehézség, akiknek vezetékneve és keresztnéve is azonos (pl. a *Kovács Ferenc*-ek, a *Balázs János*-ok stb. esetén). Ilyenkor egy kis index-számot találunk a nevek után. Ezen index-szám (feltehetően valamiféle azonosítási szöveg kíséretében) csak az egész kötet, vagy talán csak az egész bibliográfia végén levő névindexben kerül lényegében feloldásra, s így hacsak valaki nem ismeri személyesen a szerzőket és munkásságukat, egyelőre nem tudja megállapítani azt, hogy melyik munkát melyik szerző írta. Ez a keresztnév-rövidítő eljárás egyébként hátrányos azért is, hogy ha később szerepelni kezd a tudományos életben egy a meglevőkkel azonos névalakú szerző, személyét és munkásságát nehéz lesz a már meglevőkéétől elkülöníteni. A női nevekkel kapcsolatban is hasonló probléma merül fel. Ha a női szerző neve előtt férje nevének kezdőbetűje áll, akkor e kezdőbetű nem számít bele a betűrendbe, csak a teljesen kiírt leánykori név. Ámde a szóban forgó kezdőbetű feloldásának helyén az adott szak betűrendjében nem találunk semmiféle utalást, s így, ha az adott szerzőt a bibliográfia használója csak a férj nevében ismeri (mivel korábbi közleményeiben esetleg így szerepelt, vagy más egyéb okból), akkor ismét csak a bibliográfia végén megjelenő névindex fog eligazítást nyújtani, ahol az ilyen esetek immár utalószóként lesznek kivetítve. Amikor az egyes nyelvészekről megjelent nekrológok, megemlékezések bibliográfiai adatai kerülnek bemutatásra, ilyenkor is a szerzői betűrend az irányadó s nem pedig azon nyelvészek betűrendje, akikre a megemlékezések, nekrológok vonatkoznak. Ezt a gondot is megoldja a névindex, ahol e művek a megemlékezésekben, nekrológokban említett nyelvészek nevével is megtalálhatók lesznek. — Mindezen észrevételeket persze korántsem elmarasztalásul, hanem tájékoztatásul említjük meg. A bibliográfia nyilván való módon azért csak az indexben vállalkozik a nevezett dolgok feloldására, mivel ellenkező esetben az egyes szakok anyaga a különféle utalások nagy száma miatt feleslegesen megduzzadt volna. Eltérő címfelvételi rendszere van az emlékkönyvek anyagának: itt azon nyelvészek nevének betűrendje az irányadó, akiket emlékkönyvvel tiszteltek meg (vö. 1. *Lieferung* 69—71). A nevek kezdőbetűjével, ill. betűjellel jelölt szerzők, a teljes névvel szereplő szerzők után következnek e kezdőbetűk, ill. betűjelek betűrendjében, majd e sort követik a szakterületbe vágó anonim szerzőségű művek megjelenésük időrendjében. — A címfordítások ügye kiváló megoldást nyert. Azok a munkák, melyek nem német, angol, vagy francia nyelven jelentek meg, címfordítással egészültek ki. A címfordítás nyelve a német volt, de abban az esetben, ha a cikknek volt angol, vagy francia nyelvű összefoglalása, akkor a cím világ nyelven jelentkező változatát innen vették át, s nem német nyelven fogalmazták meg. A címfordítás elve a rövidség volt, s ezt a feladatot a munkatársak kiválóan meg is oldották. Itt külön ki kell emelni azt a szempontot, amire WOLFGANG SCHLACHTER a bevezetőben is utalt: az egész uráli nyelvtudomány valahogy mostohagyerek, nincs kiemelkedően magas nemzeti jövedelemmel rendelkező állam az e nyelveket beszélő népek sorában, s így az anyagi erőforrások, korábban még fokozottabb mértékben, korlátozottan álltak rendelkezésre e népek tudományos köreiben. Márpedig a tudomány nemzetközivé tételéhez éppen anyagi erőforrásokra lett volna szükség, ti. a munkákat, folyóiratokat világnyelvre lefordítva kellett volna közreadni minél nagyobb számban. Ma már ez a probléma részben megoldott, pl. Magyarországon az Acták és az idegen nyelvű könyvkiadás révén, de visszamenőleg éppen ezen a téren: a nemzetközi hozzáférhetőség terén volt sok fehér folt. Most e bibliográfia — hála a jólsikerült címfordításoknak — nemzetközileg elfogadható közelségbe hozta a magyar nyelvre vonatkozó teljes nyelvészeti szakirodalmat.

A forrásközlések megoldása eltér a magyar nyelvészeti folyóiratok gyakorlatától. A nemzetközi bibliográfiai irodalomban az utóbbi évtizedekben mind gyakoribbá vált az a szokás, hogy egy-egy folyóirattal kapcsolatban nem pusztán az évfolyamot, s nem pusztán az évszámot tüntetik fel, hanem mindkettőt. Egy akorlatot követi a jelen bibliográfia is. A forrásközlésben igen jó szolgálatot tesz a források gondos rövidítése, de e kérdésre még majd visszatérünk. A lapszámadatok közlése is eltérő a magyar gyakorlatától: a kezdőlapszámot és a véglapszámot is teljes egészében kiírja; nem rövidíti. Az annotációk anyaga talán még nagyobb súllyal esik latba a magyar nyelvtudományi szakirodalom nemzetközivé tételének szempontjából, mint a címfordításoké. Az annotá-

oiók ugyanis a műnek félig-meddig a tartalmát is feltárják Lényegretörők, néha egyetlen sorból állnak, (különösen az etimológiák esetében, amennyiben egyetlen szóról van szó, néha teljesen elégséges egyetlen sor). Pl. Melich: Fohnagy és Fohnogovics c. cikkének annotációja:

aung. *fohnagy* > ung. *fału-nagy*

Am néha egész hosszú annotáció követi a címléírást, pl. Mészöly Gedeonnak Az ugorokori sámánosság magyar szókinszbeli emlékei c. közleményével kapcsolatban:

ung. *kiált* ~ *kajált* < ugr. Interj. *kajl* ;
kinál < **kaj-nál* < *kaj-* (~wog. *kaj*) + Suff.
-nál ; *üvölt* ~ *üvölt* (~ ostj. *üw*) < Interj. *ü* ;
ajándok, *ajánlat* 'victima' < *ajánl* ~ wog.
 Vb. *ájy* < ung. Interj. *aj!* ~ wog. *áj-* ; ung.
 PN. *Ajándok*, *Aldomás*, *Vásár*, *Vásárd*, *Dusnok*, *Torló*.

A bibliográfia jelentős értékét képezi a recenziók adatainak gondos feltárása is. Valljuk meg, egy-egy munkával kapcsolatban igen és nehezen tudjuk felmérni, hogy a világszerte megjelenő szakfolyóiratokban hol és mikor jelent meg erről ismertetés. Ez az adatanyag az egyes munkák utóhatását, tudományos rangját és a tudományos közvélemény figyelmét is jelzi egyúttal. Egy-egy jelentős munka után 5–10 soros recenzió-felsorolással is találkozunk, a recenzensek betűrendjében. Ez a terjedelem igen gazdag anyagot képes bemutatni, tekintve azt, hogy itt címek közléséről nincs szó, pusztán a szerző és a forrás rövid megadásáról.

A segédletek anyagáról is tegyünk említést. Ez az anyag két részre oszlik: 1. a rövidítések, 2. a sziglák leírása. A rövidítésekről, melyeknek további alcsoportjai vannak és amelyek anyagához tartoznak az ún. szimbólumok is, nem érdemes részletesen megemlékezni, hiszen minden szerzőnek, amennyiben következetesen alkalmazza ezeket, jogában áll saját rövidítéseket használni, ha ezek pontos feloldását jegyzékben megadja. Többet érdemes foglalkozni a sziglákkal s feloldásaikkal. Jegyezzük meg egyrészt azt, hogy a folyóiratok, sorozatok és gyűjteményes munkák rövidítéseit illetően (az Acták rövidítésétől eltekintve) a magyar nyelvészeti szakirodalomban meghonosodott rövidítéseket alkalmazza a bibliográfia, másrészt azt, hogy igen nagy mennyiségű folyóiratot vesz fel forrásként: 25 sűrű oldalon keresztül tudja csak megoldani a mű a felvett folyóirat- és sorozat-rövidítések valamint a gyűjteményes művek rövidítései feloldását. A bibliográfiai vállalkozás magyar munkatársai javaslataikkal és véleményzéseikkel hathatósan közreműködtek a segédletek végleges anyagának és rendszerének kialakításában, miként ez a szerkesztéssel kapcsolatos kiterjedt levelezésből is kiténik.

Felmerülhet valakiben a kérdés, hogy miért volt szükséges e sok, nehezen hozzáférhető anyag felvétele, hiszen ezek a források sokszor legfeljebb egyetlen plédányban a magyar, a finn vagy egyéb nemzeti könyvtárakban lehetők fel. Véleményünk szerint éppen az adja egyik értékét a bibliográfiának, hogy ilyen rejtett forrásokat is feltár. S ma már a könyvtárak nincsenek egymástól úgy elzárva, mint mondjuk a századfordulón: ma a fényképezésnek, a kontakt másolatkészítésnek (xeroxozásnak), s a könyvtárközi kölcsönzésnek olyan kiépült rendszerével számolhat a kutató, hogy a legelrejtettebb forrás is gyorsan eljuthat az érdeklődőhöz. S meg kell vallani, nemcsak lehetnek, de vannak is ezen rejtett forrásokban értékes nyelvészeti dolgozatok, figyelemreméltó tudományos megállapítások. De tudománytörténetileg valójában a ma már nem helytálló nyelvészeti vélekedés is érdekes. Tehát e mindenre kiterjedés szempontját a magunk részéről csak legmesszebbmenően helyeselni tudjuk.

A segédletekkel kapcsolatban egyet azonban meg kell jegyeznünk: ezek csakis a bibliográfia I. kötetében s ennek I. füzetében találhatók meg, tehát a további füzetek ezen első Lieferung anyagának ismerete nélkül gyakorlatilag használhatatlanok.

Szóljunk néhány szót a szakrendről. VÉRTES O. ANDRÁS személyes megbeszélés keretében említette nekem, hogy ő a Magyarországi Nyelvtudomány Bibliográfiája c. vállalkozásban alkalmazott és jól bevált szakrend célszerűen módosított formájának alkalmazását javasolta a szerkesztőségnek, de a szerkesztőség egy saját szakrend kidolgozását határozta el. Nem fogadta el, amint említettük már, a Library of Congress szakrendjét sem. Az Egyetemes Tizedes Osztályozás szakrendjét márcsak azért sem fogadhatta el, mivel ez sokszor igen sommásan intéz el egy-egy nyelvészeti kérdést. Valójában mindegy, hogy milyen szakrendszert alkalmazunk, csak megtaláljuk benne a keresett anyagot. Az eddig megjelent részeket áttekintve nem találtunk olyan adatot, ami nem

illetett bele abba a szakba, amelybe besorolást nyert. Jóllehet a magyar munkatársak az egyes tanulmányokat többféle szakozták, ami annyit jelent, hogy 4–5 példányban, különféle szakokba sorolva, küldték el egy-egy címléírást, tény az, hogy e sokféle való szakozás nyomait a jelen részek anyagában nem látjuk. A címléírások többes példányai talán később kerülnek sorra. Vagy talán — s feltevésünk szerint ez a valóság — a szerkesztés az anyagnak bizonyos redukálásával; a sokféle való szakozások lehetőség szerinti összevonásával, főszakba, legjellemzőbb szakba való sorolásának módszerével élt. A végleges értékelő szót csak majd a teljes I. kötet megjelenése után mondhatjuk ki a szakrendszerrel kapcsolatban.

Néhány szót az átírásokról. Természetes módon igen sok átírási probléma merült fel. A szláv nyelvű cirillbetűs anyag minden szövegrésze átírásra került. Talán kis hiányossága a bevezetőnek, hogy nem ismerteti részletesen az átírás elveit. Elégge ismeretes azonban a cirillbetűk nyugati nyelvészeti szövegekben alkalmazott átírásmódja ahhoz, hogy e kérdés hosszú magyarázatot ne igényeljen.

E tamaról még csak annyit, hogy ha egy cirilbetűs eredetiből transliterált címben vezetéknev fordul elő, e név — az átírási szabályok merev alkalmazásától eltekintően — az adott név általánosan ismert latinbetűs alakjában jelenik meg (tehát pl. *Hämäläinen* lesz a névalak az átírási szabályok szerinti *Chjamieljäin* helyett).

S mi az, ami nem került átírásra? Minthogy a bibliográfia 1830-tól kezdve igen sok régi nyelvészeti munka adatát is közli, felmerülhetett volna a régi helyesírás modernre való átírásának lehetősége (pl. a magyar *cz*-nek *c*-re való átírása stb.) is. A bibliográfia szerkesztősége úgy döntött, hogy a címek szövegének ilyen modernizálásába nem bocsátkozik, s minden esetben a korabeli írásformát adja.

Lényeges szempont a használhatóság megítélése szempontjából az anyag időbeli és egyéb szempontú körülhatárolásának kérdése. Az 1830-as kezdésv, mint ismeretes (az előző utal erre), a finn CASTRÉN és SJÖGREN munkássága megindulásának éve, s egyben HUNFALVY működésének évtizedét jelző év. Ha az ember, mint bibliográfus, ilyen hatalmas időszakot karol át, mint az Uráli nyelvtudomány bibliográfiája c. vállalkozás közreadói, akkor feltétlenül lesz jónéhány tétel, ami, valamilyen okból kifolyólag kimarad a gyűjtésből, a feldolgozásból. Ennek ellenére, mi e széles időhatárok alkalmazását tartjuk a vállalkozás egyik legfőbb értékének. Részbibliográfiák, egyes évekre vonatkozó feldolgozások, ill. egy-egy nyelvészeti, vagy akár nyelvészeti határterületi tudományzak bibliográfiájára van ugyanis már számos példa, de ilyen széles időbeli határokkal rendelkező vállalkozás ennekelőtte sajnos nem volt. Nagy öröm tehát számunkra e nagyszabású szintézis. — Mi tartozzon a bibliográfiába? Minden olyan mű, ami szorosan az uráli (finnugor és szamojéd) nyelvekre vonatkozó nyelvtudományi termés? Ez az utóbbi a gyűjtés káros leszűkítése lett volna. Így ugyanis a nyelvészeti vonatkozást tartalmazó fontosabb néprajzi művek, a névtudományi vonatkozást tartalmazó településtörténeti munkák s egyéb hasonló, rokonterületi eredmények kimaradtak volna a kötetből. Maximalista kíváncsalm lett volna e művek minősítése, értékelő jellegű annotálása, vallják a közreadók. Nehéz beleszólni a felelősségvállalás e szempontjába kivülállónak. A nevezett határterületi munkák megfelelő (nem nyelvész) szakemberekkel való annotáltatása bizonyára megoldhatatlan szervezési feladatot jelentett volna. Így a mű megmaradt, s szerintünk helyesen maradt meg a „Titelbibliographie mit Teilannotationen” (válogatva annotáló címbibliográfia) nevet nyert bibliográfiai típus és az ezáltal meghatározott feladatkör mellett. Néhány országban nem sikerült megfelelő számú szakembert találni, akik a szükséges források átnézésére (saját hazai könyvtári intézmények állományában) vállalkozhattak volna, így e forrásokat más országbeli, vagy egyéni kutatóknak kellett vállalniuk. Hogy ez a rendszer végülis milyen sikeres volt, ezt majd csak az egész bibliográfiai vállalkozás megjelenésekor fogjuk látni tisztán és megfelelő bizonyossággal.

BÜKY BÉLA

Urálisztikai folyóirat Japánban

Uralica. Journal of the Uralic Society of Japan. No. 1. 1973.

A magyar nyelvész számára egy, tucatnyi tételt alig meghaladó folyóiratjegyzék enged némi bepillantást a japán nyelvtudomány életébe. A „Current Linguistic Periodicals in Japan” című kis bibliográfia (vö. *Analecta Linguistica* 2/2: 43) — a címek alapján ítéelve — hét általános és három japán nyelvészeti priodikumot, valamint egy-egy orientalisztikai, sinológiai, koreanológiai és angol filológiai folyóiratot sorol fel. Orientalisztikai

folyóiratuk nem turkológiai központú, de tudjuk, hogy a japánok az utóbbi időben a turkológiában értek el eredményeket, különösen a régi ujgur nyelvemlékek feldolgozása, továbbá az összehasonlító altajisztika terén. Az 1972-ben összeállított folyóiratjegyzék szerint Japánnak — legalábbis kurrens — urálistikai folyóirata nincs.

1973-ban „Uralica” címmel megjelent a Japán Urálistikai Társaság folyóiratának első száma, s mire e sorok nyomdába kerülnek, a tervek szerint évenként egyszer megjelenő folyóirat (voltaképpen évkönyv) második, 1974-es száma is feltehetőleg napvilágot lát.

Érdeklődéssel tanulmányoztuk végig az „Uralica” első évfolyamának tartalomjegyzékét. A 84 oldalas szám a következő rovatokat tartalmazza: közlemények (1–57), szemle (59–68) és ismertetések (69–82). A cikkek és az ismertetések angol, finn, illetőleg japán nyelvűek, a közlemények-rovat anyaga — az utolsó cikket leszámítva — japán, illetve finn nyelvű összefoglalókkal egészül ki. A szerzők közül E. K. RISTINENnek, a szapporói Hokkaido Egyetem vendégprofesszorának a neve a legismertebb az európai urálisták számára. Az urálistika fogalmát az „Uralica” tágabb jelentésben, komplex módon értelmezi: a tanulmányok témaköre kiterjed az urálistika valamennyi területére. Az alábbiakban röviden sorra veszem az egyes tanulmányokat.

A „Közlemények” négy cikket foglal magában: KOIZUMI TAMOCU „Passzív transzformáció a finnben” (1–9), E. K. RISTINEN „Észrevételek a szamojéd igeragozás funkciójával kapcsolatban” (11–38), OGISIMA TAKASI „A finnugor nyelvek számnevei” (39–48) és MOMOSZE HIROSI „Finnország történetének kutatása és forrásanyaga Japánban” (49–57) c. dolgozatát. (Mint ismeretes, a japánban — a magyarhoz hasonlóan — a családnév megelőzi a keresztnévet. A japán nevek átírásában elfogadtam KUBINYI LÁSZLÓ javaslatát; vö. MNY. 69: 97–100.)

ELAINE K. RISTINEN cikke, némileg rövidített formában, másutt is megjelent (vö. JSFOU. 72: 337–347). A történész MOMOSZE tanulmányának nagy része a tokiói levéltár Finnországgal kapcsolatos forrásanyagát ismerteti. Feladatként egyrészt e dokumentumok publikálását, másrészt a Japánban eddig kiadott finn (skandináv) történelmi vonatkozású munkák kritikai vizsgálatát tűzi ki önmaga és kollégái számára.

OGISIMA az uráli nyelvek számneveinek történetével és eredetével foglalkozik. Dolgozatában a finnugor '10' jelentésű szavakat hét típusba sorolja (az alábbiakban a zárójelben megadott adatok — a szó, ill. szócsalád kora, irodalmi utalás, esetleges megjegyzés — e sorok frójától származnak):

1. finnségi + md.: fi. *kymmenen*-típus (FV; vö. SKES.)
2. lp. + cser. + vog.: lp. *loge*-típus (FU, 'szám' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. olvas alatt)
3. finn-permi [o: permi!] + m.: m. *tiz*-típus (< iráni; vö. ESzK. dac alatt, TESz.). Vö. még 5.
4. osztj. *ig'η* (vö. DEWO. *jh'η* alatt)
5. fi. *-deks-*: *kahdeksan*, *yhdeksän* '10' (FV; vö. SKES. *kahdeksan* alatt). Vö. még 3.
6. m. *-nc*: *kilenc*, *harminc* '10' (< óspermi; vö. MSzFE. *harminc* alatt)
7. votj. *-mīn*: *kuamīn* '10' (FU, 'sok' → '10' jelentésfejlődés; vö. MSzFE. *hatvan* alatt.

A szócsalád zürj., vog. és m. tagja is tkp. '10' jelentésű.)

Az uráli nyelvek számneveinek vizsgálata során OGISIMA elkülöníti a genetikailag azonos (1–6, 20 [vö. még 100]) és különböző (7–10) elemeket, és a különbözőség okát az uráli népek, illetve népcsoportok külön életében ért hatásoknak tulajdonítja. A szerző megállapításai ugyan a finnugrisztika körében általában közismertek, mégis hasznosnak tartjuk az azonos jelentésű, de különböző anyagú és eredetű számneveknek a fent ismertetthez hasonló tipizálását az uráli (nála: finnugor + szelkup) nyelvekben. Igazán sajnáljuk, hogy a japán nyelvű cikk finn rezüméje csak a '10' jelentésű szavakkal foglalkozik.

KOIZUMI, az „Uralica” szerkesztője (vö. JSFOU. 72: 337 jegyz.) két cikkel szerepel az első számban. A finn passzív transzformációt tanulmányozó, modern szemléletű írása a szerző általános nyelvészeti felkészültségéről és finn nyelvismeretéről tanúskodik. A „Szemle” rovatban, kitűnő szerkesztői érzékkel; már az első számban ismerteti a japán érdeklődővel a finnugor vokalizmuselméleteket. „A finnugor alapnyelvi magánhangzókról” c. szemléje alapos történeti összefoglalás, és egyben állásfoglalás ERKKI ITKONEN elmélete mellett. A dolgozathoz felhasznált irodalom (KARJALAINEN—BACH, RAVILA, STEINITZ, E. ITKONEN, COLLINDER, RAUN, LITKIN, GÜLYA, HARMS, DÉCSY, RÉDEI, BEREZCKI munkái) alapján KOIZUMI ismeri és jól rendszerezi a finnugrisztikai szakirodalmat. Öröndetes, hogy egy ilyen széleslátókörű szakember kezébe került Japánban az urálistika ügye.

Az „Ismertetések” rovata három művet mutat be az olvasónak. IKEDA HIROKO „A japán népköltészet típus- és motívumindexe” c. tanulmányát (FFC. 209.) KIKUGAVA

TASZUKU elemzi (69–71). Közismert, hogy a gazdag japán népköltészet, a japán nyelv nehézsége és elszigeteltsége miatt, kevésbé felhasznált a nemzetközi összehasonlító folklór-kutatásokban. A recenszens szerint a dolgozat összehasonlításra alkalmas anyagot szolgáltat a folklór-kutatások „finn iskolája” számára, s ezért IKEDA munkáját SZEKI KEIGO hasonló témájú művének (*Asian Folklore Studies* 25 [1966]) eredményes folytatásaként üdvözi. A másik két, japán nyelvű recenzió a legújabbkori finn történelemmel, illetőleg a második világháború utáni finn semlegességgel foglalkozó könyveket ismerteti.

A Japán Urálistzikai Társaság folyóirata, az „Uralica” a Japánban folyó urálistzikai kutatások bemutatását, egyben bel- és külföldi népszerűsítését tűzte ki feladatául. A folyóirat az uráli népek nyelvészeti, történeti, régészeti, néprajzi (etnológia + folklór) és irodalmi kérdéseivel kapcsolatos tanulmányokat szándékozik közölni, illetve ismertetni a legfontosabb európai és finnugor nyelveken, valamint japánul (vö. 84).

Az „Uralica” első kötete szerény külsejű, de szerzői igényességre törekednek. Témaválasztásuk általában az urálistzika nyitott — így fontos és érdekes — kérdéseit érinti. Megnyugtató, hogy — az első szám tartalma alapján — a Távol-Keleten hozzáférhetőek a legfontosabb európai urálistzikai kiadványok (a hiányzó műveket a Japán Urálistzikai Társaság csere útján kívánja beszerezni). A cikkek nyelvész szerzői finnül és részben magyarul is tudnak, urálistzikai és általános nyelvészeti ismereteik alkalmassá teszik őket az alkotó tevékenységre. Az első szám kisebb tartalmi pontatlanságai (pl. a 47. lapon szereplő erza szójegyzék szerzője helyesen P. RAVILA) és formai hibái (1. pl. a 36–37. lapon megadott bibliográfiát, de vö. helyesen: JSFOu. 72: 347) csekély számúak, a sajtóhibák figyelmesebb korrektúra-olvasással elkerülhetők lehettek volna.

A japán emberekhez egyfajta ösztönös rokonságtudat fűz minket, magyarokat. Ez a rokonságtudat alaptalan ugyan, de a két nép közötti tudományos kapcsolatok szélesítésében és elmélyítésében indíték is lehet. Ennek reményében üdvözljük az urálistzika születését a Felkelő Nap országában.

ZÁICZ GÁBOR

Obi-ugor a tergo indexek

W. VEENKER: Rückläufiges Wörterbuch der vogulischen Schriftsprache. Wiesbaden, 1971. Verlag Harrassowitz. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altica. Band 4. 94 Seiten.

Uő: Vogul Suffixes and Pronouns. An Index a Tergo. Bloomington — The Hague, 1969. Mouton. Indiana University Publications, Uralic and Altaic Series. Volume 110. XI, 65 Seiten.

Uő: Verzeichnis der ostostjakischen (Vach) Suffixe und Suffixkombinationen (unter Einschluß der wichtigsten Pronomina). Hamburg, 1973. Mitteilungen der Societas Uralo-Altica. Heft 5. 55 Seiten.

A szóvégmutato szótárak eredetileg voltaképpen segédeszközök voltak hiányos szövegtörödékek megfajtásához. Később mégis sokoldalúbban kezdték hasznosítani őket; különösen morfológiai kutatásoknál nagy a jelentőségük. Ma már meghatározott helyük van a lexikonok között, és számos nyelvből különböző méretű szóvégmutato szótárak állanak rendelkezésünkre.¹ Terjedelem és minőség szempontjából kimagaslók közülük PAPP FERENC műve: „A magyar nyelv szóvégmutato szótára” (1969).

Agglutináló nyelvek szóvégmutato szótárai értékes felvilágosítást adnak toldalék-típusokról, toldalékkombinációkról és a toldalékok produktivitásáról — és általában összetett szavakról, tőtípusokról, szóvégzódésekről meg a szótágok számáról is —, s éppen ezért a finnugor nyelvek toldalékainak, szóanyagának a tergo rendben közlése mindig különös értékű.

W. VEENKER (Hamburg) néhány éve figyelemre méltó aktivitást fejt ki ezen a téren. Munkájának egyik eredménye a vogul nyelv recenzált szóvégmutato szótára. A szótár BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1954) Mansijsko-russkij Slovar'-án alapul, tehát az északi vogul irodalmi nyelvet képviseli, és 6000 szót tartalmaz.

A vogul a tergo ragjegyzék a szótár függelékének tekinthető, mivel ez is BALANDIN—WACHRUŠEVA (Leningrád, 1957) Mansijskij jazyk-ján alapul, és az északi vogul irodalmi

¹ Itt említjük, hogy pl. a W. STEINITZ kezdeményezésére E. MATERTől kidolgozott „Rückläufiges Wörterbuch der deutschen Gegenwartssprache” (Leipzig, 1965) Halász Előd német—magyar szótárának anyagán alapul.

nyelvet képviseli. Itt azonban még más északi vogul forrásokat is használt a szerkesztő. A jegyzék ragokat, ragkombinációkat és névmásokat tartalmaz. A képzőkombinációkat és a paradigmatis jeleket a szerző nem vette figyelembe. A nyelvtani kategóriákat VEENKER jelzi, de a ragok rendeltetését csak további irodalom használata útján lehet ki-yozozni.

Az osztják rag-index is ezen elvek szerint készült, miként az 1968-ban megjelent magyar ragindex is.² Más hasonló jegyzékek várhatók.

Az osztják indexet VEENKER TERJOŠKIN és GULYA nyelvtanaiból állította össze. Gazdag és szemléletes nyelvtani leltárt nyújt, t. i. a feldolgozott vachi nyelvjárás alaktana bővelkedik az esetekben, sok a különböző igeidejű és igemódú formák száma, melyek a többi osztják nyelvjárásból hiányzanak. Ha a šerkali és kazymi dialaktusok tervezett ragjegyzékei elkészülnek, különleges lehetőség nyílik a ragstruktúrák interdialektális összehasonlítására. A szerző mindkét obi-ugor indexbe felveszi az elméletileg lehetséges, de nem adatolt formákat is. Ez az eljárás jogosult, ha korlátolt mennyiségű szöveg áll rendelkezésünkre. De ezen konstruált formák minden megjelölés nélküli felvétele nem mindig védhető, mert hitelesítésük anyanyelvi informátor útján nem volt lehetséges. Vagyis a rendszert nem lehet hallgatólagosan és önkényesen kiegészíteni.

Az osztják képzők lehető legnagyobb teljessége G. GANSCHOW és G. SAUER idevágó kutatásai alapján elérhető. Mindkét művet jól lehet használni a nyelvjárások szerint rendezett mutatók alapján.

A toldalékindexek jelentősége elsősorban leíró alaktani téren mutatkozik, mivel anyagot szolgáltatnak a kutatás számára. Az előttünk fekvő a tergo rendezések azután hasznosak lehetnek egyetemi segédeszközként is, mert bonyolult morfémakapcsolatok megfejtését teszik lehetővé. A munkák kezelése, olvasása csak eleinte okoz nehézséget, az a tergo elrendezéshez könnyen hozzá lehet szokni.

A cirill írásos vogul eredeti helyett a szerző egy fonológiailag motivált latin átírást dolgozott ki, az osztják nyelvnél pedig GULYA transzkripcióját használta.

ROSEMARIE RADOMSKI

Grigorij Novickij: *Kratkoe opisanie o narode ostjackom. 1715.*

(Studia Uralo-Altica III. Szeged 1973. XIII + 157 + 109 lap)

A szegedi egyetem az 1973. év folyamán három munkával lepte meg a nyelvészeket: 1. *Epigraphica Bulgarica*, kiadta RÓNA-TAS A. és FODOR S.; 2. *Die erste sölkupische Fibel aus dem Jahre 1879* (reprint HAJDÚ PÉTER bevezetésével); ezeket követte harmadikként a címben megnevezett mű. Az előttünk levő kötet két részből tevődik össze: HAJDÚ PÉTER tudománytörténetileg értékeli NOVICKIJ munkáját (VII–XIII), amely valóban az első részletes leírás az osztják népről. Ezért is használta fel bőven — csaknem teljes egészében közölve — MUNKÁCSI BERNÁT (I. VNGy. 1: 091–0127).

A kötet első részében FERINCZ ISTVÁN magyar nyelvű fordításában közli NOVICKIJ „Rövid leírás az osztják népről” c. munkáját (1–144), majd az utószóban ad felvilágosítást (145–59). Helyeselhetjük ezt a megoldást, mivel NOVICKIJ több mint kétszázötven éve írta munkáját, és nyelvezete még az oroszul tudók számára sem egykönnyen érthető. Nem követelhetjük meg mindenkitől, aki a finnugrisztika számtalan ága (nyelvészet, etnológia, néprajz, antropológia, archeológia stb.) iránt érdeklődik, hogy ilyen bonyolult, régies szöveg megfejtésével bíbelődjék. És azt sem kívánhatjuk, hogy az egykori orosz élet sajátos fogalmait (*popriszse* 'napi gyalogút', *Kameny* = Uráli hegység, *fekete kunyhó* 'kémény nélküli, ún. füstös kunyhó'), sajátos mértékegységeit ismerje; helyes tehát, hogy a fordító magyarázatokkal látja el a magyar fordítást. — Több magyarázat és irodalmi utalás még hasznosabb lett volna, pl. a tetoválásról, a jurtáról, a *samancsik* szó nem osztják voltáról stb. — A fordításhoz néhány, csak apróbb megjegyzésem volna. Nem tudom, helyes-e a *knjazj* szót a magyar *kenéz* szóval átültetni. Tazi öből helyett Taz-öböl alakot használnék. A *varka* aligha osztják szó (43), viszont a *pozjom* kifejezést meg kellett volna magyarázni (43); *grivna* helyett *grivnya* írandó (53). A *kalim* szóról

² W. VEENKER: Verzeichnis der ungarischen Suffixe und Suffixkombinationen. Hamburg, 1968. Mitteilungen der Societas Uralo-Altica. Heft 3. 105 Seiten. L. PAPP F.: NyK 71: 190–4.

megmondandó, hogy tatár eredetű (54). *Gusz* helyett *guszj* irandó (75). Nem írhatunk *vaglini* járásról, csak *vagljin* (114), mivel az *-in* képző.

Tárgyi megjegyzésem, hogy nem alkalmaznám a bálványtemplom kifejezést, mivel a „pogány” finnugor népeknek templomai nem voltak, csak szent helyei. A *trezletno* szót a fordító magyarul a három évenként kifejezéssel adja meg (74), szerintem évente háromszor irandó.

A kötet második felében az orosz szöveget közlik, méghozzá az 1941. évi, Novoszibirszkben publikált kiadás alapján. Ez nagyon hasznos választás, mivel így javított és annotált kiadást kapunk (előző kiadás 1884-ben volt). P. I. SZKOROSZPELOVA az 1941. évi kiadáshoz bő bevezetőt írt (13 lap), N. A. KVASNYIN pedig a kézirat és a Majkov-féle kiadás könyvészeti ismertetését adja (14–17).

A szegedi egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke jó szolgálatot tett a társadalomtudományoknak NOVICKIJ művének a publikálásával.

ERDÓDI JÓZSEF

E. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык

Издательство «Наука». Москва, 1973. 206 l.

Nagy eseménye a finnugor nyelvtudománynak JE. I. ROMBANGYEJEVA könyvének, „A manyysi (vogul) nyelv”-nek a megjelenése. Nemcsak azért, mert az ilyen és a hasonló nyelvtani leírások mindig is tudományunk eleven forrásai voltak, hanem azért is, mert ez az első olyan vogul nyelvi monográfia, amelynek a szerzője az általa leírt nyelvet anyanyelvként beszéli.

A vogul — és vele egy sorban az osztják — nyelv iránti érdeklődés a magyar, a vogul és az osztják nyelv közös ugor volta miatt nyelvtudományunknak egyik legklasszikusabb, s mindig is aktuális része. E kapcsolat mindamellett még kölcsönös is: a vogul nyelv első, módszeres kutatója a magyar REGULY ANTAL volt, a magyar finnugrisztika modern korszakának pedig éppen az a rokon nyelvi anyag volt a nagy inspirálója, amelyet REGULY a voguloktól (és az osztjákoktól) Magyarországra hozott.

JE. I. ROMBANGYEJEVA munkája hagyományos nyelvleírás: bevezetés, fonetika, morfológia. A belső cím szerint (15. l.): vogul nyelvtani vázlat, az északi nyelvjárás anyaga alapján. Tanulmányában a szerző anyanyelvi ismeretei és gazdag saját nyelvi műfordítói tapasztalatain kívül felhasználta az 1958., az 1959., az 1960., az 1963. és az 1969. években a helyszínen, szülőföldjén gyűjtött mintegy tízezer lapnyi kéziratos anyagát is.

A szerző a bevezetőben (4–13. l.) tárgyalja az északi vogulok elterjedését, elnevezését és nyelvjárás megoszlását. Jellemzi nyelvjárás „öntudatukat” (pl. az alsó-szoszvaikról a többiek azt mondják, hogy „mély hangon” beszélnek). A következő hat helyi nyelvjárást különíti el: 1. felső-lozvai, 2. felső-szoszvai, 3. közép-szoszvai, 4. alsó-szoszvai, 5. szoszva-torkolati vagy obi és 6. szigvai. Az egyes nyelvi csoportok elkülönítésében az orosz наречие, ezen belül pedig a робоп megjelölést használja. E kérdéskörben hadd jegyezzük meg: terminológiai tekintetében talán jobb lenne a csak vaglyagosan szereplő „obi” elnevezés mellett megmaradnunk. Ez már ismert, egyszerűbb és egyértelműbb is mint a párhuzamosan használt „szoszva-torkolati” megjelölés. Némi bizonytalanságot kelt — az orosz диалект helyett — a наречие terminus használata is.

A bevezető további részében a szerző nagy hozzáértéssel ismerteti a vogul írásbeliség és a vogul nyelv kutatásának a történetét. E résszel kapcsolatban szeretném elmondani V. N. CSERNYECOVNAK, a vogul irodalmi nyelv megalkotójának azon, többek között nekem tett szóbeli közlését, mely szerint a vogul irodalmi nyelv megalkotásában érdemleges szerepe volt MUNKÁCSI BERNÁTNAK is, aki levelein keresztül a vogul irodalmi nyelv első művelőinek több nyelvi kérdés eldöntésében is jelentős segítségére volt. Még e kitűnő tömörséggel megírt részben is talán helyénvaló lett volna megemlíteni, hogy W. STEINITZ éppen az északi vogulról írta az 1937-ben megjelent „Vokalismus des Sosva-Wogulischen” (ÖESA 1: 244–277) című, a finnugrisztikában a fonológia elveit elsőként alkalmazó munkáját.

Az orosz nyelven először megjelenő vogul tudománytörténeti áttekintés forrásértékű, melyet bizonyára számosan idézni is fognak. Ezért is igen sajnáljuk, hogy éppen e részben (és a fonetikában is) az irodalomközlésben oly gyakori a betűhiba (pl. B.

STEINITZ, HAZAY P., LAKO GY., B. KALMAN, helyesen: W. STEINITZ, HAZAY O., LAKÓ GY., B. KÁLMÁN, de másutt is: pl. a 11. lapon *szotagbelyi*, helyesen: *szótagbelyi*, a 6. lapon: *xāŋlacam*, helyesen: *xāŋłasam*. Szerencsére, a kérdésnek nincs érdemi jelentősége.

A fonetikáról szóló rész (17–36.) a következő kérdéscsoportokat tartalmazza: a magánhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságai; a mássalhangzók, osztályozásuk, fonetikai sajátosságai; a szó és a szótag hangtani struktúrája, a hangsúly, a szó- és a szólamintonáció, amelyen belül szó van mondathangsúlyról is. E részben különösen értékesnek tartjuk, hogy a szerző gondosan kitér a dinamikus hangtani tényezőkre (a hasonulás, a hangkiesés stb.) bemutatására is. A magánhangzók tárgyalásakor pedig — ha csekély számban is — eszközfonetikai mérési adatokat is közöl. Ezeket ritka fontosságuk miatt idézzük is (i. m. 18, 22, 23, 24):

\bar{a} : <i>ās</i> 'Ob'	35,30	σ	a : <i>as</i> 'lyuk'	15,05	σ
$\bar{a}l\bar{a}$ 'alig'	25,30		<i>ala</i> 'tető'	15,57	
\bar{u} : <i>tūr</i> 'tó'	29,20		u : <i>tur</i> 'torok'	9,76	
	(más mérésben?)30,12			(más mérésben?) 9,45	
\bar{e} :	3,00				
\bar{e} :	7		'fölkött'		

Összegezve: a vogulban a magánhangzók hosszú-rövid kvantitásbeli aránya (átlagban) 2–3 : 1.

JE. I. ROBMANGYEJEVA az északi vogulban a következő magánhangzó-fonémákkal számol: (hosszúak) \bar{a} , \bar{u} , \bar{o} , \bar{i} , \bar{e} és \bar{e} , (rövidék) a , u , o , i , e és e . Ez három hangban eltér a KANNISTO adatai és a saját megfigyelései alapján a STEINITZ által adott rendszertől (és a magam nézetétől)¹. E három magánhangzó a következő: \bar{i} , e és \bar{e} . A kérdés kapcsán a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott adatokat² egybevettem KANNISTO és STEINITZ adataival, illetőleg az e kérdésben eddig kialakult nézetekkel. Az egybevetés alapján e három hanggal kapcsolatban a következő megjegyzéseket tehetjük: Az \bar{i} fonéma-volta mellett a ROMBANGYEJEVÁTÓL felhozott szavak egy részében — amint erre \bar{o} maga is utal (20) — egyes más helyi nyelvjárásokban \bar{e} , olykor pedig \bar{a} (ROMB. \bar{d}) van. Pl. (ROMB.) *ūi*, (KANN.-STEI.) *ēi* 'éjjel', (ROMB.) *jīkwi* 'táncol', (KANN.-STEI.) *jēk-* 'ua.', (ROMB.) *jījen* 'gyere', (más nyj.) *jājen*, (KANN.-STEI.) *jājen* 'ua.' stb. Az északi vogulban az [\bar{e}] fonémának két változata van: \bar{e} és \bar{e} . Minthogy az északi vogul magánhangzó-rendszerben a palatális illabiális soron csak két fonéma van (i és \bar{e}), ezért egy [\bar{e}] (= \bar{e}) fonémának \bar{i} -ként való appericipiálása — különösen w , j , ill. x környezetében — könnyen megtörténhet. Három kérdéses szóban KANNISTO is \bar{i} -t írt. Ezek: *jūw* 'fa', *wilt* 'arc', *nēwər* (!) 'csikó'. E szavak közül az utolsót (szótárában ROMBANGYEJEVA is) \bar{e} -s alakban közli, a másik kétben pedig STEINITZ határozottan (rövid) i fonéma mellett tör lándzsát (ld. STEINITZ, WogVok. 36. l., 35. jegyz.). Az újabb adatok további részében az i , 'helyén' az \bar{i} többszótagú szavak n y í l t szótagában áll: pl. (ROMB.) *mīni* 'megy', *kīwər* 'edény', *līlī* 'lélekzet' stb. Ezekben az \bar{i} -s jelölést nem tartjuk perdöntőnek. A (ROMB.) *mīl* 'mély', *sīm* 'szív' stb. szavakban a régi forrásokban rövid i van. ROMBANGYEJEVA szerint (20. l.) az \bar{i} az utóbbi évtizedekben az írásbeliség kapcsán az \bar{e} -vel való szembenállás eredményeképpen lépett fel. Úgy véljük, egy olyan hangtani rendszerben, amelyik ismeri a hosszú-rövid kvantitást, egy kvantitás szerinti új fonéma — jelen esetben egy \bar{i} — megjelenése nem lehetetlen. Erre nézve a bizonyító anyag azonban (még) nem látszik kielégítőnek. Ugyanezt kell elmondanunk az e -nek a feltett első szótagbelyi fonéma-voltáról is. A felhozott *nēr* 'hab' szó KANNISTÓNÁL (hosszú) \bar{e} -vel *nēr* alakban került feljegyzésre (KANNISTO, WogVok. 42). A ROMBANGYEJEVÁTÓLKÖZÖLT *et* 'a vadkacsa kiáltása' — *ēt* 'éjszaka' szembeállításnak pedig az *et* onomatopoeitikus volta miatt gyenge a bizonyító ereje. Az \bar{i} és az e esetében mind a nyelvjárási megfelelés, mind a szó hangszerkezete szempontjában a figyelembe vételével csak további vizsgálat (és adatközlés) után juthatunk megnyugtató eredményre. Izgalmas kérdés az e — \bar{e} párnak a formánsokban való előfordulása is. Ismeretes, hogy az obi-ugor nyelvek második személyi, illetőleg duális vonatkozású végződéseiben igen gyakori a homonímia. Az ezt kiküszöbölni szándékozó

¹ W. STEINITZ, *Geschichte des vogulischen Vokalismus*. Berlin, 1955. 366 l., különösen 20–27, 31, 32–41, 148–151; GÜLYA J.: *A vogul nyelvjárások fonematikus átírása*. FU — transkripció yksinkertaistaminen. Szerk.: L. POSTI és T. ITKONEN. Helsinki, 1973. 109–118, különösen 111–112, 118.

² A most ismertetendő művön kívül l. még: E. И. Ромбандева: *Мансийский язык. Языки народов СССР*. III. Moskva, 1966. 343–360, különösen: 344–346.

nyelvművelő törekvés örvendetes új jelenség a vogul nyelv történetében. Feldolgozása megérné a fáradságot. Egyébként, általánosságban is, a formánsok és a „kötőhangok” vokalizmusában még több minden tisztázatlan.

Rendkívül figyelemre méltó JE. I. ROMBANGYEJEVA fonetikájában az \bar{e} magánhangzónak a megkülönböztetése. E hang csak nem-első szótagban fordul elő, ott is csak formánsokban (i. m. 23. l.). Pl. birtokos személyjelekben: $-\bar{e}n$: *kolĕn* 'a házatok', lokatívus hang előtt: *pärtĕt* 'deszkában' stb. A kérdéses esetekben — úgy látszik — KANNISTÓNÁL rendszeresen \hat{a} van (vö.: LILIMOLA: MSFOu. 127:210, 52). A birtokos személyjelekben (és a velük rokon végződéseknél) funkciómegkülönböztető ($\hat{a}n$, Sg.2Ps.) — ($-\hat{e}n$, Dl. 2Ps.) — ($-\hat{e}n$, Dl. 2Ps és Pl. 2Ps.) sor tűnik elének, ami egy külön \bar{e} fonéma felvétele mellett igen nagy súllyal esik a latba. Kérdéses azonban, hogy e hang hosszú-e (\bar{e}). Ennek a lehetőségnek a nem-első szótagban meglévő rendszerszerűség ellene mond. Ugyanígy KANNISTO jelölése (ld.: \hat{a}), vagy ROMBANGYEJEVÁNAK azon adata is, mely szerint az \bar{e} abszolút tartama „7σ fölött” van. (A rövid magánhangzók tartama 9,45 — 15,57σ!) Helyesebbnek látszik tehát egy csak nem-első szótagi (rövid) \bar{e} magánhangzóról beszélnünk. Ezt annál inkább is valószínűnek tarthatjuk, mert egy ilyen hang (rendszerbelileg is?) a tavdai vogul nyelvjárásban is van (GULYA, i. h. 117).

A szerző szerint (is) az \bar{i} az i -nek a variánsa (20. l. még a 26. lapon levő, összefoglaló táblázatot is). Külön jellel való konzekvens megkülönböztetése — amint ezt a szerző teszi — nem szükséges.

A vogul magánhangzokról szólva két kérdésről örömmel olvastunk volna: 1. az \bar{e} és az \bar{e} kapcsán arról, hogy e variánsok léteznek-e (még), 2. a vogul nyelvnek azon általános fonológiai elméleti szempontból is eléggé ritka sajátosságáról, hogy a hosszú-rövid magánhangzó-párok, az $\bar{a} - a$ (\bar{a}), $\bar{o} - o$, \bar{u} (\bar{u}) — u és $\bar{e} - i$ tagok közül mindig a h o s z ú magánhangzó a n y í l t a b b ! Vajon, ezzel együttjár-e ezek „ernyedő” ejtése is? (Ld. JAKOBSON-HALLE megkülönböztető-jegyes rendszerét stb.)

A mássalhangzók körében minden kutatónak gondot okoz a k mellett egy esetleges k_0 (ROMB. k^0 , kw) fonémának a kérdése. ROMBANGYEJEVÁNAK is (vö.: 28, 32, 33). Ezt mutatja az is, hogy e hangról a 28. lapon így ír: „történetileg összetett (сложная) fonéma a kw , mely ma két fonémára, k -ra és w -re esik szét, illetőleg elveszti w -elemét”. A 32. lapon pedig azon érv alapján, hogy a vogulban szókezdeten nem állhat mássalhangzókapcsolat, afelé hajlik, hogy a kérdéses hang („egységes”) fonéma, mely egy régebbi rendszer reliktumja. Megemlíti, hogy e hang ma már csak néhány szóban fordul elő. Igen jó lenne, ha rendkívül gazdag gyűjtéséből a szerző listába foglalná e szavakat s megvizsgálná azok földrajzi, helyi nyelvjárási elterjedtségét.

Azt mondják, *grammatici certant*. Ezt kiegészíthetjük azzal, hogy a fonológusok is. És hány vita zajlott le már az orosz, az angol, a magyar és más nyelvek fonetikai-fonológiai kérdéseiről?! Ehhez képest az, ami a különféle vogul nyelvi fonetikai-fonológiai nézetek között folyik, szinte elenyésző. Csak örülhetünk neki, ha e vita JE. I. ROMBANGYEJEVA érdemes munkája nyomán tudományunk gazdagodására mind szélesebbé válik.

JE. I. ROMBANGYEJEVA munkájának kimagasló része a morfológia (38—203). Fejezeteit a szófajok szerint építi fel. A fejezeteken belül pedig a nyelvi anyagot szigorúan alaktani szempontból rendezi el. Az egyes nyelvi elemek bemutatásában azonban annak ellenére, hogy klasszikus értelemben vett alaktani leírást ad, mindvégig rendkívüli gondossággal ügyel az egyes alaktani elemek funkciójának a jelzésére is. Messzemenően arra is figyel, hogy leírásában kidomborítsa a vogul nyelv karakterisztikus vonásait. Következésként kiemeli a vogul sajátosságokat; köztük is elsősorban a szubjektív (emócionális) viszonyítást kifejező végződéseket (73, 89, 98, 111, 176, 192, 195, 198), valamint az e szempontból is igen gazdag és a nyelvhasználatba jó betekintést nyújtó partikulák (196) és indulatszavak (202) körét.

A szerzőnek másik jeles törekvése a vogulban a nyelvtani határozottság — határozatlanság kategóriájának a bemutatása. A magyar nyelvtörténet számára is fontosnak látszik az a megállapítása, hogy a vogulban a határozott (tárgyas) ragozású ige használati szempontjából a tárgyon a birtokos személyjelek megléte indifferens (112, 116, 117). Teljesen újszerű ROMBANGYEJEVA értelmezése a vogul passzívumról (111. kk.), mely szerinte az alany (az agens) meghatározottságának a kiemelésére szolgál (113). A vogul passzívumnak e szerepét ROMBANGYEJEVA egyik kitűnő, transzformációs példájával illusztrálhatjuk is: „*sājāni annĕn sakwatawes*” (passzív) = „*sājāni anna taw sakwataste*” (a teásedényt *Anna* az [aki] eltörte). A szerkezetet ROMBANGYEJEVA joggal „alanyi-szenvedő forma” (субъектно-пассивная форма спряжения глагола) elnevezéssel jelöli. E megállapítások általános grammatika-elméleti szempontból is megérdemlik, hogy számon tartsuk őket.

Ismét csak a magyar nyelvtörténetet juttatják eszünkbe ROMBANGYEJEVÁnak a vogul névelőről szóló fejtegetései. Úgy véli, hogy e szerepben használatos az *an* (mint határozottságot kifejező) és az *aku* ['egy'] (mint határozatlanságot jelölő) partikula (200). A vogulban eddig a névelő kategóriájával nem számoltunk.

A gazdag igeragozási fejezetnek talán legérdekesebb része az auditív igeragozási paradigma (»наклонение неочевидного действия») bemutatása (137 kk.). Pl.: *tot-nēlem* 'úgy tűnik, mondják, hogy én őt viszem' stb. Kár viszont, hogy használatára csak igen szűkösön hozhatott példát.

E kiragadott kérdések esetlegességük ellenére is, remélem, megsejtetik JE. I. ROMBANGYEJEVA munkájának a legnagyobb értékeit: a kompetenciát, a leírás teljességét és módszerességét, a kifejtés világosságát. És mindenekelőtt szemléletét, újat adó közléseit. Munkáját az elkövetkezendő időkben bizvást a vogul alaktan (és grammatika) első számú forrásának tekinthetjük. De anyaga és megállapításai kulcsul szolgálhatnak a közeli rokon osztják nyelv, továbbá az ugyancsak ugor magyar nyelv számos leíró és történeti kérdése megoldásában is.

A munka használhatóságát nagymértékben segíti, hogy a paradigmákat a szerző jórészt táblázatokban, 29 táblázatban (is) bemutatja, s ezáltal munkáját még az oroszul kevésbé tudók is haszonnal forgathatják.

JE. I. ROMBANGYEJEVA most megjelent munkája csak még fokozza további várakozásunkat és még nagyobb érdeklődéssel várjuk a bevezetőben jelzett szótár, a szövegek – és hozzátehetjük – a morfológiában *in nucleo* már meglévő mondatban megjelenését.

GULYA JÁNOS

Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula (Con un scelta di poesie vogule)

Quaderni Italo–Ungheresi N. 3. Mantova 1972. XXXIX+290 l.

Az obi-ugor nyelvek kutatóterülete egy újabb országgal bővült. G. PIROTTI vogul nyelvtanával Olaszország is belépett az obi-ugor kutatóhelyek közé. Minden elismerést megérdemel a szerző vállalkozása, aki saját anyanyelvén semmilyen vogul, sőt még finn-ugor nyelvészeti irodalomra sem támaszkodhatott. Olaszországban jelentősebb finnugor jellegű könyvtárról sem tudok: csak fáradságos levelezéssel, utazgatással és könyvek költséges beszerzésével juthatott hozzá a vogulokra vonatkozó legfontosabb irodalomhoz.

Így teljesen érthető az előző első mondata: „Il presente libro è un frutto di lavoro lungo e paziente; di anni dedicati a ricerche e documentazioni”.

Előszavában említi a súlyos nehézségeket, amelyeket le kellett küzdenie. Egyben előre elnézést kér az olvasótól az óhatatlan hibákért, a felhasznált irodalom hiányságáért, a források gyakran másodkézből való idézéséért.

Műve valóban „compilazione”, ahogy maga is nevezi, de nem a rosszak közül való. Az idézett irodalom helyenként elavult, de mindig tudósoktól idéz, sohasem kontárokttól vagy sarlatánoktól. Helyenként téved, vannak pontatlan adatai, de ezek egy úttörő munkánál elkerülhetetlenek, és számuk nem aggasztóan sok.

Úttörő érdeme nemcsak az, hogy az első vogul nyelvtan olasz nyelven, hanem az, hogy az első vogul nyelvtan, amely túllép a hangtanon és alaktanon. Ha kisebb hibáit az egyes fejezetek után felsorolom, ez csak kevésbé csökkentené azt az érdemét, hogy elsőnek próbált a részlettanulmányokból szintézist alkotni.

Műve több, mint egy finnugor nyelv nyelvtana. A vogulon keresztül be akarja mutatni a finnugor nyelvcsalád közös nyelvi sajátosságait is, gyakran utal az osztják, magyar és a távolabbi finn, észt és egyéb finnugor nyelvekből vett példákra.

Bevezetőjében (római számozással) érinti az urál-altaji kérdést, ismerteti az uráli és altaji nyelveket, a vogul nyelvjárásokat, a finnugor őstörténetet, az obi-ugorokat (nevük, mai lakóhelyük, a rájuk vonatkozó irodalom), majd rátér a vogul irodalmi nyelv kialakulására, válaszolja az obi-ugorok történetét. Kisebb megjegyzéseim: Nem jelzi a szerző az inkeri és vót nép lakóhelyét (XI). Az osztják nyelvjárások közül csak a vahit említi. A magyar nyelvet beszélők egy harmada a határokon kívül él, ez a könyvből nem derül ki (XII). A bolgár–török nem a jakut, hanem a csuvas csoporthoz tartozott (XIII). A krimi tatárokat kitelepítették (XIV). Az újabb őshaza-elméleteket nem ismerteti (XVIII–XIX). Jogosan bírálja az olyasféle beállításokat, amelyek Jermák zsoldosvezért az obi-ugor népek felszabadítójának próbálják bemutatni. Jermák inkább a spanyol conquistadorokhoz hasonlítható (XXXV).

A következő rész (3—21) a vogul nyelv fonológiai rendszerét tárgyalja. ROM-BANGYEJEVA alapján felvesz egy \bar{e} fonémát is (nem-első szótagban). A hangtani rendszer egyes sajátosságaihoz idéz magyar párhuzamokat. Túlságosan általános és pontatlan az a megjegyzése, hogy a nem-északi nyelvújrásban a hangsúly eshet különböző szótagokra (9). A létige szuppletív alakja (11) a finnben *lie-* (nem *lee-*). Elavult már az a magát soká tartó feltevés, amely a finnugor alapnyelvben is fokváltakozást tesz fel (12). A magyar nyelvújrásokban a határozóragok egy része vidékenként valóban nem illeszkedik, de nem ismerek olyan magyar nyelvújrást, ahol ez a *-de* ragot is érintené. *Házbe* alak ma tudtommal sehol sincs (17). Az északi vogulban a „házakban” *kolatt* (nem pedig: *kolatat*) (20). Az említett kisebb elírások ellenére a fejezet tömör összefoglalása a vogul fonéma-rendszernek. Számos hangtani jelenségre hoz bőven más finnugor nyelvekből is példákat (szókezdő mássalhangzó-csoport feloldása, hangsúly, szuppletív alakok, magánhangzó-váltakozások, fokváltakozás, analógikus jelenségek, magánhangzó-harmónia, sandhi).

Az alaktan és mondatban teszi ki a könyv kétharmad részét (24—214). A „névszók” részben tárgyalja a névszói összetételt, a számjelölést, az esetragok alak- és mondat-tanát, a birtokos ragozást, a számneveket, névmásokat, partikulákat, névutókat, névszóképzést. Az igei részben a határozott és határozatlan ragozást, a szenvedő alakokat, az igeneveket, igemódokat és időket, a tagadást, igekötőket, az igeképzést, aspektust.

Ezután következik a szintagmatan, a szórend, az egyeztetés (kongruencia), gondolatok az agglutinációról, majd a mondat típusok rövid bemutatása. Mint az előzőkben, itt is törekszik a finnugor alaktani és mondat-tani jelenségek bemutatására még akkor is, ha a jelenség a vogulban nincs meg (pl. tagadó ige). A fejezet tehát szinte a finnugor nyelvek alaktalanának és mondat-talanának vázlatos bemutatása a vogul nyelvtan alapján. Forrásainak hiányossága és különböző értéke miatt itt több a tévedése, mint az előző fejezetekben, de egyben több a jó, eredeti gondolat és jól megválasztott tipológiai párhuzam indoeurópai és altaji nyelvekből. Nagy érdeme a szintézisre való törekvés, a sokoldalúság, frissesség. A nyelvtörténetre is gyakran kitér.

Kiseb megjegyzéseim: Érdekes, és számomra új dolog, hogy milyen sok más nyelvben (török, mongol, iráni stb.) lehet az accusativus és a genitivus azonos alakú (34). Alig hihető, hogy a magyar *t* tárgyrag **mt-*ből fejlődött volna (35). Nem említi, hogy a magyar *-vá -vé* translativus rag azonos eredetű a vogul γ és osztják $\gamma \sim a$ -val (54). A magyarban is megvan a *senkitől sem fél* igei vonzat (64). A magyarban a szobának *ajtaja* van; az *ajtója* előfordul ugyan, de nem irodalmi alak (67). Az ilyen terjedelmes munkában az előre és visszautalásoknak pontosabbnak kell lenniük, nem elég az ilyen megjegyzés: „riprenderemo l'argomento più estesamente in altra parte del nostro lavoro” (73). Nem érti, miért jelzem a vogul *saka* 'nagyon' határozószót zürjén eredetűnek (74). Nem állok egyedül evvel a véleményemmel, de nem is az én etimológiám, TOIVONENTÖL és FOKOSTÖL vettem át. Nem említi, hogy a finnben a *kahdeksan* és *yhdeksän* is tízhez való viszonyítás, akárcsak a magyarban a *nyolc* és a *kilenc* vagy a vogulban a *nollow* és az *öntollow* (86).

A magyar *-nek* azért látható el birtokos személyragokkal, ellentétben az obi-ugor személynévmási dativussal, mert névutóból fejlődött ki (105). A 3. személyű névmást ma már korszerűtlen fokváltakozással magyarázni (106). Nem utal arra, hogy a m. *aki ~ ami* vonatkozó névmás viszonylag kései (110). Jó a névutókról szóló fejezet (127—32). A képzők között megkülönböztet képzőket (morfemi derivacionali) és jelentésmódosító (képző szerű) főneveket (sostantivi modificatori) (133—6).

A *mätäpris* szóban a végződés valóban képző, de az alapszóval (*mätap*) még sem szövegben, sem szótárban nem találkoztam. Vehető az *-uska* képzőnek egyetlen példa alapján? Még akkor sem biztos, ha az idézett példában ugor eredetű az alapszó (134). Az „erdőnévképző” helyesen *-asi* (135). A 'tanítónő' szokásosabb formája a *xañstan-ne* (150). A magyarból csak a *fog*+ inf. jövő időt és a manapság csak archaizmusként előforduló *-and/-end* jeles jövőt említi, a mintegy 90%-ban használatos jelen alakú és részben időhatározós jövőről nem szól (154). Nem jelzi, honnan értesült a gazdag derecskei igeidő-rendszerrel (155). A régi és igen ritka *várándott* 'várt volna' magyar alakot érdemes egy vogul nyelvtanban említeni? (158). A lap elején álló példamondat (*Azt tudom, hogy olvassatok*) téves (uo.). Az igaz, hogy a precativus főleg az egyes számban használatos, de ezt szabályként kimondani túlzás (159), hiszen a következő lapon hoz többes számú példát is (160). A modus relativus v. auditivus magvan az észtben is. Az idézett vogul alak helyesen: *minaman* (161). Nem jellemző a magyarra a *mókázik* > *mókát csinál* körülíró kifejezés, legalábbis ebben a példában (166). A 'halat egyél' mondat vogulul helyesen *jül tájen* (173). Az észtben valóban található igekötő, de a finnben legfeljebb ritkán előforduló igekötő szerű határozószókról beszélhetünk csak (174). Az oroszból átvett igékben könnyen magyarázható a végződés különbözősége, de a példák új és alkal-

mi átvételnek látszanak, én még egyikkel sem találkoztam (179). Jó volna, ha hivatkozna forrására. Alig hinném, hogy volna olyan magyar nyelvjárás, amelyben ne lenne nominális állítmány (189–90). *Az ég volt két* mondat csak akkor helyes, ha az alany ki van emelve (190). Szórendre nem tanácsos versből példát venni, mert a poetica licentia SESZTALOVRA is érvényes (199). *A vagyok feletkezve* (io ho dimenticato), akárhonnán is vette a szerző, nincs magyarul (200). A *gyermek* szóban a -k nem többes jel (201).

Nem nevezhető „colloquiale”-nak a magyar „az én szemem a világi jót nem látja” mondat (202). A vogul kongruenciáról szóló néhány sor (uo.) alig érinti ezt az egyébként igen érdekes és bonyolult területet. Érdekes a „La tendenza sintetica o agglutinativa” c. rövid fejezet (209–9). Anyagát itt is főleg TAULI „Structural Tendencies of Languages” c. művéből meríti. Nem vagyok meggyőződve róla, hogy a vogul comit.-instr. -tal ragja a *táyl* 'tele' névutóként is használt főnévből származik (205). A megfelelő esetrag fő formája az *l*, csak a paradigma egyes tagjaiban található a *tal* alak. A *leginkább* + melléknév típusú felsőfok elég ritka a magyarban (206).

Ugyancsak rövid fejezet (210–14) foglalkozik az egyszerű és összetett mondat szerkezetével. Teljesen egyetértek a szerzővel, mikor megemlíti a vogul mondat szerkesztés természetes erejét: „la lingua vogula ha mantenuto in buona parte quell' humus vitale e quella freschezza che ne fanne un idioma quantomai interessante e ricco di suggestione.” Vagy valamivel tovább: „Lo studio della frase ci confermerà la freschezza e la naturale forza espressiva de vogulo” (210). Mivel a vogul szórendben sokkal szigorúbban a mondat végén van az állítmány helye, mint akár a magyarban, a példamondat helyesebb volna a *nañ álm* szórenddel (211). Ebben a fejezetben van néhány igen finom elemzés, találó megjegyzés és érdekes párhuzam vagy ellentét indoeurópai nyelvekből. Az utolsó nyelvtani fejezet (217–28) a szókincessel és bizonyos szerkezetstilisztikai kérdésekkel (ismétlés, ikerszók, redundáns kifejezések) foglalkozik igen érdekesen és ügyesen. Bemutat néhány példát az azonos hangzású szavakból, a hangutánzókból. stb. Szól az eredeti és a legfontosabb jövevényszórétegekről, a belső nyelvteremtésről és a nyelvi taburól. Itt csak azt jegyzem meg kiegészítésképpen, hogy a *fazék füle*, *csónak orra*, *se égen se földön* a magyarban is megvan (persze más nyelvekben is).

Ezután szövegek következnek (231–65). A szövegeket olasz fordítással és jegyzetekkel látta el a szerző. Tizenhat északi és hét más nyelvjárásból való mutatványt közöl KANNISTOTól, SESZTALOVtól, ROMBANGYEJEVÁTól és az én Chrestomathia Vogulica c. munkám szövegéből. Az olasz fordítások jók, látszik, hogy nem csak egyszerűen a német és orosz fordítások alapján dolgozott.

Függeléként közli a vahi osztják fonémarendszert GULYA „Eastern Ostyak Chrestomaty” c. műve alapján. Ezután következik a rövidítésjegyzék, majd a könyvészet.

GIULIANO PIROTTI vogul nyelvtana érdekes olvasmány. A tárgyilagosságra való törekvés mellett kiértékel belőle a tárgy iránti szeretet, a rácsodálkozás a tömör kifejezés módra, a találó szóképekre, őszinte elismerése a vogul népköltészet szépségeinek s SESZTALOVnak, akiről így nyilatkozik: „Shestalov è poeta degli affetti semplici, lineari, senza complicazioni intellettuali o culturali; poeta vero, spontaneo, ricco di quell' humus profondo, sorgivo e verginale al tempo stesso...” (231). Könyve egy sokoldalúan művelt, a finnugor nyelvek iránt szenvedélyesen érdeklődő tudós munkája. A bevezető és kísérő megjegyzések, kitérések miatt a szerkezet helyenként fellazul. Érdekes, hogy kisebb-nagyobb pontatlanságai nem annyira a vogulra, hanem inkább a többi finnugor nyelvre vonatkoznak, és így kevésbé érintik a mű tulajdonképpeni célját, a vogul nyelv rendszerének bemutatását. Kisebb hibái ellenére is érdemes tudományos teljesítmény.

KÁLMÁN BÉLA

Вопросы удмуртского языкознания

Выпуск второй. Ижевск, 1973. 229 л.

Az udmurt nyelvtudomány kérdései első kötete még 1959-ben jelent meg, és V. I. ALATIREV tanulmányait tartalmazza. A második kötet 14 év után követte az elsőt, ebben 10 szerző 15 tanulmányát olvashatjuk. Reméljük, hogy az elkövetkező években megjelennek a sorozat újabb kötetei is, időről időre bemutatva az udmurt nyelvtudomány eredményeit.

A kötet szerzői többnyire az Udmurt Történeti, Közgazdasági, Irodalmi és Nyelvészeti Kutatóintézet munkatársai. V. I. LITKIN és T. I. TYEPLJASINA a Szovjet Tudomá-

nyos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében dolgoznak. A kötetet szerkesztették V. M. VAHRUSEV (felelős szerkesztő), L. I. KALINYINA és Sz. V. SZOKOLOV. A kötet acikkéket (a bevezető cikk kivételével) szerzők szerinti betűrendben közli.

Bevezető cikkében V. I. LITKIN (О современном состоянии и задачах удмуртского языкознания. 3—8) az udmurt nyelvtudomány mai állásáról és feladatairól ír. A cikk elbárásként elhangzott az udmurt autonómia megteremtésének 50. évfordulója alkalomból tartott konferencián. A szerző megállapítja, hogy a legjelentősebb vívmány az egységes udmurt irodalmi nyelv megteremtése. Ezt használja a 700 ezres udmurt nép, amelynek nagy része az Udmurt ASzSZK területén él. Ezek különösen jelentős tények, ha figyelembe vesszük, hogy egyrészt sem a mordvinoknak, sem a mariknak, sem a komiknak nem sikerült egy egységes irodalmi nyelvet alkotniok, hanem két irodalmi nyelvet használnak, másrészt az említett népek jelentős tömegei az autonóm köztársaságok határain kívül élnek. Az egységes irodalmi nyelv kialakítása nem volt könnyű feladat. A 20-as, 30-as évek sajtójában parázs viták zajlottak helyesírási, lexikológiai stb. kérdésekről. Végül ezeket a problémákat sikerült megnyugtatóan megoldani. Ezután röviden ismerteti az udmurt nyelvtudomány fejlődését, majd a feladatokat vázolja. Ezek a következők: 1. Az udmurt nyelvjárások tanulmányozása. 2. Az udmurt írásbeliség történetének tanulmányozása, a XVIII. és XIX. századi kéziratos nyelvmélekek feldolgozása. Az udmurt-orosz, udmurt-török nyelvi érintkezések további kutatása. 3. Az udmurt nyelvtudomány történetének, a nagy elődök (MUNKÁCSI, VERESCSAGIN, FOKOS, BORISZOV) munkásságának tanulmányozása. A kutatásokba LITKIN szerint a tanárokat és más értelmiségieket is be kell vonni. Hivatkozik itt olyan kiváló tudósokra, mint G. Sz. LITKIN és FOKOS DÁVID, akik középiskolai tanári munkájuk mellett végeztek tudományos kutatást.

Az udmurt nyelvjárásokkal foglalkozik R. S. NASZIBULLIN és T. I. TYEPLJASINA. NASZIBULLIN cikkében (Некоторые названия флоры в языке закамских удмуртов. 152—162) a Kámán túl, a Baskir Köztársaságban és a Permi területen élő kb. 34 ezres udmurtság nyelvjárásából közli 144 növény elnevezését. Csak tájszavakat sorol fel, és utal a szavak esetleges tatár eredetére is.

TYEPLJASINA (Заметка по верхнеижским удмуртским говорам. 196—223) az Izs folyó középső folyása mentén, Izsevszk város környékén 34 helységben beszélt, általa felső-izsinek nevezett nyelvjárásból közöl adatokat. A szerző 1947-ben, 1967-ben és 1970-ben végzett ezen a vidéken lexikai, fonetikai, nyelvtani, személynévi és helynévi gyűjtést. A nyelvjárás átmenetet képez az északi és déli udmurt nyelvjárások között, és a szerző szerint azok keveredéséből jött létre. TYEPLJASINA szerint a nyelvjárást korábban nem tanulmányozták. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a felső-izsi nyelvjárás egyes jellemző vonásai megtalálhatók a MUNKÁCSI által szarapulinak nevezett nyelvjárásban is. Így például az eredeti *ž, ž* affrikáta megőrződött olyan szavakban is, amelyekben a nyelvjárások többségében *z, z* van. Pl. felső-izsi *užani* ~ MUNK. Sz. *už* ~ ir.ny. *užani* 'dolgozni'. Másik ilyen jellemző sajátosság, hogy az orosz jövevénnyégeket az orosz infinitívuszhoz járuló *-t* igeképzővel honosítják meg, míg a többi nyelvjárásban a *karini* 'tenni, csinálni' igét használják erre a célra. MUNKÁCSI nyelvjárási anyagában 12 *-t* képzős orosz eredetű igét találtam, és mind a szarapuli nyelvjárásból való. A két nyelvjárás viszonyának (illetve esetleges azonosságának) tisztázásához további (lehetőleg helyszíni) kutatásokra lenne szükség. A szerző ismerteti a felsőizsi nyelvjárás más hang- és alaktani sajátosságait is, végül néhány lapos szövegmutatványt közöl.

TYEPLJASINA másik cikkében (Морфологические диалектизмы в слове 3. Кротова: 224—226) folytatja az udmurt nyelvmélekek általa már korábban megkezdett ismertetését. Ezúttal Z. KROTOV 1785-ből való kéziratos udmurt-orosz szótárának alaktani nyelvjárásai sajátosságait ismerteti. Magát a nyelvméleket korábban már részletesen bemutatatta (SFU 2: 129—139).

A kötetben öt etimológiai tárgyú cikk szerepel. Ezek közül négyet V. I. ALATREEV, egyet pedig Sz. V. SZOKOLOV írt. Etimológiai megjegyzések (Этимологические заметки. 59—81) című cikkében ALATREEV 12 szó etimológiáját tárgyalja. A tárgyalt szavak nagy része török (csuvas, tatár) eredetű. Több esetben korábban finnugor eredetűnek tartott szavakról bizonyítja be, hogy török eredetűek. A bizonyítás általában világos és meggyőző.

Másik három cikkében (Производные имена с суффиксом -ым или -эм. 28—44, Семантика и структура некоторых глаголов, имеющих формант -м. 45—58, Аффикс -ол и слова, имеющие в ауслауте -ол(оло). 82—94) a bennük szereplő *-im/-em*, *-m*, *-ol* szuffixumok (képzők?) alapján tárgyalja a szavak etimológiáját ALATREEV. Ez a tárgyalási mód módszertanilag megalapozatlannak tűnik. Az itt tárgyalt szavak döntő többsége leíró szempontból semmi esetre sem tekinthető képzett szónak. Még azokban az esetekben is,

amelyekben a mai nyelvi tények bizonyos fokig a szó esetleges képzett voltára utalnak (pl. *gužem* 'nyár, nyári, nyáron' vö. *gužanŕ* 'kifehéredik a napon, kifehérit', *gužmanŕ* 'lenvászon fehér lesz' stb. vagy *derem* 'ing' vö. *dera* 'lenvászon (fn. mn.)'), a kapcsolat jelentésánál általában meglehetősen távoli. A legtöbb tárgyalt szó képzett voltát leíró szempontból pedig egyáltalán nem lehet kimutatni. Nagyobb baj azonban az, hogy a tárgyalt szavak egyes csoportjainak történetileg sincs sok köze egymáshoz. Pl. az *-im/-em* végű képzett(?) szavak közt szerepelnek olyanok, amelyeket már a finn-ugor alapnyelvben képzett szónak tartanak (pl. udm. *vim* 'agyvelő, velő', vö. m. *velö*, fi. *ydin* stb.), jóllehet ezek esetleges képzett voltára csak három szótagúságuk utal. Az udmurt nyelv története szempontjából pedig ez teljesen közömbös. Vannak olyan szavak, amelyek képzett volta összehasonlítható módszerrel kimutatható (pl. udm. *püem* 'felhő', vö. komi *piv*, m. *felhő*, fi. *püvi*). De szerepelnek jövevényszavak is (pl. udm. *sugim* 'vágómarha' < tat. *sugim* 'ua.'), amelyek történeti szempontból sem tekintendők képzett szavaknak az udmurtban, bennük az udmurt nyelv szempontjából semmiféle szuffixum nem mutatható ki. A fenti csoportok közül egyedül a másodikban szereplő szavak együttes tárgyalása lenne indokolt. A többi csoport ezzel együtt történő tárgyalása ugyanis nem nyújt újabb tanulságokat. Ugyanez a módszertani probléma merül fel a másik két cikkben is. Így pl. a tárgyalt 26 -ol végű szó között csak négy képzett szó szerepel, kettő az *-ul, -ol* 'alsó, alatt' utótaggal képzett összetétel, 13 szó tatár vagy csuvas, 7 pedig orosz jövevényszó. Ez utóbbiakban pedig az udmurtban semmiféle affixum nem mutatható ki, tehát ebből a szempontból történő tárgyalásuk felesleges. Bár ALATIREV e három cikkének felépítésével aligha lehet egyetérteni, mégis pozitívan értékelendők, mert a szerző számos új és jó etimológiát közöl (összesen 76 szó eredetét tárgyalja a három cikkben), bár vannak köztük ismertek is. Összességében ALATIREV tevékenységét az udmurt etimológiai kutatásokban igen jelentősnek tarthatjuk. Nem utolsósorban az ő érdeméből ért meg az idő egy (a komihoz hasonló méretű) udmurt etimológiai szótár elkészítésére. Ez a munka kétségkívül az izsevszki nyelvészekre vár.

Sz. V. SZOKOLOV cikkében (Звукоподражательные названия птиц в удмуртском языке. 163–175) tizenkét madárnév etimológiáját tárgyalja. A szerző a bemutatott szavakat mind hangutánzóknak tartja. Az etimológiák egy része teljesen új (pl. *vañem* 'szürke kócsag, gólya', *vece* 'fecske' *guuk* 'egy galambfaj' stb.), más részüket (pl. *čipŕ* 'csirke', *čana* 'csóka') korábban csuvas jövevényszavaknak tartották. Bár az utóbb említett szavak hangutánzó jellegét el kell ismernünk, SZOKOLOV fejtegetései ellenére sem tartjuk kizártnak a kölcsönzés lehetőségét.

A kötetben szereplő többi cikk leíró nyelvtani és helyesírási kérdéseket tárgyal. L. I. KALINYINA (К вопросу об употреблении причастий на -(и)сь в сочетании с глаголом лутьны. 111–122) az *-(i)š* végű melléknévi igenév és a *luñŕ* 'lenni' ige együttes használatát tárgyalja. Megállapítja, hogy az *-(i)š* végű melléknévi igenév fellelphet főnévként (pl. *mon dišetis lui* 'én tanító lettem'), melléknévként, és szószervezetek tagjaként (pl. *važis luiž* 'beszélni kezdett, tkp. beszélő lett'). A szerző külön megemlíti azt az érdekes esetet, mikor a melléknévi igenév általános vagy határozatlan alanyt fejez ki. Pl. *pŕis uz lui* 'senki sem jön, tkp. jövő (érkező) nincs'. A *luñŕ* igeről megemlíti, hogy statikus ('van') és dinamikus ('lesz, válik') jelentése van. Ennek megfelelően a két alakulat nyelvtanilag is különbözik. Dinamikus jelentésben az ige szabályosan ragozódik, míg statikus jelentésben jelen időben nulla morféma (vagy fakultatíve a *luñŕ* jelen ideje), múlt időben a *val, vŕlem* ragozhatatlan segédszók lépnek fel.

A kötetben közölt tanulmányok közül talán az egyik legkiemelkedőbb V. K. KELMAKOV cikke (Об отглагольных послелогох шыуса и лыуса в удмуртском языке. 123–151), amelyben a szerző a *šuiša* és *lujša* határozói igenévből keletkezett névutók használatát elemzi. Bevezetésül finnugor, török, mongol, japán, német stb. analógiákat említ az „igenév → névutó (előljáró)” fejlődésre. A *šuiša* (eredeti jelentése 'mondva') szó kétféle funkcióban jelentkezik. Egyrészt a *ñimanŕ* 'nevez' igevel együtt azt jelenti 'valamilyen néven nevez'. Pl. *Soje Lekš šuiša ñimalla*. 'Lekšur néven neveztek őt.' Ebben a funkcióban tulajdonképpen az instrumentális szinonimája, mert az említett ige vonzata általában instrumentális. Másrészt dativusi vonzattal cél- vagy részeshatározót fejez ki. Pl. *Gubiž šuiša potem val*. 'Gombáért elment volt.' Ebben a funkcióban a *ponna* 'ért' névutó szinonimája. Ez utóbbi azonban sokkal általánosabb. A *lujša* 'lévén, válván, válva' igenév előfordul valódi igenévként, névutói funkcióban és valódi névutóként. Névutói funkcióban a szó őriz valamit igei-igenévi jelentéséből (pl. *geroŕ lujša med bertoz* 'hősként, tkp. hosszú válva, térjen vissza'), míg névutóként teljesen elvesztette a kapcsolatát az alapigével, dativusi vonzattal 'miatt, -ért, kedvéért, folytán, következtében' jelentésben szerepel. A *lujša* szó két utóbb említett funkciója, mint a szerző meggyőzően kifejti, török hatásra fejlődött ki. Példákkal bi-

zonyítja, hogy ez a kifejezési mód a finnugor nyelvekben nem ismert, azonban a török nyelvekben általánosan elterjedt. További bizonyíték a török eredet mellett, hogy a *luisa* szót névutóként a déli udmurt nyelvjárásokban használják, és a szépirodalomban is főleg a déli nyelvjárásból származó írók műveiben jelenik meg. Márpedig köztudott, hogy a déli udmurt nyelvjárásokban sokkal erősebb a török hatás, mint az északiakban. **КЕЛМАКОВ** elbárásmódja világos, jól érthető, példái szemléletesek. A dolgozat fő erénye, hogy az udmurt nyelvtanításból indul ki, nem pedig idegen nyelvek nyelvtanításából átvett rendszert próbál alkalmazni. Sok ilyen tanulmányra lenne szükség az udmurt nyelv valóban alapos megismeréséhez.

V. M. VAHRUSEV cikkében (Значения и синтаксические функции слова *эсьмаса* (эсьма). 95–102), az *эсьмаса*, *эсьма* 'hacsak, még csak, legalább, még akár(csak), bárcsak stb.' szó jelentéseit és mondattani funkcióit tárgyalja a legkisebb részletre is kiterjedő alaposággal. Sok szépirodalmi példával illusztrálja ennek a tatár eredetű, és főleg a déli nyelvjárásokban ismert szónak használatát.

I. V. ТАРАКАНОВ (О лексических синонимах в удмуртском языке. 176–196) az udmurt nyelv szinonímáival foglalkozik. Két csoportot különböztet meg, a szemantikai és a stilisztikai szinonímákat. A szemantikai szinonímáknak jelentésárnyalataik eltérők, míg a stilisztikai szinonímáknak használati köre, stilisztikai értéke eltérő. Ez utóbbiak közé sorolja a dialektizmusokat is. Az azonos jelentésű nyelvjárási szavak közül vagy csak az egyik kerül be az irodalmi nyelvbe, vagy mind a kettő, de ebben az esetben jelentésmegoszlás vagy jelentésfejlődés történt. Az ilyen kéttagú szópárok általában etimológiailag is különböznek. Például úgy, hogy az északi nyelvjárásból való szó orosz, a déliből való tatár jövevényszó.

АЛАТИРЕВ egy cikkében (Некоторые вопросы современного удмуртского правописания. 9–27) helyesírási kérdésekkel foglalkozik. Az udmurt helyesírási rendszer már a 30-as években kialakult, de érthető módon még mindig vannak problematikus alakok. Pyen esetekben **АЛАТИРЕВ** az etimológiai-morfológiai elvet véli alkalmazandónak, vagyis a szóelemző írásmódot, tehát lehetőség szerint a szavak alkotóelemeinek feltüntetését. Ugyancsak problémát okozhat a nyelvjárásokban hangalakilag eltérő szavak írása. Általában csak egy alakot vesznek fel az irodalmi nyelvbe, néha azonban kétféle írásmódot is megengedhetőnek tartanak. Végül az orosz jövevényszavak helyesírásával foglalkozik. Ismerteti azt az érthetetlen szabályt, hogy a régi orosz jövevényszavakat (azokat is, amelyek hangalakja eltér az orosz szó hangalakjától,) a mai orosz irodalmi formában kell írni. Tehát nem *першал* 'felcsér, orvos', hanem *фельдшер* stb. Ez a szabály teljesen ellentétes azzal az alappal, hogy az írásnak lehetőség szerint a kiejtését kell követnie. Ugyancsak figyelmen kívül hagyja azt a közismert nyelvtudományi alapigazságot, hogy a beszélt nyelv elsődleges az írott nyelvhez képest. Végül megnehezíti az irodalmi nyelvi szövegek olvasását, és esetleg ahhoz vezet, hogy a kiejtésben is az udmurt nyelvnek idegen formák honosodnak meg.

Egy cikk, **V. N. ЗАНАРОВÉ** (Имя прилагательное в русском и удмуртском языках. 103–110) kontrasztív tárgyú. Az udmurt és az orosz melléknév tulajdonságait és használatát hasonlítja össze. A szerző megállapításaival egyetérthetünk, de ezek nem lépik túl a jó ismeretterjesztő színvonalat. Ez talán nem is volt célja, mert cikke elején a szerző azt írja, hogy a tanároknak akar vele segítségére lenni az orosz nyelv tanításában. Úgy véljük azonban, hogy idővel szükség lenne alaposabb udmurt-orosz kontrasztív kutatásokra.

Az ismertetett kötet jól illusztrálja az udmurt nyelvtudomány fejlődését, de azt is, hogy sok olyan terület van még, amely további kutatásokra vár.

CSÚCS SÁNDOR

Johannes Aavik: Keeleuenduse äärmised võimalused

Eesti Keele ja Kirjanduse Instituudi toimetised 15. Stockholm, 1974. 174 l.

AAVIK könyve, melyet A nyelvújítás legvégső lehetőségei címmel fordíthatnánk magyarra, az ötven évvel ezelőtti tartui kiadás változatlan utányomása. Az első kiadásról részletesen beszámolt **FAZEKAS JENŐ** Észt nyelvűművelő és nyelvújító törekvések (A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai. Debrecen, 1935) c. három évtizede megjelent tanulmányában. A munka ismertetése ennek ellenére aktuális. Azzá teszi **FAZEKAS** dolgozatának nehezen hozzáférhető volt, **AAVIK** ez év tavaszán bekövetkezett halála, ami arra indít, hogy egyik jelentős munkája örvén részle-

tesebben méltassuk a szerző életművét. Továbbá az is nyomós ok, hogy jelenleg már megvan a szükséges történeti távlatunk ahhoz, hogy le tudjuk mérni, mi az, ami AAVIK újtásából gyökeret eresztett az észti irodalmi nyelvben. Abból a szempontból is tanulságos a visszatekintés, hogy lássuk, milyen mértékben alakíthat egy nyelvet a XX. században a mesterséges beavatkozás.

Az észti irodalmi nyelv kialakulását nagyban hátráltatta, hogy csak későn — a múlt század közepén — dőlt el, hogy az északi, tallinni nyelvjárás lesz az egységes irodalmi nyelv alapja. Tudnunk kell, hogy a déli észti nyelvjárás, amely három és fél évszázados írásbeliséggel rendelkezik, ha területileg nem kapcsolódna a többi észti országrészhez, s ha figyelmen kívül hagyjuk az északi nyelvjárásokból átkerült kölcsönzéseket, akkor külön finnségi nyelvnek kellene tartanunk, sőt több joggal, mint a finn mellett a karjalait (I. A. SAARESTE: *Kaunis emakeel*. Lund. 1952. 104). A déli észti irodalmi nyelv a múlt század közepétől fokozatosan visszaszorul, de még a két világháború között is vannak írók, akik egyes műveikben a déli észti nyelvjárást használják, de a fiatal költőnemzedék egyik-másik tagja napjainkban is szívesen versel ebben a nyelvjárásban.

A múlt század második felében kibontakozó nemzeti ébredés mozgalmának két jelentős alakja, J. HURT és K. A. HERMANN a déli nyelvjárást részesítette előnyben, és számos déli sajtóságot mentett át az északi irodalmi nyelvbe. M. VESKE *Eesti healte õpetus ja kirjutuse wiis* (1879) c. munkája jelenti az északi nyelvjárások végleges győzelmét.

A múlt század második felétől az észti irodalmi nyelv — ezen belül elsősorban a szókinés — gazdagítási lehetőségeinek fő forrásai a nyelvjárások és a finn nyelv. Ebben az irányban tevékenykedett a két neves újságíró: J. W. JANNSEN és A. GRENZSTEIN.

A századfordulón a vezető észti értelmiségiek sora panaszkodik anyanyelve szegénységére, pallérozatlanságára. Ha a kelet-európai kis népek nyelvvel vetik össze az észtet, nem jutottak volna ilyen negatív következtetésre, de ők német és orosz kultúrán nevelkedtek, s elsősorban e két nyelvhez meg az európai nagy kultúrnyelvekhez mérték. Az észti nem volt államnyelv, számottevően tudományt sem műveltek rajta, s kétségkívül voltak kevésbé fejlett területei. A németből, oroszból ismert fogalmaknak gyakran hiányzott az észti megfelelője.

Ezekben az években bontakozik ki az észti nyelvújítás évtizedeken át ható, s a mai észti nyelvet kialakító mozgalma. E mozgalomnak két nagy, matuzsálemi kort megért egyénisége volt, JOHANNES AAVIK (1880–1974) és a mérsékelt, a rendszerező és egységesítő JOHANNES VOLDEMAR VESKI (1873–1968).

1905-ben alakult meg a Noor-Eesti (Ifjú Észtország) nevű irodalmi csoportosulás. Tagjai elsősorban Finnországra és Franciaországra tekintettek. Esztétikai igényeiket távolról sem elégíti ki koruk észti nyelve, s programjukhoz tartozik az észti irodalmi nyelv tudatos gazdagítása és művelése. A Noor-Eesti albumának első kötetében vázolja AAVIK első ízben nyelvújító elképzeléseit, amelyekhez holtáig hí maradt. Részletekbe menően most ismertetendő könyvében fejtette ki őket. A könyvet 1914–1918-ig írta, de megjelenni csak 1924-ben jelent meg. A mű mottója: — A nyelvújítás görbéjét a végtelenig kell meghosszabítani.

V. TAULI a második kiadás elé írt rövid előszavában megjegyzi, hogy nyelvelméleti szempontból ez AAVIK legfontosabb műve. A nyelvtudomány történetében először ebben a műben jut el valaki a nyelv eszköz voltából levonható végső logikai következtetésig: a nyelvet korlátlanul változtathatjuk, javíthatjuk tetszésünk szerint, s ráadásul mindeféle módszerrel.

AAVIK az észti szóképzés bővítését tartja elsőrendű feladatnak. Ennek szerinte két módja van: 1. meglevő tőszavak felhasználásával, 2. új tőszavak meghonosításával.

A szóalakotásnál példaképpül szolgálhatnak egyes nyelvjárás formák, a finn nyelv, végül lehet élni a szóösszetétel kínálta lehetőségekkel, amelyeknél időnként a nagy kultúrnyelvek eljárása is irányadó lehet (pl. é. *päevakord* ~ ném. *Tagesordnung*, é. *mõõduandev* ~ ném. *maßgebend*).

Az új tőszavak forrásai lehetnek: a) a nyelvjárások, b) a közeli rokon nyelvek, amelyek ilyen szempontból távolabbi nyelvjárásoknak is tekinthetők, c) az idegen nyelvek (ide tartoznak mindenekelőtt a nemzetközi kultúrnyelvek).

AAVIK nem purista, lehetségesnek tartja idegen szavak tömeges átvételét is, nyelvre való tekintet nélkül, ha azok beilleszkednek az észti nyelv hangrendszerébe, nem rontják a nyelv hagyományos hangzását. Ő maga ezt az elvet esztétikai purizmusnak nevezi.

Az esztétikai szempont nagyon fontos helyet foglal el AAVIK nyelvújítási elvei között. Az észti nyelv egyik nagy hátrányának tartja az összetett szavak elburjánzását.

Szerinte sokkal szuggesztívebbek az olyan szavak, amelyek egy tőszóval fejeznek ki egy fogalmat. Esztétikai szempontból a képzők fokozott alkalmazását is előnytelennek tartja, mivel ez elkerülhetetlenül hasonló hangalakú szavak gyakori ismétlődéséhez vezet, ami rontja a nyelv hangzását. Ezért az észtt nyelvújítás egyik legfontosabb feladatának a tőszavak számának növelését tartja.

A hangzás szempontjából legkevesebb gondot a finn szavak átvétele okoz. Ezért AAVIK szerint az akkortájt használatos néhány tucat helyett legalább 1000—1500-at kellene átvenni. A finn nyelvnek azt a szerepet kell betöltenie az észtek számára, ami az angolnak a latin és a francia volt, vagy a svédeknek a német.

Nem szabad azonban megelegedni a nyelvjárásokból, a finnből, a görögből, a latinból, a franciából, a németből és az oroszból kölcsönzött szavakkal. Ez még nem minden, tovább kell lépni. A szó egy vagy több hangból álló szimbólum. Bizonyos hangtani törvényszerűségek figyelembe vételével új szavakat lehet alkotni, s nemcsak lehet, de kell is.

A mesterséges szóalkotás AAVIK könyvének központi problémája, s a szerző a későbbiekben sem szűnik meg soha hangoztatni ennek szükségességét.

AAVIK hosszasan tárgyalja, s példákon is bemutatja, hogyan képzeli el a mesterséges szóalkotást. Messzemenően tekintetbe veszi az észtt nyelv lehetséges hangkapcsolatait, s az új szó megalkotásakor olyat választ ki a lehetséges variánsok közül, amelyhez hasonlóval ritkán él a nyelv. Ezt azért teszi, nehogy valamiképpen növelje az összecsengő szavak számát. Nagy szerepet juttat a fogalom hangulati elemeinek kidomborításánál a költészetből átvett hangszimbólikának.

Hadd mutassuk be egy példán AAVIK eljárását: Az észttből hiányzott az 'überzeugen; убеждать' fogalomnak pontosan megfelelő szó.

AAVIK a következő kívánalmakat támasztja a megalkotandó új szóval szemben:

1. Legyen kétszótagos
2. Legyen benne fokváltakozás
3. Első szótagi magánhangzója hosszú legyen
4. Mássalhangzóval kezdődjék
5. A második szótag *-da* legyen (az infinitívusz egyik képzője)
6. A második szótag *d*-je előtt *l*, *n*, vagy *r* álljon

A kétszótagúság előnyösebb a visszaható alak képzésénél, mint a három; a fokváltakozás folytán az egyes nyelvtani alakok jobban elkülönülnek egymástól; a hosszú vokális hangzósabb mint a rövid, ráadásul a hosszúság jobban kifejezi azt az erő kifejtést, amely a meggyőzéshez szükséges; a szókezdő mássalhangzó több energiát kölcsönöz a szónak; *-ldu*, *-nda* és *-rda* végű igék jól alkalmasak visszaható alak képzésére, s viszonylag kevés van belőlük. A lehetséges variánsok száma 297. Ezek közül csupán azokat soroljuk fel, amelyek közül a szerző végülis kiválasztotta a legmegfelelőbbnek tetsző variánst:

<i>heelda</i>	<i>heenda</i>	<i>heerda</i>
<i>jeelda</i>	<i>jeenda</i>	<i>jeerda</i>
[<i>keelda</i>]	<i>keenda</i>	[<i>keerda</i>]
<i>leelda</i>	<i>leendda</i>	<i>leerda</i>
<i>meelda</i>	<i>meenda</i>	<i>meerda</i>
[<i>neelda</i>]	<i>neenda</i>	<i>neerda</i>
<i>peelda</i>	<i>peenda</i>	<i>peerda</i>
<i>reelda</i>	<i>reenda</i>	<i>reerda</i>
<i>seelda</i>	<i>seenda</i>	<i>seerda</i>
<i>teelda</i>	<i>teenda</i>	<i>teerda</i>
<i>veelda</i>	<i>veenda</i>	[<i>veerda</i>] ²

A *t*-vel és *k*-val kezdődő variánsok előnyben részesítése nem kívánatos, mivel ezeknek a hangoknak a terheltsége az észttben rendkívül nagy. A legmegfelelőbbnek a *v*-vel kezdődő szavak látszanak. Itt két lehetőség van a *veelda* és a *veenda* (a *veerda* elcsúszik, mivel ez a variáns más jelentéssel már él a nyelvben). A kettő közül a *veenda* alkalmasabb, mert asszociációt ébreszt a *väända* 'csavar, fordít' igével, ami csak növeli az új szó szuggesztivitását.

Jegyezzük itt meg mindjárt, hogy AAVIKnak ez a mesterséges szava (1914-ben

² A zárójeles alakok már foglaltak az észttben.

alkotta) hamar gyökeret vert az észti nyelvben, s az észti nyelvhelyességi szótárban (Öigekeulseu sönaraamat. Tallinn, 1960) már több származékkal együtt találjuk, az összetételekről nem is beszélve.

Ezt a módszert AAVIK kombinációs eljárásnak nevezi. Az így képezhető szavak száma — az észti lehetséges hangkombinációkat figyelembe véve — kb. 75 000, amiből a nyelv tizezret sem vesz igénybe (a tőszavakat véve figyelembe).

Ennyi új szóra nincs szükség, el se lehetne sajátítani. AAVIK megelégedne 600 új, mesterségesen alkotott szóval, amely két évtized alatt meghonosodhatna az észti irodalmi nyelvben. Ehhez járulna még ezalatt legalább ugyanennyi új, nyelvjárási és finnből kölcsönözött szó, ez összesen több mint ezer új tőszó, ami már nagy mértékben növelné az észti nyelv kifejezőképességét és szóbőséget.

AAVIK oldalakon keresztül sorolja azokat a német és orosz szavakat, de kisebb mértékben franciákat és finneket is, amelyeknek nincs pontos megfelelője az észti.

Szerinte a rossz hangzású idegen szavakat (*spetsiaalne, inspireerima, prätendeerima* stb.) is újakkal kellene helyettesíteni, ugyanezt kellene tenni számos összetett szóval. Különösen a főként német hatásra meghonosodott igekötőket szeretné AAVIK visszaszorítani. Ezek az észti elég jól megőrizték határozószói jellegüket. Testesek, elválnak az igéktől, s nehézkessé teszik a stílust. Gyakran el lehet hagyni őket anélkül, hogy az értelem kárát látná. AAVIK ezt is tanácsolja minden lehetséges esetben.

A kötőszó-szegénységet (az észti a finnhez hasonlóan a magyarnál gyakrabban él alárendelt mondat helyett igeneves szerkezetekkel) AAVIK szintén mesterségesen alkotott szavakkal szándékszik pótolni.

A mesterséges beavatkozás azonban nem korlátozódhat csak a szókészletre. Ezt kell tenni az alaktan és a mondattan területén is. Túl gyakori az észti az *-us* főnév- és a *-line* melléknévképző. Változatosabbá kell tenni a képzőrendszert akár mesterségesen kidöntöttakkal is. AAVIK javasol is néhányat.

Kevés a tizenöt eset, növelni kellene a számukat. Külön viszonyragot lehetne alkotni a passzívumos szerkezetekben használt *poolt* 'által' helyett. Az elatívisz nem alkalmas a helyettesítésére, mert például ebbe a mondatban: *Toit valmistatakse koka poolt* 'Az étel a szakács által készítették'; a *kokast* elatívisz kétértelműséget eredményezne: jelenthetné azt, hogy a szakács által, de azt is, hogy a szakácsból. Ezért ennek a funkciónak az ellátására egy új viszonyragot kell beiktatni. Erre a célra megfelelne a délészti *-n* inesszívuszrag, amely az észti nyelvjáráásokban ismeretlen. Ezzel a kérdéses mondat így hangoznék; *Toit valmistatakse kokan*. AAVIKnak ez a javaslata nem talált követőkre.

A jövő idő kifejezésére AAVIK a mesterségesen alkotott *-re* jövő idő jelet ajánlja, pl. *andren* 'adni fogok', de ez sem terjedt el.

Ezek csak kiragadott példák AAVIK elképzeléseinek illusztrálására. A szerző a hitújítók fanatikus türelmetlenségével agitál. Találój FAZEKAS fogalmazása, aki nyelvújító izgatásnak nevezi AAVIK tevékenységét (i. m. 33). AAVIK szerint az észti irodalmi nyelv egyedülálló produktum lehet a világ nyelvei között, s a nyelvújítás módszerét tekintve más nyelvek számára is példaképpül szolgálhat.

Az észti nyelvújítás forrongó szakasza mintegy félévszázada lezárult. Tekintsük át röviden, mi az, ami AAVIK törekvéseiből meghonosult. Nagyon sok elgondolása nem talált követőkre, de ha ettől eltekintünk és azt nézzük, mi az, ami AAVIKnak köszönhető a mai észti irodalmi nyelvben, akkor nehéz szavakat találni, amelyekkel kellőképpen érzékeltethetjük jelentőségét.

Alapfelfogásában kétségkívül volt egy nagy hiba: a nyelv eszköz jellegét hangsúlyozta, s nem volt eléggé tekintettel szociális vonatkozásaira (l. A. KASK: Johannes Aavik ja keeleuendus [Keel ja Kirjandus 9 :27]).

Az észti helyesírást illetően AAVIK sokat kardoskodott az *ü*-nek *y*-vel való helyettesítése mellett. Ő és követői így is írják, de a hivatalos helyesírási szabályzatok ezt sohasem fogadták el.

A szóvégi *o*-ból az észti nyelvben *u* lett. A déli észti nyelvjáráások alapján AAVIK szerette volna visszaállítani az *o*-t, hogy ezzel csökkentse az *u* gyakoriságát, de nem sikerült elérnie, hogy elfogadják javaslatát.

AAVIK egyik legjelentősebb újítása a függő esetek *-de*-, *-te*- többesjele helyett az *i* irodalmivá tétele, amely napjainkban elsősorban az írott nyelvben használatos.

A *-sse* illatíviszragos alakok helyett a rövidebb és változatosabb flektáló formák (ha van ilyen) előnyben részesítése (pl. *elusse* 'életbe' h. *ellu*) az irodalmi nyelvben nagyrészt szintén AAVIKnak köszönhető.

Ő szorgalmazta az analitikus *kõige kõrgem* 'legmagasabb', *kõige parem* 'legjobb' stb. felsőfok helyett a finn mintára alkotott *kõrgeim*, *parim* forma használatát, amely hamar elterjedt az irodalmi nyelvben.

Csupán egyes költők verseiben maradt nyoma a *-tud* participium csonka változatának (*kirjutet* 'irt', *kirjutatud* helyett), amelynek használatát AAVIK nagyban propagálta.

Nem terjedt el a korlátozott használatú *i* múlt idő jel általánossá tétele, amit AAVIK a nyelvjárásokra és finnról való hivatkozással sürgetett az *s* múlt idő jel rovására, hogy ezzel is csökkentsék az erősen terhelt *s* előfordulását.

Legjelentősebb eredményei közé tartozik, hogy az észti szórend németességéről és az észtes szórendről vallott felfogását egyértelmű helyesléssel fogadták a nyelv művelők, s ennek messzemenő gyakorlati következményei lettek.

A szóösszetételeknél AAVIK előnyben részesítette a nominatívuszos összetételeket a genitívusziakkal szemben, ami részben szintén helyeslésre talált.

Az észti nyelvjárásokból az irodalmi nyelvbe behozott szavai közül nagyon sok meghonosodott, a finnől javasolt kölesönzések közül is vagy száz. AAVIK mesterségesen alkotott szavainak száma mintegy százötven, amelyeknek körülbelül az ötöde honosodott meg. Sok közülük a leggyakrabban használt szavak közé tartozik, pl. *relv* 'fegyver', *reetma* 'eláru', *siiras* 'őszinte' stb. A legtöbb javasolt szó 1913 és 1917 között került be a nyelvhasználatba.

Az utóbbi években ismét erőteljes nyelvújító mozgalom bontakozott ki Észtorországban. Ez kizárólag a szókészletet érinti. Régebbi nehézkes szavak helyett igyekeznek találabbakat keresni és újakat alkotni, mivel a gyorsan fejlődő, változó élet szükségleteit nem elégíti ki a spontán szóteremtés. 1972 áprilisában pályázati felhívás jelent meg az összes központi és a jelentősebb vidéki lapokban új szavak beküldésére. A pályázatot az Észti Anyanyelvi Társaság hirdette meg. Egy évvel később az észti Nyelvőr, a Keel ja Kirjandus hasábjain (1973 8:57–61) T. ERELT vizsgálta meg a díjnyertes szavak sorsát. Kiderült, hogy a sajtó, a reklámozás, a kereskedelem jóvoltából számos új szónak minden esélye megvan arra, hogy meggyökeresedjék. Ezek közé tartozik pl. az AAVIK módszerével mesterségesen alkotott *selve* 'önkiszolgáló' jelentésű szó, vagy a képző segítségével teremtett *vaadend* 'show' (é. *vaadata* 'nézni').

BERECZKI GÁBOR

Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schriftsprache

Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica.
Band 8. Wiesbaden, 1973. 376 lap + 16 térkép.

Testes munkát állított össze a szerző a finn nyelv oroszból származó jövevény-szavairól. Nem véletlen a szóhasználat: állított össze az irt helyében. Egy ilyen munka, amelyet dicsérőleg esetleg a „finn Kniezsa” jelöléssel illehetnénk, természeténél fogva szorgos és hosszas gyűjtőtevékenység eredményeképpen keletkezik, aztán jönnek a felhasználók, akik évtizedeken át konzultálják, mert az egyhelyt találja az eladdig végzett kutatások summáját. Egy ilyenfajta munka tehát befejezés, majd pedig az újra való kezdés forrása. De a jellemzés azt is mutatja, milyen sajátos kedvezőtlen vonást is rejt magában egy összefoglaló etimológiai gyűjtemény: szerzője szinte csak tolmácsolója és szitálója az előtte jártak eredményeinek, s ha nincs erős kritikai érzéke, ha nem fedez fel újabb történeti tényeket, nyelvészeti dokumentumokat, adatokat, akkor nem is juthat friss eredményekhez. Am aligha volt ez a célja valamikor is hasonszerű összefoglaló mű írójának, amikor az adott feladat megrohmozásának nekivágott. Ezt megvilágítja a recenzált mű keletkezéstörténete: megindítója — mint annyi más munkáé — WOLFGANG STEINITZ; indítása nyomán készült a szerző *Die neueren russischen Lehnwörter im Finnischen c. dolgozata* (1965). A mester halálával DÉCSY GYULA lett A. PLÖGER gyámoltója, vezetésével fejeződött be a korábban megkezdett munkálat a szerző doktori értekezéséül. Finn és német szakemberek segítő érdeklődése javította a munkát: V. KIPARSKY (Helsinki), D. GERHARDT (Oldenburg), mindkettő szlavista, A. JOKI és E. ERÄMETSÄ (Helsinki), valamint A.-L. VÄRRI-HAARMANN (Hamburg).

A probléma, a finnek és a keleti szlávok nyelvi kapcsolatainak az ügye immár három évszázada foglalkoztatja a nyelvészeket. Ugyanis MARTIN FOGEL hamburgi orvos a finnugrisztika történetében oly híres Nomenclatorában (1669) egy oroszból eredt finn szóval is kedveskedett: *lusikka*; FOGEL lengyel etimonnal szolgált. Mindegy, a kutatás első lépte megtörtént. A 18. sz.-tól kezdve jeles finn kutatók rugaszkodnak neki a kérdésnek: D. E. EUROPAEUS, K. GANANDER, majd az észti J. A. SJÖGREN. A cseh J. DOBROVSKÝ is megérinti a téma finnországi utazása alkalmából. A 19. sz. meghozza a ku-

tatások megszilárdulását: A. AHLQVIST, E. LÖNNROT, V. THOMSEN neve fémjelzi ezt a korszakot. Végül J. J. MIKKOLA értekezése (Berührungen zwischen den westfinnischen und slavischen Sprachen. 1894), aztán pedig szinte záróköként J. L. KALIMA cikkeinek a sorozata és a Slaavilaisperäinen sanastomme (1952, Die slavischen Lehnwörter im Ostseefinnischen. Berlin, 1956) fejezi be a három század kutatását. Helytelen volna azonban, ha nem említünk két finnországi szlavista kutatásait: VALENTIN KIPARSKY jelentősen előmozdította a kronologizáció és evvel párhuzamosan a korszakolás ügyének a vizsgálatát, ő meg IGOR VAHROS szócsoportvizsgálatokat végeztek. Ilyeténképpen a SKES bizonyos fokig kész eredményekre támaszkodhatott a szláv eredetű finn jövevényszavak tárgyalásakor, ebből a forrásból pedig (a kéziratából is) bőven meríthetett a szerző.

A könyv a következő fejezetekből tevődik össze: 1. A feladat meghatározása (7–9), a korábbi kutatások (10–25), a finn–orosz kapcsolatok nyelvi története és azok történelmi háttére (26–41). Ezt a bevezetesként értelmezhető részt követi a mű dereka, a jövevényszavaknak a felsorolása: a szerző ismerteti módszerét és a szócikkek felépítését (42–44), ezek alapján sorakozik fel egymásután 352 biztosnak ítélt jövevényszó tárgyalása (44–237). A jövevényszavak anyagára épül a következő rész: a hangok megfelelése (238–92), az alaktanuk (293–302), jelentésük (303–08), stílus- és szociális értékük, valamint tárgykörök szerint való csoportosításuk (309–312). A munkának ezen pozitív részét követi egy kurta fejezet: a kétes és visszautasítandó etimológiák, számuk mindössze tíz (313–27). A rövidítések és a forrásművek jegyzéke zárja le a művet, amelyhez szöföldrajzi illusztrációul 16 térkép csatlakozik.

A cím szerint a finn írott nyelv (Schriftsprache) jövevényszavait tárgyalja az értekezés. A szerző evvel a fogalommal széleset kanyarít, úgy tesz, mint a mondabeli hős, kinek a király annyi birtokot adományoz, amennyit egy tehénbőrrel be bír keríteni. A körmönfont hős csikokra hasítja a bőrt, és bőrsínnel jó darab földet fog be. PLÖGER a szótárakban lehető, régi és új irodalmi szövegekben található, a nyelvészeti irodalomban feldolgozott anyagból merít elsősorban. De az írott nyelv fogalmát kiterjeszti pl. az etnografiára is, mégha pusztán egy forrásból említheti a szót, így *samovaari*, vagy *nartta* 'szán' csak TOIVO VUORELA szakszótárából idéződik (Kansantieteen sanasto. 1964), a *skoptsi* 'a herétek szektájának a tagja' szó pedig a finn nagy lexikonból (Iso Tietosanakirja), *streltsi* (ugyanonnan), a *taiga* szó forrás nélkül szerepel. Az utóbbi pl. európai műszóként könyvelendő el, aligha származik k ö z v e t l e n ü l az oroszból. Ha pedig az orosz jövevények közé soroljuk, akkor a következetesség okán ide kell iktatnia a *steppi* meg a *tsernozjom* (mustamulta) féleségeket is. Ugyancsak vitatható, hogy beillesse a Schriftsprache pajzsa alá a *seuna* 'beim Schwenden verwendeter Baumstamm, Stubben' szó, amely csak egy néprajzi fogalmat jelöl. Az ilyesfajta megfontolások még tovább visznek: a negyedfélszáz jövevény közt számtalan, csupán kisebb-nagyobb nyelvjárási területen alkalmazott szó bukkan fel, pl. *sultsina* 'húsvéti áldozati kalács', *sulkku* 'selyem' (csak a népköltészetben), *säpsä* 'fölkötő' (csak E-Karjalában használatos), *tankki* 'mellény' (csupán DK-Finnországban), *viehka* 'útjelző pózna, mezsgyekaró' (ritka keletfinn tájszó), nyj. *sivatta* 'barom (haszonállat)', nyj. *opotta* 'kerítés', *pekuna* 'szilaj ló', *patvaska* 'vőfény', *perinä* 'dunya' (népkölt., nyj.) és társai. Véleményem: csak helyeselhetjük ezen szavak felvételét, mivel csupán ezen a módon kaphatunk t e l j e s képet az orosz műveltségnek a finre tett gyakorlati hatásáról.

De elvként tisztázni kellett volna, vajon felveendők-e az európai műveltségsvavaknak számítók, noha végső soron az oroszból származnak, vagy pedig német, svéd, francia jövevényeknek mondandók. Tisztázni kellett volna azt is, miként értékeli a szerző az észet-közvetítette jövevényeket, pl. *katiska* 'varsa'.

Csak helyeselhetjük azt is, hogy felvette az újabb, mondhatnám a legújabb idők jövevényszavait a szójegyzékbe, pl. *sputnik*, *sovhoosi*, *menševikki*, *kolhoosi*, *komsomol* stb. Talán még tovább is kellett volna mennie a szerzőnek. Ezt saját tapasztalatomból mondhatom. Számos orosz szóval találkozhatunk, amely itt-ott előkerül a szépirodalomból, szovjet regények fordításából, a második világháborús irodalomból. A beszélt nyelvben is feltűnnek hébe-hóba — rendszerint tréfásan alkalmazott — orosz szavak (vö. TRÓCSÁNYI: Nyr. 72:166–8; ERDŐDI: Nyr. 73:95–6, 74:48). Ez a hiány PLÖGER módszeréből ered. A szerző javarészt a készből merített, tehát az ún. szótári eljárást alkalmazta. Ennek az a következménye, hogy nem tetézte az etimológiák számát saját kutatásából kapott példákkal. Finnországi személyes tapasztalatomból azt is tudom, hogy az idősebb nemzedék némely tagja, főként az orosz hadseregben szolgáltak, sok-sok orosz eredetű szót szónok be beszédükbe. Amikor én a magyar nyelv újabb orosz elemeit kerestem, akkor főiskolai hallgatók, ismerősök, kikérdezett ismeretlenek adataira is támaszkodtam. Felmerül még az a kérdés is, vajon nem tartalmaz-e a tolvajnyelv szláv elemeket is. Tudjuk, hogy a slang telve van svédizmusokkal.

Úgy vélem, nem ártott volna, ha PLÖGER, akinek ilyesfajta kutatásra is módja adódott (összesen 9 hónapig bűvárkodott Finnországban), ebben az irányban is érdeklődött volna.

A szócikkek felépítésmódja szakszerű, a szerző mintaszerűen rendezte el bennük anyagát. Fogalmazása sohasem szószátyár, ugyanakkor világos. Az adatközlést német-nyelvű értelmezés követi, aztán az orosz etimon, vagy a vélt etimon, irodalmi, nyelvjárási alakban, és annak az értelmezése, majd pedig a szerző(k), véleményük, az esetleges nyelvészeti, néprajzi vita, a kronologizálás kérdése. Maga PLÖGER ritkán foglal állást, hiszen erre nincs is gyakorta szükség, de nem rejti véka alá kritikai állásfoglalását sem, l. *muutua* 'elhervad', *pätinäkunta* 'nagy család számos gyerekekkel'. A szócikkek mérete fontosságukhoz igazodik, vannak néhány sorosak (*bojaari, t saari*), mások lapokat ölelnek fel fontosságuk, illetőleg a bizonyított anyag tolmácsolása érdekében (*luokki ~ luokka, niekka*), de zömmel egy-egy oldal elegendő a kiszemelt jövevényszó tárgyalására (*palttina, pakana, katiska* stb.).

Néhány megjegyzést fűzünk a szóanyag tárgyalásához:

A *kaatit* 'gatyá' sok problémát okoz. Talán gondolhatnánk arra is, hogy a finn alak a katonaság nyelvéből származik (vö. német *Gatjehosen*), viszont a 'keresztesont' jelentésű alak orosz eredetre mutat. Esetleg többszörös átvétellel számolhatunk, amire más jövevényszavak tárgyalásakor is gondolni kellett volna. A nyj. 'Hüften, Lenden' jelentés hiányzik az értelmezésokről, csak a szócikk vége felé kerül elő.

Ugyancsak hiányzik a *miero* szó jelentése a szócikk felépítésében kiszabott helyen: 'Dorfgemeinde'.

Mivel a kötet végén nincs szómutató, külön kellett volna utalni a következő szavakra: *kaftaani* (a *kauhtana*-nál), a *tauikka* címszóhoz van besorolva *postauhkat*, az első jelentése 'holmik, lim-lom' (< *maaka*), az utóbbi 'hálólúzásban segítő halászcsoporthoz' (< *nocmaaka*), az etimonok is különbözök! Ugyancsak aligha igazítható egy címszóba a 'javítás' jelentésű *remontti* (esetleg svédből) és a 'remonda (ló)' jelentésű, azonos alakú, Nagy Péter korában a katonaság révén átvett *remontti*. M. KUUSINEN—V. OLLIKAINEN szótára, a Venäläis-suomalainen sanakirja (Moszkva, 1963) külön címszóba veszi a két orosz *ремонт* szót, és csak az utóbbit fordítja finnre *remontti*-ként. Hiányzik a szócikkek sorából *sissikka* 'detektív, kém' (< *сыщик*), noha a *sissi* 'partizán' címszónál említi a szerző. A *musikka* 'muzsik' szó stílusértéke PLÖGER szerint „salopp-umgangsprachlich”, ámde orosz regények fordításában nem az. A hétköznapi nyelvben viszont valóban valamelyest megvetés hangzik benne.

Más észrevételeink:

Az *ikoni* műveltség szó is lehet. Miért az FFC-ből idézi, amikor megvan a szótárakban is? A SKES ugyan elhagyta.

A *nagaiikka* 'kozákostor' forrását nem közli.

A *rosolli* 'heringsaláta' szónál figyelembe kell azt venni, hogy az or. *расол* jelentése nem pusztán 'sós lé', hanem 'pácolásra szolgáló oldat' is. Van ezen felül *огурочный расол* 'uborkalé', sőt *салаточный расол* 'heringsaláta leve', és ez utóbbi megadja a kulcsot a keresett 'heringsaláta' jelentéshez.

A fi. *bolševikki, polševi(i)kki* alakokon kívül említi a szótár — külön szócikként — a *polsu* szót (népny.), ez nem feltétlen két orosz szó kontaminációjából keletkezett. A finnben két jelentése van: 1. 'bolsevik', 2. tsz. *polsut* 'otromba katonacsizma'. A *polšoi* (külön címszóként hiányzik) valóban az orosz *болшой* melléknév származéka, jelentése 'nagy, durván kidolgozott'. A *polsu* lehet tréfás rövidítés, miként a m. *bolsi* a *bolsevik* alak mellett.

A *pogromi* szó orosz megfelelőjében nem a 'mennydörgés' jelentésű *гром* rejlik, hanem a 'rombolás' jelentésű, vö. *разгром* 'pusztítás, szétverés' és *разгромить* 'szétverni'.

Helytelen az a fogalmazás, hogy a fi. *pikommi* 'futás' (katonai vezényszó) első szótagban levő *i* hangja „spiegelt die reduzierte Aussprache des russ. *e* in erster Silbe”. Az *i* ejtés megfelel a hangsúly előtti helyzetben való ejtésszínzetnek.

A *pirtti* szóra vonatkozólag l. ERDŐDI: NyK. 61:378—85.

KUUSINEN és OLLIKAINEN említett szótára szerint a fi. *porukka* szót kedvezőtlen színezettel alkalmazzák. Nem kell a SKES nyomán több etimon elegyítésével számolnunk, mivel az orosz jelzős kifejezésben *крупная порука* 'yhteistakuu, csoportos felelősségvállalás' benne rejlik a többség, és ez magyarázza a finn szó 'csoporthoz' jelentését. Erre utal s finn fordulat is *tehdä porukassa* 'közös cselekedni, munkát végezni'.

A *saverikko* 'gúzkötés, kocsiárdgyűrű' szónál nem kell az or. *засе́пка* megfelelő o-jának a reflexét keresni, hiszen előfordulnak *e* hangos alakok: *зептеть* stb.

Mit köszönhetünk ennek az összefoglaló műnek?

Kézíkönyveink meglehetősen mostohán bánnak a finn nyelv orosz eredetű jöve-

vényszavaival: pl. ZSIRAI: Fgr. rokonságunk 303—5; ERDŐDI—ZSIRAI: Az uráli népek ismertetése⁴ 56; arányosabban HARALD HAARMANN Die finnisch-ugrischen Sprachen 35 (HAJDÚ PÉTER Finnugor népek és nyelvek c. könyvében nem is érinti e jövevényszavak kérdését). A legbővebben ZSIRAI szól: 27 szót említ, de valahogy szerencsétlen megjegyzéssel kíséri: „a finnek a szlávoktól is tanultak egyet-mást”. ERDŐDI kurta egyetemi jegyzetében 11 orosz eredetű szót közöl, HAARMANN könyvében mindössze 9-et (a kb. 350-ből).

Az említett jövevényszavak kiválasztása is féldalasan történt a hazai szakirodalomban, mert elsősorban a kereszténység hatását és a textilkészítés (szövés) mesterségének elsajátítását idézik. ANGELA PLÖGER könyve nyomán felfigyelünk arra, hogy az orosz műveltségi hatás az orosz korszaktól kezdve másfél évszázadon át folyamatos mind a mai napig, tehát kézikönyveink bizonyos mértékű bővítésére szorít.

Nem tagadható, hogy a kereszténység hatása sok jövevényszóban tükröződik: *pappi* 'pópa', gúnyosan *poppa* 'varázsló, javasember, kuruzsló', *velho* 'varázsló', *risti* 'kereszt', *pakana* 'pogány', *kuoma* 'keresztapa, jóbarát, pajtás', *piessa* 'ördög' (< *öec*), *monasteri*, *tšasouna* 'görög-kat. falusi kápolna' (nyj. *säässynä*), *publiaraamat*, *raamattu* 'biblia', *pätsi* 'tűzhely (biblikus értelemben)', *hospodi* 'Uramisten!', *kasukka* 'miseruha', *molia* 'hangosan imádkozni ortodox templomban (tréfás)' (vö. m. *zsinatol*), *tiakka* 'egyházfi', *praasniekka* 'ünnepnap' ~ *prasniekka* 'a falu védőszentjének az ünnep', *virpo* ~ *virpasunnuntai* 'virágvasárnap', *pomiloida* 'ortodoxokról szólva: imádkozni; áldani, átkozni; fecseg, értelmetlenül gagyog' stb.

Ugyanígy gazdagon tükröződik annak a hatásnak a nyelvi nyoma, amely hatás következtében a finnek fonóművészete a szónitúdas magasabb fokára lépett, vö. *värtinä* 'orsó', *käämi* 'orsó', *kuontalo* 'guzsaly', *sukkula* 'vetélő', *pirta* 'takácsborda', *kuosali* 'rokka', *pasma* 'pászma, motring', *päistär(e)* 'pozdorja'. Ebbe a csoportba tartoznak a készítmények szláv eredetű nevei: *palttina* 'gyolcs', *kussakka* 'szőtt öv', *kosto* 'hosszú, ingszerű kabát', *kostuli* 'lenvászonkabát (női, Karjalában)', *kaatteri* 'kivarrott kendő, oldalt, a hátra borítva viselik Inkeriben', *halatti*, *halaatti* 'hosszú, bő kaftán, hálókabát', *kauhtana* 'a pópa bő köpenye, talárja' stb.

Témérdek jövevényszó függ össze a katonasággal és az autokrata államrendszerrel: *pertuska* 'bárd', *paslikka* 'a hadseregben használt füles textilsüveg', *pikommi* 'büntető futás', *smirnaa* 'vigyázz!', *volna* 'pihenj!', *kasarma* 'kaszárnya', *halka* 'obsit' (< *omcmaeka*), *jeffreitteri* 'örvezető', *streltsi* 'tkp. lövész, Rettenetes Iván testőre', *vintofka* (1918 után) 'puska', *sirelli* 'katonaköpeny', *remontti* 'remonda', *sissi* 'partizán; népnny. haramia' (17. sz. eleje), *pajari* ~ *bojaari* 'arisztokrata', *tsaari* 'cár', *posadnikka* 'helytartó', *tšinovnikka* 'hivatalnok (ma inkább gúnyosan)', *staarosta* 'falubíró', *miero* 'faluközösség', *artteli* 'halász-, vadász- munkaközösség, „bokor, tanya”', *prikaasi* 'parancs', *ukaasi* 'cári parancs', *pumakka* 'hivatalos irat, okmány', *pisma* 'ua.', *aprakka* 'adó, illeték', *raja* 'határ, határszél', *sašeni* 'öl (hosszmérték)' (1809 után), *rupla*, *kopeekka*, *riuna* 'ezüst tizkopejkás érme', *pätäkä* 'ötöpejkás', *puuta* 'púd', *tenka* 'pénzérme', *semstvo* 'körzeti v. tartományi képviselői gyűlés', *volosti* 'járás', *posakka* 'úrdolga, jobbágy napi munkája', *pätikunta* 'sokgyermekes család', *pogosta* 'egyházkerület, adóközvet', *virsta* 'verszta, méröld' stb.

A kézikönyvek nem szokták (helyszüke miatt) említeni a földműveléssel, erdőirtással és a faúsztatással kapcsolatos terminusokat. Hadd idézzünk néhányat: *sirppi* 'új sarlótípus', *sulani* 'csűr', *saappani* 'fatörzsekből készített torlasz, amelyen az úszó gerendák fennakadnak', *savotta* 'faipari vállalat úsztatási, szállítási munkálatai', *pakra* 'csáklya, kampó', *kassara* ~ *kassari* 'késformájú gallyvágó' (< *коцарь*), *repsikka* 'gerenda-emelő készség, (kat.) autórakodó', *sesta* 'faúsztatáskor alkalmazott pózna, csáklya', *pomo*, *pososniekka* 'munkavezető (főként külső munkákon), befolyásos személy, mágnás' stb.

Még irodalmi műfajok neve is került az orosz nyelvből: *sutka* 'tréfa', *kasku* 'elbeszélés', *tarina* 'monda' (vö. m. *anekdota*, *trufa*, *vicc*).

Érdekes, hogy mennyi közlekedési eszköz neve orosz eredetű: *reteli* 'aratási, szénásszekér', *retukka* 'nagy szán fonott kassal', *saani* 'szán', *telega*, *teleska*, *telikkä* 'szekér', *troikka*, *droska*, *kübika* stb.

Az áruforgalommal összefüggő szavak: *tavara* 'áru', *turku* 'piac, vásár', *narinkka* 'vásári bódé' (*ha puiuke*, *määrä* 'mérték', *pirrka* 'rovásbot', *parisniekka* (keletkarjalai) 'vándorárus', *populi* (karjalai) 'házaló' (< *бабуля*), *tökötti* 'kátrány' (< *дэтомь*), *sopuli* 'coboly', *tihkuri* 'nyérc', N. *tuhkuri* (öszl. *дэхорь*), *saiju* 'tea, csáj', *saikka* 'zsemlye, fehérkenyér' (< *caička*), *subrovka* 'pálinka', N. *serpa* 'leves, csorba', *talkkuna* 'kása', *vodka*, *vaasa* 'kvász, erjesztett ital', *saapas* 'csizma', *reuhka* 'téli füles sapka' (< *mpeyx*), *aršina* 'hosszmérték, 71 cm', *purakka* 'sörösedény neve', *samovaari*, *seljanka* 'savanyú hal-

leves', *sakuska* 'borkorcsolya', *kisseli* 'savanykás pempő, keszőce', *lusikka* ~ *luska* 'kanál', *mahorkka* 'olesó, durvaszemű dohányfajta', *paperossi* 'hosszú szópókás cigeratta', *papu* 'bab', *kapusta* 'merítőkanál' (< nyj. *коньчма*), *kalsu* 'harisnyaszerrű női gamásni' (< ? vö. *калоша*), *orehka* ~ *orehti* 'importált mézes sütemény', *prennika* ~ nyj. *ränikka*, katonák beszédében *prinikka* 'mézeskalács', *pirakka* '(húsos) fánk, béles', N. *pulkka* 'zsemle, fehér kenyér', *pirtu* 'pálinka', *renska* 'rajnai bor', *kasari* 'nyeles fazék, rézüst', *paritsa* 'vásáron kapott ráadás' (< *бапуа*), *laukkuryssä* 'házaló orosz kereskedő', *parisniekka* 'Keletkarjalából jött házaló árus', *arbuusi* 'dinnye, főként görögdinnye' stb.

Viszonylag nagy a melléknévek száma: kölcsönvett *prostoi* 'durván készített, rossz' (vö. m. *paraszt*), *topra* 'jó, nagyszerű', *vapaa* 'szabad', nyj. *vesseli* 'vidám', *utala* 'bátor', *potra* 'fürgé, büszke', *pohatta* 'bátor', *metka* 'kellemes, csinos', *briha* ~ *priha* 'ifjú legény' (< *npuzozjuü*).

Még a lelki életre vonatkozó névszók is kerültek oroszból: *tuuma* 'gondolat, szemlélődés, terv', *tuska* 'lelki vagy testi fájdalom, kín', *tolkku* 'értelem, képesség (szellemi)' stb.

PLÖGER művének a tanulmányozása sok-sok érdekes és hasznos megfigyeléssel gazdagíthatja mind a szlavistákat, mind az általános nyelvészettel foglalkozókat.

Nem véletlen, hogy éppen egy szláv nyelvből átvett jövevényszavak jelentése tolódik el gúnyos vagy pejoratív irányban. Azonos jelenséget figyelhetünk meg nyelvünkben is. Sőt az is előfordul, hogy egyenest szláv (avagy német) eredetű szavakat választunk megvető érzülettel, esetleg eufemizmus okából vagy tréfálkozásra. Gondoljunk csupán a *durák*, a *reteráta*, a *kurva*, a *debella*, *setyera*, *fülkő*, *vigéc*, *dígó*, *nustyu* szavakra a magyarban. Ehhez hasonlóak a finnbe átvettek között: *voru* 'tolvaj', *poppa* 'kuruzsló', *rohuli* 'lógás (munkából)' (< *ropoya*), *ropotti* 'robot', *muokka* 'megművelés' → 'kín, szenvedés, megfeszített munka, gyötrelém', *urakka* 'akkordmunka' → 'hosszantartó munka', *tolvana* 'ostoba' (< *öläsah*), *pohmelo* 'másnapos esömör', *svaboda* ironikusan 'szabadság', *pomiloida* 'imádkozni' → 'habogni, értelmetlenül beszélni', *putka* 'kóter', *tyrmä* 'börtön', *reuhka* 'füles sapka' → 'toprongyos ember', *sapiska* 'feljegyzés' → 'szidás', *lafka* 'nyomorúságos bolt', *kulakki* 'kulák, főnök, kapitalista', *kupetsi* 'kupec', *toveri* 'barát, elvtárs' → 'haver', *tavaritsi* gyakorta tréfásan vagy megvetően 'elvtárs', *maatuska* 'orosz asszony' henye használatban (vö. m. *muter* a németből), *polsu* 'otromba nagy csizma (katonai)', *murju* 'nyomorúságos gunyhó; bódé'.

Több orosz jövevényszó nyelvjárási irodalmivá emelkedett, mert a Kalevala révén, amely kötelező iskolai olvasmány, elterjedt az egész finnségben. Ez sajátos finn jelenség! Ilyen „kalevalai” szavak: *apea* 'szomorú', az *akkuna* 'ablak' szó *ikkuna* változata (alliterációs fejlődés nyomán), *kutri* 'hajfűrt', *kassapää* 'női haj, copf' (< *koca*), *viesti* 'hír', *lavitsa* 'lóca', *rotu* 'faj', *maanitella* 'rábeszélni'. Körülbelül 70 szó terjedt el ezen az úton a finn irodalmi nyelvben, azaz egyetlen mű révén az orosz jövevényszavaknak mintegy az egy ötöde.

Valószínű, hogy az orosz kölcsönzések némelyike tabuisztikus célt szolgált; ilyen gyanúba foghatók pl. *räähkä* 'ártó, gonosz szellem okozta betegség' (testi, lelki), ? *sivvatta* 'barom', *piessa* 'ördög' stb. (vö. NyK. 60 :29—39). Eufemisztikus pl. *nuusniekka* 'reteráta'.

A magyarba a szlávból egyetlenegy képző került át: szl. *-nok* > m. *-nok/-nök*. Ugyanezen képző, azaz orosz megfelelője jutott bele a finnbe: or. *-huk* > *-niekka*, ez finn szavakhoz is csatlakozik, vö. *kieliniékka*, *taideniekka*; *häntäniekka*, *turkkiniékka* stb. Csakhogy a magyartól eltérőleg a képző önállósult, a *niekka* szó olykor 'művész' jelentésben előfordul. Ilyen képzőönállósulásra bizonyára kevés példa akad, ezért hadd említsem az ugyancsak orosz származású komi *ov* szót, amelynek 'család' a jelentése és a *Petrov*, *Szmürnov* stb. nevek alapján vált ki.

Azt nem tudom taxatíve nagy hirtelenében megállapítani, milyen szavak maradtak ki a szójegyzékből, mivel a szerző pusztán a készből élt. Eszembe ötlik: *ohrana* 'cári titkos rendőrség' (Elvi Sinervo is alkalmazza Viljami Vaihdokas c. regényében), *sulani* 'csűr, éléskamra' (< *чулан*), *mennä rippiä* 'szétzúzódni, darabokra törni' (vö. *удму e öpebezgu*); SKES nem közli eredetét, de vö. m. *rapittyäta* ~ *ripittyära* 'törni'; *steppi* (a *taiga* megvan, pedig szintén művelődési szó), *kaviaari* (a finn *mäti* mellett, végső eredete nem orosz), *lunnik* (magyar *lunyik* írásmódja helytelen, mivel a *луна* 'hold' szó *-huk* képzős alakja).

Valószínűnek vélem, hogy még egy-egy modern szótár átnézése is szolgáltatott volna adatokkal. Én próbaképpen — és nem véletlen, erről lejjebb — M. Kuusinen és V. Ollikainen Venäläis-suomalainen sanakirja c. munkáját (Moszkva, 1963) böngésztem egy kissé ellenőrzésül. Persze, benne van az *ohrana*, *lunnik* (mellette *tekokuu*), *sputnik*, a régebbiek közül *ripaska* 'tánc neve, trepak', *seljanka* 'savanykás leves', *musikka* 'paraszt

(a beszélt nyelvben). A *bolševikki* oldalán származékok is előkerülnek: *bolševisoida*, *bolševikointi*, *bolševismi*, a *menševikki* mellett pedig *menševistinen*, *menševismi* stb. A szótár tanulmányozása ilyen kérdést is felvet: a finn irodalmi nyelvben kétségen kívül megvan a katonai műszó *prikaati*, ez a svédből ered. De nem számítandó-e orosz jövevénynek a 'munkabrigád' jelentésű, *traktoriprikaati*?

Fel kell vetnünk még a következő kérdést. A Karjalai ASzSzK-ban az iskolai oktatás nyelve a suomi-finn volt. Jelentős irodalom is keletkezett ezen a nyelven a Finn Köztársaság keleti határain túl. Szerintem be kellett volna vonni a vizsgálatokba ezen irodalom termékeit is, az időszaki sajtót is beleértve. Hiszen mi, magyarok sem tagadjuk meg a határainkon túl keletkezett irodalmi műveket.

Egy másik jelentős kérdés: nem kellene-e a jelentésfordításokkal, a tükörszavakkal foglalkozni, pl. *tulilintu* 'tűzmadár' (vö. *жапнтуйа*), *Newostoluitto* 'Szovjetunió' (vö. *Советский Союз*), *viisivuotissuunnitelma* 'ötéves terv' (vö. *пятилетний план*) stb.

Azok, akik a magyar nyelv szókincsének a tanulmányozásával foglalkoznak, főként szlvistáink, felfigyelhetnek arra a jelenségre, hogy a hatalmas földrajzi távolság ellenére, párhuzamosság észlelhető az átvevés tényében, sűrűn ugyanazon szavak kerültek át mind a magyarba, mind a finnbe, a művelődési, a történelmi, a szociális körülmények hatására:

<i>määrä</i>	<i>mér</i>
<i>muokka</i>	<i>munka</i>
<i>kuoma</i>	<i>koma</i>
<i>siisti</i>	<i>tiszta</i>
<i>päistär</i>	<i>pozdorja</i>
<i>kuosali</i>	<i>guzsaly</i>
<i>veräjä</i>	<i>verőce</i>
<i>saiju</i>	<i>csája</i>
<i>kvassi</i>	<i>kvasz</i>
<i>vihuri</i>	<i>vihar</i>
<i>vunukka</i>	<i>unoka</i>
<i>vapaa</i>	<i>szabad</i>
<i>sääli</i>	<i>sajnos</i>
<i>varpunen</i>	<i>veréb</i>
<i>lava, lavitsa</i>	<i>lóca</i>
<i>latja</i>	<i>ladik</i>

Máskor a finn nyelv orosz eredetű jövevénytisztaival szemben a magyarban más nyelvből eredők találhatók:

<i>pohmelo</i>	<i>kaccenjammer</i>
<i>nuusniekka</i>	<i>reteráta</i>
<i>smirnaa</i>	<i>hapták</i>
<i>tensikka</i>	<i>pucer</i>

A jövevények java részét főnevek teszik ki, — állapítja meg a szerző gondos statisztikai kimutatásában (293. l.) —, számuk meghaladja a 300-at, ige viszont csak 14 akad. Ez megfelel az eddigi, más nyelvekben tapasztaltaknak. Indulatszó alig akad (2): *voit*, *a*, ez utóbbi kötőszóként is fungál.

Figyelemre méltóak a szókapcsolatok, amelyeket a finn átvevő egy fogalomnak értelmezett: *narinkka* 'vásári bódé' < *на рынке* (vö. m. *nádor*), *natsaiju* < *на чай*, *trastukamraati* 'bizalmas barát' < *здравствуй камера*.

Sok és hasznos megfigyelést tehetnénk még ANGELA PLÖGER művével kapcsolatban. Munkája széles áttekintést ad a finn nyelv orosz jövevénytisztaiváról, hang- és alak-tani tárgyalása rendkívül gondos és sokoldalú.

Nagyon tanulságos a kölcsönszavak kronológiai bemutatása (289 kk.). A szerző megállapítja, hogy 81 szót vettek át legrégebb rétegtől, ennek az átvételi korszaknak a vége az első évszázadezred befejezte. Ezen rétegbe való tartozást a magánhangzókra támaszkodva állapították meg a kutatók. A következő korszak jövevénytisztaivait az írásban való előfordulás alapján csoportosítja, természetesen feltételezve azt, hogy némelyikük már az írásbeliség előtt került átvételre. A középső réteg összege (16–19. sz. eleje) mintegy 80-ra rúg. Finnországnak Oroszországhoz való csatolása után az átvételek száma nő: a 19. sz.-ban 118, a 20.-ban 71. Helyesebb lett volna különválasztani az 1917. év előttiakat a Finnország függetlenségének kikiáltása után átvettektől. A szerzőné a statisztikában nem választja külön a nyelvjárási, a köznyelvi és az irodalmi (műveltség) szavakat, noha szól a jövevénytisztaivak nyelvjárási hangtani ismertetőjeleiről.

A finn nyelv orosz jövevényszavairól szóló munka méltón csatlakozik GUDRUN KOBILAROV-GÖTZENAK a magyar nyelv német elemeiről szóló művéhez (vö. MOLLAY KÁROLY: MNy. 70:239—41; ERDŐDI JÓZSEF: Nyr. 98:239—44): ez a páros tudatosan vitt nyelvészeti tervmunkálatokról tudósít.

Úgy ítélem, hogy A. PLÖGER munkája érdemes hozzájárulás a finn nyelv szókincsének összefoglaló vizsgálatához, sok tanulsággal szolgál az általános nyelvészetnek is, mivel az átvételt több szempontból mutatja be (hangtani, morfológiai, jelentéstani), megmutatja a beilleszkedési lehetőségeket (hangalak, végződések rendszerbe sorolódása, szókapcsolatokból egyszerű szó) alaposan tárgyalja. Kitűnik műve alapján, hogy a finn nyelvre gyakorolt szláv hatás majd másfél évezredet ölel fel, s nem szabad azt szűkkeblűen csupán két-három műveltségi részterület (egyház, textil) bemutatására korlátozni. Az említettem néhány kisebb hiba és hiány nem csökkenti a mű értékét, miként egypár folt sem vakítja meg a fényes tükröt.

ERDŐDI JÓZSEF

Pertti Virtaranta: Someron murrekirja

Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 309. Vammala 1973. 417 l.

Somero és Somerniemi Finnország délnyugati részén a Helsinki—Turku—Tampere által bezárt háromszög közepén fekszik. Nyelvjárása a délnyugati és a hämei nyelvjárásal mutat közös sajátosságokat.

Finnországban, ahol mindenki beszél a köznyelven kívül valamilyen nyelvjárást, és ehhez ragaszkodik is, érthető, hogy a dialektológia irigylésreméltóan magas szintet ért el. Nyelvjárási szövegközlések vastkos kötetei tanúskodnak erről a kiterjedt munkáról, melynek nemcsak nyelvészek a részesei és szorgalmazói, hanem a nyelvjárásukat szerető, azt megőrizni, megörökíteni akaró laikus beszélők is. A Finn Irodalmi Társaság most új sorozatot indított Kotiseudun murrekirjoja címmel. Ebben folyamatosan kiadni készül a szalagarchívumában őrzött nyelvjárási szövegeket. A sorozat első köteteként látott napvilágot PERTTI VIRTARANTA legújabb könyve.

Az Előszóban (5—8) a szerző a könyv létrejöttéről beszél, az 1947-es első someroi hangfelvételektől kezdve a megjelenésig. Fölsorolja mindazok nevét, akik segítettek, közlőkét, gyűjtőkét, szövegjegyzőkét, pártfogókét. Maguk a someroiak nagy örömmel fogadták a nyelvjárás-könyv gondolatát, s helyi egyesületeik azonnal vállalták a kiadás anyagi terheinek egy részét.

A kötet főrésze (9—372) tizenhét adatközlőtől hallott szövegek. Egy-egy fejezet az adatközlők rövid életrajzával kezdődik, mely a kötelező évszámokon és neveken kívül megemlíti a közlő néhány személyes vonását is, úgyhogy a beszélgetések eleven emberhez kötődnek, élményszerűvé válnak az olvasó számára. A 20 oldalnyi fénykép, régi és új felvételek is ebben segítenek.

A különböző beszédtemák címmel ellátva külön alfejezeteket alkotnak, ezzel világos, áttekinthető lesz a könyv. A lejegyzés a kiejtést követi, de csak a finn ABC betűit használja. A mellékjelek nélküli írás a nem nyelvész olvasó számára is élvezhető.

A szövegek tartalmilag is érdekesek: ősi szokásokról, hely- és családtörténeti eseményekről mesélnek az adatközlők, felidézve emlékeztet ünnepeket, viharokat, jégveréseket, nagy verekedéseket. Híres nőfafákról, játékmesterekről, javasasszonyokról és varázslókról, medve-, farkas- és rókadadásokról emlékeznek meg, de saját eseménytelen életükről is, iskolába járásukról, cseléd-, zsellér- és béressorsukról, egy-egy nagy udvarház életéről. Néprajzi értékek a régi mesterségek — gyertyaöntés, fazekasság, kőművesség, kötélverés, erdőégetés, stb. — leírásai, a mezőgazdasági munkák, az állattartás, a különböző házimunkákról szól megemlékezések, az ünnepi szokások, a társas élet, a népi gyógymódok és varázslások leírásai. Minderre már csak az öregek emlékeznek s velük sirba is szállna ez az ismeret Az összegyűjtés sürgősségét mi sem bizonyítja jobban, minthogy a tizenhét adatközlő közül már csak öten élnek.

A szövegközléseket VIRTARANTA tanulmánya követi, melyben Somero nyelvjárását elemzi (373—391). A Someroval kapcsolatos addigi nyelvészeti irodalom bemutatása után a nyelvjárási sajátosságokat sorolja fel, hangtani, főnév- és igeragozásbeli, birtokos személyragozási, névmási, igeképzési és egye lexikai jellemzőket. Igyekeznek a csakis Somerora jellemző vonásokat kiemelni. Az összes nyugati nyelvjárásra jellemző sajátosságokat pl. meg sem említi. A tanulmány során nagyon ritkán viszonyít akár a környező nyelvjárásokhoz, akár a köznyelvhez, mondhatnánk, kiinduló és végpontja egyaránt

Somero. Ez az elkülönítés lehetőséget ad, hogy az egyes adatközlők egyéni, kiejtési sajátosságaira is kitérjen, és mivel nem sugalmaz semmiféle beskatulyázási rendszert, hagyja, sőt talán készletti is az olvasót, hogy — ha finn anyanyelvű, — közben állandóan saját nyelvjárásával, ill. a köznyelvvvel szembesítse, s így ismerje meg Somero nyelvjárását.

A kötetet mintegy 3000 szavas szójegyzék zárja (391—410). A szavak itt a köznyelvi kiejtési és helyesírási módon szerepelnek. Nyelvjárásai alakjuk a mellettük levő oldalszámok segítségével kereshetők fel.

Várjuk a sorozat további kötetait.

CSEPREGI MÁRTA

Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig

Az uralista nyelvész őstörténeti állásfoglalása közismerten csak akkor mondható megalapozottnak, ha következtetései megegyeznek más őstörténeti diszciplínák, elsősorban a finnugor régészet eredményeivel: régészeti anyaggal is kapcsolatba hozhatók, így a nyelvi adatok tárgyi háttérének feltárásával megerősítést nyernek. Nyelv-, művelődés- és gazdaságtörténeti szempontból is jelentős szerepet kell tulajdonítanunk a régészeti vizsgálódásoknak még akkor is, ha a történelem előtti korokban a nyelvemlékek hiánya természetesen a régészet eredményességét is nagymértékben korlátozza; a régészeti kultúrákat sokszor igen nehéz meghatározott etnikummal, meghatározható nyelven beszélő népezzel azonosítani. Az elmúlt két évtizedben a régészet mégis a modern őstörténetkutatás egyik legfontosabb ágává válhatott, mivel egyedül ez a tudományág képes forrásainak számát — és ezzel azok értékét is — évről évre jelentős mértékben növelni. Az őstörténetkutatás mai állását tekintve ugyanis nyilvánvaló, hogy csak új források feltárásával érhetünk el jelentős új őstörténeti eredményeket (vö. FODOR: TörtSz. 15: 1). A régészet egyfelől a nyelvtudomány által kijelölt területek leleteit kíséri figyelemmel és adatainak értékelésekor a nyelvtudomány eredményeit használja, másfelől elsősorban időrend (kormeghatározás) tekintetében, valamint jelentéstani szempontból segítséget nyújt a nyelvtudománynak. A finnugor őstörténet legfontosabb kérdéseiben — többek között az őshaza helyét illetően is — a régészeti eredmények megerősítik a nyelvtudomány megállapításait. A két tudományág egymásra utaltsága a magyar őstörténet tanulmányozása terén egyben azt is jelenti, hogy a finnugor nyelvész és régész kutatóknak ismerniük és hasznosítaniuk kell egymás eredményeit (vö. FODOR: i. h. 18, 2).

E közlemény a régész FODOR ISTVÁN dolgozatai alapján (RégF. II/15: 1—88; TörtSz. 15: 1—22; vö. ArchÉrt. 98: 253—263) ismerteti a magyar őstörténet szempontjából legfontosabb régészeti műveltségeket, összefoglalja a finnugor őstörténet régészetének legújabb eredményeit. (Véleményem szerint FODOR művei tartalmazza a legmegfelelőbb anyagot a régészeti kultúrák rövid összegezésére, az ő munkássága reprezentálja a legjobban a finnugor régészet mai állását, ezért forrásként az ő tanulmányait volt célszerű felhasználni.) Az átdolgozás lexikonszerű szerkesztésmódja érthetővé teszi, hogy az egyes régészeti műveltségek bemutatásakor a források anyaga még akkor sem áll idézőjelben, amikor néhol — egy-egy mondatnak gyakran csak töredékes részét — szó szerint idézek. Összefoglalásom természetesen nem foglalhat állást a régész szakemberek számára is sokszor vitás, részben megoldatlan kérdésekben. Minthogy összeállításom e g y régész munkáinak alapján készült, talán nem mentes bizonyos fokú szubjektivitástól. Más régészek őstörténeti munkái bizonyos részletkérdésekben gyaníthatóan nem osztják FODOR felfogását. Mégis úgy gondolom, e szubjektivitás a mi esetünkben legtöbbszörre csak látszólagos. FODOR sohasem hallgatja el az adott kérdés problematikus voltát; sohasem foglal elhamarkodottan állást, hanem a felderítetlen és bonyolult esetekben tárgyilagosan felvázolja a lehetséges elméleteket.¹

Az obi-ugoroktól elvált ősmagyarok legkorábbi szálláshelyeinek lokalizálása, az Urál és a Volga—Káma vidékén eddig feltárt emlékműanyag egy meghatározott csoportjával való azonosítása egyelőre nem lehetséges. A régész-őstörténész ezért a finnugor ősnép, illetve a finnugor népek lakta — valamint a szomszédos — területek emlékeit kíséri figyelemmel az újkőkortól a vaskorig: a finnugor népek általános fejlődése az ebbe a népközösségbe tartozó ősmagyarokéra is nyilvánvalóan érvényes (vö. FODOR: RégF.

¹ Dolgozatom kéziratát FODOR ISTVÁN kérésére végigolvasta. Szívességéért és hasznos észrevételeiért ezúton is fogadja köszönetemet.

II/15: 2). Tájékoztatóként közlöm, hogy a finnugor lakta területeken az újkőkor az i. e. IV—III. évezredre datálható, a rézkor és a korai bronzkor a III—II. évezred fordulójától a II. évezred közepéig tarthatott, a finnugor bronzkor pedig az évezred közepétől a IX—VIII. századig, a vaskor kezdetéig (vö. FODOR: i. h. 2, 6, 9). A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek bemutatása mellett a finnugor népcsoportokkal szomszédos, a finnugorsággal kapcsolatba kerülő és gazdaságukra, kultúrájukra, sőt embertani alkataikra is nem egyszer nagymértékben ható műveltségek rövid ismertetését is szükségesnek láttam.

A finnugorság történetével kapcsolatos régészeti kultúrák az alábbiakban betűrendben követik egymást. Az említett források alapján, némileg egyszerűsítve, átszerkesztve és a lehetőségek szerint egységesítve adaptálom az egyes műveltségekre vonatkozó eredményeket, ismereteket. (Ahol akár az etnikumot illetően, akár kormeghatározás tekintetében, vagy például gazdaságtörténeti vonatkozásban forrásaim — általában az adott kérdés kidolgozatlanága miatt — hiányosak, e nyelvész-kollégáknak szánt átdolgozás is csak hiányos lehet.) Az egyes műveltségnevek előtt álló számok gyakorlati célt szolgálnak: a címszó végén, „Vö.” jelzés után a megfelelő számú kultúrákkal való — bármilyen vonatkozású, esetleg csak hipotetikus — kapcsolatra, kölcsönhatásra → figyelmeztetnek. A címszó végén néhol szereplő „Térkép” megjelölés FODOR Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből c. művének (RégF. II/15) jelzett lapján található, a tájékozódást megkönnyítő térképre utal.

A lexikonszerű áttekintésből kimaradtak a forrásaikban csak vázlatosan érintett, így többé-kevésbé másodlagosnak tekinthető műveltségek (a továbbiakban: m.), műveltségcsoportok (cs.), -szakaszok (sz.), -típusok és temetők: *gorbunovói m.*, *harcijcsónak alakú balták m.* -e, *Sperrings m.*, *zsinégdíszes kerámia népei* (ArchÉrt. 98: 261, 256, 255), valamint — a RégF. II/15 számának zárójelben megadott lapjain említett — *jelovkai cs.* (37), *kargopoli m.* (5, 20), *kozlovi cs.* (8, 10), *kusnarenkovói típus* (65), *levsinói sz.* (14—15), *uszai cs.* (61), *szaltovói m.* (4) és *uszty-gajvai temető* (13).

Finnugor régészeti ismereteink lényegét összefoglaló közleményemet két mutató és melléklet zárja. A függelékül, FODOR nyomán — jelentéktelen módosításokkal — megadott térkép a finnugor népekkel kapcsolatos régészeti kultúrákat tünteti fel vázlatosan. A régészeti kutatások jelenlegi stádiumában az ősmagyarok, a lappok és a szamojédok pontos lokalizálása még nem lehetséges, ezért e népcsoportok a táblázatban nem szerepelnek.

Remélem, hogy összállításmat haszonnal tudják majd forgatni az őstörténeti vizsgálatokat folytató, illetőleg az őstörténet iránt érdeklődő nyelvészek, és esetleg más tudományterületek kutatói is. Úgy gondolom, a finnugor régészeti kultúrák e rövid összegezése meggyőzően illusztrálja a kortárs régészek és történészek egységesnek tekinthető felfogását: a finnugorság az újkőkortól a vaskorig terjedő évezredek alatt mindig — legalábbis — azonos műveltségi szinten állt a vele egy földrajzi zónában élt népekkel (FODOR: TörtSz. 2, 18; vö. még i. h. 4, 21—22, ArchÉrt. 98: 255 stb.). A magyar őstörténet kutatása terén a legutóbbi időkig magára hagyott nyelvtudomány mellé elsőként felzárkózott finnugor régészet ezzel lényegében HUNFALVY PÁL közel egy évszázados megsejtését helyezte tudományos alapokra: „... a magyar nemzet ama eredeti vagy származási korban olyan társadalmi fejlettségre és műveltségre jutott, amilyenre a germánok Tacitus feltehetően jutottak volt, viszont tartván mindamellett az égalj különbségét, amely az életmód és társadalmi viszonyokat meghatározza” (FgrŐshNyom. 58).

(1) Abasevói

A gödörsíros és a katakombás m.-hez közel álló m. az i. e. II. évezredben. Az ~ak elődei talán a gödörsíros m. lakói lehetnek, jöllehet ezt a két m. közötti fél évezredes időrendi különbség bizonytalanná teszi. Az i. e. II. évezred közepén az ~ m. hordozói valószínűleg a Dnyeper vagy a Don vidékéről vándoroltak északabbra, a Közép-Volga tájára. A Szura völgyéből kiszorították a balánovóiak egy részét, majd a Volga—Vjatka-folyóközben helyezkedtek el. Később egyes ~ csoportok az Urál hegység felé húzódtak, feltehetően a gazdag kámai és dél-uráli rézlelőhelyek megszerzése céljából. Minden bizonynal ősráni nyelven beszéltek, bár egyes kutatók még ma is finnugoroknak tartják őket. Fő foglalkozásuk az állattenyésztés volt. Nagy hatást gyakoroltak a tőlük északra lakó finnugorok gazdasági életére. A Közép-Volga vidék lakóival vívott három évszázados harcban alulmaradtak. Főleg a gerendasíros m. népessége készítette őket arra, hogy el-

hagyják a Volga jobb parti vidékeit. Valószínűleg beolvadtak az őket körülvevő — turbinói, kazányi, gerendasíros — őslakosságba, az Urál déli részén pedig az andronovói m.-be, és szerepet játszhattak az ananyinói m. kialakulásában is. — Térkép: 22. p. Vö.: 2—3, 7, 12, 15, 18, 25, 32.

(2) Ananyinói

Koravaskori m. a Volga—Káma-vidéken az i.e. VIII—III. sz. között, a finnugorság permi ágának régészeti hagyatéka. Az ~ lakosságot elsősorban a mai zürjének és votjákok elődei alkották. A permi népekhez köthetők természetesen az ~ból származó m.-ek (pjánobori, gljagyenovói, polomi, csepcai és rodánovói, valamint a lomovátovói északi csoportja) is. A Vjatka-völgyi népesség egyes csoportjainak talán szerepe lehetett a cseremiszek etnogenezisében, és néhány szakember véleménye szerint az ~ak utódainak egy csoportja részt vehetett a mordvinok és esetleg a merják etnogenezisében is. Az ~ m. sok közös vonást mutat az ugorok m.-ével, ami szoros kapcsolatukról tanúskodik. Az ~ m. kialakulásában — a legújabb kutatások szerint — a helyi hagyományoknak, a Volga—Káma vidékén élő későbronzkori törzseknek kell elsődrendű szerepet tulajdonítanunk: az ~ m. lényegében a kazányiból nőtt ki. A két régészeti m. genetikus kapcsolatát bizonyítja — többek között — az is, hogy az ~ m. területe teljesen egybeesik a későkazányival. A kazányiak mellett a déli abasevóiak és gerendasírosok (északi csoportjaik), a IX—VIII. sz.-ban az Urál keleti oldaláról a Volga—Káma vidékére vándorolt népelemek és talán a turbinóiak utódai is hozzájárulhattak az egységes ~ m. létrejöttéhez. Különösen a Bjelaja menti kara—abizi népességet érte intenzív déli hatás. (Az ~ m. e változata az egyre növekvő különbségek eredményeképpen önálló m.-gé fejlődött.) Az ~ m. hordozóinak embertani típusában élesen elkülönülő kettősség mutatkozik: az europid réteg a Volga—Káma-vidék rész-, ill. bronzkorban kialakult hagyományainak továbbélését tükrözi, a hasonlóképpen erős mongoloid réteg pedig a kívülről, főképp az Urálontról jövő — a késői bronzkortól kezdődően jelentkező — hatásokat. A régészeti emléanyag alapján az ~ m. három szakaszra osztható: korai (VIII—VI. sz.), középső (V—IV. sz.) és késői (IV—III. sz.) szakaszra. A temetőanyag az ~ gazdaság sokrétűségéről, az egyes gazdasági ágak magas színvonaláról tanúskodik. A gazdaság alapját az állattartás és a földművelés alkotta. Az ~ak minden fontosabb háziállatot tenyésztettek. A földművelés jelentőségét, az ekés vagy kapás földművelés kezdeteit bizonyítja a m. területéről előkerült kölesmag-leletek, őrlőkövek, bronz- és vassarlók és más — igaz, csekély számú — munkaeszközök. Az ~ lakosság égetéssel földműveléssel is foglalkozott. A természeti ágakot közül a vadászat súlyát az elejtett (többnyire prémes) állatok nagy mennyiségben fennmaradt csontanyaga igazolja. A halászat is megőrizte korábbi jelentőségét, hiszen a m. népessége halban gazdag folyók mentén élt. Az ~ réz- és bronzművelés a gazdag kámai és uráli hagyományok alapján fejlődött tovább, és a vas megmunkálása is magas fokon állt. Emellett az ~ fémművelésre nagy hatással volt az urálontról és a szkíta—szarmata fémművelés. Az ~ kor végén megindult kereskedelmi kapcsolatok fontos szerephez jutottak a volga—kámai — és hasonlóképpen a nyugat-szibériai — finnugorok életében: a prémvadászat csereértékéért ekkor kerültek az első közép-ázsiai és iráni eredetű, művészi kivitelű bronz és ezüst tárgyak az ~ m. területére is. A temetők anyaga szerint az ~ társadalom alapegysége az apajogú nagycsalád volt. Az ~ m. virágkorát követően, a IV—III. sz. fordulóján az egyes helyi változatok között megnövekedett a különbség. Az anyagi kultúra és a gazdasági élet nagyfokú átalakulása az ~ m. széteséséhez és két új kámai műveltség kialakulásához vezetett. Az i. e. V—III. sz. között az ~ népesség egy része elhagyta a Vjatka völgyét és a Volga bal partját (helyükre nyugatról a gorogyeci m. hordozói települtek be). Ekkortájt a lakosság jelentős része a Káma—Bjelaja egybefolyásának vidékén összpontosult. Ez lett a későbbi pjánobori m. magva, míg a Káma felső és középső folyásának vidékén a gljagyenovói m. alakult ki. — Térkép: 50. p. Vö.: 1, 8, 12—14, 17—18, 20, 22—23, 26—28, 32, 34—35.

(3) Andronovói

Nyugati szomszédjával, a gerendasíros m.-gel rokon sztyeppeli m. Nyugat-Szibériában, az Urál folyótól az Altajig (hozzávetőlegesen a mai Kazahsztán területén), az i. e. III—II. évezred fordulójától. Az i. e. II. évezred közepén az ~ak nyugati és északi irányban terjesztették ki szállásterületeiket. Az i.e. XIV. sz.-ra tehető északi, Urál menti expanziójuk elvágta az urálontról fémművelési központ és a Káma völgye közötti

kereskedelmi utat. Az ~ m. etnikailag nem volt egységes. Lakói elsősorban ósírani nyelven beszéltek, de a m. északi-északnyugati területein ugor lakossággal számolhatunk. Az ugorok egyik csoportját alkották az ~ m. északi részén, a nyugat-szibériai ligetes sztyeppe területén tanyázó ősmagyarok. Az ~ m. népessége zömében europid, kis részben mongoloid antropológiai típusú volt. Az embertani vizsgálatok szerint az ~ m. hordozói erősen hatottak a kazányi m. lakosságára. Gazdaságuk alapját a földművelés és az állattenyésztés alkotta. Az ~ m. lakóinak döntő fontosságú szerepük volt abban, hogy a réz- és bronzkorban az ugarság kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Az ~ m. fémművesség is fejlett volt. A m. népessége óriási területen terjesztette el a dél-uráli fémművességi központ termékeit: még a távoli pozdnyakovói fémművesség is ~ kapcsolatokra mutat. Az ~ m. díszítőművészet elemeit több későbbi m. népességre örökölte, köztük az uszty—poluji m. obi-ugor lakossága is. Az ~ befolyás igen jelentős Nyugat-Szibériában, a legészakibb vidékeken is. Feltehető tehát, hogy az ugorok iráni kapcsolatai jóval szorosabbak voltak, mint a permi és a volgai finnugoroké. — Vö.: 1, 12, 18, 25, 27, 34—35.

(4) Azelinói

A pjánobori m. kései, i. sz. I—VII. sz.-i változata a Vjatka és a Káma mentén. Emlékanyaga három időrendi szakaszra osztható: I—III., III—V. és V—VII. sz.-i anyagra. A III. sz. elején a Káma menti pjánobori terület permi finnugor lakosságának jelentős része a Vjatka völgyébe költözött. A — feltehetően i. sz. III—V. sz.-i — Vjatka menti emlékananyag egy kevésbé valószínű feltevése szerint az önálló ~ m.-hez tartozik: a III. sz.-ban egy ugor—türk etnikumú csoportnak a Káma-vidékre történt benyomulása következtében a pjánobori népesség jelentős része a Vjatka vidékére vándorolt volna, és az ott előkerült régészeti anyag az ő hagyatékuk lenne. Ez az emlékananyag valóban meg egyezik a Káma menti későpjánoborival, kérdéses azonban, hogy nincsenek-e köztük az i. sz. III. sz.-nál korábbi tárgyak. Ezért és több más kifogás miatt helyesebb önálló ~ m. helyett későpjánobori emlékekről beszélni. Az ~ lakosság a Kámán megtelepült déli törzsekkel keveredve az imenykovói m.-et hozta létre. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 16, 22—23.

(5) Bahmutyinói

Késői vaskori és korai középkori m. a Káma—Bjelaja vidékén, a korábbi pjánobori és kara—abizi m. területén, az i. sz. II—VII. sz. között. Az eddig feltárt temetőanyag alapján a ~ m. két időrendi szakaszra különíthető: korai (II—IV. sz.) és késői (V—VII. sz.) szakaszra. A m. származásával kapcsolatos elméletek két csoportba sorolhatók. Az egyik felfogás szerint a ~ m. kialakulásában a helyi pjánobori és kara—abizi törzsek játszottak döntő szerepet, de bizonyos mértékig idegen eredetű jövevények is részt vettek benne. A másik elképzelés szerint a ~ m.-et a III. sz.-ban a Káma vidékére vándorolt népesség hozta létre. A kérdés eldöntése a további kutatás feladata. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a ~ m.-et helyi és jövevénytörzsek alkották. A ~ népesség etnikai hovatartozását illetően is csak feltevések ismeretesek. A m. hordozóit egyesek ugoroknak, mások kevert (ugor, szarmajéd és török [türk]) etnikumúaknak tartják, ismét mások szerint Bjelaja menti csoportjuk szarmata volt. Többen úgy vélik, hogy ősmagyarok lehettek, és a VII—VIII. sz.-ban e területről vándoroltak tovább nyugatra. A ~ m.-re gyakorolt déli hatás (főképpen s szomszédos turbászli m. hatása) egyre erősödött. A III. sz.-i népvándorlás idején a déli állattenyésztő törzsek egész sora költözött a Káma vidékére. Emiatt a helyi, irtásos-égetéses földművelést folytató lakosság jelentős része kénytelen volt elhagyni szántóföldjeit, és — elsősorban a délebbi ligetes sztyeppei vidéken — túlsúlyba jutott az állattenyésztés. — Térkép: 63., 67. p. Vö.: 17, 21—23, 31.

(6) Balahnai

A volga—okai m.-nek az i. e. III. évezred elején a volga—kámái m. nyugati határáig, a Szura folyóig terjeszkedett csoportja. Az i. e. III. és II. évezred határán a volga—kámái (voloszovói) m. hordozói visszavetették őket, és elűzték a ~akat korábbi lakóhelyükről. A ~ népesség legtávolab az Oka torkolatvidékén maradt meg, kis etnikai szigetet alkotva. Az i. e. II. évezred második negyedéig teljesen asszimilálódtak. — Vö.: 33, 36—37.

(7) Balánovói

A fatjánovói m.-gel rokon etnikumú, de velük nem azonos származású kultúra. Az i. e. III. és II. évezred fordulójától — a fajtánovóiaktól keletre — megszállták a Volga jobb parti vidékeinek nagy részét, az Okától a Káma torkolatáig. Ósíráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattartás és a földművelés alkotta, igen fejlett fémművességgel is rendelkeztek. A ~ m. lakossága a gazdasági fejlődés magasabb fokán állt, mint északi szomszédjaik, a voloszovóiak. A két m. kezdeti összeütközései lassacskán békés, de a voloszovói népesség számára jelentős kapcsolatokká szelődültek: a voloszovói finnugorság elsősorban a ~ törzsek hatására tette meg az első lépéseket a termelő gazdálkodás és az önálló fémművesség megteremtése terén. A ~ m.-re észrevehetően hatott az abasevói m. Egy részüket éppen az abasevói m. hordozói szorították ki a II. évezred közepén a Szura vidékéről. Az I. évezredig a ~ak degradálódtak, illetőleg a voloszovói m.-gel való keveredésük a csirkovo—szejmái m.-et hozta létre. — Térkép: 19. p. Vö.: 1, 9, 11, 37.

(8) Csepcái

Az ananyinói m.-ből származó m. a Vjatka mellékfolyójának, a Csepcának a völgyében. Az i. sz. IX. sz.-ban alakulhatott ki, a ~ törzsek anyagi kultúrájának megváltozásával. Hordozói permi finnugorok, elsősorban votjakok lehettek. — Vö.: 2.

(9) Csirkovo—szejmái

A voloszovói és a balánovói m. keveredésével létrejött m. a voloszovói m. középső részén, az i. e. XV—XIII. sz.-ban. Alapnépessége finnugor volt. A rövid életű ~ m. területét vagy a pozdnyakovói m. lakossága foglalta el (a XIII. sz. közepén), vagy a két rokon m. egybeolvadt. — Térkép: 21. p. Vö.: 7, 25, 28, 37.

(10) Djákovói

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, valamint ettől északra a Baltikumig terjedő területen, az i. e. VIII. és az i. sz. V. sz. között, a finnégi népek régészeti hagyatéka. Az egykori pozdnyakovói terület nyugati részén élt lakosságára visszavezethető népessége és a Baltikum későbbi finnugor (finnségi) népei közötti genetikus kapcsolat jól bizonyítható. — Vö.: 25.

(11) Fatjánovói

A sztyeppei népek m.-ével rokon m. Az i. e. III. évezred végén délről, a Dnyeper vidékéről vándorolhatott a ~ népesség a Felső-Volga és az Oka közötti területre. Származásuk vitatott, csak annyi látszik bizonyosnak, hogy a volga—okai m. hordozóitól teljesen elütő kultúrát képviseltek. Indoeurópai (valószínűleg ósíráni) nyelven beszéltek. A ~ak elsősorban állattenyésztő és földművelő törzsek voltak, de fémművességük is igen fejlett volt. Új lakóhelyükön nem tudták tartósan megvetni a lábukat: a voloszovói m. finnugorjai kiűzték őket a Volga—Oka közéről, illetve egy részüket valószínűleg asszimilálták. Anélkül tűntek el — néhány évszázad alatt — e vidékről, hogy jelentősebb hatást gyakoroltak volna a náluk alacsonyabb gazdasági fokon álló voloszovóiak kultúrájára és gazdasági életére. — Térkép: 19. p. Vö.: 7, 36—37.

(12) Gerendasíros

A gödörösíros m. utódainak, illetőleg a szkiták és a szarmaták elődjének tartott, déli eredetű, Volga menti m. népei. Az i. e. XVI—XV. sz.-ban jelentek meg a Közép-Volga vidékén, a pozdnyakovói és a kazányi törzsek szomszédságában. Rövidesen megszállták a Káma bal parti vidékeit, az Oka és a Szura középső folyásának völgyét, és ezzel a Dnyeper felé szorították a katakombás m. népeit. Az Oka vidékén kezdetben feltehetően magukba olvasztották a volga—okai őslakosságot és a voloszovóiak egy részét. A ~ m. hordozói ósíráni nyelven beszéltek. A közép-volgai ~ régészeti emlékek két időrendi

csoportba oszthatók: korai (i. e. XV—XIV. sz.) és késői (i. e. XIII—XII. sz.) emlékekre. Gazdasági életük alapja az állattartás és az irtásos földművelés volt. Sertést valószínűleg az abasevóiak hatására, a poltavkai kort követően kezdtek tenyészteni. A déli felvándorlók közül a legnagyobb és legmaradandóbb hatást gyakorolták a Volga—kámái finnugorokra. A ~ok fejlett fémművességgel is rendelkeztek, a dél-uráli fémművesség fontos közvetítői voltak. A XIV—XII. sz.-ban, újabb népcsoportok érkezével megváltozott a Volga—Oka vidék lakosságának etnikai összetétele: a pozdnyakovóiak kiszorították a ~okat a Szura—Moksa völgyéből, a kazányiak pedig — a Káma mentén dél felé terjeszkedve — elfoglalták a m. északi határterületeit. A ~oknak a XII. sz. végére a Volga középső vidékeit el kellett hagyniuk, illetőleg legészakibb csoportjaikat a finnugorok asszimilálták. A ~ m. nagy szerepet játszott a pozdnyakovói népesség etnikai kialakulásában, és hatott a kazányi — így közvetve az anyaninói — m.-re is. — Térkép: 20., 24. p. Vö.: 1—3, 15, 18, 24—25, 36—37.

(13) Gljagyenovói

Az anyaninói m.-ből kialakult m. a Felső- és Középső-Káma mentén, az i. e. II. sz. elejétől az i. sz. III. sz.-ig. Hordozói permii finnugorok, a mai zürjének elődei lehettek. A ~ gazdaság legfontosabb ága az irtásos-égetéses földművelés volt. A kultikus temetkező helyeken előkerült állatfigurák az állattenyésztés szerepét tanúsítják. A vadászat (a továbbra is igen jelentős prémvadászatot leszámítva), a halászat és a fémművesség — fontosságuk ellenére is — csak másodlagosak lehettek. A ~ m. fejlődésének déli, sztyeppei törzsek beáramlása vetett véget. A bevándorlók a ~ lakosság egy részét észak felé, a Vicegsda völgyébe szorították. Többségük viszont korábbi szálláshelyén maradt, és nyomaik az V. sz.-ig kimutathatók a régészeti emlékanyagban. Ekkor a Káma mentén maradt lakosság egyik csoportja a behatoló lomovátovói törzsek elől északabbra vándorolt, a másik továbbra sem hagyta el a Kámát: a lomovátovói terület északi részén élt tovább. Ez a csoport később egyik összetevője lett a lomovátovói m.-nek. — Térkép: 59. p. Vö.: 2, 20, 23, 26.

(14) Gorogyeci

A pozdnyakovói m.-ből kifejlődött koravaskori m. a Felső-Volga vidékén, az i. e. VIII. sz. és i. sz. V. sz. között, a volgai finnugor népek régészeti hagyatéka. A ~ népesség és a későbbben itt lakó volgai (mordvin, cseremisiz, merja, muroma) népek között a genetikus kapcsolat jól bizonyítható. Az i. e. V—III. sz.-ban a nyugatról érkező ~ törzsek fokozatosan elfoglalták a Vjatkát és a Volga bal partját elhagyó anyaninóiak helyét, illetőleg az ottmaradt kisszámú anyaninói lakosságot asszimilálták. — Vö.: 2, 25.

(15) Gödörsíros

Rézkori m. a kelet-európai sztyeppén az i. e. III. és II. évezred fordulójáig. A m. hordozói valószínűleg indoiráni vagy ósírani nyelven beszéltek, és a kaukázusi fémművéség közvetítői voltak észak felé. A ~ m. utódainak tekinthető a gerendasíros m. lakossága. — Vö.: 1, 12.

(16) Imenykovói

Késővaskori m. a Volga—Káma összefolyásának vidékén, az i. sz. III. és VII. sz. között. Származása hasonló lehet a szomszédos kámái régészeti kultúráéhoz: a népvándorlás idején a helyi későpjanobori lakossággal a Volga—Káma vidékére vándorolt déli törzsek olvadhattak össze. Az állattenyésztő törzsek északra költözése a helyi földművelő lakosság északabbra szorulásával járt együtt. Ezért — különösen a délebbi ligetes sztyeppéken — az állattenyésztés lett a Káma-vidék gazdaságának vezető termelési ága. Az ~ m. etnikai hovatartozását illetően csak többé-kevésbé valószínű feltevések ismeretesek. Egy nézet szerint török (türk) nép volt. Más felfogás az ~ népességet ugyancsak törökök tartja, de kialakulásában a finnugor etnikumú pjanoboriaknak is szerepet tulajdonít. Végül többen ősmagyarokat vélnek felfedezni az ~ m.-ben. A m. további sorsa sem teljesen világos. Elképzelhető, hogy a VII—VIII. sz.-ban a Volga-vidékre költözött bolgár-török törzsek asszimilálták az ~akat. A korai volgai bolgár állam területe legalábbis szinte pontosan egybeesett az ~ területtel. E nézet régészeti bizonyítékai azonban eddig még nem kerültek elő. — Térkép: 57., 63., 67., 70. p. Vö.: 4, 22.

(17) Kara—abizi

Az anyanyinói m. déli változata, majd az anyanyinói m. e változatából létrejött m. a Bjelaja völgyében, az i. e. III. sz.-tól az i. sz. II. sz.-ig. Emlékanyaga abban különbözik a Káma menti anyanyinói emlékektől, hogy az egyre erősödő déli hatás jegyei nagyobb mértékben átszövik a ~ tárgyi hagyatékot, mint a rokon anyanyinóit. (Újabbban egyes kutatók elvetik az önálló ~ m. gondolatát; a késői ~ emlékeket a pjanobori m.-hez tartozónak vélik.) A déli, elsősorban szarmata törzsek hatása a Bjelaja vidékén olyan erős volt, hogy az itt élő ~ közösségnek nemcsak anyagi kultúráját változtatták meg jelentősen, hanem etnikai összetételét is. A ~ m. lakóinak etnikuma homályos; egy vélemény szerint az ősmagyarokkal azonosíthatók. Feltehetőleg a ~ törzsek is szerepet játszottak a bahmutyinói m. kialakulásában. — Vö.: 2, 5, 22, 27.

(18) Kazányi

Bronzkori m. a Volga—Káma vidékén, a korábbi voloszovói m. keleti részén, az i. e. XVI—IX. sz. között; régebbi nevén: volgai m. Lakossága előbb keleti és nyugati irányban terjesztette ki jelentős mértékben területeit, majd pedig — a gerendasíros m. északi vidékeit elfoglalva (az évezred utolsó negyedében) — déli irányban is. A ~ m. az i. e. II. és I. évezred fordulóján érte el kiterjedésének maximumát: lakói megszállták a Bjelaja völgyét is. A m. emlékei négy időrendi szakaszra oszthatók: i. e. XVI—XV., XIV—XIII., XII—XI. és X—IX. sz.-i anyagra. A ~ gazdaságban a vadászat és a halászat — továbbra is — fontos szerepet játszott, de a déli szomszédok hatására jelentős fejlődést ért el a termelő gazdálkodás két ága is. A régészeti nyomok istállózó állattartásra és folyóvölgyi kapás földművelésre, kölestermesztésre engednek következtetni. A termelő gazdálkodásra való áttérés után a ~ m. lakosságának száma megsokszorozódott, területe óriásivá duzzadt. A ~ fémművesség, a turbinói hagyományokat folytatva, a bronztárgyakat eleinte az urálintúli fémművességi központból importálta. Később a helyi lelőhelyeket is kiaknázták, új tárgytipusokat is kidolgoztak, és a bronzkor végére a ~ az egyik legjelentősebb fémművességi központ lett. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai perm népek elődjai. (A bronzkorban erős urálintúli hatás alatt állt Káma-vidék kulturális fejlődése a későbbiekben nagymértékben eltért a nyugatabbra lakó finnugorokétól. Valószínűleg ekkortájt válhattak ketté a bronzkor többé-kevésbé egységes finn-volgaiak és permiek.) A ~ m. hordozóinak anyagi kultúrájára és gazdaságára gyakorolt — ugyancsak igen jelentős — déli hatás elsősorban az i. e. XII. sz. végén a Közép-Volga vidékéről kiszorított gerendasíros m. lakóinak hatását jelenthette. A déli hatás emellett a terület finnugor lakosságának etnikai fejlődésében is szerepet játszott, sőt embertani alkotásának bizonyos mértékű megváltozásához is vezetett: a ~ m. keleti részén — az andronovói m. hatására — a mongoloid típusú népesség terjedt el. A bronzkor végére a ~ m. meglehetősen szinkretikus jellegű lett, a helyi vonások mellett a turbinói, uráli és déli származású jegyeket is viselte. Így a lényegében — legalábbis elsősorban — a ~ m.-ből kinövő anyanyinói m. ezért sem lehetett minden szempontból egységes. (Egy vélemény szerint a bronzkor végére a ~ m. magába olvasztotta a szomszédos területek lakosságát, s a korábban önállóknak tekintett jertzovkai, kurmantai és lugovói m. csupán a ~ periférikus változatai.) — Térkép: 20. p. Vö.: 1—3, 12, 28, 32, 34, 37.

(19) Kelteminári

Aral-tó vidéki újkőkori m., az i. e. IV. évezred második felétől. (A finnugor ősnép szétvándorlás előtti szállásterülete — az egyik legvalószínűbb elmélet szerint — délen, az Aral vidékén lehetett, a finnugorság innen húzódnak fel Urál vidéki szálláshelyére.) A ~ m. rokon vonásokat mutat az urál—kámái m. uráli és az Uráltól keletre élt lakóinak kultúrájával. Hatottak az Urál környéki finnugor lakosságra: ezek az edénykészítést valószínűleg a ~ aktól tanulták. A ~ kerámiának az uráli agyagedényekkel való nagyfokú hasonlóságából talán törzsek északra vándorlására, sőt esetleg etnikai egységre is lehet következtetni. — Vö.: 33.

(20) Lomovátovói

Késői vaskori és korai középkori m. a Közép-Káma vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. Létrejött a helyi gljagenovói törzsek és nyugat-szibériai eredetű jövevények egybeolvadására vezethető vissza. A m. két időrendi szakasza: harinói (III—V. sz.) és nyevolinói (VI—VIII. sz.) szakasz. A ~ emlékanyag nem egységes a m. egész területén

már a harinói korban sem. Két, lokális különbséget mutató — egy északi és egy déli — csoport különíthető el. A gljagyenovói lakosság egy része a behatoló urárontúli törzsek elől északabbra vándorolt, más csoportjuk pedig a terület északi részén élt tovább. A harinói kor végére befejeződött a ~ m. területén a helyi és a bevándorolt népesség összeolvadása. A nyevolinói szakaszban a ~ m. hordozóinak anyagi kultúrája egységes képet mutat, de az északi és a déli csoport közötti különbség a késő ~ korban tovább fokozódott. A ~ m. déli csoportjának a Szilva folyó völgyében feltárt emlékei között gljagyenovói eredetűek nem találhatók: itt a jövevény lakosság többé-kevésbé megőrizhette etnikai jellegét. Bár az egész területen erősek a sztyeppe-i vonások, a régészeti anyag alapján elsősorban a szilvai csoport tartott fenn szoros kapcsolatot a déli népekkel. Jelentős szerepük lehetett abban, hogy a VI—VIII. sz.-ban a perzsa (szasszanida) ezüstartágyak óriási tömege került kereskedelmi úton a Káma vidékére. A ~ m. két változatának kialakulását a lakosság etnikai különbözősége eredményezhette. A népvándorlás korában a Káma vidékére költözött jövevények etnikuma sem lehetett egységes, és ezt csak fokozhatta a gljagyenovói népességgel való összeolvadásuk. A ~ m. hordozói finnugorok voltak. Északi csoportjukból — a helyi lakosság etnikai felülkerekedésével — az őszürjének kapcsolatos rodánovói m. fejlődött ki, a déliből pedig a valószínűleg ugor (pontosabban obi-ugor) etnikumú szilvai m. Az bizonyosnak látszik, hogy a III. sz.-ban jelentős ugor népcsoportok kerültek Nyugat-Szibériából a Káma vidékére. Az obi-ugorokról említést tesznek a későbbi történeti források is, a magyarság ittlétének azonban egyelőre nincsenek kétségtelen bizonyítékai. (Egy másik felfogás szerint az egész ~ m. az őszürjének tárgyi hagyatéka.) A ~ gazdaság vezető ága az állattenyésztés volt, ez a gljagyenovói irtásos-égetéses földművelés helyét foglalta el. A népvándorlás során a Káma-vidékre került állattenyésztő népek a harinói korban a földművelést háttérbe szorították. A nyevolinói kor derekán az égetéses földművelés — legalábbis az északabbi erdős vidékeken — ismét elfoglalhatta régi helyét a gazdasági életben. — Térkép: 63., 67. p. Vö.: 2, 13, 23, 26, 29, 34.

(21) Mazuninói

Feltételezett késői vaskori és korai középkori m. a Káma középső folyásának vidékén, az i. sz. III—VIII. sz. között. E terület emlékanyagának a bahmutyinói m. emlékeivel való nagyfokú rokonsága, továbbá a terület gyér kutatottsága alapján azonban jogosan merülhetnek fel kifogások e feltevés ellen. Egyelőre valószínűbb az az elmélet, amely szerint a ~ emlékek nem önálló m. hagyatéka, hanem a bahmutyinói m. északi csoportját alkothatták. — Térkép: 57., 63., 67. p. Vö.: 5.

(22) Pjanobori

Az ananyinói m.-ből kialakult m. az Alsó-Káma völgyében, a Bjelaja torkolatvidékén, az i. e. III. sz. és az i. sz. III. sz. között; újabban csegandai m.-nek is nevezik. Az ananyinói kor végén nagyszámú népesség költözött erre a viszonylag kis területre, és a meg-megújuló déli támadások ellen törzsszövetséget hozott létre. Az i. sz. III. sz. elején lakosságának jelentékeny része nyugaton, a Vjatka mellett telepedett le, amelyet az I. sz. óta csak gyéren laktak ~ törzsek. (A késő ~ m. Vjatka menti változata az azelinói m.) A ~ korban az ananyinói m. gazdasági ágai fejlődtek tovább. A ~ népesség gazdasági életének alapját az állattartás alkotta. A nagy kiterjedésű folyóvölgyi legelők kedvezően hatottak az állattenyésztés fejlődésére, és egyúttal lehetőséget nyújtottak a folyóvölgyi földművelés kiszélesítésére is. A ~ népesség permi finnugor volt. A ~ m. tulajdonképpen az alsó-kámai finnugorság törzsszövetségének emlékanyaga. Ha megállja a helyét az a vélemény, amely szerint az ősvotjakok a késői vaskorban a Vjatka völgyében éltek, akkor a votják etnogenezis legkorábbi száalai a ~ és a késő ~ (azelinói) m. területére vezetnénk bennünket. Bizonyára ~ törzsek is részt vettek a későbbi bahmutyinói és imenykovói m. kialakulásában, sőt újabban egyes kutatók a késői kara-abizi emlékeket is a ~ m.-hez tartozónak vélik. — Térkép: 56., 57. p. Vö.: 2, 4—5, 16—17.

(23) Polomi

Az ananyinói m.-ből származó, feltehető késővaskori m. a Felső-Vjatka és a Csepca vidékén. Emlékei a III—IX. sz.-ra (az újabb vizsgálatok szerint a IX—X. sz.-ra) tehetőek. A ~ m. kialakulásában talán a déli törzsek támadása elől a Csepca völgyébe költözött gljagyenovói törzsek játszottak jelentős szerepet, de a m. hordozói között esetleg meg-

találhatjuk a bahmutyinói, a lomovátovói és az azelinói népesség egyes csoportjait is. A kutatások jelenlegi szintjén csak az látszik biztosnak, hogy a ~ permi finnugor etnikumú népesség volt. — Vö.: 2, 4–5, 13, 20.

(24) Poltavkai

A gerendasíros m. egyik periódusa a Volga-vidék délebbi sztyeppeövezetében, a voloszoúi (pozdneyakovói és kazányi) m. népességének déli szomszédjai. Ósiráni nyelven beszéltek. Gazdasági életük alapját az állattenyésztés alkotta. A keleti voloszoúi csoportok tőlük tanulhatták egyes állatfajták tenyésztését. Fejlett fémművességgel rendelkeztek, maguk is öntöttek fémtárgyakat. A kaukázusi fémművesség részben a ~ törzsek közvetítésével jutott el — a voloszoúi kor végén — a finnugorokhoz. — Vö.: 12, 37.

(25) Pozdneyakovói

Bronzkori m. a Felső-Volga vidékén, a korábbi voloszoúi m. nyugati részén, az i. e. XV. sz. és az I. évezred eleje között. A ~ m.-ben észrevehető nyomokat hagyott az i. e. II. évezred utolsó harmadában kiszorított abaszevói és az i. e. XIV–XII. sz.-ban ugyancsak elűzött, illetőleg részben asszimilált gerendasíros m. A ~ m. lakói finnugorok voltak, a mai finn-volgai népek elődjai. A déli iráni népeknek, elsősorban a gerendasíros m. hordozóinak a ~ m.-re gyakorolt hatása etnikai tekintetben is, és a lakosság anyagi kultúrájának és gazdaságának alakulását illetően is nagy jelentőségű volt. A ~ gazdaságban az állattenyésztés már a m. létrejöttét követő évszázadokban igen jelentős szerepet játszott. Az állattartással párhuzamosan — ugyancsak déli hatásra — jelentősen fejlődött a földművelés is. Folyóvölgyi kapás művelés mellett irtásos-égetéses földművelést is folytathattak. A leletek bizonyossága alapján a ~ ak lágy búzát és árpat termeszettek. A ~ gazdaságban — másodlagos szerepük ellenére — fontos maradt a halászat és a vadászat is. Az eddig még gyengén kutatott ~ fémművesség távoli, andronovói kapcsolatokra mutat: a m. lakossága valószínűleg a Dél-Urálból szállított ércet. A ~ m. területén alakult ki a djakovói és a gorogyeci m. — Térkép: 20. p. Vö.: 1, 3, 9–10, 12, 14, 32, 37.

(26) Rodánovói

A lomovátovói m. északi csoportjából az i. sz. VIII–IX. sz.-ban, a Felső-Káma vidékén kifejlődött m. Lakosságában mindenekelőtt a helyi gjagyenovói népesség utódait sejtethetjük. A m. hordozóinak etnikuma permi finnugor volt, a zürjénekkel hozható kapcsolatba. — Vö.: 2, 13, 20.

(27) Szarmata (szauromata)

Az andronovói m.-ből kialakult koravaskori m. Nyugat-Szibériában és a kelet-európai sztyeppeken. Biztosra vehető, hogy az obi-ugoroktól elvált ősmagyarok az andronovói m.-et követően is az Uráltól keletre, az északi ligetes sztyeppe területen élt: a ~ m. északi részén. Ha a ~ m. — az iráni mellett — részben ugor etnikumú is volt, akkor a fejlett ~ fémművesség nagy hatást gyakorolhatott az anyaninói kívül az ugor népek (ősmagyarok) fémművességére is. Ebben az esetben az ugor gazdaság alapját az állattenyésztés alkothatta, de jelentős szerepe lehetett a földművelésnek is. A ~ törzsek kiterjedt cserkereskedelmet folytattak az anyaninói m. lakóival. Az anyaninói terület egy részén, a Bjelaja völgyében a ~ hatás olyan erős volt, hogy a lakosság etnikuma megváltozott, és ezzel új m. jött létre, a kara-abizi m. — Vö.: 2–3, 17.

(28) Szejmai

Az Oka torkolatvidékén fennmaradt ~ temető a voloszoúi m. utódainak bronzkori hagyatéka, az i. e. XV–XIV. sz.-ból. (Kevésbé valószínű feltevés szerint a csirkovo-szejmai m.-hez tartozik.) Lakói finnugorok (finn-permi törzsek) voltak. A ~ temető rendkívül gazdag bronzleleteket tartalmazó emlékműve — a kb. egy évszázaddal korábbi turbinói temetővel együtt — a nyugat-szibériai, Urál és Közép-Ob közötti fém-

művészeti központból származó bronztárgyak nyugati elterjedését szemlélteti. (A II. évezred közepétől a IX—VIII. sz.-ig Kelet-Európa nagy részén a Közép-Ob vidéki és a dél-uráli fémművészeti központok domináló hatása érvényesült.) Az Urálon túl élő ugorok készíthették a ~, továbbá a turbinói temetőből előkerült eszközöket, tőlük terjedhettek el e tárgyak a finnugor lakta vidékeken. A ~ és a Káma vidéki turbinói temető rokonsága a két, egymástól meglehetősen távoli terület lakosságának rokonságán vagy etnikai egységen alapuló szoros kapcsolatával, szejma—turbinói etnokulturális egységgel magyarázható. Annyi mindenestre bizonyos, hogy az i. e. II. évezred közepén a Káma vidéki lakosság egy része nyugatra, a Volga—Oka vidékére vándorolt. A feltett szejma—turbinói m. hatással lehetett az ananyinói m. kialakulására, a kazányi fémművéség pedig szejma—turbinói prototípusok alapján fejlődhetett tovább. — Vö.: 2, 9, 18, 32, 34, 37.

(29) Szilvai

A lomovátovói m. déli (szilvai) csoportjából létrejött m. a Káma mellékfolyója, a Szilva völgyében, az i. sz. VIII—IX. és XV. sz. között. A későlomovátovói (nyevolínói) emlékekkel való genetikai kapcsolata valószínűnek látszik. A ~ lakosság ugor etnikumú (obi-ugor) lehetett. Ezt a feltevést — többek között — helynévi adatok is megerősítik. — Vö.: 20.

(30) Szvidéri

A volga—okai m. népeivel talán kapcsolatba hozható újkőkori m., Közép-Lengyelországtól az Okáig. Hordozóinak etnikuma ismeretlen; finnugorok nem lehettek. — Vö.: 36.

(31) Turbászli

Késővaskori m. a Felső-Bjelaja mentén és az Ufa torkolatvidékén, az i. sz. IV. sz. végétől a VII. sz. elejéig. A ~ törzseknek északra, a mai Baskíria területére való nyomulása jelentős változásokat hozott létre a szomszédos bahmutyinói m.-ben. Egyelőre tisztázatlan a ~ népesség etnikuma. A kutatók egy csoportja szerint — legalábbis részben — török (türk) törzsek voltak, de kialakulásukban esetleg a Volga-vidéki szarmaták, mások szerint ugorok is szerepet játszhattak. A fő nehézséget az jelenti, hogy törököknek tulajdonítható IV. sz.-i emlékmennyel nem rendelkezünk. A finnugorok (magyarok) kapcsolatai a török nyelvű népekkel csak igen későn kezdődhettek. A Dél-Urál, valamint a Volga—Káma előterében a török törzsek az V—VI. sz.-nál előbb aligha jelenhettek meg. A Volga—Káma vidékén csak a VIII. sz.-tól beszélhetünk bizonyossággal török nyelvű népekről: ekkorra keltezhetők a legkorábbi volgai bolgár temetők. — Térkép: 63. p. Vö.: 5.

(32) Turbinói

Az urál—kámái m.-re visszavezethető rézkori m. a Káma vidékén (különösen az északibb részekén) az i. e. II. évezred elejétől a XII. sz.-ig. Északi vagy permi regionális változata garinói és — a XVII. sz.-tól — bori, déli vagy oszai változata olhovkai és — ugyancsak a XVII. sz.-tól — csasztijei szakaszra osztható. Hordozói finnugorok voltak. A ~ gazdaság elmaradottabb volt, mint a délebbre lakó voloszovói finnugorságé. Ez azzal magyarázható, hogy a ~ m.-et ért déli hatás jóval gyengébb fokú volt, mint a pozdnyakovói és a kazányi m.-ét. Lakói szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, még a bronzkor végén is. Önálló fémművéségük is alacsony színvonalú volt. A bronzkori, XVI—XV. sz.-i ~ temetőkből előkerült nagyszerű, öntartalmú bronztárgyak az Urálon túlról, az Urál és az Ob középső folyása közötti területről kerülhettek a Káma vidékére. Kétségtelen, hogy ezeken a vidékeken a jelzett időszakban ugorok laktak. A ~ típusú bronzeszközök csak finnugor lakosságú vidékeken terjedtek el, ennek pedig esetleg az etnikai rokonság lehetett az oka. Ezek szerint a ~ (hasonlóképpen a szejmai) típusú tárgyakat bizonyára ugorok készítették a magas színvonalú Ob-vidéki fémművészeti központban. A ~ m. szerepet játszhatott az ananyinói m. létrehozásában, és a kazányi m. is mutat ~ jegyeket (fémművészete például a gazdag — nyugat-szibériai eredetű — ~ hagyományokat folytatja). — Térkép: 14. p. Vö.: 1—2, 18, 25, 28, 33—34, 37.

(33) Urál—kámái

Újkőkori m. az Urál hegység területén, keleti (Ob-vidék) és nyugati (a Vicegda és a Pecsora felső folyása) lejtőin, valamint a Volga—Káma vidékén, az i. e. IV—III. évezredben. Az ~ m. a legvalószínűbb elmélet szerint délről származik: népessége az Aral-tó vidékéről húzódnak fel az Urál környékére. Hordozói finnugorok voltak; ez a m. tekinthető a finnugorság széttelepülése előtti utolsó szállásterületének, a finnugor népek legkorábbi tárgyi hagyatékának. (Az i. e. IV. évezredben a későbbi finnugor lakta területeken, valamint Nyugat-Szibériában egészen a Jenyiszej folyóig terjedhetett az uráli egység népeit magában foglaló koraneolitikus m. területe. Az évezred második felében déli törzsek nyomultak az Urálon túl vidékére: ekkor különülhetett el a Jenyiszej felé eső területek feltehetően összamaróid lakossága. Ez idő tájt válhattak ki a finnugor közösségből a protolappok, az ő hagyatékuk lehet a Dél-Finnországban és Karjalában az i. e. IV. évezred végén megjelent újkőkori m.) Az ~ m. két évezrede alatt az ugorok az Urál keleti oldalán élt, Nyugat-Szibéria finnugor lakta területeinek legdélibb vidékeire. A m. határai a III. évezred végéig nagyjából változatlanok maradtak, csupán nyugati határvidékein lehettek kisebb-nagyobb népmozgások. A III. évezred elején a volga—okai m. balahnai csoportja az ~ (pontosabban a nyugatabbra elhelyezkedő volga—kámái) m. nyugati határterületeire nyomult, de az ~ m. utolsó időszakában a volga—kámáiak visszavetették őket, és mélyen benyomultak a volga—okaiak szállásterületére. Az ~ m. korai szakaszának (i. e. IV. évezred) gyérszámú régészeti emlékműveire ellenére is nyilvánvaló, hogy a m. egységes anyagi kultúrája egységes etnikumú népességet takart. Ekkor az Urál keleti oldalán lakó finnugorok valamivel magasabb műveltségi színvonalon álltak, mint a volga—kámái rokonai (például ez utóbbiak tőlük tanulták az edénykészítést). A műveltségi színvonal különbözősége azzal magyarázható, hogy az Urálon túl élt finnugorok élénk kapcsolatot tartottak fenn a fejlett déli népekkel. A m. késői szakaszán (i. e. III. évezred) a két terület közötti kulturális különbség kiegyenlítődött, az egyre szembetűnőbb egységes anyagi kultúra a déli hatás bizonyos fokú csökkenéséről tanúskodik. Az ~ társadalom legkisebb egysége az anyajogú nagycsalád volt. A m. korai szakaszában a lakosság halászbáltal és vadászattal foglalkozott, de az i. e. III. évezredtől a termelő gazdálkodást folytató déli indoeurópai (elsősorban ósíránai) népségek egyre erősödő hatására megváltozott a finnugorok gazdasági arculata: az ~ m. végén a finnugorság megismerkedhetett az állattenyésztés és a földművelés alapelemeivel. Az újkőkör végére az ~ m. hordozóinak gazdasága felülmúlta nyugati szomszédjaikét. Gazdasági fejlődésükben óriási szerepe volt a Közép-Ázsia és az Észak-Kaukázus vidékeivel, a sztyeppevidék népeinek közvetítésével fenntartott intenzív déli kapcsolataiknak. A finnugorok az edénykészítést is déli szomszédjaiktól tanulták. A keletemári m. agyagedényeivel való nagyfokú hasonlóság alapján az Aral-tó felőli hatás volt ebben a legerősebb. A volga—kámái finnugorság tehát urálon túli rokonainak közvetítésével ismerkedett meg az edényműveléssel. Az ~ kerámiát a későbbiekben jellemző „fésűs” díszítést a finnugor törzsek nyugatról, a volga—okai m.-től kölcsönözték. Az újkőkör késői szakaszán az ~ m. területén lokális különbségek jöttek létre, kisebb kulturális egységek alakultak ki. A temetkezési szokások azonossága az egész m. területén azonban azt bizonyítja, hogy egyelőre még nem bomlott fel az ~ etnokulturális egység. Csak a III—II. évezred fordulóján alakult ki az ~ m. területén három új régészeti m.: a volosozvói, a turbinói és az urálon túli m.-ek. — Térkép: 7. p. Vö.: 6, 19, 32, 34, 36—37.

(34) Urálon túli

Az urál—kámái m.-re visszavezethető bronzkori m.-ek Nyugat-Szibériában — többek között az Ob vidékén —, az i. e. XX.-tól VIII. sz.-ig. Egy kutató az ~ erdős vidékek északi részét annyino szigeti m.-nek, déli részét pedig dmitrijevi m.-nek nevezi, és e m.-ek időrendjét az i. e. II. évezred eleje és I. évezred eleje közöttre keltezi. A szejmái és a turbinói temetőben talált fémtárgyak és edények az Urálon túlról kerültek a Volga—Káma vidékére. E bronzszeközök, díszítéseik alapján, valószínűleg az Urál és az Ob közötti területről (ez kb. a mai eseljabinszki közigazgatási terület északnyugati része) származhattak. (Készítésük pontos helyét az ~ bronzkor ma még igen hézagos kutatottsága miatt egyelőre nem tudjuk megnyugtató módon lokalizálni.) Az ugorok a bronzkorban feltehetően az andronovói m. északnyugati, ligetes sztyepei területén helyezkedtek el; az ósmagyarok az obi-ugorokhoz közel eső vidéken éltek. Egy valószínű el-

mélet szerint ugor törzsek lehettek az ~ fémtárgyak készítői. Ebben az esetben az ugarság a bronzkorban fejlett fémművességgel rendelkezett, és fémművességi központjuk termékei nagy területen terjedtek el Kelet-Európa finnugor lakta vidékeire. A réz- és bronzkorban (az i. e. II. évezredben) az ugarság — az andronovói népesség hatására — kétséget kizáróan áttért a termelő gazdálkodásra. Gazdasági életük alapját az állattartás alkotta (szarvasmarhát és juhot tenyésztettek). A II. évezred közepére tehetjük a lótenyésztés elterjedését és a bronzkor végére a nomád állattenyésztés kialakulását. A földművelésnek is nagy szerepe lehetett. Nem elképzelhetetlen, hogy az állattartás és a földművelés is Közép-Ázsia felől, ugor közvetítéssel terjedt el a Káma, majd a Volga vidékén. A bronzkor végén, az i. e. I. évezred első felében szakadt meg az obi-ugorok és az ősmagyarság szomszédsága. Az obi-ugorok északra vándorlásának tárgyi emlékényaga az uszty—poluji m. A bronzkor végén és a vaskor elején — az ananyinói m. emlékényaga alapján — erősebbé vált az ~ hatás a Volga—Káma vidékén. Egyesek szerepet tulajdonítanak az ananyinói m. létrehozói között a IX—VIII. sz.-ban a Volga—Káma vidékére költözött ~ népességnek is. — Vö.: 2—3, 18, 20, 28, 32—33, 35.

(35) Uszty—poluji

Vaskori m. a nyugat-szibériai Ob alsó folyásának vidékén, az i. e. V—IV. sz. és az i. sz. II. sz. között, az obi-ugor népek régészeti hagyatéka. A m. az urálon túli bronzkori m.-ekre vezethető vissza. Az obi-ugor népek az i. e. I. évezred közepe táján délről, valószínűleg az Irtis középső folyásának vidékéről vonultak e területre. Az ~ m. tárgyi emlékényaga kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a m. lakossága korábbi szálláshelyeiről a fejlett lovas kultúra hagyományait és az andronovói díszítőművészet jegyeit hozta magával. Fémművessége nagymértékben hatott a Volga—Káma menti ananyinói m.-re. — Vö.: 2—3, 34.

(36) Volga—okai

Újkőkori m. az Oka torkolatvidékén és a Felső-Volga vidékén, az i. e. III—II. évezred fordulójáig. Esetleg kapcsolatba hozható a szvidéri m.-gel. Az i. e. III. évezred elején egy csoportjuk, a balahnai m. hordozói kelet felé nyomultak, a Szura folyóig. A m. más csoportjai a III. évezred folyamán észak felé vándoroltak. Az évezred végén a volozsovói m. lakossága kiszorította őket a Volga—Oka vidékéről. Nem ismeretes, hogy a ~ m. hordozói milyen nyelven beszéltek. Az kétségtelen, hogy nem finnugorok voltak, bár egy részük beolvadt a nyugat felé terjeszkedő volozsovóiakba, és így részt vett a finn-permi népek etnogenezisében. Az urál—kámái kerámia a ~ m.-től vette át a „fésűs” díszítést. A III. évezred végén a fatjánovói m. hordozói a Volga—Oka vidékén jelentős területekről szorították ki őket. A ~ ak a III—II. évezred fordulóján északnyugatra, a Ladoga-tó és Finnország déli területei felé vándoroltak. — Vö.: 6, 11—12, 30, 33, 37.

(37) Volozsovói

Az urál—kámái m.-re visszavezethető rézkori m. a Volga—Káma-vidék déli területein, elsősorban a Felső- és Középső-Volga vidékén, az i. e. III. évezred végétől a II. évezred közepéig. Hordozói már a m. kezdeti szakaszán hatalmas területeket szálltak meg az említett helyeken, kiszorítva innen a balahnai, valamint a fatjánovói m. népességét. Csak átmenetileg kényszerültek áthúzódnai a Volga bal partjára a balánovóiak előrenyomulása miatt. Az egyre nyugatabbra terjeszkedő ~ ak közé a II. évezred első negyedében — a m. második szakaszán — beolvadt a volga—okai m. egy része. A m. utolsó szakaszán a ~ népesség hatalmas erdős területeket tartott megszállva Kelet-Európában: a Káma alsó folyásától csaknem a Baltikum keleti vidékeiig. A ~ m. népessége finnugor (pontosabban finn-permi) volt. A ~ finnugor törzsek vándorlásuk során birtokukba vették azokat a területeket, ahol később — a történeti korokban — a finnségi és a volgai finnugor népeket találjuk: nagyjából ekkor alakultak ki Kelet-Európa finnugor lakta területeinek határai. A II. évezred közepére az óriási kiterjedésű ~ m. nyugati és keleti vidékei közötti jelentős kulturális különbségek, a gazdasági átalakulás és külső (déli, a keleti területeken urálon túli) hatások következtében három önálló m. alakult ki: a pozdnyakovói, a kazányi és a rövid életű csirkovo—szejmai m. A ~ m. késői változataiból létrejött m.-ek sok rokon vonást mutattak egymással. E rokon jegyek alapján kétségtelen, hogy

a három új m. létrehozói nem a Volga—Káma vidékére vándorolt idegen népek voltak, hanem a ~ m. keretei között élt finnugorok utódai. Bár a II. évezred közepétől az északra nyomuló sztyepei pásztortörzsek jelentős területeket foglaltak el a volga—kámái finnugoroktól — és ezzel nagy hatást gyakoroltak ezek gazdasági életére és kultúrájára —, a pozdnyakovói és a kazányi, valamint a turbinói m. népessége megőrizte etnikai jellegét. Az évezred végére kiszorították vagy asszimilálták az északra települt pásztortörzseket, az I. évezred elejére pedig teljes győzelmet arattak a déli félévándorlók felett: azok vagy eltűntek a vidékről, vagy degradálódtak, vagy pedig a lakosság zömének elköltözése után az ottmaradottakat elfűzték vagy beolvasztották a finnugorok. A ~ gazdaság alapja a m. minden periódusában a természeti gazdálkodás volt. A ~ törzsek eleinte szinte kizárólag vadászattal és halászattal foglalkoztak, majd — főleg balánvói, továbbá poltavkai hatásra — megismerkedtek az állattenyésztéssel és ezzel egyidejűleg — ugyan-csak déli szomszédjaik hatására — a földműveléssel, a len- és talán a kendertermesztéssel. Az i. e. II. évezredben a finnugor népek déli szomszédjai a Felső-Volgától Nyugat-Szibériáig ósiráni nyelvet beszélő népek voltak. A Közép-Volga vidéki finnugorok iráni népektől (balánvóiak, poltavkaiak, a gerendaszros m. népei) ismerték meg a fémművességet is. A III. és II. évezred fordulóján megjelent első fémtárgyak az időszak legjelentősebb fémművességi központjából, az Észak-Kaukázusból, sztyepei népek közvetítésével, csere útján kerültek a Volga—Káma (valamint az Urál) vidékére. A ~ m. lakossága az importált fémtárgyakon kívül maga készítette fémeszközöket is használt. A kelet-európai erdős zóna népei közül a finnugor ~ak készítették az első fémtárgyakat, a helyi rézlelőhelyek nyersanyagának felhasználásával. A termelő ágazatok a II. évezred közepétől fontos szerepet játszottak a pozdnyakovói és a kazányi gazdaságban (ezek egyik következménye például az apajogú társadalom megerősödése), az évezred végére pedig e m.-ek vezető ágazatai lettek. A bronzkor végére a finnugorok gazdasági fejlettségük tekintetében elérték tanítómestereik színvonalát. A ~ m. népességébe olvadt őslakosság gazdálkodása a finnugorokénál alacsonyabb színvonalon állt, így a finnugorság gazdasági fejlettségét nem befolyásolta — viszont nagymértékben fokozta az egyes finnugor csoportok kultúrájának sokszínűségét. — Térkép: 17. p. Vö.: 6—7, 9, 11—12, 18, 24—25, 28, 32—33, 36.

Mutató

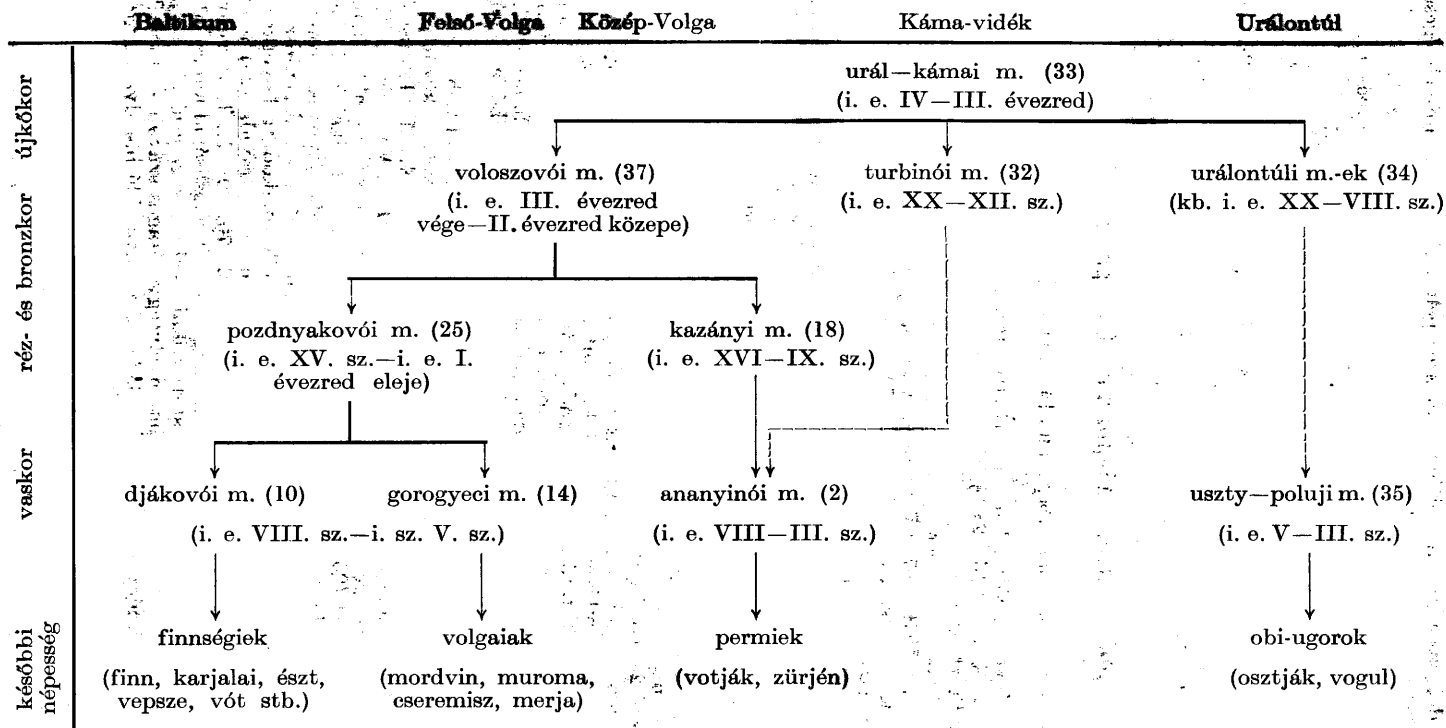
I. 1. Uráli népek/népcsoportok és nyelvek

cseremisiz	2, 14
finn-permi	28, 36—37
finnségi	10, 37
finnugor	1, 9, 16, 19, 30—34, 36
finn-volgai	18, 25
lapp	33
magyar	3, 5, 16—17, 20, 27, 31, 34
merja	2, 14
mordvin	2, 14
muroma	14
obi-ugor	20, 27, 29, 34—35
permi	2—4, 8, 13, 18, 22—23, 26
szamojéd	5, 33
ugor	2—5, 20, 27—29, 31—34
uráli	33
volgai finnugor	3, 14, 37
votják	2, 8, 22
zürjén	2, 13, 20, 26

2. Egyéb népek/népcsoportok és nyelvek

bolgár-török	16, 31
indoiráni	15
iráni	25, 27
ósisiráni	1, 3, 7, 11—12, 15, 24, 33, 37
szarmata	2, 5, 12, 17, 31
szkita	2, 12
török (türk)	4—5, 16, 31

Melléklet

A finnugor népekhez köthető régészeti műveltségek időrendi és fejlődéstörténeti vázlata (vö. FODOR: ArchÉrt. 98: 263).
A szaggatottan jelölt, hipotetikus fejlődéstörténeti vonalak bizonyítása további kutatásokat igényel.

II. A dolgozatban címszóként nem szerepelt műveltségek/műveltségcsoportok/műveltségszakaszok

annyino szigeti m.	34	katakombás m. ...	1, 12
bori sz.	32	kurmantai cs.	18
csaszitjei sz.	32	lugovói cs.	18
csegandai m.	22	nyevolinói sz.	20, 29
dmitrijevi m.	34	olhovkai sz.	32
garinói sz.	32	szauromata m.	27
harinói sz.	20	volgai m.	18
erzovkai cs.	18	volga-kámai m. ...	6, 33

ZAIČ GÁBOR

Происхождение аборигенов Сибири и их языков

Материалы всесоюзной конференции 14—16 июля 1973 года. Томск 1973. 236 л.

Néhány évvel ezelőtt jelent meg HAJDÚ PÉTER beszámolója a tomszki szamojéd kutatásokról (NyK 70: 245—248.), melyből megismerkedhettünk a DUL'ZON professzor által elindított és vezetett széleskörű és sokszempontú szibériakutató munkával. Ennek a munkának azóta megjelent eredményeiről tudunk (Jazyki i toponimija Sibiri II—III. IV. Tomsk 1970, 1971; Voprosy jazykoznanija i sibirskoj dialektologii c. sorozat: Uč. Zap. Tomskogo Gos. Universiteta 57, 74. [1966, 1971]).

Jelen kötetünk a harmadik tomszki szibériakutató konferencia anyagát (93 előadás) tartalmazza. Az elsőt 1958-ban rendezték, anyaga a Nekotorye voprosy drevnej istorii Zapadnoj Sibiri c. kötetben jelent meg (Tomsk 1959). A másodikra 1969-ben került sor (Proischozdenie aborigenov Sibiri. Tomsk 1969). A közben eltelt idő alatt végzett munkáról a tomszki pedagógiai főiskola actája tájékoztató (Uč. Zap. Tomskogo Pedinstituta t. 25. 1969). A nyelvészeti képzés erősödésének tulajdonítható, hogy a konferenciák egyre nyelvészetibb jellegűvé válnak.

Ha megnézzük, honnan gyűjtötte előadóit a konferencia, a szibériakutatóhelyeiről is képet alkothatunk. Az előadások majdnem felét (43) tomszki tudósok tartották. Viszonylag nagy számban (18 előadással) képviseltette magát a leningrádi sziberiológia. A további 24 előadó 19 (főleg szibériai) városból érkezett.

Az 1969-es konferencián DUL'ZON professzor három előadást tartott. Az 1973-as találkozót már az ő emlékének szentelték, mint aki „Szibéria őslakossága és nyelvük keletkezése komplex kutatásának kezdeményezője és szervezője” volt. A konferencia résztvevői az általa meghonosított hagyományokat folytatják: összehasonlító és leíró nyelvészeti, régészeti, néprajzi és antropológiai témájú előadások hangzottak el. Két előadás foglalkozott A. P. DUL'ZON munkásságával, őt pedig Szibéria legújabbkori történetével.

Az összehasonlító nyelvészeti témájú előadások célja ezúttal nem az volt, hogy mindenáron kapcsolatot fedezzenek föl rokon és nem rokon nyelvek között, hanem az összefüggő nyelvek közös törvényszerűségeit kutatták. Így N. M. TEREŠČENKO (8) a szamojéd nyelvek rokonságának bizonyítékairól beszélt. M. N. VALL és T. K. VERNER (29) a jéniszeji nyelvek esetrendszeréről. Az altaji nyelvek összehasonlító hangtanával négy előadás foglalkozott (95, 101, 103, 112), egy-egy résztvevő lexikai és alaktani összefüggésekről szólt (114, 118). G. A. MENOVŠČIKOV (11) a tények alapos ismeretéről tanúszkodó előadásában az eszkimó-aleut nyelvközösségről szólva az ázsiai-északamerikai kapcsolatokra is felhívta a figyelmet anélkül, hogy elharmakodott következtetéseket vont volna le. Szólt előadás a ket-kott (26) és a jéniszeji -dravida (28) nyelvi megfelelésekről, a csukcs-kamcsadál nyelvek kapcsolatairól (70, 90). K. I. PETROV (15) az eurázsiai nyelvek összehasonlító etimológiai szótárának létrehozásával kapcsolatos kísérleteket mutatta be. U. S. BAJČURA (98) statisztikai módszer segítségével vizsgált uráli, altaji és paleoázsiai nyelveket. Harminchat nyelv egyszótagos szavainak fonetikai vizsgálatával arra az eredményre jutott, hogy keletről nyugat felé haladva egyre több az egytagú szó, ellenkező irányban pedig a nyílt szótagok száma növekszik. A magánhangzók jelenléte ill. hiánya s szavak végén nem a nyelvrokonság kritériuma.

Az évenként ismétlődő expedíciókon gyűjtött nyelvi anyag feldolgozásaképpen a leíró nyelvészeti előadások száma igen megszorodott. A legtöbb előadás (ahogy a hely és az inspirátor alapján várjuk is) a szölkup és a ket nyelvvel foglalkozik (31—79).

Hat, ill. hét morfológiai jellegű cikkel, egy-egy fonetikai és egy-egy szintaktikai témájú előadással jelentkeztek a résztvevők. Ezen kívül foglalkoztak még előadások az enyec (81, 87), a nganaszan (83), a korják (89), a csulimi török (108) és a sor (123) nyelvekkel, baraba (116), dolgán (120), baskír (125), nanaj (150), nyenyec (153), eszkimó (155) és osztják (158) szókicccsel. A lexikai témájú előadások a legtöbb esetben nem mondanak többet az adatok egyszerű felsorolásánál. DUL'ZON hagyományait folytatva kilenc előadás szolt Sibéria különböző tájainak hely- és vízneveiről (127–150).

A néprajzi témájú előadások közül G. I. PELICHÉ (18) elméleti kérdéseket tárgyal, a néprajzról mint történeti forrásról beszél. V. V. IVANOV (48) a ket és az amerikai indián mitológia tipológiai egyezéseit mutatta be. Szó volt a vahi-vaszjugani osztjákok sámánizmusának jövevény elemeiről (168), a csulimi törökök sámánizmusáról (174), a baraba tatárok anyagi kultúrájának más népekével való összefüggéséről (171) a kizilek és haka-szok családi-nemzetségi viszonyairól (178, 185), a szölkup matriarchátus maradványairól (214), a jakut marhatartás kialakulásáról (192), a ket és a jakut etnogenezis kérdéséről (160, 180).

A legtöbb régészeti előadás az Ob-parti leletekkel foglalkozott; neolitikus kori (200), bronzkori (195, 217) korai, vaskori leleteket tárgyalt (211), az erdős-steppés Ob-mente időszámításunk kezdete körüli törzseinek etnogeneziséről (183) szólt, s különböző újabb feltárt kultúrákról: az Altaj hegységtől északra levő szrosztki kultúra etnikai hovatarozásáról (189), az Ob-parti Armenyrről elnevezett irmenyi kultúra hely-, típus- és időmeghatározásáról (207), a Tuvai ASzSZK-ban feltárt okunyevoi kultúráról (209). Olvas-hatunk a kötetben az altaji paleolitikus kultúrák feltárásáról (166) és a tajmiri leletek etnikai hovatarozásáról (163).

Az egyetlen antropológiai témájú előadás a Felső Ob-part neolitikus kori lakosságát jellemzi (204).

Az áttekinthetőséget és a könnyebb eligazodást elősegítette volna, ha a szerkesztők témakörök szerint csoportosítják az előadásokat. E cikkgyűjtemény segítségével azonban így is képet alkothatunk a szovjetunióbeli, szűkebben a sibériai pezsgő tudományos életről, lelkes kutatómunkáról.

CSEPREGI MÁRTA

B. A. Серебренников: Вероятностные обоснования в компаративистике

Москва, 1974. 352 l.

Az ismertetendő mű címének magyarra fordítása elég nehéz feladat: körülbelül jelentése „valószínűségi bizonyítékok/érvek az összehasonlító nyelvtudományban”. Ez magyarul persze elég sután, szokatlanul hangzik. A cím egyébként nem is egyértelmű, és a szerző is már a „Bevezetés” (3–6) első mondatában magyarázatra szorulónak tekinti könyve címét: «Во избежание возможных недоразумений автор считает своим долгом предупредить читателя, что в предлагаемой книге ничего не будет сказано о вероятности, связанной с применением математических методов» (3).

Az olyan kölcsönös kapcsolatokat, összefüggéseket, az ún. implikációs univerzálákat tárgyalja, amelyek a történeti-összehasonlító vizsgálatok és a legutóbbi időkben a nyelvtipológiai kutatások révén tárultak fel. A nyelvek történetében lezajló folyamatok sok közös vagy rokon vonást mutatnak a számos eltérés mellett. Ezt látva az összehasonlító és történeti kérdésekkel foglalkozó szakemberek egy része — AUGUST SCHLEICHERREL az élen — azt hangsúlyozta, hogy a nyelvek életét, fejlődését közös törvényszerűségek jellemzik, míg mások borúlátóan ítélték meg e kérdést: ez utóbbiak szerint az egymást követő nyelvallapotok közt nem lehet felfedezni törvényszerű kapcsolatokat. Az igaz ugyan, hogy az egyes nyelvi változások tüzetes vizsgálata alapján nem találunk közös nyelvfajlódási vonalakat, de a változásoknak olyan közös típusait mégis megfigyelhetjük, amelyek többé-kevésbé hasonló eredményekre vezettek. A nyelvi univerzálák és az implikációk ugyancsak általános eredményű, rendszert szinkron jellegű törvényszerűségek megfogalmazásai. A történeti törvényszerűségeket, amelyeknek forrása a viszonylag kielégítően tisztázott múltú indogermán, uráli, török, mongol, dravida és sémi nyelvekkel foglalkozó szakirodalom volt, az imént említett szinkron törvényszerűségekkel együtt a történeti összehasonlító kutatások szolgálatába kívánja állítani Serebrennikov.

A könyv korlátozott terjedelme és a kérdéskör fölöttébb bonyolult volta miatt azonban nem vállalkozhatott a szavak szemantikai változásainak és a grammatikai

formák funkciócsereinek szisztematikus tárgyalására (ezekről csak el-elvejtve ejt szót egyéb összefüggésekben); a könyv voltaképpeni törzsanyagát a fonetikai változások univerzáliaiát (64—157), a grammatikai formák fejlődésében megfigyelt univerzáliaiát (158—276), az implikációs összefüggéseket (277—334) tárgyaló fejezetek és „Következtetések” (335—48) cím alatt a valószínűségi bizonyítás gyakorlati alkalmazását bemutató rész alkotják. Mindezt egy történeti áttekintést nyújtó és általános elméleti és módszertani kérdésekkel foglalkozó fejezet, „A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában” (7—63) vezeti be. Távol állt SEREBRENNIKOVtól az a gondolat — mint ezt ő maga leszögezi (6) —, hogy munkáját a valószínűségi bizonyítás módszerének tankönyvéül szánta volna, sokkal inkább azokra a törvényszerű nyelvi jelenségekre kívánta ráirányítani a figyelmet, amelyek a valószínűségi érvek alkalmazásakor segítségül szolgálhatnak.

Az első fejezet („A valószínűségi bizonyítás módszere a komparativisztikában” 7—63) bevezetőjében (7) kijelenti, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészeti vizsgálatokban akkor van szükség a valószínűségi bizonyításra, amikor a történeti folyamat rejtve marad a kutató előtt, aki így csak egy esemény eredményét ismeri. Bizonyos törvényszerűségek ismeretében hipotetikus képet alkothatunk magunknak a lezajlott folyamat jellegéről és módjáról. Ebből természetszerűleg következnek, hogy «всякое вероятностное обоснование может базироваться только на знании определенных закономерностей» (i. h.; az eredetiben kiemelve). Ha nem vagyunk ilyen törvényszerűségek birtokában, akkor a valószínűségi bizonyítás szóba sem jöhet.

A nyelvben érvényesülő általános törvényszerűségek problémájával foglalkozva (7—49) SEREBRENNIKOV gyakran hivatkozik SCHLEICHERRE, aki széleskörű összehasonlító tanulmányai során számos olyan jelenségre mutatott rá, amelyek hasonló fejlődésről árulkodnak a rokon — sőt akár az egymással rokonsági kapcsolatban nem levő — nyelvek életében; ezek a hasonlóságok sokszor még a szűkebb részterületeken is felfedezhetők. SCHLEICHERT követően számos nyelvész fedezett fel olyan jelenségeket, amelyek kisebb-nagyobb gyakorisággal több nyelv életében is felbukkantak. Ezt folytatandó vázlatos, de igen hasznos tudománytörténeti áttekintést ad az egyes részletkérdésekkel kapcsolatos nézetekről, azok tartalmi gazdagodásáról a következő címeket viselő részfejezetekben: „A hangváltozások általános törvényszerűségei” (10—14), „A grammatikai formák változásainak általános törvényszerűségei” (14—7), „A szintaxis” (17—8), „A lexika” (18—20), „A nyelvek fejlődésében megnyilvánuló általános törvényszerűségek oka” (20—39), „A nyelvek fejlődésében tapasztalható általános törvényszerűségeknek a lehetséges fejlődés előrejelzésében való felhasználhatósága” (39—41), „A fejlődési stádiumok kérdései a világ nyelveinek változása szempontjából” (41—4), „A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönös függőségi viszonyai” (44—9). Valóban érdekes és érdemes is áttanulmányozni ezeket a részeket, hiszen — talán nem tévedek, ha azt mondom — kevesen vannak azok, akik annyira járatosak volnának a nyelvtudomány történetében, hogy egy-egy probléma megítélésének történeti áttekintése ne adna nekik semmi újat, noha SEREBRENNIKOV valószínűleg nem törekedett teljességre. — A nyelvek változásában feltárt közös vonások a szakemberek érdeklődését ráirányították a hasonló eredményű folyamatok okaira is. Voltak, akik fiziológiai, pszichológiai, pszichofizikai stb. magyarázatot igyekeztek adni. Sok híve volt annak a gondolatnak, miszerint a gazdaságosságra, az ökonómiaira való törekvés, a kényelemszeretet, az emberi lustaság a nyelvi változások egyik motorja, ám nem kevés ellenérv cáfolja ezt az állítást. A SEREBRENNIKOV által sorra vett feljegyzések zömmel a hangváltozások okait kutató feltevések, lévén a hangtörténet a legtöbbet tanulmányozott területe a nyelvtörténetnek. Az ismertett véleményeket SEREBRENNIKOV gyakran kommentálja, ha valamely megállapítással nem ért egyet, elmondja kifogásait. Így pl. JAKOBSONnak „A gyermeknyelv hangtörvényei és a fonológia” c. tanulmányával kapcsolatban megjegyzi (38), hogy a gyermeknyelv és az afázia területén megfigyelt törvényszerűségekből nincs jogunk messzemenő következtetéseket levonni a nyelv fonémaállományát illetően, mivel létrehozásában egyéb törvényszerűségek is érvényesülnek, amelyekről JAKOBSON egyszerűen eltekint. — A változások lehetséges módjainak előrejelzését tekintve elég egyöntetűen szkeptikusnak mutatkoztak a nyelvészek, egyesek, pl. PASSY, MEILLET a fejlődés irányát meghatározhatónak vélik, ha egyáltalán bekövetkezik, ha semmi sem zavarja meg, mások viszont, így pl. VALTER TAULI az előre nem látható tényezőkre hivatkozva ítéli meg borúlátóan a helyzetet. ENTWISTLE szerint pedig a nyelvben minden a múlthoz tartozik, a nyelv jövőbeni fejlődése nem látható, miként általában a társadalom és a kultúra jelenségei sem jósolhatók meg. — A nyelvek szakaszos, stadiális fejlődését hirdető elméletekről (SCHLEICHER, LÉVY, MARR, MEŠČANINOV, BONFANTE) a következő sommás véleményt mondja SEREBRENNIKOV: «Вообще различные стадийные схемы по причине их недокazanности и несостоятель-

ности не внесли ничего существенного в науку о языке и ни на йоту не улучшили методику применения метода вероятностных предположений в изучении истории различных языков» (44). — A nyelvi rendszer elemeinek kölcsönviszonyairól szólva kétségbe vonja TRUBETZKOJNAK ama állítását, miszerint a fonémarendszerben mozgást kiváltó bármilyen változás más hangok változását vonja maga után, melynek eredményeképpen átrendeződik, átalakul az egész rendszer; SEREBRENNIKOV úgy véli, hogy e függési viszony feltárása új lehetőségeket nyitna a valószínűségi hipotézisek alkalmazása terén, de megítélése szerint ez az állítás semmivel sincs bizonyítva, noha bizonyos hangváltásoknak, de távolról sem mindnek, lehetnek következményeik, s szükségesnek látja mindezen kölcsönös függőségi kapcsolatok gondos tanulmányozását a különböző nyelvek vallomásának alapján. A rendszerben levő üres helyek kitöltését, a szimmetriára való törekvést elismeri a fonémarendszerben végbemenő változások egyik előidézőjeként, a rendszerszerű rekonstrukció módszerét viszont — szemben az újgrammatikusok atomisztikus rekonstrukciós eljárásával — mindössze racionális magot tartalmazónak tekinti, «но ее практическое осуществление вряд ли на данном этапе лингвистической науки представляет примеры, достойные подражания» (46). A nyelvtipológia kezdeteiről, művelőiről és irányzatairól szóló rövidke ismertetésen keresztül jut el SEREBRENNIKOV a nyelvi univerzálák kérdéséhez, amelyekkel voltaképpen könyve érdemi részében operálni kíván.

Az első fejezet második felében (49–63) a valószínűségi bizonyítékok felhasználásának néhány általános elméleti és módszertani kérdésével foglalkozik, a tudománytörténeti áttekintés után voltaképpen ebben összegezi saját nézeteit és ismerteti vizsgálati módszerét. A szerző több alkalommal hangsúlyozza, hogy bármiféle valószínűségi bizonyíték csak bizonyos törvényszerűségek ismeretén alapulhat. «Поэтому для создания вероятностного обоснования, основной целью которого является вскрытие и объяснение явлений прошлого, фактов истории языка, может быть использовано все более или менее типичное, закономерно повторяющееся или закономерно связанное в языковой системе» (49; az eredetiben kiemelve). A nyelvben sokféle tendencia érvényesülhet, pl. az ökonómia való törekvés (asszimiláció, sandhi, a mássalhangzó-kapcsolatok egyszerűsödése stb.), az expresszivitásra való törekvés, a nyelvnek az ember pszichofiziológiai képességeihez való igazítása (a túl hosszú szavak lerövidítése stb.). (Itt szükségesnek látom felhívni a figyelmet arra, hogy a nyelvi változások belső hajtóerőiről, mozgatóiról, rendszerszerűségéről stb. igen részletes és bőseges példaanyaggal illusztrált tájékoztatót ad a SEREBRENNIKOV szerkesztette *Общее языкознание — формы существования, функции, история языка* [Москва, 1970.] műben „A nyelv mint történetileg változó jelenség” című fejezet egy része [i. m. 234–83].) Bizonyos általános jelenség törvényszerű voltának fontos jellemzője előfordulási gyakorisága, és a gyakoriság a legfontosabb ismeretjelzője az ún. frekvenciáliáknak. A frekvenciália terminust SEREBRENNIKOV az univerzália pontatlansága miatt kívánja bevezetni: az univerzália címkét ragasztják rá az ún. abszolút univerzálákra és a nyelveknek csak a többségére jellemző univerzálákra is. A valószínűségi érvelést szem előtt tartva eltekinthetünk a triviális megállapításokat tartalmazó univerzáláktól. A korlátozott érvényű, tehát csak a nyelvek egy részére jellemző univerzálákat lényegüknek sokkal inkább megfelelő vagy azt talán pontosan ki is fejező terminus technikummal óhajtja megjelölni, ezeket nevezi frekvenciáliáknak. «Фреквенталия — это единообразный, изоморфный способ выражения внутрисистемных корреляций языковых элементов или однотипный по своему характеру процесс, дающий одинаковые результаты, проявляющиеся с достаточной высокой степенью частотности в различных языках мира» (53; az eredetiben kiemelve). (A világ összes nyelvére — vagy mondjuk így: a nyelvre — jellemző univertiáliáknak a nem abszolút érvényű univerzáláktól történő elhatárolása mellett állást G. V. KOLŠANSKIJ is a SEREBRENNIKOV szerkesztette, *Общее языкознание — Внутренняя структура языка* [Москва, 1972.] címet viselő kötetnek „A nyelvi univerzálák problémája” c. fejezetében [i. m. 545–60: az univerzálákkal kapcsolatos irodalom válogatott bibliográfiáját 1. uo. 560–1].) A kutatói gyakorlatban az implikációs és a diakrón frekvenciáliák a legismertebbek. Az előbbi az olyan összefüggések megjelölésére szolgál, mint pl. ha egy nyelvben van egy *a* jelenség, akkor lennie kell egy *b* jelenségnek is, de fordítva nem feltétlenül igaz; az utóbbi, a diakrón frekvenciália pedig azokat az azonos nyelvi folyamatokat jelöli, amelyek azonos eredményekre vezetnek (pl. az abszolút szóvégi mássalhangzók zöngétlenedése). Különleges figyelmet érdemelnek az olyan tények, mint a változások megfordíthatatlansága (pl. latin *campus* > francia *champ*, de *champ* \nrightarrow *campus*), a változások ciklikus ismétlődésének lehetősége (pl. *č* > *š*, majd később az újonnan — pl. *k*-ből — keletkezett *č* ismét > *š*) és az, hogy a nyelvi változások nem tetszőlegesek (pl. **č* \nrightarrow *a*). Fontosnak tartom SEREBRENNIKOVNAK a frekvenciáliák oksági megalapozottságával kapcsolatos követelményét: «Всякая фреквенталия, может быть использована как основание

для вероятностного обоснования только в том, случае если она причинно обусловлена» (58; az eredetiben kiemelve). Így pl. hamis a következő univerzália (GREENBERG): „На egy nyelv ismeri a grammatikai nemet, feltétlenül ismeri a grammatikai szám kategóriáját is”, itt ugyanis nem találunk semmiféle oksági összefüggést: a nem kategória nem feltételezi a szám kategóriáját. «Когда мы имеем дело с фреквенталей, не имеющей причинного обоснования, то нет никакой уверенности в том, что мы действительно используем закономерность, а не случайность. Грань между фреквенталией и случайностью устраняется только в том случае, когда фреквенталия получает причинное объяснение» (58—9), mondja SEREBRENNIKOV. A hozzá hasonlóan vélekedő szovjet kutatókra hivatkozva megállapítja, hogy az univerzálák kérdésével foglalkozó nyelvészeti irodalomban mindinkább megfigyelhető egy olyan tendencia, melynek célja az implikációs kapcsolatokat felhasználó tipológiai kutatás átértékelése. Így pl. a tipológiai kölcsönviszonyok ismeretében egész rendszereket rekonstruálhatunk, vagy pl. a különböző típusú nyelvek érintkezésekor, a „vegyes típusú” nyelvek kialakulásával a bizonyos körülmények közt érvényes implikációs kapcsolatok háttérbe szorulnak, semlegesítődnék. JAKOBSONNAK „A nyelv-tipológia” c. írásából (Hang — Jel — Vers. Budapest, 1969. 175—85) idézek néhány mondatot, amelyek szemléletesen foglalják össze a tipológiai tanulságainak felhasználhatóságát: „... mivel járulhatnak hozzá a tipológiai stúdiumok a történeti-összehasonlító nyelvészethez? Greenberg véleménye szerint a nyelvek tipológiája növeli »prediktív (előrelátó) képességünket«, mint hogy egy adott szinkronikus rendszer alapján bizonyos változások nagyon valószínűek lesznek, mások kevésbé, ismét mások pedig gyakorlatilag kizárhatók. Schlegel, az összehasonlító nyelvészet és tipológia előfutára, úgy jellemezte a történetészt, mint prófétát, aki visszafelé prótétál. A rekonstruálásban »prediktív képességünk« tipológiai stúdiumoktól nyer támaszt” (i. m. 183), vö. még továbbá USPENSKIJ, Strukturális nyelvészeti tipológia (A nyelvtudomány ma. Budapest, 1973. 419—39) 422—4. — A nyelvi evolúció megállíthatatlan, elemi erejű folyamat, amelyet előre nem látható impulzusok is befolyásolnak. A korábban már emlegetett ökonómiai elvnek egyesek igen nagy jelentőséget tulajdonítanak, ám az ezzel ellentétes hatóerők is nagy súllyal esnek latba. SEREBRENNIKOV szerint a gazdaságossági tendencia a célszerűség elvének van alárendelve, amit így fogalmaz meg: «все неудобное в языке по возможности устраняется, но это же неудобное может в языке появиться вновь как средство устранения другого неудобного» (62). Pl. a diftongusok képzése viszonylag nagy erőfeszítést igényel, ezért gyakori jelenség a diftongusoknak monoftongusokká való egyszerűsödése. Másrészt a hosszú magánhangzót tartalmazó szótagra eső dinamikus hangsúly ugyancsak kényelmetlen, nagy energiakonzentrációval jár, ezért sokszor tapasztalható, hogy ezt a feszültséget a diftongválódás szünteti meg, pl. ősfinn *suo* 'mocsár' > finn *suo*, őfelnémet *īd* 'idő' > újfelnémet *Zeit*. — SEREBRENNIKOV az elméleti fejtegetések lezárásaképpen elmondja a nyelvi változások prognózisával kapcsolatos véleményét: A nyelvi változások törvényszerűségei csak bizonyos irányú változások lehetőségére, nem pedig szükségszerűségeire utalnak, de ha egy potenciálisan lehetséges változás bizonyos kedvezőtlen körülmények folytán egy adott pillanatban nem megy végbe, az még egyáltalán nem jelenti, hogy valamikor később nem valósul meg; egyébként is a jövőben bekövetkező változások előrejelzése sohasem volt fontos a történeti-összehasonlító kutatások gyakorlatában, hiszen a nyelv történeti tanulmányozása a múltira irányítja figyelmünket, a nyelvi jelenségek eredetét *post factum* kell magyarázni (63).

„A fonetikai változások legtipikusabb frekventáliái” címet viselő, II. fejezetben az alábbi alcímek köré csoportosítva közöl a szerző olvasójával igen hasznos ismereteket: „A szóvég sajátosságai”, „A gyengén artikulált hangok eltűnése”, „Az energia-konzentráció gyengülése” és „Az asszimilációs hangváltozások”. A hangváltozási tendenciáknak, frekventáliáknak olyan bőséges táráat olyan nagy bizonyító anyag felsorakoztatásával közli, hogy mindenről szólni feltétlenül meghaladja egy ismertetés kereteit. Hogy azonban mégis valami képet alkothassunk, egy-két kérdést — teljesen szubjektíven választva — kiemelek: A gemináták rövid mássalhangzókká egyszerűsödése eléggé általános jelenség, amelyre a számunkra legismertebb példa az U FU *-pp-, *-tt-, *-kk- > magyar -p-, -t-, -k-, de nyelvcsaládunk összes, ma ismert tagjában bekövetkezett ezen gemináták ugyanilyen egyszerűsödése, kivéve a finnségi nyelveket és a lappot; hasonló fejlődésre más nyelvekből is említ szépszámú példát SEREBRENNIKOV. Az ezzel ellentétes fejlődés — az egyszerű mássalhangzók eredeti nyílt szótag előtti geminálódása — sem ismeretlen, ez pl. a lappban és az olaszban lehető fel. — A *θ* több nyelvben *s*-szé vált, mutat rá SEREBRENNIKOV, ennek ismeretében már biztos állíthatjuk, hogy a m. *ev*, *hét* vogul, ill. a m. *aszik*, *ész* osztják megfelelőiben a várokozásokkal ellentétben ta-

lálható s a t , l stb. helyett, a korábbi θ ($< *s$, vö. 93) folytatójaként nem szabálytalan, amint pl. az MSzFE nem túl meggyőzően fejtegeti (vö. HONTI: NyK 74 :23, 76 :369–70). — A magyar nyelv történetéből jól ismert szövegi vokális zártabbá válása, redukálódása és eltűnése nem egyedül álló álló jelenségek, ezek egyikére másikára számos nyelvben találunk analóg eseteket.

A III. fejezet „A grammatikai formák néhány törvényszerű frekvenciájára” címet viseli. A benne tárgyalt kérdések sokféleségét már pusztán felsorolásuk is igazolja, anélkül, hogy akár egy problémát is kiragadnánk: a gyűjtőnevek képzésére szolgáló szuffixumok funkciójának lehetséges változásai, az esetragok funkciójának lehetséges változásai, a főnév és a melléknév megkülönböztetésének egykori hiánya, a névmások némely típusainak képzésében megfigyelhető törvényszerűségek, az 'első' és a 'második' sorszámnevek képzésének sajátosságai, a 11-től 19-ig terjedő számnevek képzésében megnyilvánuló törvényszerűségek, az igei kategóriák (idő, aspektus stb.) képzésének törvényszerűségei, a nyelvi technika megjavítását szolgáló tendenciák hatásától függő változások.

„Az implikációs kapcsolatok és indikátorok” című, IV. fejezet az egymással kölcsönös függési viszonyban levő jelenségeket mutatja be nagy számban és természetesen sok példával. «Отличительная особенность этого типа связей состоит в том, что одно здесь предполагает другое, выступает в роли индикатора сосуществующего явления. Если исследователю известно пока только одно явление, то, зная его потенциально возможные импlicative связи, он может предполагать наличие другого явления» (277). Az implikációs kapcsolatokat két csoportra osztva tárgyalja: statikus implikációk, ezeket a szinkrón koegzisztencia jellemzi; a kötött változások esetében pedig arról van szó, hogy egy változást egy másik váltott ki. Példák az előbbire: a magánhangzó-harmóniát ismerő nyelvekben nagyobb a palatális és a veláris magánhangzók közti kontraszt, mint a harmóniát nem ismerőkben, vagy: a kevés magánhangzóval rendelkező nyelvekben jelentős számú mássalhangzó van és viszont, vagy az s selypített ejtése az \acute{s} hiányára utal (finn, spanyol); példák az utóbbira: ha egy nyelvben egy magánhangzó delabializálódik, ezzel egyidejűleg egy másik magánhangzó is ugyanilyen sorsra jut, vagy: az $\acute{s} > s$ változás gyakran a $\acute{c} > \acute{s}$ változással függ össze. A nyelv életében lejtászódott folyamatok nem mindig tűntetik el a változást megelőző állapotra utaló jeleket. A múltbéli események nyomait nevezi SEREBRENNIKOV indikátoroknak. Ezeknek két típusát: a közvetlen és a közvetett indikátorokat különbözteti meg. Közvetlen indikátorok pl. a francia liaison, amely a sandhiban megőrizte a szövegről eltűnt mássalhangzót, a több nyelvből ismert umlaut a lekopott, egykori palatális tővégi magánhangzóról tanúskodik; közvetett indikátorok: az esetrendszerben jelentkező asszimmetria másodlagos (vö. az indoeurópai és a török nyelvek egyes és többes számú főnévragozását), ha a többes számú személyjelölő szuffixumok homofónok, míg az egyes számban nem, akkor ez arra utal, hogy egykor a többes szám személyeiben is különböző hangalakú szuffixumok voltak használatban (pl. a frizben, bizonyos német nyelvjárásokban) stb. A IV. fejezetet egy rövidke eszmefuttatás zárja le (334), amely a nyelvek érintkezésének a problémájáról és arról szól, hogy mit kölesönözhet az egyik nyelv a másiktól, és mit nem.

A „Következtetések” című fejezet mintegy függelékként csatlakozik az előzményekhez, amelynek célja demonstrálni, miként lehet a valszínűségi bizonyítékokat konkrét esetekben problémák megoldására felhasználni. Ezek közül is legfeljebb csak kiragadok egyet-kettőt, anélkül, hogy elmélyednék bennük: a z vagy az r -e az eredetibb hang a török és a mongol nyelvekben (RAMSTEDT-tal ellentétben arra a következtetésre jut, hogy $z > r$), az ablaut meglete bizonyíték-e a kartvel és az indoeurópai nyelvek rokonságára (SEREBRENNIKOV válasza: nem). — Az itt tárgyalt kérdések közt akad egy olyan, amely ellentésre készlet: „Az esetrag + személyjel sorrend-e az eredetibb?” (347). Szerinte nem ez az eredetibb az uráli nyelvekben, hanem a személyjel + esetrag, mivel a tárgy valamilyen minőségére utaló szuffixumoknak közvetlenül a $t\acute{o}$ vagy a bázis mögött a helyük, s ezt igazolja szerinte egy frekvencia is (l. még 326–9). Szerinte ezt bizonyítja a cseremis *kniga-m-en* ($t\acute{o} + P_x + C_x$), 'könyvem', ill. *kniga-she-m* ($t\acute{o} + C_x + P_x$) 'könyvemben', lévén szerinte a cseremis *-n* genitivusrag új (326, 327), a lokális *-she(-)* rag pedig régi, így ezeknek a személymorfémákhoz viszonyított helye perdöntő. A cseremis genitivusrag korával kapcsolatos állítás azonban teljesen téves (l. E. ITKONEN: Tietolipas 20 :71, Kieli ja sen tutkimus 267, HAJDÚ P., BUNYt. 62–4). A szuffixumok alapnyelvi sorrendjéről l. HAJDÚ: i. m. 70.

A könyv voltaképpen törzsanyagát, a frekvenciákat teljes részletességükben aligha lehetne ismertetni. A példaként kiragadott esetek pár szavas bemutatásával vagy néhány alcím felsorolásával csupán az volt a célo, hogy némi ízelítőt adjak a SEREBRENNIKOV által tárgyalt sokféle izgalmas kérdésből. A frekvenciákat úgyis — hol több, hol kevesebb — nyelvi adatot közölve igazolja, márpedig egy recenzio kere-

teibe nem fér bele azok elismétlése, amikor még az összes, tárgyalt szabályszerűségnek akárcsak egyszerű felsorolása is túlzott feladat volna. Persze a szerző példaanyagát még továbbiakkal is ki lehetne egészíteni, s ezáltal az egyes törvényszerűségek tudományos hitele növekedne, illetve növekedni, sajnos, törölni kell (erről l. alább). Való igaz, hogy szépszámu, uráli nyelvekből való példával lehetne növelni a SEREBRENNIKOV-tól összeállított frekventáliák közül nem egynek az értékét, de ezt sem érzem e szerény recenzió feladatának, mindazonáltal egy kevésbé ismert érdekes osztják jelenséggel szeretném kiegészíteni a könyvet. SEREBRENNIKOV közli (320, 324), hogy az igealakok normális szerkezete: „igető + időjel + személyrag”, míg az „igető + személyrag + időjel” anomáliának számít. Ehhez hasonló, a suffixumok sorrendjében tapasztalható anomália van a déli osztják nyelvjáráskor némelyikében is: A déli osztják nyelvjáráskor egy részében az alanyi—tárgyas igeragozási rendszert egy másfajta (itt most nem részletezendő) szisztéma váltotta fel, másik részében pedig megőrződött ugyan a kétfajta ragozás, de az eredeti igei tárgyi (dualisi és pluralisi) számjelekkel ($\chi\theta t$, $\eta t < *y\theta t$, $t < *l$) a főnevek abszolút paradigmájából ismert számjelek ($\chi\eta n$, $\eta n n < *y\eta n$, $(\theta) t < *(\theta) t$) konkurálnak, miközben az eredetibb „tárgyi személyrag + igei személyrag” mellett a jövevény meghonosította az „igei személyrag + tárgyi számjel” sorrendet is: Ko. *pānte-ηt-ām* [‘ich lege sie beide’] (JSFOu. 66/2:44), Kr. *senkte-ηt-ām* [‘ich schlage sie beide’] (MSFOu. 128:88), továbbá: Kr. *senkte-t-ām* [‘ich schlage sie’] (uo.) ~ Ko. *pānte-m-at* [‘ich lege sie’] (JSFOu. 66/2:44), Kam. *senje -m-et* [‘ich schlage sie’] (MSFOu. 128:88), C *senkte-m-et* [‘ich prügele sie’], *senke-m-at* [‘ich prügelte sie’] (i. m. 57), vö. V *tinil-ām* [‘ich verkaufe sie’] (i. m. 133), Kaz. *māA-A-am* [‘ich gebe sie’] (i. m. 322). A moférmáknak ez a szokatlan sorrendje, a keleti és az északi nyelvjáráskor tanúsága alapján is az *em-χn*, *em-at* szekundér jellegét mutatja; erre az érdekes jelenségre különben már STEINITZ is felfigyelt a Ko. nyelvjárásban (l. Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 30:688).

Bármilyen örvendetes esemény is SEREBRENNIKOV ismertetett könyvének megjelenése, nem volna célszerű elhallgatni ennek a feltétlenül hasznos műnek a tárgyi tévedéseit sem; az ilyen hatalmas nyelvi bizonyító anyaggal operáló értekezésbe természetesen hibák is csúsznak be. Az általam felismert súlyosabb finnugristikai tévedéseket szeretném kigyomlálni azzal az építő szándékkal, hogy a könyv nem finnugrista használói ne tévesen ítéljenek meg bizonyos jelenségeket. Ezek pedig a következők: 56: A permii és a többi uráli nyelv birtokos személyjeleit aligha lehet mutató névmásokból származtatni, forrásuk ugyanis a megfelelő személyes névmások (l. pl. NYH⁷ 114—20, BERRÁR, Magyar történelmi mondatlan 43—7, E. ITKONEN: Tietolipas 20:79, Kieli ja sen tutkimus 256, HAJDÚ, BUNy. 68—9). Továbbá a permjék *taje* ‘этой’ valóban mutató névmás (~ finn *tämä*, l. pl. RÉDEI: MSFOu. 150:314), míg a *sija* ‘той’ a sg. 3. személyre is utal, sőt az az elsődleges funkciója (~ finn *hän*, l. pl. SKES). — 64: A *-č-nek a finnben a *t* az (egyik) folytatója, a *d* azonban legfeljebb a *t* gyenge fokaként jelentkezhett zárt szótagban, vagyis az *odotta-* (*o-dot-ta-*)-*d*-je nem közvetlenül a *-č-ből ered. — 68: A finnben néhány esetben valóban bekövetkezett az abszolút szóvégi alsó nyelvválású magánhangzók felső nyelvválásúvá fejlődése (az idézett példák egy része jó is), de a lapp *jokká* ~ finn *joki* ‘peka’ **joka*, a lapp *giettä* ~ finn *käsi* ‘pyka’ **kättä* alapalakból való magyarázata teljesen téves (az utóbbiban a szóbeljeji konsonantizmus rekonstrukciója sem helyes), a kikövetkeztethető helyes alapnyelvi formák: **joke*, **käte*. — 117: A FU szókezdő **p*-nek a magyarban nem néha (иногда), hanem ritka kivétellel *f*-a megfelelője (l. pl. HAJDÚ: i. m. 99). — 125: Az Ug. **θ* (< **s*, **š*) nem őrződött meg az osztj. Litr. nyelvjárásban, hanem KARJALAINEN itteni nyelvmestere egy aggastyán volt, akinél, „Beim Sprechen von *l*- und *s*-Lauten ‘lispelte’ seine Zunge . . .” (KT XV), vö. még Litr. *θudθ* ‘Mund’ ~ V *lul*, Vj. *jul*, Trj. *lul* stb. (KT 1102), Litr. *θäyī* ‘Welle’ ~ VVj. *läyī*, Trj. *läyī* stb. (KT 1053). — 126: Az osztj. Vj. VK nyelvjárásokban nem (közvetlenül) az **s*, hanem annak a folytatója lett *j*-vé (és felső nyelvválású magánhangzó előtt el is tűnt) (a *θ* > *j* fejlődése — esetleg *l*-en keresztül? — egyébként nem találunk párhuzamokat a könyvben, nyilván igen ritka, egyedül változás lehet). — 130: Nemcsak az „északi osztják nyelvjárásokban” (itt is tulajdonképpen csak a Kaz.-ban) van *l*, hanem a keleti nyelvjárások egy részében, a Szur.-ban is (vö. pl. STEINITZ, OstjChr.² 11). — 131: COLLINDER a hivatkozott helyen (68—9) nem azt állítja, hogy az U alapnyelvből lett volna *l* (és *l*, *l*), amely csak az osztj. nyelvjárásban maradt volna meg, hanem az *l* (COLLINDER: *l*) uráli eredetét bizonygatja, amely mellett még volt *l* és *l*; SEREBRENNIKOV itt olyasmint ad COLLINDER szájába, amit ő nem állított, és tudtommal más sem. — 131: A FU alapnyelvi (szókezdő) **č* folytatója a (keleti és déli) osztják nyelvjárásokban nem *t*, hanem *t*, egyébként is az idézett mai uráli nyelvekbeli megfelelések csak nagyon hozzávetőlegesek, míg COLLINDER a hivatkozott helyen (CompGr. 54) pontosan megadja. — 151: A finn *peltoa* (<

peltoda*) valóban partitívusi alak, a *pello* 'поле' alakja, míg a *sokea* 'слепой' (<sokeda*) nem, ebben ugyanis az *-a* az *-ea* (<**eda*) képző része (vö. pl. HAKULINEN, SKRK³ 103—4); e szó partitívusa pedig: *soketa*. — 161: Bármennyire is csábítóan látszik, a vog. *ñawrem* 'дети' (с: 'дита') és *ñawer* 'жеребенок' egyeztetése a látszólagos szemantikai közelség ellenére éppen jelentéstani okból is erősen kifogásolható, továbbá a 'gyermek' szó csak az északi vogulból ismert, ezért itt szóba jöhet az osztjából való kölcsönzés (STEINITZ: kézirat), vö. osztj. Ni. Kaz. *ñawrem*, O *ñawrem* 'Kind' (KT 601); az az állítás pedig, hogy a magyar *gyermek* 'дита' *m*-je valamikor gyűjtőnévképző s a szó eredeti jelentése 'дети, ребята' lett volna, légből kapottnak tűnik (vö. TESz 1128); egyáltalán alapnyelvi **m* gyűjtőképzőt feltenni teljesen megalapozatlan. — 316: Ha az U **s* **s*-en keresztül fejlődött volna a finnben *h*-vá, amint ezt SEREBRENNIKOV állítja, az U **s*-t is *h*-nak kellene képviselnie, ám ez *s* maradt, amint a szerző által hivatkozott műből is kiderül (COLLINDER, CompGr. 57, 98). A finn alapján tehát be kell látnunk, hogy a szibilánsok közül nemcsak az *s*, hanem az *š* is *h*-vá fejlődhet, bár nyilvánvalóan nem épp olyan gyakran. — Van még néhány kisebb jelentőségű észrevételem, amelyeket SEREBRENNIKOV egy-két megállapításával kapcsolatos kételyeim váltottak ki belőlem. 178: »... трудно привести такой пример, который иллюстрировал бы непосредственно происхождение местного падежа, от слова *середина*, *внутренность*; однако примеров послесложных и предложных конструкций можно привести немало...« Pedig SEREBRENNIKOV az előbbire is találhatott volna legalább egy példát könnyűszerrel: a magyar belső határozóragok, *-ban/-ben*, *-ba/-be*, *-ból/-ből* történetileg a *bél* szóból (eredetileg: 'vminek a belseje') birtokos jelzős, majd névutós szerkezet utótagja közbülső állomásokon keresztül fejlődtek ragokká (l. pl. BERRÁR: i. m. 35—7). — 243: «Страдательный залог в разговорной речи всех народов употребляется относительно редко.» Akkor legfeljebb az obi-ugor népek nyelve az egyetlen kivétel... — 246: A FU **k* imperatívusjelet (vagy az osztják *-a* imperatívuszi végződést) частица-ként tárgyalni terminológiailag semmiképpen sem helyesíthető eljárás, hiszen — tudtommal — ezeket soha senki sem származtatta önálló szóból, segédszóból, vagyis nem tekintették önálló szó agglutinációjának; imperatívusi частица-nak lehetne nevezni pl. a *m. hadd* 'пусть, пускай' szót. — 314: Mivel csak azt tudjuk, hogy az U FU *s*-nek a magyarban mind szókezdő, mind szóbelseji helyzetben hanghiány felel meg és az ősmagyar kori változásokkal, állapotokkal kapcsolatosan nincsen semmiféle kézzelfogható bizonyítékunk, SEREBRENNIKOVVAL ellentétben nem merném olyan biztonsággal kijelenteni, hogy az **s* szókezdő helyzetben **h*-n, szóbelsejében pedig **θ*-n keresztül enyészett el. — Valószínű, ha SEREBRENNIKOV több finnugrisztikai munkára, mindenekelőtt megbízható résztanulmányokra támaszkodott volna, a fenti kifogásokra aligha kerülhetett volna sor. S ha már a hivatkozott és felhasznált finnugrisztikai szakirodalmat keveslem, meg kell említenem, hogy bár az Uusi Tietosanakirja az én megítélésem szerint is megbízható ismereteket közöl, de a szlovák nyelvre vonatkozó megállapítását (285) mégis célszerűbb lett volna inkább valamilyen szlavisztikai vagy éppen szlovák tárgyú forrásból meríteni.

A könyv többszöri áttanulmányozása után a recenzens az alábbiak szerint összegezheti benyomásait és fogalmazhatja meg véleményét: SEREBRENNIKOV könyve az említett hibák és fogyatékoságok ellenére is értékes munka és rendkívül hasznos kezdeményezésnek tekinthetjük a sok nyelvre érvényes szabályszerűségek összegyűjtése és közreadása folytán. Persze nagyon örvendetes volna, ha a szerző további törvényszerűségek csokorba gyűjtésével, az eddigi bizonyító anyag szigorú megrostálásával és további példák bevonásával, a szintaktikai és a szemantikai frekvenciák felvételével teljesebbé és — mindenekelőtt — megbízhatóbbá tenné művét. Valószínűnek tartom azonban, hogy ez egyetlen ember erejét meghaladó vállalkozás lenne, SEREBRENNIKOV professzornak segítőtársakra volna ehhez szüksége. A fáradságot azonban mindenképpen megérné, ha egy szép napon e könyv átdolgozott javított és bővített kiadását kezünkbe vehetnénk. Addig is, ebben a formájában is bizonyosan hasznára lesz a kutatásoknak, a nyelvfejlődés törvényszerűségeinek prezentálásával ötleteket, közvetett bizonyítékokat kínál ugyanis sokféle eldöntetlen történeti kérdés megoldásához.

HONTI LÁSZLÓ

A nyelv keletkezése

Szerkesztette PAPP MÁRIA. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 318. l.

A nyelv keletkezése egyike azoknak a kérdéseknek, amelyek az emberrel foglalkozó különböző tudományágakat régóta izgatják, és amelyeknek megoldásában a tudósok az utóbbi évszázad során keveset haladtak előre. A nyelv képessége az ember különleges tulajdonsága. Egyetlen emberi képesség tekintetében sem olyan nagy a szakadék az ember és a legfejlettebb emberszabású majmok között, mint a nyelv tekintetében. Ugyanakkor egyetlen képességnek sincs olyan óriási jelentősége a par excellence emberi teljesítmények szempontjából, és különösen az emberi kultúra kialakulása szempontjából.

Az a tény, hogy minden emberfajta rendelkezik a nyelvvel, és a legegyszerűbb emberi közösségeknek is viszonylag fejlett nyelvük van, továbbá, hogy a nyelv eredete teljesen homályba vész, számos idealista nézet számára kínál érveket, és a materialista emberkép megoldásra váró problémája.

Éppen ezért a Kossuth Könyvkiadó nagy szolgálatot tett azzal, hogy kötetbe gyűjtötte össze a kérdéssel foglalkozó modern szakirodalom legfontosabb tanulmányait. Ezzel a problémakört a hazai olvasó számára kiemelte az eddigi esetleges misztikumából. De számos más célt is ért el. Bemutatta a kérdés komplexitását, ismertette a nyelvre és a beszédre vonatkozó antropológiai, élettani, zoológiai és nyelvészeti adatokat, és nem utolsósorban demonstrálta, hogy a nyelv keletkezésének dilemmáját, amelyet a múlt században a francia akadémia kilátástalan kutatási területnek, éppen azért elhanyagolandónak tartott, a modern tudományos megközelítések legalább olyan fokban feltárták, hogy a kérdés megválaszolása a közeljövő kutatásainak fényében elképzelhetővé válik.

A szerkesztő, PAPP MÁRIA a téma igen jó ismerőjének bizonyul nagyszerű válogatása és kitűnő bevezetője nyomán. A bevezető ismerteti a problémakört, és mintegy anticipálja az egyes tanulmányok főbb mondanivalóját, és ezzel beállítja azokat egységes keretbe. Ennek kapcsán értékeli, minősíti, bírálja is az egyes írásokat. Természetszerűen konklúziókat nem vonhat le, azonban a nyelv keletkezésében a társadalmi tényezők szerepe mellett foglal állást, legalább is implicit módon.

A válogatás igen ügyesen egy áttekinthető közleménnyel kezdődik. Ebben SOMMERFELT az ötvenes évek ismeretállásának megfelelően bemutatja az egyes elméleteket. Ezeknek többsége spekulatív filozófiai természetű, vizsgálati bázisa kevés van. Ezek között nagy helyet kapnak azok a felfogások, amelyek a hangutánzó megnyilvánulások nyelvgeneráló szerepét húzzák alá. Majd CRITHLEY tanulmánya következik, amely az evolúciós folyamatba ágyazza a nyelv keletkezésének problémáját. Ez a tanulmány már hivatkozik arra, hogy az eszközhazsználat és eszközkészítés olyan absztrakciókat tett szükségessé az ember számára, amelyek már a nyelv meglétére támaszkodhattak, de amelyek ugyanakkor a nyelv további fejlődését is elősegítették. GREENBERG tanulmánya ugyancsak a evolúciós perspektívát szélesíti tovább, gondolatmenetének nagy érdeme, hogy a nyelv evolúciója helyett a kommunikáció evolúciójára irányítja a figyelmet.

Nagyon érdekes vitába enged bepillantást CHOMSKY írása, majd pedig CHOMSKY nézeteinek bírálata HILARY PUTNAM tollából. CHOMSKY a nyelv „innate” – velünk született – magyarázatának híve. Szerinte a nyelvre való képesség velünk született kategóriákon alapszik. Ezt különböző érvekkel támasztja alá, pl. a nyelvi struktúrák egyetemességével, a nyelvtanulás könnyűségével stb. PUTNAM ezt az érvelés izekre szedi, és kimutatja, nem bizonyított, hogy a nyelvtanulás nem magyarázható az ismert tanuláselméletek alapján, nincs tehát szükség a velünk született ideák hipotézisére, ezek ugyanis inkább hátráltatják semmint előreviszik a kutatást.

Majd a nyelv biológiájáról szóló informatív tanulmányok következnek, LENNENBERG, MONOD, GAZZANIGA és SPERRY és mások tollából. GAZZANIGA és SPERRY hosszú tanulmánya a két félteke átvágása utáni beszédváltozásokról ad érdekes képet. COUNT és az előbb említett szerzők írásaiból jól láthatjuk, hogy a nyelv és a beszéd neurofiziológiája is viszonylag mennyire fejletlen terület, ugyanakkor mégis milyen sok adattal és ténnyel rendelkezünk e téren.

Igen hasznos volt felvenni a válogatásba a magyar származású THOMAS A. SEBEOK írását az állati kommunikációról, ez a cikk ugyanis a kommunikációs folyamat GREENBERG által igényelt evolúciós szemléletét valósítja meg, az állati kommunikáció kibernetikai-rendszerelméleti modellje segítségével.

SEBEOK modelljét jól egészíti ki az a tanulmány, amely a csimpánzok jelbeszédre való tanításának izgalmas kísérleteit mutatja be. Kiderült ugyanis, hogy a „digitális” jellegű nyelvre a csimpánz nem tanítható meg, viszont az „analógiás” jellegű ingeralakzatok kommunikációs felhasználásában az állat jelentős eredményeket érhet el. Ez olyan

teljesítmény, amely a nyelvi képesség evolúcióját más megvilágításba helyezheti. E kísérletek elméleti általánosítása még nem történt meg.

Az utolsó tanulmányok antropológiai természetűek, és azt tárgyalják, hogy az ősember csontleleteiből és eszközmegmaradványaiból milyen következtetéseket lehet levonni nyelvi képességeire vonatkozóan.

A tanulságos kötetet rövid szöszedet egészíti ki, amely a ritkább, szaktudományos kifejezések magyarázatát adja meg.

Túlás nélkül mondhatjuk, hogy a válogatás kitűnő, és a recenzens nem is tud semmi olyan kiegészítést vagy kritikát hozzátenni a munkához, amely a válogatás készítője elé más feladatot állíthatna. Csupán a tárgy a nyelv keletkezésének problémája kelt néhány olyan gondolatot, amely általában a kérdésre vonatkozó irodalomban nem kap megfelelő magyarázatot. Úgy tűnik, hogy a nyelv keletkezését vizsgáló munkák nem integráltak eléggé az emberszabású majmok kommunikációjára vonatkozó újabb kutatásokat, továbbá azokat a munkákat, amelyek az emberi nem-verbális kommunikációval foglalkoznak. A nem-verbális kommunikáció tekintetében pedig az evolúciós diszkontinuitás állat és ember között kisebb. A magasabb rendű állatok kommunikációjában fejlett metakommunikációs struktúrák figyelhetők meg, ezeknek kontextusteremtő hatása nagy. Ez az embernél még fejlettebb, elsősorban a relációnak, mint kontextusképző tényezők szempontjából. A metakommunikatív szituációmeghatározás jelentős tényező lehet olyan konszenzusbázis létrehozásában, amelynek alapján közös kódjelek, vokális jelek intézményesedhetnek. Nyilvánvalóan ebben *conditio sine qua non*-ként játszik közre az emberi idegrendszer, elsősorban a nagyagyféltekék, fejlettsége továbbá az emberi hangképzés komplex modulációs képessége és nagymértékű beidegzettsége.

A recenzens gyakran töprengett már azon, valóban annyira nincs-e különbség az egyszerű és a fejlett civilizációk nyelvei között, mint azt a nyelvészek állítják. S ha nincs is nyelvészeti szempontból, nincs-e a fogalomkészlet szemantikája szempontjából mégis. Úgy tűnik, erről nagyon kevés megbízható információnk van, és ez talán a nyelvészek és a kultúrantropológusok szemantikától való idegenkedésének tudható be. A különböző fejlettségi fokon álló nyelvek különbségeinek feltárása talán adhatna új szempontokat a nyelv keletkezésének rekonstrukciójához, noha nyilvánvaló, hogy a legegyszerűbb nyelvek is igen nagy fejlődésen mentek át. De ez áll a primitív társadalmak szerkezetére is, mégis ezeknek tanulmányozásából a társadalmi struktúra evolúciójára vonatkozóan sok adatot nyertünk.

Végül az antropológiai leletek értelmezésében kevésbé érvényesül a kommunikáció szempontja, és a szakemberek viszonylag keveset próbáltak azzal, hogy rekonstruálják, milyen kommunikációs folyamatok lehettek szükségesek ezek használatához és készítéséhez. Nem csupán a nyelvi-logikai absztrakció fokának rekonstrukciója kellene tehát, amivel az antropológusok próbálkoznak is, hanem az absztrakció kommunikációjának körvonalazása kellene. Különböző szimulációs módszerek (pl. számítógépes szimuláció és modellképzés) alkalmasnak látszanak e probléma jobb megközelítésére.

Mindezek azonban csupán az értékes és gondolatgazdag könyv stimulációjára keletkező megfontolások, ilyenfajta irodalom nincs számottevő, tehát a szerkesztő nem is vehetett volna fel ilyent a válogatásba.

Meg kell még említeni, hogy az e kötethez hasonló józan, tárgyilagos, tudományos kiadványok rendkívül jól szolgálgják a világnézeti nevelés és propaganda ügyét, sokkal jobban, mint a régebben divatos, deklaratív és a tényeket szívesen mellőző eszmefuttatások. Ezért nagyra kell értékelni azt a perspektívát, amelyet a Kossuth Könyvkiadó nyitott a Munka és emberrelválás című kötetrel, és amelynek szerves folytatása ez az alapos, időszzerű, kiváló kötet.

BUDA BÉLA

Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech

Janua Linguarum. Series Minor 153. Mouton, The Hague — Paris, 1973. 117. l.

Minthogy az afázia olyan patológiás jelenség, melynek nagymérvű beszédtevékenység-szintű kihatása, tünete van, a szerző — jóllehet nem orvos, feljogosítva érezte magát arra, hogy e tünetcsoporttal a nyelvészeti megközelítés felől kiindulva foglalkozzék. Ha az afázias beszédet közelebről nézi az ember, felismeri, hogy az afázias hibák a fonológia, a lexika és a mondatton szintjén jól elkülöníthetően jelentkeznek a szintekre más-más formában vetődve ki. E felismerés méginkább feljogosítást ad a nyelvészeti

megközelítéshez. Az afáziás betegek beszédtevékenységének egyedi eseteit természetesen nem lehet nyelvi eszközökkel vizsgálni, hanem inkább csak azokat a tüneteket, melyek az agy információközlő működésének nagy funkciósvájaival állnak kapcsolatban. Emiatt a szerző tulajdonképpen nem is annyira az afázia gyógyításához szolgáltat kutatásaival hasznos adatokat, mint inkább ahhoz, hogy a nyelvi készségek feltételezett aktivizációs folyamata vajon valóban a feltételezett formának megfelelően valósul-e meg. Egyszerűbben szólva a szerző a beszéd pszicholingvisztikai megvalósulásának képét, modelljét kívánja igazolni, esetleg korrigálni vizsgálataival. Emellett azonban egy immár klinikailag is hasznos vonatkozást tartalmaznak kutatásai: arra világítanak rá, hogy a nyelvészeti elméletek az afázia lényegére és jelenségeire vonatkozóan vajon egybeesnek-e a klinikai vizsgálatokból leszűrhető elméletekkel, modellkonceptiókkal.

A szerző bizonyos elméleti és afázia kutatás-történeti áttekintés után — mely témában való jártasságát a kötetben előforduló számos idézett szerző munkájának alapos ismerete igazolja — a fonémák statisztikai elemzésével kezdi kötetének érdemi részét. Megállapítja, hogy a nem beteg személyek és az afáziás betegek hanghasználati gyakoriságában (angol nyelvű betegek!) nincs alapvető különbség. (Az *r* hang gyakorisága valamivel nagyobb az afáziásoknál, az *η* hangé viszont valamivel csekélyebb — de mindez nem túlságosan szignifikáns tünet.) Jelentős hangstatisztikai adata bukkanunk az afáziásoknál viszont akkor, ha azt vizsgáljuk, hogy a hangok ejtésében elkövetett hibák gyakorisága miként viszonyul az illető beszédhang (angol) adott nyelvi általános gyakoriságához. A hibázás — mint kiderült — fordítva arányos a beszédhang gyakoriságával. (Az angolban a leggyakoribb fonéma a *t*, ennek ejtését vetik el viszonylag legkisebb mértékben az afáziások!) Minthogy az angol köznyelvben előforduló fonemagyakoriságra nézve több statisztika is készült, megemlíjtük, hogy BLUMSTEIN a P. B. DENES-féle gyakorisági adatokkal dolgozott, ami „On the Statistics of Spoken English” címmel a Journal of the Acoustical Society of America c. folyóiratban (35[1963]: 892—904) jelent meg.

A fonémagyakoriság vizsgálatát a szerző nem szélesítette ki olyan kérdésfelvetéssel, hogy melyek a leggyakrabban elvétett hangkapcsolatok. A fonológiai oppozíció-elvekre épített vizsgálata elsősorban az egyes hangok elkülönített vizsgálatát tette lehetővé. Később azonban — mint majd látni fogjuk — a hangok egymáshatásának (hangátvités stb.) jelenségeit is vizsgálni fogja, ám a hangkapcsolatoknak más hangkapcsolatokra való hatásáról már nem lesz szó. Mindez bizonyos hiányosság a kötetben. Az sem szerencsés metodikailag, hogy e fonémastatisztikai vizsgálatokat a szerző az összes afáziás típusra vonatkozóan összevontan végzi. Ez az összevont vizsgálat később feloldódik: később gondosan érvényesíti a szerző az egyes afázia-típusok elkülönített vizsgálatának elvét. Nézzük futólag, hogy milyen afázia-típusokat különít el egyáltalán a szerző és nézzük meg kissé közelebbről azt is, hogy milyen módszerrel végezte kutatását!

BLUMSTEIN — a klinikai gyakorlat alapján — három afáziával számol: a Broca-féle (megtartott szómegértés mellett a szavak kiejtésére való képtelenség = expressiv afázia) afáziát, a Wernicke-féle (emlékképek elveszése, a szómegértés hiánya) afáziát és az ún. vezetési (ill. conductiós) afáziát (a motoros és szenzoros beszédközpont közötti kapcsolat megszakadása) különbözteti meg. R. JAKOBSON — mint ismeretes — több alkalommal foglalkozott az afázia nyelvészeti vonatkozásaival, de ő valamelyest más tipológiát használ: az efferens (anterotemporális mezőben fellépő), a dinamikus (frontális), az afferens (postcentrális), az amnesztikus (centrotemporális), a szenzoros (posterotemporális) és a szemantikus (parietális) afáziákat különbözteti meg. (Vö.: R. JAKOBSON: Hang — Jel — Vers c. kötetében „Az afázia nyelvi tipológiája” c. dolgozat anyagát 204—226 és itt főleg a 222—223 l.)

A BROCA-féle afázia lényege, mint említettük, a kiejtés zavara: ez a zavar, további elemzés eredményeként, egyrészt fonetikai (olyan hangokat képez a beteg, melyeket végeredményben nem lehet egy adott nyelv hangjának tekinteni, vagy az egyes hangok artikulációs mechanizmusa módosul, de a hang azonosítható marad), vagy fonemikus (hibássá válik a beszélő hangrendszerében a fonemikus oppozíciók, a fonemikus megkülönböztető jegyek összefüggés-rendszere). A szerző, jelen tanulmányában, csak a fonemikus zavarokkal fog foglalkozni, mivel a fonológiai szempont ezek kiemelt vizsgálatát teszi szükségessé. A BROCA-féle afáziában szenvedőkre gyakran az is jellemző, hogy beszédük „távíratí stílusú”: hiányoznak belőle a névelők, a kötőszavak, a vonatkozónévmások stb. (A jelentések felfogásának készsége ép marad.) A Wernicke-féle afáziában szenvedőkre a megnevezési vétségek, az utánmondás nehézségei és a folyamatos beszéd megértésének zavarai jellemzők. Minthogy a szavak megtalálásában e betegeknek nehézségeik vannak, gyakran tapasztalunk beszédükben a megnevezendő tárgyakra, jelenségekre vonatkozó bonyolult körülírásokat, sőt új szóképzéseket. Egyikémásika ezen szóújításoknak az anyanyelv jelentéstani rendszere alapján érthetetlen is

lehet a hallgató beszédpartnernek számára. — A vezetékes afáziában szenvedők általában nehezen tudják elismételni a hallott szövegeket, jóllehet beszédmegértésük, sőt spontán beszédképességük is többnyire sértetlen marad. Bizonyos megnevezési nehézségeik is vannak. Spontán beszédük, jóllehet folyamatos, sajátos jellegzetességeket mutat: fonemikus helyettesítések, ritkábban szóhelyettesítések (szinonímák, egyénileg képzett szinonímák). Az az agyi mező, melynek működése ezen afázia-típus esetén sérültté válik, nem egyéb, mint a Wernicke-mező és a Broca-mező közötti kapcsolat fenntartását ellátó agyi terület, erre a tényre utal a „vezetékes afázia” elnevezés is.

A szerző vizsgálati módszere a következő volt: kórházi afáziás betegeknek kérdéseket tett fel (Hogy érzi magát? Hogyan került ide? Mit csinál nap mind nap? Milyen az ellátás? Nős? Férjezett? Vannak gyerekei? Mikor járt iskolába? Mi volt a kedvenc tantárgya? Mit szeretett legkevésbé? Mi a foglalkozása? Szakképzettsége? Van hobbija? Mi ez? Szeret olvasni? Szereti a tévét? Szeret moziba járni? Szeret sportolni? Mit sportol? Milyen nevezetesebb eset, esemény-mozzanat történt Önnel a napokban? Utazási élményei?) és a válaszokat mágnesszalagra vette. Legalább 2000 szóra volt szükség egy-egy beteg részéről ahhoz, hogy az elemzési munkát egyáltalán meg lehessen kezdeni. E 2000 szóba az ún. formaszók (névelő, kötőszó stb.) nem számítottak bele. 2–9 társalgási alkalom volt szükséges a kívánt kontextus-mennyiség elnyeréséhez. Ha a beteg fáradtnak tűnt, a vizsgálatot nyomban egy következő alkalomra halasztották. 17 beteget vizsgált nyelvilag a szerző. Ezek közül 6 Broca-féle, 5 vezetékes és ismét 6 Wernicke-féle afáziában szenvedett.

A következő nyelvi jellegzetességeket vizsgálta a szerző: A) fonéma-helyettesítés, pl. a *teams* 'csoportok' hibás *kimz* ejtése. B) egyszerűsítés, pl. a *French* 'francia' szó ejtésének lerövidítése *fencs-re*. C) megtoldás, pl. a *papa* 'papa' szó ejtése *papra* hangtoldásos alakra való átalakítással D) fonémakörnyezeti hatások: 1. intra-morfémikus hatások, pl. a *Crete* 'Kréta szigete' kiejtésekor a földrajzi név végén levő *t* előrevetítése úgy, hogy végeredményben *trít* ejtésforma keletkezik. 2. inter-morfémikus hatások, pl. a *roast beef* 'marhasült' szókapcsolat hibás *rof bif* hangzású ejtése. 3. metatézisek, pl. *degrees* 'fokok' hangátvetéses *gidriz* alakú ejtése. — A hibatípusokról a szerző táblázatos áttekintést is ad (vö. 4. táblázat).

A fenti módszert alapul véve a szerző — az előzetesen nyújtott fonéma-statisztikát elhagyva — most már nem összevontan vizsgálja a fonémaeloszlást és a fonéma-használati hibákat, hanem az egyes afázia-típusokra és az egyes hibázás-típusokra széttagoltan. De még e ponton sem talál szignifikánsan szembetűnő eltéréseket; az imént A—D pontokba foglalt hibázások minden egyes afázia-típusnál előfordulnak, sőt még a %-os egymáshoz viszonyított arányuk (a hibázás-típusok csoporton belüli egymáshoz viszonyításáról van szó) is eléggé hasonló konfigurációt mutat. Pusztán a hibázások száma tekintetében van nagy eltérés: a Broca-féle afáziások 1993 hibázására, a vezetékes afáziában szenvedőknél 590 és a Wernicke-féle afáziásoknál 219 hiba esik.

Immár a fonológiai rendszerrel kapcsolatos BLUMSTEINnek az a kérdésfelvetése, hogy mely hangzó-jellegzetességek esetében gyakoribb és melyeknél kisebb számú a hibázások száma. JAKOBSON hierarchia-rendszerét (fonológiai rétegződés-rendszerét) fogadja el a megkülönböztető jegyek szintjén. Megállapítja, hogy az afáziás hibák a z o n hangzóknál a leggyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jegy vonatkozásában térnek el más hangzóktól. További megfigyelés, melyre BLUMSTEIN épített, a megkülönböztető jegyek szintjén az, hogy egyes hangzó-jellegzetességeket a gyermek nyelvi fejlődésének immár korai szakaszán biztonsággal érzékel és alkalmaz, más jellegzetességek érzéklésére és alkalmazására csak élete későbbi szakaszán jön rá. BLUMSTEIN felismerte, hogy az afáziások hibázásai ott jelentkeznek legkisebb szám-ban, ahol fejlődésileg ősi (korán elsajátított) hangzó-sajátosság szerepel megkülönböztető jegyként, s attól függően egyre gyakoribb a hibázások száma, minél később beidegzett hangzó-sajátosságról — mint megkülönböztető jegyről — van szó. Jóllehet a hibázások száma — mint fent már utaltunk erre — afázia-típusonként más és más, e hibázási összefüggést midegyik típusnál egyaránt megfigyelhetjük — állapítja meg a szerző. Jóllehet JAKOBSON nem hangoztatta a megfigyelt törvényt minden afázia-típusra való érvényességének tényét, a beidegzés fejlődéstani időpontja és az afáziás beszédfelbomlás közötti fordított arányú viszony meglétét már igen korán (előadás a V. Nemzetközi Nyelvészkongresszuson, vö. Hang — Jel — Vers c. kötet 74—90. lapjait s itt a 81. l. anyagát) felismerte.

A megkülönböztető jegyek — mint közismert — bizonyos csoportokba rendezhetők, s e csoportokon belül az egyes fonémák lehetnek megjelöltek (marked) és megjelöllet-

lenek (unmarked). Így az *m*, a nazális hangok sorában megjelöltebb, mint az *n*; a zárhangok csoportján belül viszont a *b* megjelöltebb, mint a *d*; és a *p* is megjelöltebb, mint a *t* stb. Nos a szerző azt figyelte meg, hogy az afáziás beszédhangrendszer-felbomlás esetén a hangokat úgy helyettesíti az afáziás más hangokkal a szón belül, hogy az egyazon csoportba tartozó hangok megjelöltebb tagjai adják át helyüket a csoportban levő meg nem jelölt tagoknak, vagy esetleg más hangcsoport meg nem jelölt tagjainak. Így az *m* adott szavakon belül viszonylag könnyen helyettesítődik *n*-nel. Persze csak a nagy számok törvénye igazolja a fenti tendenciát, mivel — csekélyebb számban — az ellentétes irányú hangcserék esetére is van példa. Sőt, mint BLUMSTEIN kimutatta, ez a tünet (ti. a megjelölt hang helyettesítése meg nem jelölt hanggal) a vezetékes afáziásoknál nem is szignifikáns, csak a másik két afázia-típusban szenvedőknél, ezeknél viszont a tendencia mértékét tekintve szinte alig van eltérés (3%-os differencia mind a megjelölt hangzónak meg nem jelölttel való helyettesítése, mind a meg nem jelöltnek megjelölttel való helyettesítése arányában).

Meg kell állapítani, hogy a fonéma-használatban az afáziásoknál megfigyelhető hibák bizonyos specifikus kontextushoz kötöttek-e, és hogy hiba-típusokon belül (vö. az előbbieken A—D pontban felsorolt hibázás-típusokat) kontextushoz kötöttek-e. Kontextus itt persze szótagon belüli hang-kontextus, tehát egyszerűen a hangkapcsolat szót is használhattuk volna megjelölésére. A szerző megállapította, hogy az afáziások esetében, jóllehet gyakrabban, de viszonylagosan mégis egy-egy adott hang-kontextuson (pl. *CVC*; *C*, ill. *V* = mással-, ill. magánhangzó) belül a nem afázisokhoz hasonló arányban (jóllehet nem hasonló számban) fordulnak elő fonéma-helyettesítések. (A legkevésbé komplex a *CV* hangkapcsolat!) A hibás fonéma-használat egyszerűsítési és megtoldási eseteit tárgyalva megállapítja, hogy az egyszerűsítés úgy jelentkezik, miszerint a szótagból az afáziás kiemeli (eliminálja) a megjelöltebb fonémákat és helyén hagyja a meg nem jelölteket. A megtoldás eseteinél pedig mindig a hangkörnyezet magyarázza meg a megtoldást (pl. az *otherwise* 'másképpen' *ada vaiz helyetti alda vaiz* ejtésénél). Itt már jelentkezik az a jelenség, amit BLUMSTEIN a kötet végén a pusztá fonológiai megközelítés értékelése kapcsán is felemlít, ti. az, hogy nemcsak a szótagon belüli hangkörnyezet, hanem egyáltalán a szavakon és az egész mondaton belüli hangrendszer-összefüggés kihat arra, hogy mi történik afáziás beszéd esetén egyetlen hanggal. Itt, az említett példában az *other* azért is bővíülhet egy *l* hanggal, mert így az igen gyakran előforduló ang. *older* melléknévi középfokokhoz kerül hangzásilag közelebb. A szókapcsolat, a morfológiai és a mondattani összefüggések afázia-fonológiai hatását egyébként a legutolsó eredménybemutató alfejezet igazolja leginkább, miként erre az imént utaltunk is. Ebben az alfejezetben a fentebb D pontba utalt „környezeti hatások”-ról esik szó: intra- és inter-morfémikus hatások, hangátvetés stb. Így összegezi a szerző metodikai értékelését e „környezeti hatások” vizsgálatára vonatkozóan: „The phonological system of the language cannot be properly understood without regard to both the paradigmatic and syntagmatic relations of phonology and the dynamic integration of the two”. (A nyelv fonológiai rendszerét nem lehet megérteni a fonológia paradigmatis és szintagmatikus kapcsolatainak, valamint e két terület dinamikus egybefoglalása következményeinek tekintetbe vétele nélkül.) (BLUMSTEIN: 72) Ezzel a megállapítással a nyelvészeti ihletettségű afázia-kutatások előtt újabb távlatokat nyit.

A kötet végén — egy kisebb alfejezetben — az afázia klinikája szempontjából hasznos következtetéseit és külön fejezetben pedig a fonológiai elmélet szempontjából értékesnek ítélt konklúzióit összegzi a szerző. Megismétli pl. itt is azt a megállapítást, hogy az afáziás hibák azon hangzónál gyakoribbak, melyek csak egyetlen megkülönböztető jeggyel különböznek el másoktól, és ritkábbak, ahol a hangokat több megkülönböztető jegy kapcsolja másokhoz. Az a bináris alapú jellemzés, amit a fonológia az egyes hangok működésének leírására alkalmaz, hasznos elvnek bizonyult és az afáziás betegek nyelvi megnyilatkozásainak elemzése, a hibázások kiértékelése megerősítette ennek a megkülönböztető jegyekre alapozott elemzésnek a létjogosultságát. — A megjelöltség (markedness) is szerencsésen felhasználható szempont volt. Jóllehet a téren — úgy látjuk — még a fonológia részéről sok további kutatási eredményre van szükség. Ha ezek a további kutatások kiteljesednek, remény van arra, hogy a fonéma-osztályok kapcsolatát egymáshoz, ill. ezek helyét az egész fonológiai rendszeren belül legsikeresebben ezzel a megjelöltség-vizsgálatokkal határozhatassuk majd meg. De e téren máris eredményei vannak BLUMSTEINnek: ezekre hivatkozva tör pácát e megközelítési metodika mellett.

Meg vagyunk győződve affelől, hogy az afázia nemcsak nyelvi szinten jelentkezik, hanem hogy minden nyelvi síkú afázia-jelenségnek, de legalábbis a motoros (Broca-féle) afázia minden jelenségének van egy paralell-tünete a mozgások szintjén: mozgásrövidi-

tések, mozgásredundancia, esetleg mozgásátvetések (egy később szükséges mozdulat sorrendben korábban történő megvalósítása stb.). Érdekes lett volna e vonatkozásokat is belekapcsolni a vizsgálatba: így az általános nyelvi-mozgásbeli viselkedésmoделlhez szolgáltatott volna adatokat, megfigyeléseket a tanulmány.

Jóllehet BLUMSTEIN tanulmánya meglehetősen „JAKOBSON centrikus”, a szerző helyesen választotta ki JAKOBSON ötletei közül azokat, melyekre egy ilyen fent bemutatott vizsgálatot építeni lehet. Így munkája, amit bibliográfia és tárgymutató is kiegészít, s melynek tartalmi gazdagságát talán sikerült némileg érzékeltetnünk, hasznos gazdagodást jelent a nyelvészeti vonatkozású afázia-irodalomban.

BÜKY BÉLA

Paul L. Garvin: On Machine Translation

Selected Papers

Mouton, The Hague 1972. 142 l.

Van még egyáltalán gépi fordítás (GF), vagy e könyvvel a jeles kiadó szép fejfát kívánt állítani egy halottnak? Nem jelentett-e visszavonulást a GF-től az, hogy annak egyik szovjet úttörője 1967-ben következetesen „automatikus” fordításról beszél, melyben nem a gép a lényeges, hanem egy olyan teljesen formális és minden részletében explicit nyelvelírás, amely elméletileg akár gépen is megvalósítható? (L. [4], erről folyóiratunk hasábjain: NyK. 69:451–454.) Nem hasonlatosak-e a GF-munkálatok az alkímiához: az aranycsinálás (= gépi fordítás) ott sem sikerült, nem is sikerülhetett — ám rengeteg érdekes megfigyelés halmozódott föl és végül egy új tudomány, a kémia megszületéséhez (= számítógépes nyelvészet) vezetett? — Izgalmas tudománytörténeti vállalkozás lenne az ilyen és efféle kérdések megválaszolása. Ha a mi kultúránkban a legújabbnak tűnő kutatási irányok mindig fellelhető korai előzményeitől eltekintünk (esetünkben ez például legalább LEIBNIZIG s akár a mi KALMÁR GYÖRGYÜNKIG megtehető: kisebb-nagyobb jóindulattal valószínűleg minden területen fellelhető „magyar”-os is), a mai GF épp hogy húsz éves múlt: 1954 januárjában fordított először, az ott szokásos hírverés mellett, egy IBM-gép oroszról angolra (ha ugyan nem már 1953. májusában egy londoni gép: vö. [4], 1298-as tétel alatt). Az ezt követő évtizedben nyelvészek által talán még soha a tudománytörténet során nem látott aranyeső hullott a GF elősegítésére: 1956–1965 között csupán az Egyesült Államok központi állami szerveitől 20 millió dollár (vö. [3], 107–112). Vajon épp az USA-ban mekkora szerepet játszott e csodálatos bőkezűségben az őket 1957 őszén ért „sputnik-stress”? (És megfordítva: Vajon a Szovjetunióban mekkora szerepet játszottak ezek az USA-beli eredmények vagy vélt eredmények az új nyelvészeti irányzatok megjelenésénél? Tény az, hogy a szovjet matematikai referáló folyóirat már 1954-es 10. számában, tehát alig néhány héttel-hónappal az említett New York-i bemutató után, beszámol az első GF-kísérletekről; a „Priroda” c. folyóirat 1955-ös 8. száma hoz erről egy rövid közleményt Ljapunov és Kulagina tollából; a „Voprosy jazykoznanija” meg 1955-ös 6. számában — és az ún. „strukturalista vita” ugyane folyóirat hasábjain az 1956-os 5. számban indul el.) Vajon csak a pénz hajtotta-e a kutatókat vagy sokkal inkább az európai-amerikai tudományosságban mindig élő igény, hogy a tudós közvetlenül hasznos legyen? (A legtöbb országban azért nem volt az USA-belihez hasonló „aranyeső”, sőt fordítva: a kutatók saját közvetlen anyagi érdekeiket félretéve kezdtek ezzel az üggyel foglalkozni — valószínűleg erőltetett lenne úgy folytatni: „no persze, egy későbbi nagy pénz vagy hatalmas reményében.”) S ezekhez az általános kérdésekhez óhatatlanul hozzákapcsolódnak saját „nemzeti” kérdéseink: Vajon, ha a Szovjetunióknak olyan sürgős volt ezekről az amerikai eredményekről (is) tudomást venni — mely nagyhatalmi álmok ringathattak bennünket még évekig ezt követően, mely elképzelések anyanyelvünk világnyelv-voltáról és/vagy népgazdaságunk zártágáról, hiszen erről az egész kérdéskomplexusról soká nem kívántunk tudomást venni?

A kérdések pusztja felvetésével kívántuk a szélesebb kontextust megteremteni GARVIN itt ismertetendő könyvéhez. Maga a kötet a jeles (ha úgy tetszik: magyar származású — bár ő talán inkább szlovákiának mondja magát) szerző kilenc, 1956 és 1968 között e témakörben megjelent tanulmányát tartalmazza. Nem időrendben, hanem bizonyos laza tematikai csoportosításban: az I. csoport (egyetlen, 1963-as tanulmányával,

mely eredetileg az [1]-ben jelent meg) éppen a „Context” alcímet viseli ugyanebben a szélesebb értelemben — tulajdonképpen inkább „background”-ot kellett volna itt írnia a szerzőnek, amennyiben a GF szélesebb nyelvészeti-tudományos háttéréről ír benne. A II. csoport szintén csak egyetlen cikket tartalmaz, azt az elvi eredményt és egyben vitát, amelyre a szerző GF-munkái során jutott; erről alább még szólunk. A legterjedelmesebb III. rész a GF történetével foglalkozik az említett 1954-es „Georgetown-IBM”-kísérletről a szerző ún. felum-módszeréről, annak 1968-as megfogalmazásáról. Végül a IV. szekció, két 1962-es tanulmánnyal, összecseng az I.-vel: a GF szélesebb nyelvészeti implikációit tárgyalja. E törzsrészt egyfelől a cikkek eredeti megjelenési adatai és egy e gyűjtemény elé írt rövid bevezetés; másfelől tárgy- és névmutatós teszt teljesség. Az egész kötet kontextusát mi tegyük teljesebbé azzal, hogy felhívjuk a figyelmet a szerző egy korábbi cikkgyűjteményére, melyben általános nyelvészeti-módszertani jellegű írásait egyesíti — igaz, azok sem függetlenek a GF-től (vö. [2]); továbbá arra, hogy legutóbb a [8] cikkgyűjtemény közölt (ebben a kötetben nem szereplő) számítógépes tárgyú cikket a szerzőtől magyarul, ugyanott SZÉPE GYÖRGY magvas értékelésével GARVIN-ról.

Az ismertetendő mű szerkesztési elveihez leszünk hívek, ha nem a kötetbeli sorrendben vesszük elő cikkeket, hanem néhány gondolat köré csoportosítva utalunk a szerző álláspontjára és fűzünk ahhoz némi megjegyzéseket.

A (természetes) nyelvi adatok gépi feldolgozása szinte tevékenységének kezdetétől fogva a maga teljes szélességében érdekelte a szerzőt. E kötetben közölt három közvetlenül idevágó cikke alapján (A Linguist's View of Language Data Processing [1963]: 15—39; Degrees of Computer Participation in Linguistic Research [1962]: 117—123; The Impact of Language Data Processing on Linguistics [1962]: 124—133) a következő kép rajzolódik elénk. A nyelvi adatokat egyrészt „öncélúan”, a nyelvészeti kutatás céljából lehet gépi úton feldolgozni: az automatikus beszéd- és alakfelismeréstől a konkordanciák és egyéb szótár-féle művek létrehozásán át az automatikus szintaktikai elemzésig és bizonyos tesztek (mint a „kihagyás-teszt”) elvégzéséig sok minden gépre bízhatóságának a kérdését meg lehet vizsgálni. Másrészt alkalmazni lehet az így a nyelvészet egyéb eszközeivel nyert adatokat a GF, a gépi kivonatolás, információ-visszakeresés területén. — Tegyük ehhez hozzá a következőket. A nyelvészeti kutatás területén a szerző igen szellemesen megkülönbözteti a pusztán „könyvelő” jellegű (sok adat rugalmas nyilvántartása) és a tulajdonképpeni nyelvi elemzésre való felhasználást, nyilvánvalóan ez utóbbit tartva nemesnek, „igazán méltónak” géphez és kutatáshoz egyaránt. Mégis, hazai és némi külföldi tapasztalatot véve figyelembe, azt kell mondanunk, hogy eddig az igazán intelligens elemző munkára a gépeket kevés eredménnyel tudtuk befogni. Ha csak nálunk lenne ez a helyzet, azt mondanánk: mert a mi gépeinken használható programnyelvek nem eléggé alkalmasak nyelvész-célokra; ám hasonló a helyzet ott is, ahol speciális, nyelvész-feldolgozást és -kutatást szolgáló nyelveket használnak. Ezért talán inkább úgy áll a dolog, hogy előbb még sok tennivalónk van a „könyvelés”, az „anyagnyilvántartás” terén, ahol a gépek valóban jó segítségünkre voltak eddig is, sőt esetenként nélkülözhetetlenek voltak; ezt követően fogjuk valószínűleg intelligensebb munkára is nagyobb mértékben fogni őket. Igen hasznosaknak ígérkeznek az olyan gépi félkésztermékek, mint a konkordancia, szemben az olyan, első pillanatra intelligensebbnek tűnő, termékkel, mint amilyen egy szóalakgyakorisági tár (erről vö. Nyr. 99: megjelenés alatt). Az alkalmazások területén GARVIN valóban szinte mindenre gondolt és előre is látott, napjainkig. Talán egy dologról feldekezett meg: ez a nyomdaipari alkalmazás, a fényszedés teljes automatizálása, ahol sarkalatos pontként vetődött fel az elválasztás szabályainak programozása. Ez persze megint egy igen szerénynek látszó feladat (szemben, mondjuk, az „intelligens”, „igazán méltó” gépi kivonatolással, GF-sal stb.): de azért ezt is meg kellett oldani, és, ahogy az lenni szokott, a különféle megoldások elvileg sem voltak tanulság nélküliek (az amerikai tapasztalatokról vö. [3], 113—117; egy előzetes magyar vizsgálat: TAKÁCS: Nyr. 95:407—413).

A GF bölcsőjénél ott bábáskodott szerzőnk is. (Az egész munkálat irányítója akkor L. DOSTERT volt.) Ezért különösen érdekes eredetileg 1967-ben megjelent cikke, melyben értékeli e kezdeti lépést (The Georgetown-IBM Experiment of 1954: An Evaluation in Retrospect 51—64). Eszerint a jól körülhatárolt, realizisztikusan meghatározott feladat érdekes nem-numerikus (GARVIN ugyan „non m a t h e m a t i c a l”-t ír — 51. l. —, de ez talán nem egészen pontos) programozási feladattá nőtte ki magát. Máig (= 1967) is érvényesnek tartja szerzőnk azokat az alapelveket, amelyekből a kísérlet (inkább hallgatólagosan, mint kimondva) kiindult: a GF lényegében döntési feladat, a döntések szelekciósak és rendezésiek [ti. meg kell találni a megadottak közül a megfelelő szavakat, végződéseket stb. és ezeket helyes sorrendben kell kiadni], a fordító

algoritmusnak fel kell ismernie a döntési pontokat és az ezekre utaló elemeket (erről alább). Tekintettel arra, hogy ma már nem is olyan könnyű hozzájutni a kísérletben szereplő egyes mondatokhoz (GARVIN csak a kiinduló oroszokat közli: 62–64. l.) és azok angol fordításához, ahogy azt a gép akkor kiadta (Voprosy jazykoznanija i. h. 147, továbbá [3], 23. l.), álljon itt néhány példa, saját magyar (emberi) fordításunkkal megtoldva (transzkripció az eredeti kísérlet szerint): KACHYESTVO UGLYA OPRYEDYELJA-YETSJA KALORIYNOSTJYU — The quality of coal is determined by calory content 'A szén minőségét kalóriatartalma határozza meg'; TOL PRYIGOTOVLYAYETSJA YIZ UGLJA — TNT is produced from coal 'A trótil szénből készül'; MYEZHDUNAROD-NOYE PONYIMANYIYE YAVLYAYETSJA VAZHNM FAKTOROM V RYESHY-ENYIYI POLYTTYICHYESKYIX VOPROSOV — International understanding constitutes an important factor in decision of political questions 'A nemzetközi megértés fontos tényező a politikai kérdések megoldásában'.

A fulcrum-módszer legelső nyomtatott említése alkalmasint 1957-el datálódik (vö. [4], 952. tételszám alatt); itt egy 1960-as és egy továbbfejlesztett, 1968-as publikáció képviseli, bár e két helyen kívül is szinte mindenütt ott van a szerző gondolatrendszérében. Magyarul talán támpont-módszernek lehet nevezni. Eszerint ugyanis az automatikus elemzés nem egyszerűen balról jobbra halad, nem a szótárban rögzített információk alapján egy a nyelvtantól és így az egyes konkrét nyelvektől függetlenül algoritmus végzi el az információk előre várható összegegyeztetését (predictive analysis — I. RHODES, majd A. OETTINGER, vö. [4], 292–300. l.), hanem egy a konkrét nyelvtől függő analízis során először a legtöbb támpontot nyújtó elem emelkedik ki, majd ezt követően a további, az elemzéshez támpontot nyújtható szavak. Az oroszban például a ragozott ige bizonyul a legtöbb támpontot nyújtónak, majd a tőle függő főnevek, és így tovább. Egy-egy ilyen támpontnál mindig valamely döntés születik, e döntések során az algoritmus megszemléli a döntéshez hozzájáruló egyéb elemeket is. A támpont-módszer tehát szerzőnknél szervesen összekapcsolódik „kétrészes” megközelítési módjával (bipartite approach: 43. l. és passim), amely szerint ugyanis a szótár az egyik rész és a konkrét nyelvtannal egybeépített analízáló algoritmus a másik. Ez a felfogás arra az általánosabb elképzelésre épül, amely szerint egy nyelvi elemző algoritmusnak nem hogy kontextusra érzékeny grammatikára kell épülnie, hanem képesnek kell lennie az elemzés során egyre inkább érzékennyé válnia a kontextusra; a „háromrészes” megközelítés, ahol a szótáron kívül külön van a nyelvtan és külön egy elemző algoritmus, erre nem képes (vö. itt 45; a kontextusra érzékeny/nem érzékeny grammatikák plasztikus leírását egyébként l. [5], 63 kk.). A támpont-módszer rendkívül dinamikus, célratörő — de egyben talán nagyon is olyan erősen ragozó kiinduló nyelvhez tapad, mint amilyen az orosz. (GARVINNAI nem találtam utalást arra, hogy hogyan talál elemzéséhez támpontot, majd további támpontokat, egy olyan nyelv esetében, amilyen például az angol.)

Az algoritmizálás és a heurisztika elvi és gyakorlati viszonya szintén vissza-visszatérő probléma a szerző számára; bizonyos gyakorlati szempontból kapcsolatos a támpont-módszerrel is nála. A nyelvi elemzés során ugyanis nem lehet mindent algoritmizálni, mondja a szerző. Vagy, pontosabban: természetesen mindent algoritmizálni kell (ami nincs algoritmusba foglalva, az nem oldható meg automatikusan), de bizonyos pontokon helyet kell hagyni a próbálkozó döntéseknek. Mint ahogy a sakkjáték minden lehetséges helyzetét gyakorlatilag nem lehet bevenni a programba — mondja GARVIN —, épp úgy nem lehet a gépet előkészíteni minden a nyelvi elemzés során előállt helyzetre sem. Bizonyos esetekben a programnak teljesen mechanikusan („algoritmus szerint”) kell haladnia — azután bizonyos pontokon a beadott elvek alapján kell próbálkoznia a továbbhaladás módozatait illetően.

Nem összegezésül — csupán befejezésképpen a következőt kell mondanunk. GARVIN e cikkgyűjteménye semmiképpen sem fejfa egy húszmillió dolláros halotton: a GF maga is él, nem beszélve arról, hogy milyen sok más hasznos elméleti és gyakorlati ágacska hajtott ki belőle. Azonban esetleg egyik összefoglaló-lezáró köve lehet a GF egy szakaszának. Még hozzá annak a szakasznak, amely a jelentést nem vette komolyan figyelembe (NB: a kötet tárgymutatójában a *meaning* címszó nem szerepel; van persze *content processing*, de nem az itt mondandók értelmében és mértékében). A GF beindulásakor (sőt szinte még azt megelőzően) főleg BAR-HILLEL hívta fel nemegyszer a figyelmet arra, hogy igazi GF nem lehetséges, mert a gép nem érti, mit fordít, márpedig az igazi fordító nem formákat fordít, hanem a formák alapján megérti a dokumentumot és annak tartalmát elemoldja (újrafogalmazza) a célnyelven. Legyen szabad egy hasonlattal élnem: az eddigi GF során úgy jártunk el a géppel, mint egy emberrel járnánk el azt bízva rá, hogy fordítsa le a következő mondatot: *A setó pente vopan megkelendítette az akaloskát*. A gép a mi értelmes mondatainkból is pontosan annyit értett, amennyit

mi ebből a nonsense-ből, de szótár segítségével könnyedén le tudta azt fordítani valamely más nyelvre, a magyar formális nyelvtan és a célnyelv nyelvtanának ismeretében. Nem túlságosan nagy fáradtsággal megtalálhatta ugyanis a fő támpontot (*megkelendítette*); erre támaszkodva egyrészt a tárgyat (*az akaloskát*), másrészt az alanyt stb. Az utóbbi évek során világszerte arra látunk különféle irányból induló kísérleteket, hogy a géppel model-láltassuk az ember értő-intelligens tevékenységét (vö. pl. [7], erről l. folyóiratunk hasábjain: NyK. 77:239–42); hogy elméletünk középpontjába állítsuk a nyelv alapvető funkcióját: értelmet szövegekké és szövegeket értelemmé átalakítani (vö. [6]). Ha ez a cél sikerül, akkor egy hatalmas lépést tettünk a GF tényleges megvalósítása felé; az emberi értelem nem csupán formális, hanem funkcionális megismerése felé. Ha most egy ugrásban nem sikerül — akkor is remek, emberhez méltó kísérlet volt, melynek végül is csak sikerülnie kell.

IRODALOM

- [1] PAUL L. GARVIN (ed.), *Natural Language and the Computer*. New York, etc. 1963.
 [2] PAUL L. GARVIN, *On Linguistic Method*. Selected Papers. The Hague, 1964 (2. kiadás: 1971).
 [3] *Language and Machines*. Computers in Translation and Linguistics. A Report by the Automatic Language Processing Advisory Committee/Division of Behavioral Sciences/National Academy of Sciences/National Research Council. Washington, 1966.
 [4] И. А. Мельчук — Р. Д. Равич, *Автоматический перевод 1949—1963*. Москва, 1967
 [5] А. В. Гладкий — И. А. Мельчук, *Элементы математической лингвистики*. Москва, 1969
 [6] И. А. Мельчук, *Опыт теории лингвистических моделей «смысл ↔ текст»*. Семантика, синтаксис. Москва, 1974
 [7] TERRY WINOGRAD, *Five Lectures on Artificial Intelligence*. 1974 [mimeo]
 [8] *A nyelvtudomány ma*. Szerk. SZÉPE GYÖRGY. Budapest, 1973.

PAPP FERENC

Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói

Nyelvtudományi Értekezések 81. Budapest, 1973. 64 l.

A dolgozatnak már a témaválasztása is méltatánylandó, hiszen az élőnyelvi jelenségek statisztikai szempontú vizsgálata eddig nálunk eléggé háttérbe szorult. Szende Tamás egy sajátosan spontán beszédanyagot nyelvstatisztikai mutatókkal jellemez és áttekintést ad a nyelvstatisztikai módszerek mellett a tudományterület és módszer kialakulásáról, történetéről is. A dolgozat felépítése is mutatja ezt az átfogó szándékot: külön fejezetek tárgyalják a nyelvstatisztika általános kérdéseit, a feladat célját — anyagát — módszereit és az eredmény részleteit a konkrét anyagra és az egész magyar nyelvre vonatkoztatva.

Mindjárt a Bevezetésben rámutat a hasonló jellegű nyelvészeti kutatások sajátos nehézségeire is: hogyan alakul a performancia — kompetencia viszonya az eljárás folytán, milyen problémákkal jár a feldolgozandó anyag szükség szerű végessége, és végül rámutat a szövegválasztás fontosságára is: nemcsak statisztikai, de szociális igényeket is szem előtt kell tartania a kutatónak.

Az első fejezetben („A nyelvstatisztikáról”) a módszer kialakulását, történetét tárgyalja SZENDE TAMÁS, elsősorban a magyar nyelvészet vonatkozásában vizsgálva e tudományterület fejlődését. A gyökereket az alexandriai grammatikusok és talmudisták Homérosz- illetve bibliakordanciáiban látja, de a szélesebbkörű kutatásnak a fellendülését mégis különböző gyakorlati okoknak (gyors- és gépirásoktatás, frógép, szedőgép billentyűzetének optimális megszerkesztése stb.) tulajdonítja. A konkrét nyelvstatisztikai vizsgálatok ismertetését szándékosan a nyelvi szintek rétegződésének megfelelően veszi sorra. Az ismertetésből is kitűnik, hogy a legkedveltebb és legkímunkáltabb terület ma még a hang- illetve betűstatisztika, és ezt az egyoldalúságot csak az újabb vizsgálatok próbálják enyhíteni. Az áttekintésről maga a szerző vélekedik így: „Ha az áttekintés nem teljes is — úgy gondolom — tartalmazza a legfontosabb tudománytörténeti irányjelzőket” (15).

„A feladatról” szóló ismertető fejezet hasonló precizitással készült. Feladatának tekinti, hogy „a nyelvtisztítási mutatók tükrében olyan jellemzőket mutasson meg, amelyek sajátosan spontán beszédanyagoknak a jellemzői” (16). Részletesen ismerteti az anyagválasztás munkáját, mellyel a hangsúlyozott spontaneitást igyekeztek biztosítani, és pontos definíciót ad arra nézve is, hogy mit ért spontán beszédanyagon. A mintáról — összetételén kívül — számszerű adatokat is közöl (hang- szóterjedelem), ismerteti a feldolgozás előkészítésének folyamatát, nehézségeit is, és végül szemléltetés céljából részleteket is közread. Hasonló pontossággal és szemléltetéssel foglalja össze a számítógépi feldolgozás lebonyolítását, nehézségeit is.

Eredményeinek ismertetését egy általános törvényszerűség kimondásával kezdi SZENDE TAMÁS: „minél bonyolultabb, összetettebb egységekre vonatkozik a statisztikai eljárás, annál egyedibb jellemzők kerülnek napvilágra” (26); majd néhány olyan jellemző eltérést mutat be, amely a spontán beszédet szembeállítja az írott szövegmintával (állandó megszokottság, esetlegesség, amely ismétléseket, félbemaradt szavakat — mondatokat, és ennek kapcsán speciális hangkapcsolatokat eredményez stb.).

A konkrét mintára vonatkozó adatokat és számításokat mintegy ismeretterjesztő-szintű részletességgel és szemléletességgel közli SZENDE. Először a beszédhangok megoszlási mutatóit ismerteti, külön táblázattal szemléltetve a magánhangzók, külön a mássalhangzók eloszlását; arányukat, a hangok hangkapcsolatok szerinti statisztikáját, és felállít egy gyakorisági sorrendet is.

Itt azonban a dolgozat halványabb pontjához érkezőnk. A statisztikai módszerek illetve számítások ismertetése ugyanis több esetben megkérdőjelezhető, sőt egyes helyeken értelmetlen. A problémák két szinten jelentkeznek: egyrészt megfogalmazásbeli pontatlanságok, másrészt matematikai jellegű pontatlanságok formájában, s ezek már komolyabb félreértésekhez vezethetnek.

Az első bonyodalom a hibahányad meghatározására szolgáló képlet ismertetésénél adódik. Idézem: „Ha kisszámú adatmennyiséget megkettőzünk, nem úgy növeljük a megbízhatóságot, mintha százszoros nagyságrendeket dupláznánk, s ezt a képlet megszerkesztői ugyancsak tekintetbe vették, azzal, hogy a szöveg adatainak teljes hosszát kifejező számnak és a gyakorisági sorrendnek a szorzatát négyzetgyökök alá helyezték” (31). Sajnos a mondatban jelzett ok — okozati kapcsolat nem igaz, sőt értelmetlen (a). Hasonlóképpen zavaros a képlet másik részének, az u_a tényezőnek a magyarázata (b).¹

$$\text{Nézzük a képletet: } \delta = \frac{u_a}{\sqrt{N \cdot P}}$$

Annak valószínűsége, hogy N nagyságú mintában egy adott hang K -szor fordul elő, binomiális eloszlást követ. Ha p a hang előfordulási valószínűsége, akkor K várható értéke $|M(K)|$ a binomiális eloszlásból következően:

$$M(K) = \sum_{K=0}^N K \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np \quad (1)$$

Hasonlóképpen a szórásnégyzet:

$$\sigma^2(K) = \sum_{K=0}^N [K - M(K)]^2 \binom{N}{K} p^K (1-p)^{N-K} = Np(1-p) \quad (2)$$

A szórás:

$$\sigma(K) = \sqrt{Np(1-p)}$$

(a) A „négyzetgyökök alá helyezés” tehát nem a szerző szerinti megfontolásból adódik.

A p valószínűsége nem ismerjük. A mintabeli gyakoriság azonban a várható érték körül ingadozik, ezért (1) p -re becslési lehetőséget ad.

$$p^* = \frac{K}{N}$$

¹ Vö. RÉNYI ALFRÉD, Valószínűségszámítás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968. VINCZE ISTVÁN, Matematikai statisztika Egyetemi jegyzet. Budapest, 1973.

Az így becsült p érték hibája abból adódik, hogy a K gyakoriság általában eltér a várható értéktől. $(1-\alpha)$ valószínűséggel igaz viszont az az állítás, hogy az igazi p valószínűség a következő intervallumba esik:

$$p^* - u_\alpha \frac{\sigma}{N} < p < p^* + u_\alpha \frac{\sigma}{N}$$

Az $1-\alpha$ értéket a statisztikus maga választhatja meg attól függően, hogy milyen biztonsággal akar becsülni.

(b) u_α -t a következő egyenlet alapján lehet α -ból kiszámítani:

$$\frac{1}{\sqrt{2\pi}} \int_0^{u_\alpha} e^{-\frac{t^2}{2}} dt = \frac{1-\alpha}{2}$$

Ezen függvény értéktáblázatai statisztikakönyvekben megtalálhatók.

A p relatív hibája az előzőek alapján $(1-\alpha)$ valószínűséggel kisebb, mint:

$$u_\alpha \frac{\sqrt{Np(1-p)}}{Np} \approx \frac{u_\alpha}{\sqrt{Np}}$$

A következőkben bizonyos jellemzők megadásával foglalkozik SZENDE TAMÁS. Itt az első probléma a nemkonzekvens terminológia-használatból adódik. Így például a „gyakorisági eloszlás” terminus már önmagában is eléggé félrevezető (rajta a gyakoriságok megoszlását, vagyis az empirikus eloszlást érti valószínűleg), s az eloszlás kifejezést időnként a sorrenddel helyettesíti — nem tudni miért (l. 33. l.). Valószínűleg figyelmetlenség miatt értelmetlen a 3.7.3. pont első mondata is: „Amint ez a felosztás mutatja, a gyakorisági eloszlásban az a szabályszerűség figyelhető meg, hogy minél inkább közelünk a kisebb gyakoriságú elemek felé, annál nagyobb arányban csökken az eloszlások száma.” Itt szintén az eloszlás kifejezés helytelen használata okoz problémát (ugyanis nem az eloszlások, hanem az előfordulások száma csökken).

Félreértésekhez vezet az elem kifejezés használata is, ugyanis többször beszél a minta (vagy vizsgált anyag) összes elemének számáról, és ezen helyenként valóban az össz-elemszámot, másutt viszont az elemtípusok számáról érti (l. 32, 33). A probléma élesen kitűnik az előfordulások számtani középértékének meghatározásánál, itt ugyanis éppen a két érték hányadosáról van szó.

Ezzel kapcsolatban erősen megkérdőjelezhető a szerző azon állítása, miszerint a számtani középhez legközelebb eső előfordulást mutató hangot is középre, azaz sorrendileg a 32. középső helyre várja (l. 33). Ez az eset nyilván csak akkor következhetne be, ha a beszédhangok mind egyforma gyakorisággal fordulnának elő, ami egyszerűt abszurdítás, másrészt így már eleve nem lenne értelme középső helyről beszélni.

Ezután a mediánról és a móduszról esik szó, matematikai szempontból szintén pontatlanul. A medián definíciója: az a hely a gyakorisági listán, ahol az addigi (és természetesen az utána következő) valószínűségek összege 50%-ot ad ki. Ennek épp a fordítottját állítja a szerző. A módusz folytonos eloszlás esetén a sűrűségfüggvény maximumhelye.

Elképzelhető, hogy szándékos ezen definíciók módosítása nyelvészeti vizsgálatok céljaira. Kérdés azonban, hogy egyáltalán ezek-e azok a statisztikai jellemzők, amelyek a legtöbb mondanak el egy nyelv hangrendszeréről. Hiszen a 64 hangra megadott százalékértékek, illetve hibájuk már a statisztikailag megadható maximális információt tartalmazzák, a számított jellemzők pedig már nem közvetlenül erre (tehát a hangokra), hanem az eloszlásfüggvényre vonatkoznak. Sokkal többet mondana például az entrópia-számítás, ami a hangok által hordozott információ-mennyiségről ad számot (illetve ennek a 64 jel által maximálisan hordozható információmennyiséghez való viszonyáról). Ez jelen esetben 78%. Más szóval ez azt jelenti, hogy azt az információt, amit a 64 hang ilyen eloszlásban hordoz, optimális eloszlás esetén 26 jellel át lehet vinni.

A tanulmány a következő részben ugyanezeket a jellemzőket vizsgálja a hangkapcsolatok (digramok) esetében; gyakorisági eloszlásukat szókezdő, szóközép, szóvégi helyzetekben, illetve önmagukban állva is. Itt tesz említést — bár talán nem egészen egyértelműen, s nem az eddig megszokott részletességgel — a Markov-folyamatról is. A vizsgálódás eredményeként néhány jelentős megállapítást tesz a digramok tükörkombinációira, nevezetesen:

1. „minél magasabb az xy digram rangja, annál magasabb tükörkombinációjának rangja is”,
2. „a hangkapcsolatok létrejöttében döntő fölényvel érvényesülnek a két egymás után ejtendő elem ejtési sajátosságai az elemek sorrendiségével szemben”,
3. „kell lenni a hangkapcsolatokban a nyelvre jellemző adekvációnak, s ez történeti fejlődés eredménye.”

A grammatikai elemek statisztikájának vizsgálatakor megadja a szófajok illetve mondatrészek megoszlási táblázatát, jelezvén, hogy adatai mind relevánsak, mivel a hibahányad minden esetben alatta marad a 0,30 küszöbértéknek.

A terjedelmi mutatók közül a szavak átlagos hosszát adja meg hangokban illetve szótagokban; kiszámítja a szótó — morféma arányt, s közli a mondatok átlagos hosszát szavakban.

Hangsúlyozni kell a dolgozat úttörő voltát ezen a téren, hiszen a hazai irodalomban szófaj, illetve mondatrész — mondat statisztika eddig szinte teljesen hiányzott. A vállalkozás tehát nagy jelentőségű, viszont mindjárt negatívumaként felróható az is, hogy nem elég részletező (alkategóriák szófajokon belül, mondatfpusok különválasztása stb.).

Szólni kell az összehasonlítás hiányáról is, ami talán a dolgozat legnagyobb hiányossága. Ilyen jellegű munkáknál alapvető követelménynek tűnik már az eredmények helyességének ellenőrzése céljából is az eddig kimutatott adatokkal való összevetés, hisz enélkül a vizsgálódás könnyen öncélúvá válhat és semmiképpen sem mondható teljesnek. (Összehasonlítás alapul szolgálhatott volna a dolgozatban említett KELEMENFÉLE statisztika mellett TARNÓCZY TAMÁS és VÉRTESE EDIT munkája).

Befejezésül a statisztikai adatokkal kifejezhető stílussajátosságok tárgyalására tér rá SZENDE TAMÁS, ezt a szempontot „tudományon kívülinek” nevezve. Felsőrol három, a beszédjelenségekre jellemző fontos viszonyt, melyek közül a következő szerinte a beszédjelenség esztétikumának hordozója: „a létrehozott vagy születőben levő beszédjelenség érintkezik az azt létrehozó egyén szubjektumával” (57). A beszéd szépsége, azaz a jóhangzás nyilvánvalóan több sajátos tényező együtthatásának eredménye s erről a statisztikai módszer is sokat mondhat el. (Pl. magánhangzó — mássalhangzó arány, szórási, tagolódási egység stb.)

Ezzel zárul a tanulmány, felsorolva s számadatokkal alátámasztva anyanyelvünk jóhangzásának leglényegesebb előidézőit: kedvező mássalhangzó — magánhangzó kombináció, ideális szó — és mondat-hosszúsági arányok, jót intonációs viszonyok.

Végül még egy kérdés: vajon valóban tudományon kívülinek mondható-e a beszéd szépségének kérdését alapul vevő vizsgálódás?

TIMAFFY ILDIKÓ

Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség — Dallamfejtés

Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó. 220 l.

Fónagy Iván legújabb könyve kommunikációelméleti mű. Ne tévesszen meg senkit a cím! A FÓNAGY-címek mindig vagy játékosak (Api, figyelj ide?!, Viccel a bácsi, Egy áttetsző Verlaine-versről) vagy szerények, tartózkodók (A költői nyelv hangtanából, Ige és iga, Double coding in speech).

I. Ahhoz, hogy ennek a munkának nyelv- és általában kommunikációelméleti jelentőségét megértsük, röviden föl kell idéznünk a XX. századi nyelvtudomány történetének azt a fő vonulatát, amelyik a nyelvi szisztéma központú kutatás céltételezése felől a performanciarendszer feltárása felé halad.

A mai állapot felől az újgrammatikus tanításig kell visszamennünk, ha a mindmáig élő irányzatokat mérjük föl. A történeti nyelvészet tárgya — mint ismeretes — a nyelvi jelenségek történeti alapokon nyugvó magyarázata, levezetése; elkötelezettsége ilyenformán bizonyos nyelvi jelenségek mintáinak szólt, úgy is mondhatnánk, egy rendszer izolált tényeinek, illetőleg izolált részrendszereknek (vö. H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle, 1909.). SAUSSURE (*Cours de linguistique générale*. Genf, 1916.), majd a később kibontakozó strukturalizmus érdeklődésének középpontjába a nyelv mint jelrendszer kerül, a nyelv vizsgálata számukra rendszerössze-függések megállapítása. A *langue*-nak, a nyelv szisztémájának a kutatása ezzel az irány-

zattal nemcsak hogy előtérbe került, hanem teljesen el is nyomta a nyelvi jelenségek mint esetleges aktualizációk tárgykörét. A transzformációs generatív grammatikának jelentős felfogásbeli újítása volt, hogy — noha szintén a rendszer vizsgálatát tűzi célul maga elé — rendszer és nyelvi tevékenység viszonyát közelebbinek veszi, amennyiben a rendszer egyik változatának leírására törekszik, nevezetesen arra, amely az egyén révén a nyelvi valóság tényeinek létrehozásában közvetlenül közreműködik; ez a kompetencia (I. N. CHOMSKY, *Syntactic structures*. Hága, 1957.). Ezzel megint egy lépéssel közelebb kerültünk a nyelvhasználatához, ezt azonban csak az ötvenes évek második felében kibontakozó új részdiszciplína, a szociolingvisztika választja témájául. Először is kideríti, hogy a nyelvhasználat, a performance korántsem esetleges, hanem nagyonis kézzelfogható rendszerben foglalható össze, elsősorban társadalmi vonatkozásaiból kiindulva (vö. B. BERNSTEIN, *Social class, linguistic codes, and grammatical elements: Language and Speech* 5:1962, 221—40; Uő.: *Elaborated and restricted codes: their social origins and some consequences: American Anthropologist* 66:1964, 6. szám, II. rész, 55—689; W. LABOV, *Hypercorrection by the lower middle class as a factor in linguistic change. Sociolinguistics: Proc. UCLA Sociolinguistic Conference, 1964*. Hága—Párizs, 1966, 84—102; J. GUMPERZ, *The speech community. Language and social context*. Harmondsworth 1972. 219—31 stb.). Kizárólag a nyelvhasználat tényeiből kiindulva juthatunk el a fölismerésig, hogy egy közösség nyelve kulturális hagyományaiban determinálva van (vö. B. WHORF, *Language, thought, and reality*. Cambridge/Mass. — New York—London, 1956.). Ez a meghatározottság természetesen az egyén nyelvi tevékenységében is megnyilatkozik, ebben az értelemben minden kommunikációs kapcsolatnak megvan az „etnográfiaja” — ahogy DELL HYMES mondja. Jelentősen ki kell bővíteni tehát magának a kommunikációnak az alapmodelljét is, amelyben a partnereken, a kódon és a csatornán kívül helyet kap a közlemény tárgya és tartalma, formája, a közlés ténye mellett a kommunikációt meghatározó „közeg” (setting) is (I. D. HYMES, *Toward ethnographies of communication: the analysis of communicative events: American Anthropologist* 66:1964, 6. szám, II. rész 12—25; Uő.: *On communicative competence. Sociolinguistics. Aylesbury/Brucks, 1972, 269—93*). FÓNAGY IVÁN művének egyik fontos pontja éppen ennek a modellnek a problémája.

Ezeknek az új mozzanatoknak a fölmerülésével a figyelem egyszeriben a beszédre, a beszédben megvalósuló nyelvire és magára a beszélőre terelődött. Ha egyszer úgy áll a dolog, hogy a beszélő minden kommunikatív szituációban egyszerre használ fel nyelvi és nem nyelvi tényezőket, továbbá, ha a nyelvi rendszer alkalmazása folyamán a közlő (meg a hallgató is) pusztán a nyelvi jelek felhasználása, „materializálása” révén egyéb információkat is közvetít, illetőleg fogad, akkor önkéntelenül fölvetődik a kérdés, mi ezeknek a szerepe, lehetősége a kommunikációs kapcsolatban, és mi a viszonyuk a nyelvi rendszer komponenseihez. A ma nyelvtudományának egyik legalapvetőbb megoldandó feladatával állunk szemben, s ez az a kérdés, amelyre FÓNAGY IVÁN (egyéb munkái mellett) ebben a könyvben a választ keresi.

Az új ágazattal részben egy időben nem kevésbé jelentős új felfedezéseket tett a beszéd, a beszélő és a nyelvi viselkedés törvényszerűségeire vonatkozólag a pszicholingvisztika. Tárgyunk szempontjából a legfontosabbak közülük az alábbiak: az észlelés motoros elmélete (I. lejjebb); a szó- és jelentésszociációk rendszere (vö. H. HÖRMANN, *Psycholinguistics*. Berlin—Heidelberg—New York, 1971. 133—47); ezzel kapcsolatosan nagy előrelépést hozott egy új módszer megjelenése, nevezetesen az asszociatív távolságok, a jelentésben részt kapó affektív elemek, egyáltalán a jelentés mérhetővé tétele, amely megfoghatóbbá tette a szemantika szféráját, főként individuálpсихológiai vonatkozásaiban (vö. például C. OSGOOD, *Some effects of motivation on style of encoding. Style in language*. New York, 1960. 293—306; C. OSGOOD—G. SUCI—P. TANNENBAUM, *The measurement of meaning*. Urbana/III., 1957.). Ami viszont FÓNAGY gondolatmenetei szemszögéből még nagyobb jelentőséggel bír: teszt módszerrel sikerült kimutatni a hangszimbolika létezését és nyomait a nyelvben: „a szavak és a tárgyak összekapcsolásának történeti előjátékában valószínűleg szerepet játszott a hangszimbolika” — hangzik a tanulság HÖRMANN (op. cit. 219) megfogalmazásában, célzással elsősorban F. KAINZ (*Psychologie der Sprache*. II.: *Vergleichend-genetische Sprachpsychologie*. Stuttgart, 1943.) és W. KÖHLER (*Gestalt psychology*. New York, 1947.) nevezetes kísérleteire. Nem mellékes megjegyezni, hogy FÓNAGY IVÁN a hangszimbolika tárgykörének kibontakoztatásában maga is jelentősen közreműködött (I. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959.).

2. A Fónagy-féle kommunikációelméleti koncepció természetesen statikailag többszörösen ellenőrzött alappilléreken épül föl. Ezek

önmagukban is megadják az alapfelfogás vázát, föltárva a figyelmes szemlélő előtt a közlésjelenségeknek az imént említett többszörös meghatározottságát, amelyben korábban elhanyagolt tényezők is megkapják a maguk rendszerbeli helyét. A FÓNAGY IVÁN által kidolgozott közléselemélet (kimondott vagy implicit) b á z i s k o m p o n e n s e i nagyjából a következők.

(1) A nyelvi közlésnek alapul szolgáló és az azt indukáló gondolatiság, g o n d o l k o d á s i f o l y a m a t o k nem azonosak a nyelvi produktummal, illetőleg a n y e l v i f o l y a m a t o k k a l (vö. L. VIGOTSKIJ, Gondolkodás és beszéd. Budapest, 1967, 117—23), habár nélkülük nem manifesztálódnak közölhető formában (a művészet kategóriáján kívül).

(2) A tudattartalmak embrionális, amorf bázisrétege olyan — nyelvi tényezőket esetleg bőségesen alkalmazó, egészében mégis — „nyelv előtti” formában is kifejeződ(het)ik, amely annak bonyolult és nem objektívált vonulatait — nyelvi úton való felszínrehozásakor gyakorta rejtve maradt vagy éppen elrejtett („elfojtott”) — elementáris mozzanataiban követi. Ez a forma az álom. Az álomban egy látens ’álmogondolat’ változik át manifeszt ’álmotartalommal’ az ’álmommunka’ révén, amely a kifejtett, immár az érzékelési szférában megjelenő álmotartalomban annak alapján, az álmogondolatot részleteiben is megtartva — a személyiség ’cenzúrája’ által „eltolásra” (Verschiebung) készítetve — megvalósítja (vö. S. FREUD, Über den Traum. Gesammelte Werke II/III. London, 1940—51. 645—700; S. FREUD—D. OPPENHEIM, Träume im Folklore. S. FREUD, Über Träume und Traumdeutungen. Frankfurt, 1972, 53—76). A gondolat közölt nyelvi felszínrehozatalában, és csakis a közlésben, ez a mechanizmus állandóan működik, maga a közlemény ’kettős kódolása’ (I. FÓNAGY IVÁN, A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76), a közlés több rétegű információt közvetít (J. LOTZ, Speech and language: JASA. 22:1950. 713—7).

(3) A nyelvi jelek konvencionális, illetőleg önkényes voltának különbözősége. A kettő nem azonos, mivel a nyelvi jelek gyakorta szimptomák nyelvi lenyomatait, ilyenformán egy nyelvi ontogenezis értelmében természetesen következnek, noha általában önkényesen vannak szignátumaikhoz kapcsolva (vö. FÓNAGY: ÁNyT. 4:1966. 69—76; Uő.: Contribution to the Physei — Thesei debate. Omgia Al. Rosetti, Bukarest, 1965. 251—7;) egyes vonatkozásaira még Uő.: A beszéd dinamikus leírásának elveiről: NyK. 66:1964. 315—30; B. LINDEMANN, L'arbitraire du signe. Zur Neubestimmung eines Saussureschen Begriffes: Orbis 21:1972. 275—88). Vagyis a közlés úgynevezett esetlegességeinek megvannak a következményei a nyelvi jelrendszer egészében, arra állandó hatással vannak.

(4) Az élő beszédben zajló kommunikáció reproductív jellegű: míg a beszélő beszél, a hallgatóban a közlés tükrőfolyamatai alakulnak ki, fiziológiai értelemben nagyságrendekkel leszorított intenzitással, de e folyamatok jelzéseinek teljes valorizációjával. Ez a percepció úgynevezett motoros elmélete (vö. R. STETSON, Motor phonetics. Amsterdám, 1951.; A. LIBERMAN—F. COOPER—K. HARRIS—P. MACNEILAGE, A motor theory of speech perception. Proc. Speech Communication Seminar. Stockholm, 1962. Stockholm, 1963.; az elmélet kifejtése és dokumentálása jórészt FÓNAGY IVÁN nevéhez fűződik, l. A költői nyelv hangtanából. Budapest, 1959. egyes fejezetei; Uő.: Kifejező mozgás a gége szintjén: Pszichológiai Szemle 20:1963, 206—16; Uő.: A beszéd kettős kódolása: ÁNyT. 6:1966. 69—76; Uő.: Hallható-e a mimika? Nyr. 90:1966. 337—41; Uő.: The functions of vocal style. Literary style. Oxford, 1971. 159—76 stb.). Ez mellesleg nem jelenti azt, hogy a kommunikáció szükségképpen mindenkor interakció is (I. BUDA B., A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei. MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpont Szakkönyvtára 25. szám, Budapest, 1974. 15—6).

(5) A nyelvközösség tagjai számára az a mód, ahogyan közleményüket a m á s o d i k (metakommunikációs) k ó d b a n rejtjelezik, nem tudatos, amint a nyelv használatának szabályai sem azok. „Nem tudják, de teszik.” A közlés a maga kivitelező mivoltában olyan tényezőket használ fel, amelyek — szimptomásterüségükben — ősbibek, elsődlegesek a nyelvi jelekkel szemben (ennek irodalmára l. H. HÖRMANN, Psycholinguistics. Berlin—Heidelberg—New York, 1971, 18—29).

3. Az a koncepció, amely először fölsejlik csak, majd előrehaladván a vizsgálati anyagban egyre markánsabb vonásokat vesz föl, hasonlatosan egy szimfónia főtételének az első utalástól a teljes hangszereltséget igénybe vevő dominanciájáig. — e koncepció FÜST MILÁN Öregség című költeményének példáján van illusztrálva. A költő kétszer „valósítja meg élő szóban” a verset, s hangszalagra mondja LŐRINCZE LAJOS is. Az alapanyaghoz tartozik persze még az *öregség* grafikai képe.

Mivel a szerzőnek — az elmélet egyes tételeinek kellő dokumentálása végett — gyakorta a tudateltérő szférájában kell rajtacsipni egyes meghatározó kommunikációs mozzanatokot, igen szerteágzó metódusokat kell igénybe vennie szerényen „*explication de texte*”-nek nevezett kommunikációs „anatómiai leckéjéhez”. Ezek a következők.

A beszéddallam leírása (az előadások kottái: 10—20), ezen belül a szólamon belüli hanglejtésjelenségek, valamint a nagyobb egységek dallamvonalainak vizsgálata; a szöveg fonetikus képlete (a magánhangzók egyes képzései csoportjainak egységenkénti megoszlása); nyomatéki és intenzitásviszonyok; ritmusképletek; terjedelmi mutatók (a szövegegységek hosszának összevetése); egyéb, alkalmi jelenségek (alliteráció, szünet stb.). Ezek a vers „zenéjének” összetevői, 1. 23—51. A beszéd „zeneiségének” (több egyszerűbb összetevő együttesének mint karakternek) leírása, a különféle előadások dallamainak egybevetése. Lehallgatási tesztek egyrészt a prozódiai tényezők által hordozott jelentéstartalmak mérésére, másfelől az összetett dallamszerkezetek vektorainak kimutatásához.

A műszeres elemzések korszerű akusztikai regisztráló berendezésekkel készültek részben Budapesten, többségükben Párizsban.

4. Ez a munka egyszerre két szakterületre hullatja gyümölcseit, a nyelv tudományára (méginkább az emberi közlés tudományára) és az esztétikára. Szeretnénk a nyelvtudományi vonatkozásokat kiemelni, amikor kísérletet teszünk, hogy összegezzük legfontosabb eredményeit.

4.1. Az „élő” beszéd formájában zajló kommunikáció információ-elméleti modelljét ki kell bővítenünk. Míg Hymes és a szociolingvisztikában megismert egyéb kísérletek kiegészítik vagy újrendezik azt, FÓNAGY a modell magvát bontja föl. Arról van szó, hogy az egyén egy fonéma vagy egy prozódiai tényező aktualizálásakor a „hangideál” megvalósítása folyamán annak realizációs programjában rejülő ejtés előírásaitól hol erre, hol arra eltér. Az eltérés nem véletlenszerű, hanem a beszélőben lezajló lelki folyamatoktól függ, s ez a hallgató szempontjából nézve szimptomatikus. Ily módon létrejön az ejtészabályok jelentésköre, egy „attitudinal” jelentés. Ennek a bevitelére a közleménybe egy „második” rejtjelezéssel történik. A modell tehát akkor helyes, ha a hírforrás és a csatorna között föltűntetjük a „szabályozott esetlegességek” rejtjelezésének fázisát (59). Ez a szekunder kódolás fejlődéstani szempontból primer (60—1), ugyanis — szimptomászerűségében — közvetlenebbül, „ősbibben” van adva, mint egy szimbólumrendszer, a nyelv jelei.

4.2. A beszéd bizonyos értelemben a valóság leképezése. „A beszédben sok-sok nagyságrenddel kisebb energiát képviselő mozdulatok, mozgáskombinációk segítségével képezzük le a valóságot. A hidrogénbomba hangsor kiejtéséhez lényegesen kevesebb energiára van szükség, mint amennyi a hidrogénbomba robbanásakor felszabadul” (39). A tett és a szó ugyanannak a dolognak, a *logosznak* a két mutációja, viszonyuk nagyjából olyan, mint a fény részecske-, illetőleg hullámtermészeté. A beszéd kifejező ereje a szó mögött álló tett aranyalapjában van. A költői alkotás és dikció fokozott mértékben érvényesíti ezt a tényállást, „félúton áll a beszéd és a tett között” (38—40).

4.3. FÓNAGY már a beszéd dinamikus leírásának elveiről szólva is (FÓNAGY: NyK. 66:315—30) hangsúlyozta, hogy a nyelvi jeleket, egyáltalán a nyelv jelenségeit egyszerre kell tekintenünk funkcionális rendszerelemeknek és történeti folyamatok adott fázisban levő fejleményeinek. Ha a beszéd mindenkor tartalmazza azokat a mozzanatokot, amelyek az ejtés „esetlegességei”, s amelyeket egy második rejtjelező együtt konstruál meg a hír első kódbeli képzésével, akkor a beszéd folyamat révén a nyelv közzőség parányi egyede — magát nyelviileg megvalósítva — minden mozdulatával részvesz a nyelv alakításában. Nem nehéz felismernünk ebben azt az elvet, amelyet Goethe „List der Natur”-nak, „a természet cselének”, Hegel — ugyanarra gondolva — „List des Geistes”-nek, „a szellem cselének” nevezett. A kifejezés mikéntjére vonatkozólag ez — ha lehet — még távolibb összefüggésekhez vezet el. „A beszédet hallgatólagosan adott ejtészabályok, hangsúlyszabályok, hanglejtésszabályok értelmes torzítása teheti csak kifejezővé. A szabálysértések grammatikája azonos az ősnnyelvel, melynek jelei — az affektív beszéd, a regresszióra készítő emóció tanúsága szerint — gesztusok. A gesztus értelmezése vagy kauzális összefüggésen alapul — a mozdulatot, a látható, hallható megnyilvánulást egy (még) nem látható, nem hallható, közvetlenül nem érzékelhető esemény jelének tekinthetjük, szimptomaként fogjuk fel (HUSSELL *Anzeichen* néven különbözteti meg *Zeichen* 'jel' szótól) —, vagy hasonlóságon, a látható,

hallható, akaratlagosan produkálható jelenség tudattalan azonosítása teszi lehetővé” (210—1).

4.4. „Trouvaille” a szó igazi értelmében annak — lehallgatási tesztekkel való — dokumentálása, hogy a beszédben előforduló „szabálytalan” dallamformák korántsem véletlenszerűek, hanem különböző sémák egymásravetítődései, azok eredője. Ennek a felfedezésnek elméleti jelentősége ott van, hogy sarkából forgatja ki ama klaszszikus elképzelésünket, miszerint a nyelvben egységes szintagmatikus sík van. „A beszéd szalagszerű” — mondta LOTZ JÁNOS, s most ennek bizonyítékai vannak a kezünkben (vö. 111—20). Ez persze nem azt akarja jelenteni, hogy a beszéd akusztikai értelemben vett történései torlódnának egymás fölé (l. 188), hanem a bennük foglalt megoldások típusainak egyidejű képviselője alkot komplex egységeket. Eljárásával sikerül kimutatni a magyar kérdő hanglejtés egy sajátos variánsát. Ezzel kapcsolatosan megállapítja a szerző, hogy bizonyos dallamformák meghatározott attitűdöknek felel(het)nek meg, s azok immanens szerkezetéből mintegy szervesen következnek (121 és kk.).

4.5. Új megállapításra jut az úgynevezett kiegyenlítődéshely törvényével kapcsolatban is, amelynek az a lényege, hogy a beszélő a rövidebb szólamot arányosan lassabban ejti, mint a több szótagból állót. A tudományos álláspont nem egyértelmű a kérdésben, mert — FÓNAGY szerint — a kiegyenlítődéshely tendenciát más jelenségek leplezhetik, keresztezhetik. Mérései szerint csak a tíz szótagnál nem hosszabb szólamokban mutatható ki, azon túl nem érvényes (35—6).

4.6. A munka jelentősen hozzájárul a szubjektív szóhoz tapadó értékítélet alapjául szolgáló idegfiziológiai háttér feltárásához, a fonetikai metaforákban vizontlátott tudatelőtttes tartalmak felderítéséhez (100—3).

4.7. Meghatározza magának a ’zeneiségnek’ a fogalmát az emberi hangra vonatkozólag. Fonetikusok számára gyakorlati ismeretekkel szolgál a hanglejtés regisztrálásához, értelmezéséhez (63—80).

4.8. Végül pedig érintenünk kell az esztétikával kapcsolatos új megfigyeléseit, ténymegállapításait is.

Új összefüggések tárulnak fel a tartalom és a forma viszonyának kérdésében, a (versben fölkelhető) gondolatalkzatok nyomán. A műnek — és általánosítva: a közlésnek — látens és manifeszt tartalma van, s függetlenül ezek távolságától, a szóban forgó tartalom „szubsztanciális elemek segítségével vezethető vissza az alapul szolgáló cselekményre” (194). E tartalmiság közvetlen szubsztancialitása — belső elrendezettségének szférájában — olyan tényezőket foglal magában, amelyek sarkalatosan formai természetűek: egy „áttetsző” Verlaine-vers (Vö. FÓNAGY: Nyr. 93:1968, 246—56) tartalmiságának organikus eleme a *redditió* (a kezdethez való visszahajlás). Itt következik be „a formának és a tartalomnak egymásba való szakadatlan hegeli átcsapása” — idézi FÓNAGY LUKÁCS GYÖRGYÖT (195). Ha pedig a tartalom szubsztancialitása — legalább részlegesen — eredetileg formai, akkor a forma tartalmisága ebből formális logikailag is maradéktalanul következik. Mi legyen azonban az ornamentikával, ezzel a „formai formával”? A formalitás tényében olyan szublimáció nyugszik, amely nem egyéb, mint a szubsztancialitást tevő formaiság önmaga külsődleges jegyeinek önállósulásán keresztül bekövetkező absztrahálása (a szó etimológiai értelmében „elvonása”). Szerepe a művészi alkotásban . . . Ezen a ponton azonban a szerző a túlotúl nehezen ellenőrizhető sejtések elől visszahajlik a kezdethez, az Öregséghez (l. 196). Ami annál is gyümölcsözőbb, mert mintegy „mellékesen” még a szabadvers kötöttségének mértékére vonatkozólag is objektív fogódzót kapunk (45—9).

5. A kötet a FÓNAGY-művek minden erényét megcsillogtatja: az egységes és világos gondolatmenetet, a műszeres apparátus alaposságát, a módszerek sokrétűségét és az interpretációk finomságát. Igaz, a terminológia néhány helyen impresszionista benyomást kelt (például a forma és a tartalom összefüggésének tárgyalásakor), ám az olvasó óriási előnyhöz jut: ez a könyv — tárgyának komolysága ellenére is — letehetetlenül izgalmas, egyszerűen könnyed olvasmány.

SZENDE TAMÁS

Szerkesztői közlemény

Arra kérjük munkatársainkat, hogy a folyóiratunk számára írt megemlékezéseket ne használják fel konkrét személyekkel kapcsolatos, ok nélküli kritikai megjegyzésekre. A szerzői jog tiszteletben tartása miatt a szerkesztő nem változtathat a bírálatot és nekrológot műfajilag összetévesztő szövegrészen, még akkor sem, ha annak cáfolata — a fölényes leintés vádjá nélkül is — könnyű lenne. A nekrológban továbbra sem kívánunk polémiaának helyet adni.

A FELELŐS SZERKESZTŐ

TARTALOM

Köszöntő	3
KISS, JENŐ—KOKLA, PAUL—SCHLACHTER, WOLFGANG: Kontrastive Untersuchungen zur Übernahme internationaler Wörter im Estnischen, Finnischen und Ungarischen	5
RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS: A bolgár-török—permi érintkezések néhány kérdése [On Some Problems of Bulgar-Turkic—Permian Contacts]	31
GHEHO, DANILO: Az erza-mordvin névutók áttekintése (Első közlemény) [Aperçu des postpositions en mordve-erza (Première partie)]	45
HÜFNER, LORENZ: Samuel Gyarmathi und seine Bemühungen um die grammatische Komponente der Finnougristik	57
VÁSÁRHELYI S. ISTVÁN: Magyar igealakok szintézise [A Synthesis of Hungarian Verbal Forms through the Help of a Computer]	67

AZ ETIMOLÓGIA ELMÉLETE ÉS MÓDSZERTANA

RÉDEI, KÁROLY: Wortbildung in der PU/PFU-Grundsprache	93
K. SAL, ÉVA: Zur Frage der Systematisierung finnisch—ugrischer Demonstrativpronomen	103
KORENCHY, ÉVA: On the Nostratic Language Family Hypothesis	109
Sz. BAKRÓ-NAGY, MARIANNE: Semantic Examination of Genetically Related Language Correspondences	117
HONTI, LÁSZLÓ: On the Question of Proto-Language Reconstruction	125
JANURIK, TAMÁS: Le système de correspondance phonétique dans le dictionnaire étymologique „Les éléments finno-ougriens dans le vocabulaire du hongrois”	137

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

HAJDÚ PÉTER: Arealógia és urálsztika [Areal Linguistics and Uralic Studies]	147
В. И. ЛЫТКИН: ЭТИМОЛОГИЯ КОМИ СЛОВА <i>çč</i> 'зерно'	153
A. JÁSZÓ ANNA: A szófaji átesapás egy esete az osztjákban [A Case of a Part of Speech Conversion in Ostyak]	155
MÁRK TAMÁS: A szamojéd rokonságnevekről [Zu den Verwandtschaftsbenennungen der Samojeden]	162
MIZSER LAJOS: A hónapok elnevezései a szamojéd nyelvekben [Names for Months of the Year in the Samoyedic Languages]	175
RITTER, RALF-PETER: Ung. <i>katona</i> 'Soldat'	187
REUTER CAMILLO: Structura verborum [Structura verborum]	190
ASZTALOS GÁBOR—SZENDE TAMÁS: Adalék a gyerek beszédhangrendszerének kialakulásához [Ein Beitrag zur Frage der Entwicklung des Lautsystems im Kleinkinderalter]	194
DÁVIDHÁZI PÉTER: Jelentés, világkép és teljes világ [Meaning, Conception of the Universe and the Entire Universe]	200
VOIGT VILMOS: A szibériai sámánizmus [Shamanism in Siberia]	207

SZEMLE — ISMERTETÉSEK

LAKÓ GYÖRGY: Paavo Ravila 1902—1974	215
KÁLMÁN BÉLA: Matti Liimola 1903—1974	224
BERECZKI GÁBOR: Paul Auriste 70 éves	227
SZ. GY.: Tamás Lajos 70 éves	229
VERESS FRUZZSINA: Tamás Lajos műveinek bibliográfiája	230
É. KISS KATALIN: Számítógépes és matematikai nyelvészeti tanfolyam Pisában... ..	239
BÜKY BÉLA: Bibliographie der uralischen Sprachwissenschaft	243
ZAICZ GÁBOR: Uralisztikai folyóirat Japánban	247
RADOMSKI, ROSEMARIE: Obi-ugor a tergo indexek	249
ERDŐDI JÓZSEF: Grigorij Novickij: Kratkoe opisanie o narode ostjacksom	250
GULYA JÁNOS: E. И. Ромбандеева: Мансийский (вогульский) язык	251
KÁLMÁN BÉLA: Giuliano Pirotti: Grammatica Vogula	254
CsÚCS SÁNDOR: Вопросы удмуртского языкознания	256
BERECZKI GÁBOR: Johannes Aavik: Keeleuenduse ärmised võimalused	259
ERDŐDI JÓZSEF: Angela Plöger: Die russischen Lehnwörter der finnischen Schrift- sprache	263
CSEPREGI MÁRTA: Pertti Virtaranta: Someron murrekirja	269
ZAICZ GÁBOR: Finnugor régészeti kultúrák az újkőkortól a vaskorig	270
CSEPREGI MÁRTA: Происхождение аборигенов Сибири и их языков	284
HONTI LÁSZLÓ: Б. А. Серебrenников: Вероятностные обоснования в компаративистике ..	285
BUDA BÉLA: A nyelv keletkezése	292
BÜKY BÉLA: Sheila E. Blumstein: A Phonological Investigation of Aphasic Speech ..	293
PAPP FERENC: Paul L. Garvin: On Machine Translation	297
TIMAFFY ILDIKÓ: Szende Tamás: Spontán beszédanyag gyakorisági mutatói	300
SZENDE TAMÁS: Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség—Dallamfestés	303
Szerkesztői közlemény	308

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. — Műszaki szerkesztő: Agócs András
A kézirat nyomdába érkezett: 1975. I. 29. — Terjedelem: 27,3 (A/5) ív

75.1387 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

MUNKATÁRSAINKHOZ

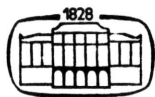
Kérjük munkatársainkat, hogy a szerkesztőség és a nyomda munkájának megkönnyítése érdekében vegyék figyelembe a következőket:

- 1. A kéziratokat szabványos papírlap egyik oldalára gépeljék.*
- 2. Egy lapra legfeljebb 30 sort, soronként legfeljebb 60 betűt írjanak.*
- 3. A kézirat szövegében a következő jelzéseket használják: — kurzív (nyelvi adatok jelölésére), - - - ritkított (értelmi kiemelésre), = félkövér (alcímek betűtípusaként), — kapitälchen (a szerzők nevének kiemelésére).*
- 4. A kézirat géppel írott szövegében az utólagos javításokat, a fonetikai jeleket tintával vagy golyóstollal írják.*
- 5. A folyóiratok és sorozatok kötetszámát arab számmal írják. A kötet-szám és lapszám közé kettőspontot tegyenek.*

Ára: 24,- Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,- Ft

INDEX: 25.666

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST